

KARJALA IDÄN KULTTUURIPUISTO

HEIKKI KIRKINEN

KARJALA IDÄN KULTTUURIPUIRISSÄ

BYSANTIN JA VENÄJÄN YHTEYKSISTÄ
KESKIAJAN KARJALAAN

KIRJAYHTYMÄ • HELSINKI

RAUMA
OY LÄNSI-SUOMEN KIRJAPAINO
1963

SISÄLLYS

Sisällys	5
Prologi	7
Johdanto	11

I luku

KAHDEN KULTTUURIPIIRIN RAJALLA

1. Idän ja lännen välisen kilpailun alku	15
2. Varjagivallan synty Pohjois-Venäjällä	18
3. Suomensukuiset kansat Venäjää rakentamassa	22
4. Karjalan alkulähteillä	29
5. Bjarmien maa ja Karjala	35

II luku

SILTA BYSANTISTA KARJALAAN

1. Kristinuskon juurtuminen Kieviin	41
2. Kristillisen kulttuurin alku Novgorodissa	45
3. Idän varhaista kulttuurivaikutusta Karjalassa	51
4. Karjalaisten muinaisuskon ongelmia	57
5. Novgorodin vaikutusvallan eteneminen pohjoiseen	61
6. Karjala liittyy itään	66
7. Kristinuskon tulo Karjalaan	70

III luku

'TAISTELU KARJALASTA

1. Idän ja lännen raja Hämeestä Peipusjärvelle	75
2. Karjala joutuu tulilinjalle	82
3. Karjala alistetaan	88
4. Kilpailu Karjalasta kiihtyy	91
5. Lopputaistelu Karjalasta	98
6. Karjalan kulttuuri ennen Karjalan jakoa	102

IV luku

LUOSTARIELÄMÄN ALKU KARJALASSA

1. Luostarien tulo Pohjois-Venäjälle	107
2. Valamon synty perimätiedon valossa	112
3. Volgan latvoilta Valamoon?	116
4. Taru ja todellisuus »Valamon kertomuksissa»	119
5. Valamon perustajain muisto kronikoissa	125
6. Valamon varhaisyyhteyksiä Baltiaan, Viaan ja Vepsään?	127
7. Tiedot »vanhus Sergein» tulosta Valamoon	130
8. Milloin Valamon luostari syntyi?	133

V luku

KÄKISALMEN KARJALA JUURTUU ITÄÄN

1. Karjalan asema Pähkinäsaaren rauhan jälkeen	140
2. Kuningas Maunu Eerikinpoika ja Karjala	144
3. Kilpailu Pohjois-Pohjanmaan nautintaoikeuksista	148
4. Levottomuuksien aika 1380—1430	154
5. Kirkollista kehitystä vuoteen 1430	160

VI luku

NOVGORODIN KARJALA KESKIAJAN LOPULLA

1. Liettuan lääniherruuden loppu	167
2. Karjala ja Novgorodin kuolinkamppailu	170
3. Yhteydet itään lujittuvat	173
4. Uusia luostareita Karjalan ympärillä	175
5. Karjalan kirkolliset olot	181
6. Käkisalmen kirkollisena keskuksena	184
7. Karjalan maaseutupogostat	188
8. Valamon luostari keskiajan lopulla	192
9. Konevitsan luostari	197
Epilogi	200
Lyhenteet	204
Kartat ja kuvat	205
Lähdeviitteet	206
Lähteet ja kirjallisuus	229
Hakemistot	247
Zusammenfassung	261

PROLOGI

Tämä työ sai alkunsa vuosia sitten pohdittaessa karjalaisen siirtoväestön vaikeuksia pakomatkoilla ja niiden jälkeen. Nyt ovat karjalaiset sopeutuneet elimelliseksi osaksi suomalaista yhteiskuntaa, mutta historian harrastaja jäi miettimään, miten vaikea ihmisten on hyväksyä toisenlaisia yksilöitä, heidän omituisilta ja »vääriiltä» tuntuja perinteitään ja tapojaan. Karjalaiset ovat eläneet idän ja lännen välissä; he ovat kokeneet molempien poliittista ylivaltaa vuorotellen, ja vuorotellen heitä on paennut painostusajoina idän tai lännen puolelle. Sekä suomalaisten että venäläisten on ollut erittäin vaikea hyväksyä karjalaisia sellaisina kuin he luonnostaan ovat, vaan heistä on yritetty väkisin tehdä milloin »suomalaisia», milloin »venäläisiä». Jotkut karjalaisetkin ovat häpeilleet heimonsa menneisyyttä ja toiset ovat koettaneet nähdä karjalaiset mahdollisimman »länsimaisina» isänmaallisista syistä.

Karjalan kohtaloissa on harvinaisen paljon traagisia piirteitä, joista voimakkaimpia on heimon kahtia jakautuminen; se tapahtui jo keskiajalla ja sen vaikutus oli ehkä syvempi kuin mitä kansallistunteen aikakaudella on ymmärretty. Ja kuitenkin: Karjalaa voidaan ymmärtää oikein vain »katsomalla totuutta kylmästi silmiin», tarkastelemalla Karjalan koko menneisyyttä täysin puolueettomasti, toisaalta paneutuen karjalaisten omaan näkökulmaan, toisaalta aivan vieraan ja kaukaisen »toisen planeetan» asukkaan tavoin. Ja ennen kaikkea: tarkastelijan on hyväksyttävä karjalaiset omine intresseineen ja perinteineen täysin sellaisina kuin he ovat olleet pakottamatta heitä edes ajatuksissaan mihinkään kaavoihin, vaikka mittapuut tuntuisivat tarkastelijasta itsestään ainoilta oikeilta ja arvokkailta.

Toinen kannustin tähän tutkimukseen oli retorinen kysymys »onko Suomi länsimaistunut itämaa vai itämaistunut länsimaa», joka on esitetty viime sotien jälkeen. Kysymykseen on tarpeeton vastata, mutta jos halutaan selittää laajinta mahdollista historiallista taustaa vasten nykyisen länsimaisen Suomen synty, Karjala mukaanluettuna, niin voi filoso-

foida tähän tapaan — kirjoitan tätä tutkimuksen painatusvaiheessa —: Yhteisiä aatteelliskulttuurillisia perinteitä omaavat kansojen ja valtioiden muodostamat laajat historialliset kokonaisuudet eli kulttuuripiirit muodostuvat tavallisesti tiettyjen ydinkansojen voimakkaan aktiviteetin ja ekspansiotarpeen purkautuessa sekä luovalla — rauhanomaisella — että väkivaltaisella tavalla. Pitkien ajanjaksojen historiallisen lain välttämättömyydellä ne kokevat alkunsa, nousu- ja laajentumiskautensa sekä tyyntymisen, tasaantumisen ja usein taantumisenkin ajan. Esimerkiksi »marxilainen kulttuuripiiri» on viime vuosikymmeninä elänyt samantapaista nousun ja ekspansion aikaa, jota Euroopan länsimainen kulttuuripiiri eli keskiajalla ja uuden ajan alussa.

»Länsimainen Suomi» syntyi Euroopan läntisen kulttuuripiirin voimakkaan ekspansion tuloksena keskiajalla ja kasvoi yhä lujemmin läntiseen kulttuuriin uuden ajan puolella. Osittain tämä kehitys tapahtui väkivaltaisesti, suurelta osalta rauhanomaisesti. Samalla tavoin Karjala syntyi Euroopan itäisen kulttuuripiirin ekspansion tuloksena keskiajalla ja juurtui itäiseen kulttuuripiiriin. Juuri Karjalassa kulttuuripiirien rajat törmäsivät niin kovasti vastakkain, että Karjalaa on vuosisatojen ajan väkivaltaisesti yritetty liittää kumpaankin puoleen, minkä seurauksena Karjalan heimo on jäänyt pirstotuksi. Se on historiallisesti väistämätön tulos, jota ei voi muuttaa, mutta sen mahdollisimman totuudenmukainen ymmärtäminen auttaa ehkä entistä paremmin käsittämään myös maamme nykyistä kehitysvaihetta.

Tutkiessani näitä »arkaluontoisia» ongelmia parhaan kykyni ja oman tuntoni mukaan sekä tietäen tuloksien aina jäävän inhimillisen puutteelliseksi olen saanut osakseni sekä ennakkoluuloja että rohkeaa tukea. Erityisesti kiitän niitä yhteisöjä, jotka ovat edistäneet tutkimustyötäni taloudellisesti: Emil Aaltosen Säätiön, Presidentti Urho Kekkosen Säätiön, Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön ja Suomen Kulttuurirahaston Pohjois-Karjalan Rahaston apurahat ovat tehneet mahdolliseksi tutkimusmatkojen tekemisen »itään ja länteen» sekä valokuva- ja mikrofilmi-materiaalin hankinnan ulkomailta. Opetusministeriön sekä Suomen ja Neuvostoliiton välisen Tieteellis-teknillisen Toimikunnan tuki auttoi minua suorittamaan tutkimuksia Neuvostoliitossa, jonka Tiedeakatemia puolestaan avusti lähdeaineiston löytämisessä. Valtion Humanistinen Toimikunta on tehnyt minulle mahdolliseksi keskittyä tutkimustyöhön, jonka osatuloksena tämä kirja ilmestyy.

Kiitän myös lukuisia yksityishenkilöitä, jotka ovat tukeneet minua työssäni. Erityisesti tohtori Maria Widnäs on auttanut venäjänkielisen lähdeaineiston löytämisessä sekä vaikeimpien kohtien lukemisessa. Edes-

mennyt tohtori Boris Sove sekä maisteri Thor-Erik Erikson ovat antaneet muistiinpanojen muodossa viitteitä lähteiden löytämisestä samoin kuin ylidiakoni Leo Kasanko sekä useat muut henkilöt, joilta olen neuvoja kysynyt. Maisteri Pentti Papunen on piirtänyt suuritöiset kartat, ja Helsingin yliopiston kirjaston johto sekä henkilökunta ovat kärsivällisesti ja joustavasti palvelleet rasittavaa asiakastaan. Erityisesti kiitän professori Kauko Piristä ja apulaisprofessori Erkki O. Kuujoa, jotka Suomen Historiallisen Seuran määrääminä tarkastajina ovat lukeneet käsikirjoitukseni ja tehneet siihen minua suuresti hyödyttäneitä huomautuksia, sekä vaimoani Maireaa, joka on tehnyt runsaasti puhtaaksikirjoitustyötä tutkimuksen eri vaiheissa. Lopuksi kiitän Suomen Historiallista Seuraa, joka on hyväksynyt tutkimukseni julkaisusarjaansa, sekä Kirjayhtymä Oy:tä, joka yhdessä mainitun seuran kanssa on kustantanut tutkielmani julkaisemisen.

Helsingissä 5. 9. 1963.

Heikki Kirkinen.

JOHDANTO

Karjalan varhaishistoriaa on tutkittu sangen vähän verrattuna siihen työmäärään, mikä on käytetty muun Suomen historian tutkimukseen. Voi väittää, että Karjalan historian tutkimus on vasta alkuvaiheessaan. Monet keskeiset ongelmat ovat vielä yleisluontoisten tulkintojen ja kiistanalaisten henkilökohtaisten kannanottojen varassa. »Ajan henki» — jos tällaista käsitettä voi käyttää — on värittänyt näkemyksiä, ja poliittiset, kansalliset sekä aatteelliset tekijät ovat vaikuttaneet Karjalan historiasta muodostettuihin käsityksiin ehkä voimakkaammin kuin muun Suomen historiaan.

On ymmärrettävää, että kansallisromantiikan sekä kansallisten vapaus-taistelujen kaudella Karjalan historiaa on katseltu lähinnä länsimaisen Suomen näkökulmasta. Karjala on nähty jopa »lännen etuvartiona» itää vastaan. Mutta kun kaikki tieteellinen tutkimus tulee yhä kansainvälisemmäksi ja kun laajeneva maiden välinen vuorovaikutus pakottaa avar-tamaan tutkijain näkökulmaa myös niin »kansallisen» tieteen kuin histo-rian piirissä, joudutaan Karjalan historiaa katsomaan yhä laajempaa tausta vasten.

Karjala oli suuruutensa aikana niin yhtenäinen ja laaja kokonaisuus, että sen varhaisinta historiaa on tarkasteltava Karjalan omasta näkökulmas-ta taustaa joka suuntaan valaisten. Tutkijan on kuin »seisottava Karjalassa» ja sieltä käsin tähysteltävä kaikkialle ympäristöön. Hänen on pyrittävä ymmärtämään karjalaisia tutkittavan ajan omista edellytyksistä lähtien ja hänen on koetettava karsia itsestään kaikki ennakoasenteet sekä »odo-tukset». Erityisesti suomalaisten on varottava projisoimasta myöhempien kansallisten taistelujen synnyttämiä tunteita liian kauas menneisyyteen sekä liian laajalle alucelle.

Koska Karjala on ollut idän ja lännen kulttuuripiirien rajalla, sinne on virrannut vaikutteita kummaltakin suunnalta. Sen vuoksi on välttämä-töntä valaista Karjalan historian taustaa kumpaankin suuntaan. Suoma-laisessa tutkimuksessa on läntistä taustaa valaistu laajemmin ja perusteel-lisemmin kuin itäistä, mikä on osaltaan vaikuttanut kokonaiskuvan yksi-puolistumiseen. Idän venäjänkielinen lähdemateriaali ja tutkimus ovat

meillä vähemmän tunnettuja kuin läntinen, mutta Karjalan historiassa niihin on välttämätöntä perehtyä entistä paljon tarkemmin, jotta kokonaiskuvasta tulisi mahdollisimman tasapuolinen. Karjalan historian tutkimusta ei voida tehokkaasti viedä eteenpäin ilman venäjänkielisen materiaalin ja tutkimuksen läheistä seuraamista.

Voidaan tietenkin sanoa, että yksi tutkija ei pysty hallitsemaan yhtä hyvin läntistä ja itäistä aineistoa, ja siinä voi olla perää, mutta yksilön rajoittuneisuuden vuoksi joudutaan historiassa paljonkin turvautumaan eri tutkijoiden toisiaan täydentävään vaikutukseen. Lisäksi tarvitaan useiden tieteenalojen hyväksi käyttöä, jotta voidaan rakentaa laajapohjainen, luotettava kokonaiskuva Karjalan muinaisuudesta. Karjalan varhais historian perusteellinen selvittäminen vaatii yhteistyötä arkeologien, historian tutkijoiden, kielentutkijoiden, etnografien ja kansanrunouden tutkijoiden välillä.

Tämän tutkielman tarkoituksena on valaista Karjalan keskiajan historian itäistä taustaa, joka tähän saakka on jäänyt kovin vähälle huomiolle sekä seurata Karjalan pääosan juurtumista Euroopan itäisen kulttuuripiiriin yhteyteen. Käsittääkseni Karjalan historiaa ei voida riittävän syvällisesti ymmärtää, ellei siihen voimakkaasti vaikuttanut itäistä kulttuuriperinnettä ja idän yhteyksiä entistä paremmin oteta huomioon. Karjalan kulttuurissa on ristiretkiajalla sekä läntisiä että itäisiä piirteitä, mutta 1100-luvulta lähtien karjalaiset — sikäli kuin heistä on tietoja niukoissa lähteissä — taistelivat selvästi itäisen kulttuuripiiriin ja Novgorodin valtion puolella länttä vastaan, kunnes Ruotsi 1200-luvun lopulla valloitti osan Karjalaa ja liitti sen länteen. Suurin osa Karjalaa lujittui vuosisadoiksi Novgorodin valtioon ja idän kulttuuripiiriin, missä se pysyi 1600-luvun alkuun saakka, jolloin Ruotsi valloitti Käkisalmen läänin. Vuosisatainen yhteys itään oli pitkän kehityksen tulos ja jätti voimakkaita jälkiä karjalaiseen kulttuuriin. Yritämme siis seurata, miten Karjala joutui idän kulttuuripiiriin ja millaisia vaikutteita se sieltä sai. Ei voida vaatia, että kaikki esiin tulevat kysymykset ratkaistaan tässä yhteydessä, mutta koetamme esitellä keskeisiä tutkimusongelmia sekä selvittää niistä osan, sikäli kuin se tämän tehtävän puitteissa käy päinsä.

Koetamme tarkastella ongelmia Karjalan näkökulmasta, ottaen mahdollisuuksien mukaan sekä itäisen että läntisen taustan huomioon — itäinen tausta on tehtävästä johtuen etualalla. Kiinnitämme päähuomion poliittiselle ja kirkolliselle alalle, sillä niiden puitteissa Karjalan juurtuminen itään keskeisimmin tapahtui. Myös taloudelliset tekijät tässä kehityksessä olivat tärkeitä, ja niihin pyritään kiinnittämään huomiota sikäli kuin se tämän työn ekonomian kannalta on tarkoituksenmukaista, mutta

laajempi taloushistoriallinen tutkimus vaatii oman erityismetodiikkansa sekä oman työnsä.

Lähdeaineistossa keskeisenä on itäinen venäjänkielinen materiaali ja tutkimus, mutta myös läntinen aineisto pyritään ottamaan huomioon. Tässä auttaa suuresti se arvokas työ, mitä Suomen historian tutkimuksessa on tehty. Lännen taustan valaisemiseksi voimme siis suuressa määrin turvautua jo suoritettuun tutkimukseen. Itäisen taustan kohdalla joudumme paljon laajemmin alkuperäislähteiden varaan.

Karjalan keskialjalta on erittäin niukasti lähteitä. Pääosan muodostavat venäläiset kronikat, joiden luotettavuudesta voidaan aina yksityiskohdissa kiistellä. Kokonaisuutena luotettavimmat ovat 1100-luvun alussa koottu »Nestorin kronikka» 1300-luvun loppupuolella kirjoitettuine jatko-osineen eli ns. »Laurentiusteksti» sekä 1300-luvun alkupuolelta säilynyt Novgorodin ensimmäinen kronikka.¹ Näiden lisäksi joudutaan turvautumaan etenkin Novgorodin alueen muihin kronikoihin kuten Sofian aikakirjaan, Sofian kronikkaan (joka siis on erotettava aikakirjasta), Novgorodin myöhempiin kronikoihin sekä Ustjugin eli Arkangelin kronikkaan. Näiden lähdearvo vaihtelee eri osien kohdalla, mutta varsinkin keskiajan loppupuolelta ne antavat melko luotettavia tietoja kahden vanhimman kronikan lisäksi. Usein kronikkatiedon luotettavuutta on mahdoton tarkistaa, mutta missä se on mahdollista, se pyritään suorittamaan. Monesti on kuitenkin pakko tyytyä kronikan antamien tietojen arviointiin vain yleisten taustaseikkojen puitteissa. Koska ne monessa tapauksessa ovat ainoita lähdetietoja, ei niitä kuitenkaan voida sivuuttaa vetoamalla niiden yleiseen epävarmuuteen.

Tärkeimmät Venäjän ja Karjalan historian asiakirjalähteet ovat käytävissä painettuina erilaisissa lähdejulkaisuissa, kokoelmissa ja tutkimusten yhteydessä. Useimpien kohdalta on myös yleinen lähdekriittinen arviointi suoritettu, joskin toisinaan joudutaan lähdekritiikkiä harjoittamaan vain painetun lähteen pohjalta. Yleensä ei enempää voi vaatiakaan, eräiden lähteiden kohdalta alkuperäismateriaalin saanti tuottaisi työn ekonomin kannalta ylivoimaisia vaikeuksia. Vanhaa käsikirjoitusmateriaalia on voitu käyttää lähinnä Karjalan luostarien alkuhistorian selvittelyssä.

Venäjän ja Neuvostoliiton tiedemiehet ovat julkaisseet valtavan määrän keskiajan historiaa koskevia tutkimuksia. Viime vuosisadan puolella monia niistä väritti kansallinen tai uskonnollinen asenne eikä niiden kriittisyys läheskään aina ollut riittävä. Vallankumouksen jälkeisellä ajalla tutkimukseen on vaikuttanut marxilainen ideologia sekä jatkuva kansallinen korostus, mutta metodisesti tutkimus on kehittynyt. Venäläisen tutkimuksen hyväksi käyttämisessä täytyy edelleen olla sängen varovainen ja

kriittinen, joskaan ideologinen väritys ei ole keskiajan historian kohdalla niin voimakas kuin uusimmassa ajassa. Erityisen arvokkaita ovat uudet kriittisesti toimitetut lähdejulkaisut.

Länsimaaisessa tutkimuksessa Karjalan varhaishistoriaa on käsitelty melko vähän, kuten jo mainittiin, ja metodisesti työt ovat vaihtelevia. Uusimmassa tutkimuksessa on päästy jo vankalle pohjalle. Aikaisemmin tutkimukseen vaikuttaneet taustatekijät, joista oli puhe, on otettava huomioon läntisiä tutkimuksia hyväksi käytettäessä.

Tehtävän luonne asettaa tutkielman rakenteelle ja metodille vaikeuksia. On pakko tuoda esiin suuria avoimia ongelmia, joihin luotettavaa vastausta voidaan odottaa vasta pitkien aikojen perästä, ja koettava luoda laaja-alainen tausta pääongelman selvittämiseksi, mutta joskus on pakko pysähtyä aivan detaljitutkimukseen, kuten Valamon luostarin syntyajan ongelmassa. Tällainen on kuitenkin välttämätöntä tehtävän kokonaisuuden kannalta katsottuna, ja siksi on pakko tinkiä jäsentelykaavoista. Ajallisesti on rajoitettu keskiaikaan, jonka kuluessa Novgorodin Karjalan juurtuminen itään tapahtui. Uutta aikaa on otettu mukaan vain viitteenomaisesti, sillä sen osalta on jo runsaammin arkistolähteitä käytettävissä; 1500- ja 1600-luku Karjalan historiassa vaativat oman tutkimuksensa.

Keskiajan kohdalla joudutaan pakostakin tekemään laajoja johtopäätöksiä niukkojen alkuperäislähteiden pohjalta, ja silloin on tärkeää, että kaikki mahdolliset tosiseikat sopivat holistiseen kokonaiskuvaan ja että kehityksen päälinjat tulevat johdonmukaisesti ymmärrettäviksi. Monesti tarjoutuu useita mahdollisia teorioita lähteiden tulkinnassa, ja tutkija joutuu valitsemaan niistä sen, joka vaikuttaa todennäköisimmältä. Toisaalta on hyödyllistä, että annetaan niukkojen lähteiden puhua mahdollisimman paljon suoraan lukijalle, ja siksi on sitaatteja käytetty melko runsaasti. Ne antavat myös välähdyksen vanhojen lähteiden kielestä, tyylistä ja esitustavasta, ja katkelmallisuudestaan huolimatta elävöittävät tekstiä.

Karjala-sanaa käytetään tässä tutkielmassa koko Karjalan alueesta siltä ajalta, jolloin se oli jakamaton. Pähkinäsaaren rauhan jälkeiseltä ajalta tarkastellaan idän yhteyteen jäänyttä Karjalan pääosaa ja käytetään siitä Novgorodin Karjalan tai Käkisalmen Karjalan nimeä, mutta toiston välttämiseksi myös Karjala sanaa, milloin merkityksestä ei synny epäselvyyttä. Vepsä tarkoittaa Laatokan kaakkoispuolella sijainnutta vepsäläisheimon aluetta, Aunus Laatokan ja Äänisjärven välillä sijainnutta ns. aunuksen murteen aluetta. Vienan Karjala sen pohjoispuolella olevaa myöhemmän Itä-Karjalan osaa Valkeanmeren länsipuolelta aunukselaisalueille ja Viena eli Kauko-Karjala Vienajoen molemmin puolin leviävää laajaa muinaisten bjarmien aluetta.

I luku

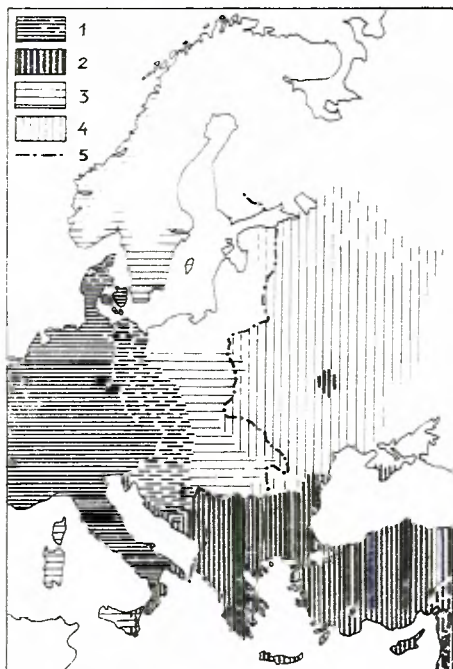
KAHDEN KULTTUURIPIIRIN RAJALLA

1. Idän ja lännen välisen kilpailun alku.

Karjalan juurtuminen ristiretkiajalla idän yhteyteen Suomen liittyessä läntiseen maailmaan muodostaa pienen osavaiheen maailmanhistoriallisessa kehityskulussa, jonka tuloksena oli kahden kristillisen kulttuuripiirin sekä kahden poliittisen voimaryhmittymän — joskin yleensä hajanaisen ja epämääräisen — muodostuminen Eurooppaan. Läntistä ryhmittymää yhdistivät paavin johtama yhtenäinen roomalaiskatolinen kirkko, roomalais-germaaninen kulttuuripohja sekä jossakin määrin yhteiset tavoitteet suhteissa toiseen ryhmittymään. Idän ryhmittymää yhdistivät ortodoksinen kirkko, Bysantin kreikkalaiseen kulttuuriin nojautuva kristillinen kulttuuripohja sekä vähäisessä määrin yhteiset tavoitteet suhteissa länteen.

Kristillisen maailman kahtia jakautuminen alkoi jo ajanlaskumme ensimmäisinä vuosisatoina ja siihen vaikuttivat hyvin monet tekijät. Kristinusko syntyi Lähi-Idässä ja siinä oli alun pitäen paljon itäisiä piirteitä. Aluksi se levisi voimakkaimmin juuri Rooman valtakunnan itäisille alueille, ja siihen tuli runsaasti hellenistisen kulttuurin vaikutusta. Sitä mukaa kuin uusi uskonto levisi Rooman valtakunnan länsiosiin sekä rajojen yli pohjoiseen päin ja kun Roomasta tuli läntisen kristikunnan keskus, se alkoi lännessä saada yhä enemmän roomalaisen kulttuuriperinteen piirteitä.

Perinne eli traditio on eräs historian kategorioista — historian välttämättömistä ilmenemismuodoista — ja on ymmärrettävää, että kristillinen traditio alkoi jo ensimmäisistä vuosisadoista lähtien kehittyä eri tavoin kristillisen maailman itäisessä ja läntisessä osassa. Kreikkalaisessa idässä kiinnytettiin ehkä enemmän metafysiisiin ja mystillisiin perinteisiin, kun taas roomalaisessa lännessä korostui jo varhain juridinen ja käytännöllisen aktiivinen asenne. Länsi-Rooman jouduttua »barbaaristen» germaanihei-

Kartta 1. Euroopan itäisen ja läntisen kulttuuripiirin hahmottuminen varhaiskeskiajalla. 1 = Lännen (Rooman kirkon) valtakunta 960-luvulla. 2 = idän (Bysantin kirkon) valtakunta 960-luvulla. 3 = lännen eteneminen 1060-luvulle mennessä. 4 = idän eteneminen 1060-luvulle mennessä. 5 = idän ja lännen valtakuntien summittainen raja 1160-luvulla

mojen valtaan kulttuurikehitys lännessä hidastui, kunnes roomalainen ja kristillinen vaikutus osaltaan loivat pohjaa lännen voimakkaalle nousulle. Idässä kehitys oli jatkunut omaan suuntaansa keskeytyksettä Itä-Rooman eli Bysantin mahdin suojassa. Hellenistinen ja roomalainen perinne sulatettiin siellä kreikkalaissävyiseen kristilliseen muotoon. Idän kulttuurin ensimmäinen suuri kukoistuskausi oli keisari Justinianuksen ajalla 500-luvulla, ja toinen suuri nousukausi alkoi makedonialaisen hallitsijasuvun aikana 800-luvulla, jolloin eroavuudet sekä eturistiriidat puhkesivat jo selkkauksiksi idän ja lännen välillä.

Riitojen syynä olivat oppia ja traditiota koskevat erimielisyydet, kysymys paavin vallasta kirkossa sekä kilpailu slaavilaisten kansojen sielusta. Rooman ja Bysantin kirkot eivät suvainneet toistensa erilaisia opillisia näkemyksiä eivätkä erilaisia perinteen muotoja, vaan kumpikin puoli piti omia näkemyksiään ainoina oikeina. Paavit pyrkivät alistamaan johtoonsa myös kristikunnan itäisen osan, joka torjui yritykset. Molempien kirkkojen lähetystyö oli alkanut edetä slaavilaisalueille; lähetyskiilat kohtasivat toisensa Bulgarian ja Määrin alueilla, missä kilpailu kärjistyi vakaviksi riidoiksi.

Kilpailu eteni vähitellen pohjoiseen päin ja ulottui myöhemmin Unkariin, Moldaviaan, Galitsiaan, Venäjän länsiosiin ja Puolan itäosiin, Baltiaan, Suomeen ja Karjalaan asti. Länsi voitti Kroatiassa, Pannoniassa, Määrissä, Unkarissa, Puolassa, Baltiassa ja Suomessa, mutta itä puolestaan Bulgariassa, Serbiassa, Moldaviassa, Galitsiassa, Venäjällä ja Karjalassa.

Kirkollisen ja kulttuurillisen kilpailun rinnalle muodostui myös poliittista ja taloudellista jännitystä idän ja lännen valtioiden välille. Bysantin keisarit pitivät omaa valtakuntaansa Rooman perillisenä ja pyrkivät korostamaan asemaansa myös lännessä. Länteen syntyi 800-luvun alussa Kaarle Suuren keisarikunta, jonka perinteitä jatkoi seuraavalta vuosisadalta lähtien Pyhä saksalais-roomalainen keisarikunta. Idän ja lännen keisarikunnat joutuivat keskinäiseen kilpailuun arvovallasta sekä välialueista, ja riidat kärjistyivät toisinaan sodiksikin; muun muassa Unkari oli kilpailun kohteena. Taloudellisella alalla jännitystä syntyi etenkin idän kaupasta. Se oli ollut suurimmaksi osaksi Bysantin hallussa, mutta vähitellen Italian suuret kauppakaupungit valtasivat sen itselleen. Myös kauppakilpailu Välimerellä kärjistyi sodiksi.

Jo ensimmäisen vuosituhannen lopulla kirkollinen, poliittinen ja taloudellinen kilpailu, jotka kietoutuivat monin tavoin yhteen, synnyttivät siis selkkauksia ja vihamielisyyttä idän ja lännen välillä. Sitä mukaa kuin osapuolten vaikutus eteni pohjoiseen päin, myös kulttuuripiirien välinen kilpailu, riidat ja vihamielisyys voimistuivat pohjoisessa. Idän ja lännen välinen vastakohtaisuus keskiajalla syntyi Välimeren rantamaissa, mutta eteni kummankin kulttuuripiirin vaikutuksen mukana pohjoiseen, missä syntyi myös paikallisia poliittisia, taloudellisia ja kirkollisia ristiriitoja molempia puolia edustavien valtioiden välillä.

Lännen valtapiirin eteneminen oli yleensä voimakkaampaa kuin idän. Tässä on tosin otettava huomioon, että idän kristillinen valtapiiri eteni Kievin Venäjän mukana kauas pohjoiseen, mutta vain niukasti länteen. Rooman kirkon valtapiiri taas eteni saksalaisvalloitusten sekä Liettuan ja Puolan ekspansion mukana voimakkaasti itään päin. Tuhat vuotta sitten lännen kirkon valtapiirin raja kulki — merkillistä kyllä — lähes samoilla alueilla kuin lännen poliittisen valtapiirin raja nykyään. Kroatian ja Serbian välistä Adrianmereltä se kulki pohjoiseen Elben tienoille, mistä lännen usko alkoi edetä Elben itäpuolisten slaavien alueille sekä Ruotsiin ja Norjaan. 1000-luvulla Unkari, Puola ja Ruotsi vakiintuivat lännen kirkon valtapiiriin, kun taas idän kirkon usko juurtui Galitsiaan ja Volyniaan sekä alkoi edetä Novgorodista pohjoiseen päin. Itä-Preussi, Liettua, Baltia ja Suomi olivat tavallaan vielä valtapiirien välissä, mutta tyhjiö alkoi osoittaa täyttymisen merkkejä, sillä Länsi-Suomeen saapui lännen kirkon vai-

kutusta, kun taas Itä-Baltiaan ja Karjalaan alkoi edetä idän kirkon vaikutus. Suomi oli siis jo tällöin kahden kulttuuripiirin välissä.

Myös poliittinen ja taloudellinen kilpailu vaikuttivat Baltian ja Suomen kohtaloihin. Etelämpänä Puola ja Venäjä joutuivat tämän tästä sotiin, pohjoisempaan Saksa työntyi Baltiaan ja joutui kamppailuun Venäjän kanssa. Tanskan, Ruotsin ja Norjan viikingit olivat osallistuneet rusien valtakunnan muodostamiseen, minkä seurauksena rauhanomaista kosketusta esiintyi etenkin Ruotsin ja Novgorodin välillä, mutta toisen vuosituhannen puolella eturistiriidat johtivat kilpailuun, sillä Venäjän varjagien slaavilaistuuessa yhteydet länteen heikkenivät. Novgorod pyrki laajentamaan vaikutusvaltaansa Karjalan ja Suomen suunnalla, minne myös Ruotsin intressit suuntautuivat. Varsinkin kun Ruotsi alkoi levittää kristinuskoa ja sen mukana vaikutusvaltaansa Suomeen, Gotlannin ja Saksan kaupunkien alkaessa hallita Suomenlahden kauppaa sekä Ruotsin ja Novgorodin tehdessä hyökkäyksiä toistensa intressialueille, kilpailu kärjistyi sodiksi 1100-luvulla. Tällöin oli Länsi-Suomi jo selvästi juurtunut läntisen kulttuuripiiriin yhteyteen, kun taas karjalaiset esiintyivät ensimmäisissä kronikkatiedoissa poliittisesti idän puolella. Idän ja lännen välinen kilpailu ulottui Suomeen sekä uskonnollisella että poliittisella alalla ja kärjistyi seuraavalla vuosisadalla kiihkeäksi aatteellis-poliittiseksi kamppailuksi rajamaista. Saksalaiset ja tanskalaiset valtasivat Baltian ja alistivat sen lännen etupiiriin, Varsinais-Suomi ja Häme liittyivät Ruotsin yhteyteen ja lännen kirkkoon, kun taas suurin osa Karjalaa kastettiin idän uskoon ja se liittyi vähitellen Novgorodin yhteyteen. Ruotsin ja lännen kirkon sekä Novgorodin ja idän kirkon intressit törmäsivät Suomessa vastakkain, niin että kilpailu jakoi Suomen väestön kahteen vastakkaiseen »leiriin».

Miten tähän jouduttiin?

2. Varjagivallan synty Pohjois-Venäjällä.

Bysantin keisarikunta joutui 800-luvun alkupuolella kosketukseen oudon roosien eli rusien heimon kanssa, jonka edustajat samosivat pohjoisesta Konstantinopoliin ensi kerran vuonna 838 ja joka pari vuosikymmentä myöhemmin hyökkäsi jo laivastollaan Bysantin pääkaupunkia vastaan.

Idän ja lännen tutkijat ovat jo parin vuosisadan verran kiistelleet rusien kansan alkuperästä sekä sen merkityksestä Venäjän valtion syntyhistoriasa, ja kiista jatkuu edelleen. Tämä johtunee kahdesta pääsyystä. Ensiksi rusien alkuperästä ja heidän varhaisesta asemastaan Venäjällä on vähän luotettavia tietoja ja monet lähteet ovat keskenään ristiriitaisia; toiseksi kansalliset asenteet ovat osatekijänä siihen, että läntiset tutkijat,

etenkin skandinaaviset, korostavat voimakkaasti rusien skandinaavista alkuperää ja heidän ratkaisevaa merkitystään Venäjän varhaishistoriassa, kun taas venäläiset tutkijat yleensä korostavat rusien varsinaisen kansan slaavilaista alkuperää sekä siirtolaisina tulleiden tai palkattujen varjagien vähemmän ratkaisevaa osuutta slaavilaisen enemmistön rinnalla.²

Tässä ei ole mahdollista ratkaista rusien ongelmaa, mutta voimme luetella tärkeimmät lähderyhmät, jotka kertovat ruseista: Bysantista ovat tunnetuimpia patriarkka Fotioksen 860-luvulla pitämät saamat roosien hyökkäyksen johdosta sekä keisari Konstantinos Porfyrogennetoksen rooseja koskevat maininnat, jotka *J. Suolahti* on suomentanut.³ Useat arabialaiset kirjailijat ovat 900-luvulta lähtien kuvanneet rusien maata ja sen eri kansoja, venäläiset ja länsieurooppalaiset kronikat kertovat ruseista, ja myös Skandinavian saagit sisältävät kuvauksia Venäjän asukkaista, joskin rus-nimitys niissä on myöhäinen.⁴ Lisäksi tulee runsas arkeologinen materiaali, jota kaivetaan jatkuvasti lisää.

Bysanttilaisissa ja länsimaisissa lähteissä rusien johtajien nimet sekä rusinkieliset paikannimet ovat yleensä muodoltaan skandinaavisia. Myös venäläisten kronikkain teksteissä lähetystöt Bysanttiin, milloin nimet luetellaan, ovat samaa alkuperää, joskin joukossa on jokunen suomalaissukui-
nen ja arabialaistyylinen nimi.⁵ Toisaalta Nestorin kronikka selittää, että rusien maa nimettiin ensi kerran kreikkalaisissa lähteissä v. 860 tapahtuneen rusien hyökkäyksen jälkeen, mutta se sisältää myös keskenään ristiriitaisia väitteitä, että varjageja nimitettiin ruseiksi ja että varjagit kutsuivat slaaveja ruseiksi.⁶

Arabien kertomuksissa ja arkeologisessa materiaalissa on molempia teorioita tukevaa aineistoa. 900-luvulla elänyt *Ibn Haukal* sijoittaa rusit Volgan—Donin—Dneprin alueelle ja pitää mordvalaisia yhtenä rusien kolmesta pääheimosta, mutta *Ibn Fadhlān* kertoo rusien asuvan saareissa ja kuvaa heitä tavalla, joka sopii parhaiten varjageihin.⁷

Suurin osa arkeologista aineistoa näyttää tukevan normannistien teoriaa, mutta varsinkin Etelä-Venäjältä on tuotu esiin slaavien vanhinta esihistoriaa sekä slaavilaisen varhaiskulttuurin nousua kuvastavaa materiaalia korostetusti skandinaavisen aineksen vastapainoksi.⁸

Nimi roos tai rus voidaan johtaa useasta eri alkulähteestä. Se on johdettu varjagien kuuluisasta keskusseudusta Roslagenin maakunnasta Ruotsista, se on selitetty suomensukuisten kansojen antamaksi rootsien eli rusien nimeksi, se on johdettu arabialaisten lähteiden mukaisesti Volgan—Donin alueen muinaismuistoista, jopa raamatun mainitsemasta villistä, pohjoisessa asuvasta roosien kansasta.⁹

Suurin osa lähdemateriaalista näyttää tukevan normannistien teoriaa, mutta myös antinormannistit ovat esittäneet runsaasti tosisieikkoja käsitystensä tueksi. Täten kiista on edistänyt Venäjän varhaishistorian entistä monipuolisempaa tutkimusta, vaikka sitä on usein kärjistetty liikaa. Neuvostoliiton tutkijat korostavat nykyään, että normannistien teoria syntyi aikana, jolloin slaavilaisten heimojen varhaishistoriaa tunnettiin erittäin puutteellisesti. Kuviteltiin slaaveja olleen Venäjällä vähän ja niidenkin eläneen aivan alkeellisella kulttuuritasolla. Arkeologiset kaivaukset ja uudet tutkimukset ovat kuitenkin muuttaneet huomattavasti taustaa. Tiedetään, että slaaveja asui jo viikinkiajan Venäjällä runsaasti.¹⁰ Heillä oli vakiintuneita yhteiskuntamuotoja sekä hallinto- ja oikeustapoja. Venäläiset kaupungit juontavat juurensa 7. ja 8. vuosisadalle, ja skandinaaviset lähteet nimittävätkin viikinkiajan Venäjää nimellä Gardariki eli kaupunkien valtio. Mutta Neuvostoliiton tutkijain mukaan nämä kaupunkivaltiot eivät syntyneet pohjoisesta käsin, vaan ne kukoistivat varhaisimmin Etelä-Venäjällä; Kiev, »Venäjän kaupunkien äiti», on niistä vanhimpia. Lukumäärältään melko vähäiset varjagisiirtolaiset eivät ole voineet saada paljon lukuisamman alkuperäisväestön keskuudessa niin suurta ylivaltaa kuin normannistien teoria edellyttää — korostavat neuvostoliittolaiset — vaan varjagit ovat toimineet etupäässä paikallisten slaavilaisruhtinaiden palveluksessa družinassa eli seurueessa, jopa sotajoukon tai kaupungin päällikköinä ja eräät heistä ruhtinainakin.¹¹

Ottaen huomioon eri lähdeaineokset sekä tutkijain erilaisen näkökulman idässä ja lännessä, voidaan todeta, että normannistit ja antinormannistit ovat täydentäneet toisiaan monessa suhteessa. Normannistit ovat korostaneet yksipuolisesti varjagien osuutta viikinkiajan Venäjällä, mutta Neuvostoliiton antinormannistit menevät liian pitkälle toiseen äärimmäisyyteen. Isänmaallinen asenne saattaa heidät — varmaan huomaamattomasti ja tahattomasti — väheksymään varjagien osuutta. Tulevissa synteeseissä he joutunevat tinkimään kannastaan enemmän kuin normannistit.

Nykyisessä tutkimuksessa edustaa G. Vernadsky välittävää synteesiä, joka rakentaa kokonaiskuvan »etelästä käsin».¹² Hän korostaa, että Skandinaavian varhaisimmat lähteet eivät nimitä Venäjän varjageja ruseiksi tai rooseiksi, mutta että roos oli tunnettu Bysantissa ja Etelä-Venäjällä kauan ennen varjagiaikaa. Jo 5. vuosisadalla Bysantissa verrattiin hunno-alaaneja, slaavien edeltäjiä, Hesekielin kirjassa mainittuun villiin roos-kansaan, ja syyrialainen kirkkohistorioitsija Sakarias Rectori mainitsee v. 555 roosit yhtenä Asovanmeren pohjoispuolella asuvista heimoista. Siellä asui tuohon aikaan antes-slaaveja, jotka ovat merkittävimpiä slaavien »esi-isistä»; siellä

asui myös rukhs-as heimo, jota Vernadsky pitää mahdollisena rus-nimen ensimmäisenä omaksujana. Hänen mielestään lähteiden kokonaiskuva tukee käsitystä, että slaavilaisten roosien tai rusien varhaisin kulttuurin nousu tapahtui Etelä-Venäjällä.

Aluksi Vernadskyn näkemys vastaa Neuvostoliiton nykyisen tutkimuksen kantaa, mutta jatkossa hän lähestyy jonkin verran normannisteja. Hän toteaa, että varjageja alkoi liikkua Venäjällä 7. vuosisadalta lähtien, joskin heidän toimintansa siellä voimistui vasta 8. ja 9. vuosisadoilla. Ei siis tapahtunut äkillistä varjagivalloitusta, vaan vähittäistä retkeilyä ja muutto-liikettä. Varjagit kävivät kauppaa, tekivät ryöstöretkiä, perustivat siirtokuntia, toimivat slaavien (sekä Bysantin) palveluksessa sotilaina, ja kun he olivat alistaneet valvontaansa roos- tai rus-heimoja, he omaksuivat vähitellen näiden nimen.

Tämä teoria selittää monia ristiriitaisuuksia lähteissä. Kun esim. varjagit ilmestyivät rusien heimojen edustajina Bysantin ja muiden ulkovaltojen tietoisuuteen, he käyttivät itsestään rusien nimeä, mutta puhuivat omaa skandinaavista kieltään, jota Bysantin kreikkalaiset kutsuivat heidän mukaansa roosien kieleksi.

Toisen molempia suuntia välittävän teorian, joka muodostaa kokonaiskuvan »pohjoisesta käsin», lienee viimeksi muotoillut Ad. Stender-Petersen.¹³ Hän korostaa, että ruotsalaisia siirtolaisia asettui vähitellen Pohjois-Venäjän isännättömille alueille Peipusjärven, Laatokan ja Beloozeron väliseen kolmioon, mistä he levittivät vaikutusvaltaansa slaavien keskuuteen. Suomensukuisten asukkaiden välityksellä heille vakiintui rootsi — rus nimi, ja heidän johdollaan muodostui Novgorodin valtio slaavilaisen, skandinaavisen ja suomensukuisen kansanaineksen yhteistoiminnalla lähinnä Volgan bolgaarien ekspansion torjumiseksi.

Tähän voi huomauttaa kuten edelliseenkin teoriaan, että rusien nimen muodostuminen kaipaakin äännelakeihin nojautuvaa kielihistoriallista täsmennystä. Lisäksi tämä teoria johtaa miltei pakosta kahden rusien alkuperän olettamukseen, minkä jo neuvostoliittolainen B. Grekov on kehittänyt, sillä Etelä-Venäjän varhaiset roos heimot on pakko ottaa kokonaiskuvassa huomioon.

Ei ole aiheellista puuttua ongelmaan laajemmin, mutta yleiskuvan muodostaminen kiistasta on tarpeen, jotta voimme itäisen ja läntisen tutkimuksen ristiaallokossa arvioida mahdollisimman tasapuolisesti varjagien ja slaavien vaikutusta suomensukuisten heimojen sekä karjalaisten elämään. Näyttää ilmeiseltä, että varjagien osuus Pohjois-Venäjän valtioliikkeen varhaishistoriassa on suurempi kuin mitä Neuvostoliiton nykyinen

tutkimus edellyttää, joskaan sen »ruotsinmaalaisuutta» ei pidä liioitella, sillä varjagisiirtolaisten slaavilaistuminen on alkanut huomattavan varhain.

Pohjois-Venäjällä oli viikinkiajan alussa useita kaupunkivaltioita, joista merkittävimmät olivat Staraja Ladoga sekä Novgorod. Edellinen sijaitsi lähellä Olhavanjoen suuta ja lienee ensinnä joutunut varjagien haltuun. Kaupunkilinnoituksesta käsin nämä valvoivat ympäristön slaavilaisia sekä suomensukuisia asukkaita, joiden kanssa he kävivät kauppaa ja joilta he ottivat veroa. Sieltä lienee varjagivalta edennyt laajemmallekin Pohjois-Venäjälle, jonne saapui viikinkiretkeläisiä myös suoraan Skandinaviasta.

Novgorod lienee iältään nuorempi kaupunki kuin Staraja Ladoga. Se sijaitsi tärkeän viikinkitien varrella, joten oli luonnollista, että varjagit pyrkivät saamaan sen valvontaansa. Nestorin kronikan mukaan he jo 850-luvun lopulla kantoivat veroa Pohjois-Venäjän asukkailta: »tšuudeilta ja sloveeneilta, merjalaisilta ja vepsäläisiltä sekä krivitšeiltä», kun taas kasarit verottivat eteläisempiä heimoja.¹⁴ Verotus lienee tuskin vielä ilmaissut pysyvää hallinnollista järjestystä, vaan pikemminkin ollut satunnaista. Vuoden 862 tienoilla varjagit saivat Novgorodin ja Pohjois-Venäjän tärkeimmät keskuksat pysyvästi valvontaansa, minkä jälkeen Novgorodin valtio alkoi nopeasti voimistua tarmokkaiden ruhtinaiden johdossa.

Kuten tunnettua Nestorin kronikan kirjoittaja korostaa tendenssimaisesti Rurikidien hallitsijasuvun merkitystä ja Rurikin rauhanomaista kutsumista Novgorodia hallitsemaan. Neuvostoliiton tutkimus hylkää nykyään koko kertomuksen samanlaisena genealogisena selitysyriksenä, jollaisten avulla lännessäkin hallitsijat jo Rooman ajasta lähtien johtivat sukunsa sankareista.¹⁵ Tässä lienee kuitenkin käynyt niin kuin usein käy vaikeasti tulkittavien lähteiden selityksessä: lähdekritiikkiin vaikuttavat huomattavasti aatteelliset tendenssit. Mutta ei pidä myöskään liiaksi luottaa kertomukseen varjagien ystävällisestä kutumisesta Venäjää hallitsemaan. Todennäköisesti varjagit saivat Novgorodissa vallan sisäisten riitojen seurauksena, mutta miten se tapahtui, sitä lienee mahdoton yksityiskohtaisesti esittää. Voidaan kuitenkin luottaa kronikoitsijan käsitykseen, että 860-luvulla Pohjois-Venäjän tärkeät keskuksat Novgorod, Beloozero ja Izborsk olivat varjagien valvonnassa, ja myös Staraja Ladoga oli heidän hallussaan. Varjagien muodostama suppea yläluokka hallitsi slaavilaista ja suomensukuista väestön enemmistöä.

3. Suomensukuiset kansat Venäjää rakentamassa.

Suomensukuisia heimoja asui Venäjällä kauan ennen Novgorodin valtion syntyä. Nykyisin näyttää yleistyvän käsitys, että niitä eli hajallaan

Uralin ja Baltian välisellä alueella jo ennen ajanlaskumme alkua ja että ne etenivät vähittäisen lisääntymisen sekä muuttoliikkeen tietä eikä heimoaelluksilla eri suuntiin asuma-alueittensa ympärille.¹⁶ Kun sitten slaavilaiset heimot etenivät pohjoiseen päin, ne joutuivat kosketukseen suomensukuisten heimojen kanssa. Laajalla Venäjällä oli tilaa, ja vielä 800-luvun puolivälissä nämä kaksi erilaista kansanryhmää näyttävät viettäneen pääasiassa »rauhanomaista rinnakkaiselo», joskin vahvemmat lienevät kosketusten lisääntyessä luonnostaan pyrkineet verottamaan heikompia.

Totesimme jo, että Novgorodin valtion syntyvaiheessa useat suomensukuiset heimot joutuivat varjagiruhtinaiden valtaan. Rurikin valtioon kuului Nestorin kronikan mukaan tšuudeja, merjalaisia, vepsäläisiä ja muromalaisia. Voimistuvan Novgorodin etupiiriin liitettiin pian muitakin suomensukuisia heimoja, sillä venäläisten kronikkain luettelo niistä kansoista, jotka maksoivat ruseille veroa varhaisista ajoista lähtien, sisältää tšuudit, merjalaiset, vepsäläiset, muromalaiset, tšeremissit, mordvalaiset, permit, petšoralaiset ja jäämit.¹⁷ Karjalaisia ei tässä yhteydessä mainita, ja useiden heimojen verotus on kauan aikaa ollut satunnaista. Kronikoista käy kuitenkin ilmi, että eräät näistä heimoista osallistuivat slaavien rinnalla Novgorodin valtiolliseen elämään ja sen yhteisiin suuriin yrityksiin, vaikka ne elivät melko itsenäisesti omilla alueillaan. Ainakin »tšuudit, vepsäläiset ja merjalaiset» olivat osa Novgorodin »liittovaltion» kansaperheestä.

Missä nämä suomensukuiset heimot asuivat Novgorodin varhaishistorian aikana?

Tšuudi nimen tarkoittamasta kansasta on erilaisia käsityksiä. T. Vuorela arvelee heitä vatjalaisiksi, venäläiset tutkijat pitävät heitä virolaisina, J. Jaakkola pitää heitä epämääräisenä suomensukuisena idän kansana.¹⁸ Venäläiset kronikat tarkoittavat tšuudeilla yleensä Viron asukkaita, mutta se ei vielä ratkaise nimen alkuperäistä merkitystä, etenäkään kun muistamme »taipaleen takaiset tšuudit», jotka kronikkain mukaan asuivat Vienajoen alueella.

Ristiriitaisuudet ratkeavat, jos oletetaan tšuudi nimityksen alkuaan tarkoittaneen epämääräisesti itäisen Baltian ja Pohjois-Venäjän suomensukuisia asukkaita yleensä. Mutta nimitys ei liene skandinaavien keksimä, joskin se lienee germaaninen lainasana, vaan slaavit ovat todennäköisesti käyttäneet sitä suomensukuisista asukkaista, joita eli laajalla alueella nykyisestä Virosta aina »taipaleen taa», Vienajoen vesistöön asti.

Sitä mukaa kun Baltian ja Pohjois-Venäjän suomensukuisista asukkaista muodostui itsenäisiä heimoja sekä sikäli kuin kosketukset slaaveihin

voimistuivat, eriytyivät tšuudi-nimestä täsmällisemmät heimojen nimet. Jo ennen ensimmäisten kronikkain kirjoittamista novgorodilaiset tunsivat Vepsän ja Vatjan sekä Volgan ja Okan alueiden suomensukuiset heimot, joten tšuudi jäi tarkoittamaan virolaisia, Olhavan tšuudeja sekä Äänisen ja Vienajoen välisiä »taipaleen takaisia tšuudeja».

Jos kysymme, mitä tšuudeja kronikat tarkoittavat kaikkein varhaisimmissa maininnoissaan, niin vastaus on: todennäköisimmin Laatokan eteläpuolen tšuudeja. Viron itäosien asukkaat ovat voineet varhain olla yhteydessä Novgorodiin, mutta suurin osa heistä eli itsenäisinä vielä 1000-luvulla, jolloin slaavien vaikutusvalta siellä laajeni ja jolloin taipaleen takaisen tšuudien verottaminen Novgorodin taholta alkoi. Sen sijaan Olhavan itäpuolinen tšuudilaisväestö on ollut näitä aikaisemmin yhteydessä Novgorodiin ja idän varjagien valvonnassa. Tämä on luonnollista, sillä se asui suurten kauppateiden äärellä ja nuoren valtion elintärkeillä alueilla. Kronikat mainitsevatkin kansojen luetteloissa tšuudit ensimmäisinä varjagien jälkeen, kuten *T. G. Aminoff* toteaa, joskin järjestys muuttui jo 900-luvulla slaavilaisten heimojen eduksi.¹⁹

Varhaisimmin Novgorodin valtapiiriin lienevät joutuneet siis Olhavan tšuudit sekä vepsäläiset, jotka »osallistuivat» Novgorodin valtion perustamiseen. Edellisiä asui Olhavan ja Ojatin välissä ja jälkimmäisten varhaisimpana keskusalueena mainitaan Beloozero. Heidän kaakkoispuolellaan asuivat merjalaiset, joiden keskus oli Rostovin seuduilla. Sieltä edelleen kaakkoon asuivat muromalaiset Volgan ja Okan yhtymäkohdassa. Samoin kuin merjalaiset hekin osallistuivat varhaisen Novgorodin valtion elämään ja maksoivat Novgorodille veroa.

Näitä hiukan myöhemmin näyttävät vatjalaiset tulleen tunnetuiksi Novgorodissa. He lienevät siirtyneet Narvajoen itäpuolelle Itä-Virosta vähitellen viikinkiajalle edettäessä. Arkeologiset löydöt kertovat vakiintuneista yhteyksistä Novgorodin suuntaan viimeistään 1000-luvulla, jolloin mm. vatjalaisten maanviljelystyökaluissa on yhtäläisyyksiä venäläisten esineiden kanssa. Vuosisadan loppupuolella syntyneessä »Ruskaja Pravdassa», ruhtinas Jaroslavin lakitekstissä, mainitaan Vatjan sadannes Novgorodissa, jonne kauppiaat olivat järjestyneet yhteisöihin kauppareittiansä pääsuunnan mukaan. Sadannes todistaa säännöllisestä yhteydestä Vatjaan, joka lienee vielä ollut itsenäinen.²⁰

Vuonna 1069 vatjalaiset osallistuivat kronikan mukaan sotaretkeen Novgorodia vastaan, todennäköisesti Polotskin ruhtinaan Vseslavin johdolla, mutta kärsivät raskaan tappion.²¹ Näihin aikoihin lienee Novgorod pyrkinyt liittämään Vatjan veroalueisiinsa, ja 1100-luvulla se näyttää olleen jo Novgorodin ylivallassa, sillä kun hämäläiset v. 1149 hyökkäsivät Vat-

jaan, Novgorodin joukot torjuivat hyökkäyksen yhdessä vatjalaisten kanssa. Vuonna 1215 vallitsi suuri nälänhätä Novgorodin alueilla, ja kronikka toteaa lyhyesti, että »vatjalaiset kuolivat nälkään ja loput hajaantuivat». ²² Vatjalaisten valtiollinen merkitys, jota aikaisemmin ehkä on liioiteltu, heikkeni vähitellen, ja väestö alkoi sulautua slaaveihin, mutta muistoksi Novgorodin varhaisesta vaikutuksesta jäi vatjalaisen veroalueen nimi, joka lienee syntynyt vakiintuneen kauppaja verotustien suunnan mukaan kuten muutkin vastaavat nimet ja jonka kaavaan liitettiin sitten myös Novgorodin Karjala.

Vatjalaismailta itään ja koilliseen, Nevan tärkeän reitin kahden puolen, muodostui vähitellen inkeriläisten alue. Siellä lienee ollut harvaa asutusta jo kansainvaellusajalla, mutta vasta viikinkiajalla näyttää asutus voimistuneen uusien tulokkaiden ansiosta. 1000-luvulla ilmestyivät hautoihin metalliesineet ja korut, jotka liittävät Inkerin väestön selvästi karjalaisiin.

Aikaisemmin oletettiin yleisesti että inkerikot saapuivat Laatokan Karjalasta, mutta uusimmassa tutkimuksessa on lähinnä kielitieteellisen analyysin perusteella päädytty käsitykseen, että inkerikot ovat alkukarjalaisen väestön reunaosa, joka erkani Laatokan etelärantojen kautta luoteeseen kulkeneista siirtolaisista ja kehittyi hiukan eri suuntaan. R. E. Nirvi, joka viittaa mm. Paul Aristen tutkimuksiin, esittää yksityiskohtaisia ja asiallisia perusteita tueksi uudelle kokonaiskuvalle, ²³ joka sopii historialliseen taustaan ehkä paremmin kuin aikaisempi, sillä on vaikea selittää inkerikojen muuttoliikettä luoteesta kaakkoon, samaan aikaan kun ekspansion päävirta Karjalassa kulkee kaakosta luoteeseen. Inkerin nimi, jonka alkuperään emme laajemmin puutu, on johdettu mm. merjalaisesta kantasanasta, ja vaikka teoria on epävarma, viittaavat Inkeristä löydetyt djakovotyyppiset muinaislinnat yhteyksiin Merjan suuntaan, missä tämä linnatyyppi varhaisemmin oli yleinen. ²⁴

Novgorodin vaikutus Inkerissä voimistui 1000-luvulla, ja 1100-luvun alkupuolella alue lienee kuulunut Staraja Ladogan mukana Novgorodin etupiiriin. Inkeri mainitaan ensi kerran vuoden 1221 kohdalla Henrik Lättiläisen kronikassa, joka toteaa sen kuuluvan Novgorodin valtakuntaan; v. 1228 inkeriläiset taistelivat karjalaisten kanssa Novgorodin puolella hämäläisiä vastaan. ²⁵

Vatjan ja Inkerin alueet muodostivat sillan Virosta Karjalaan, eikä ole ihme, että rautakauden kulttuurikin muuttuu maantieteellisesti edettäessä asteittain itävirolaisesta vatjalaiseksi, inkeriläiseksi ja karjalaiseksi, mikä viittaa pitkäaikaisiin yhteyksiin näiden alueiden välillä.

Tässä mainitut suomensukuiset heimot muodostivat Novgorodin keskustan slaavilaisheimojen ulkopuolelle laajan kaaren Virosta Vatjan ja

Inkerin kautta Vepsään, Merjaan ja Muromaan. Vielä kauempana Novgorodista oli toinen suomensukuisten kansojen vyöhyke, joka joutui Novgorodin vaikutuspiiriin hiukan myöhemmin. Volgan varsien mordvalaiset ja tšeremissit säilyttivät itsenäisyytensä paljon kauemmin kuin keskustaa läheisemmät heimot ja Novgorodin veroherruus heidän alueellaan lienee ollut kauan aikaa satunnaista. Heistä luoteeseen, kaukana Pohjois-Venäjällä, Novgorodista katsoen pitkien matkojen päässä, asuivat »taipaleentakaiset tšuudit», jotka hallitsivat tärkeätä pohjoisen kaupan reittiä, Vienajokea. Kronikat kertovat Novgorodin verotusretkistä taipaleen taa jo 1000-luvulla; kuolipa eräs Novgorodin ruhtinas taipaleen takana v. 1078 todennäköisesti juuri tällaisella retkellä kaatuen.²⁶ 1100-luvun alkupuolella Vienan alueen pogostat maksoivat jo veroa Novgorodin piispalle, mutta Novgorodin säännöllinen hallitusvalta lujittui alueella vasta seuraavina vuosisatoina.

Laatokan luoteisrannikoille muodostui karjalaisten heimo, ja heidän pohjoispuolelleen sijoittavat venäläiset lähteet lappalaisten asuma-alueen. Taipaleentakaisten tšuudien itäpuolella olivat vielä kaukaisemmat permien ja petšoralai-
sten syrjäänialueet sekä yhä kauempana idässä Obin suomalaisheimojen maat. Sinnekin ulottuivat novgorodilaisten verotusretket viimeistään 1100-luvulla.

Mutta missä asuivat jäämit, jotka mainitaan Venäjän veroherruudessa jo Novgorodin syntyaikoihin? Tutkijat ovat yleisesti olettaneet, että venäläisten lähteiden maininnat jäämeistä tarkoittavat hämäläisiä, mutta venäläiset ovat korostaneet hämäläisten veronalaisuutta Novgorodille, kun taas suomalaiset ovat korostaneet heidän itsenäisyyttään sekä heidän vaikutuksensa etenemistä lännestä itään päin. Kuitenkin jo A. J. Sjögren osoitti viime vuosisadalla, että jäämeihin viittaavaa paikannimistöä on myös Pohjois-Venäjällä,²⁷ joskin hän olettaa Vienan jäämien asuma-alueet aivan liian laajoiksi. Myöhemmin on J. J. Mikkola täsmentänyt teoriaa koettamalla analysoida tarkemmin, minne Novgorodin sotaretket jäämejä vastaan suuntautuivat. Hän päätyi käsitykseen, että jäämejä asui kahdella taholla: Hämeessä ja Äänisen itäpuolella ja että Novgorodin sotaretket jäämejä vastaan 11. vuosisadalla suuntautuivat Viaan.²⁸ Viimeksi on I. P. Saskolskij koettanut kumota Sjögrenin käsitykset pyrkien osoittamaan, että hämäläiset asuivat vielä 900-luvulla ja 1000-luvun alkupuolella suureksi osaksi Karjalan kannaksella, mistä heidän etenemisensä sitten jatkui Suomenlahden rannikkoa länteen ja edelleen Hämeen sisämaahan,²⁹ mutta hän ei näytä tuntevan uusinta suomalaista tutkimusta, jonka mukaan Hämeen asuttaminen ei tapahtunut Karjalan kannaksen kautta, vaan lännestä käsin.

Kahden jäämien heimon teorialla on vankkoja perusteita. Kronikkain varhaisimmat maininnat sijoittavat jem- eli jäämiheimon aina permalaisten ja petšoralaisten rinnalle.³⁰ Vaikka luettelojärjestys ei ole täysin maantieteellinen, viittaa rinnastus selvästi maantieteelliseen yhteyteen. Ruhtinas Svjatoslavin »Ustavissa» eli määräyskirjassa vuodelta 1137 ilmoitetaan Onegan ja Äänisen piirien verot Novgorodin piispalle, ja siinä on tämän selvästi rajoitetun maantieteellisen alueen sisällä mainittu jäämien verotus.³¹ Šaskolskijn selitys, että se tässä tarkoittaa hämäläisiä, ei sovi lainkaan asiakirjan kokonaisuuteen. Tätä asiakirjatodistusta täydentää kronikan maininta, että novgorodilainen pajari Luka hyökkäsi hallitusvaltaa vastaan kapinoidessaan omalla sotajoukollaan Vianaan v. 1342, perusti sinne Orletsin linnoituksen ja valloitti »jemtšanien» eli Jemtse-joen jäämien avulla itselleen laajan alueen.³² Kun ottaa lisäksi huomioon *Mikkolan* laajat epäsuorat perustelut, näyttää selvältä, että venäläisten kronikkain maininnat jäämeistä tarkoittavat kahta eri heimoa, joskin Kauko-Karjalan jäämit olivat paljon pienempi väestöryhmä kuin hämäläiset. Silti vielä 1800-luvulla Vienajoen alueella eli perimätietoa »tšaudilaisista jäämeistä», jotka siellä aikoinaan olivat lujasti vastustaneet heimolaistensa käännättämistä kristinuskoon.³³ Olisi vaikea mutta yrittämisen arvoinen tehtävä tutkia, onko Vienan ja Suomen jäämeillä mitään muuta keskinäistä yhteyttä paitsi että molemmat kuuluvat suomensukuisten heimojen joukkoon. Näiden samannimisten heimojen välillä on Jem-alkuisia paikannimiä sekä kaupunki, jonka nimi vanhimmassa muodossaan liittyy jäämeihin, nimittäin Jaama Inkerinmaalla. Sekä jäämit että Jaama kirjoitetaan vanhoissa teksteissä toisinaan Jam.³⁴ Olisikohan heimon nimi kulkeutunut yhteisestä alkukodista kahteen eri suuntaan ja olisiko hämäläisten sukulaisia asunut Vienassa? Entä olisiko Hämeeseen tullut asukkaita myös idästä?

Läheisin yhteys Novgorodiin oli aluksi tšuudeilla, vepsäläisillä ja merjalaisilla, jotka olivat olleet mukana Novgorodin valtiota »perustamassa». Kronikan väritetyn kertomuksen mukaan Pohjois-Venäjän valtion yhdistäjä Rurik itse hallitsi Novgorodissa, hänen veljensä Sineus vepsäläisten alueella Beloozerossa ja toinen veli Truvor lähellä Viron tšuudeja Izborskissa. Veljensä pian kuoltua Rurik sai haltuunsa myös heidän alueensa.³⁵ Arkeologiset tiedot sopivat hyvin yhteen kronikan päälinjan kanssa. Beloozeron kaupunki lienee syntynyt 800-luvulla ja sen vanhin asutus näyttää olleen suomensukuista.³⁶ Laatokan kaakkoispuolen tšaudilaisalueen runsaat varjagilyödöt V. I. Ravdonikas tulkitsee siten, että suomensukuinen kantaväestö on viikinkiajalla joutunut skandinaavisen yläluokan veroherruuteen ja pysyvään kauppayhteyteen heidän kanssaan.³⁷ Voidaan hyvin

olettaa, että tšuudilais- ja vepsäläisalueet kuuluivat Novgorodin valtioon jo 800-luvun loppupuolella.

Mainitun tšuudilais- ja vepsäläisalueen halki kulki useita kauppareittejä Laatokan rannoilta Volgalle ja Kaspianmeren suuntaan. Ehkä vilkkain reitti eteni Laatokalta Ojattia pitkin Sud- ja Šeksnajokien kautta Jaroslaviin tai kiertäen Rostoviin ja Suzdaliin sekä edelleen Kljazmajokea pitkin Volgalle. Rostovin alueella yhtyi tähän reittiin bjarmien kauppatie Viena-joen ja Suhonan suunnalta sekä Onegajoen ja Äänisjärven haaroilta tulevat kauppareitit Beloozeron ja Kubenskin järven kautta.

Toinen tärkeä reitti Volgalle kulki Laatokalta Olhavaa pitkin Novgorodiin, sieltä Mstajoelta Mologaa pitkin Jaroslaviin, ja kolmas reitti Novgorodista vielä etelämpää Tverin kautta Volgan yläjuoksulle.³⁸

Laatokan kaakkoispuolen tšuudit asuivat siis tärkeän kauppateien varilla, mikä edisti heidän vaurautensa ja kulttuuritasonsa kohoamista, mutta samalla houkutteli slaaveja heidän harvan asutuksensa lomaan. Uusimmat arkeologiset kaivaukset Jaroslavin tienoilla osoittavat, että siellä alkuaan asunut suomensukuinen väestö on ollut kosketuksessa muihin suomensukuisiin heimoihin kuten muromalaisiin kauempana Volgan varrella. Eräät löydöt viittaavat myös Vepsään ja Karjalaan päin; sieltä on saatu talteen mm. hopeisia hevosenkengänmuotoisia solkia.³⁹ Todennäköisesti myös karjalaiset pääsivät vepsäläisten ja merjalaisten välityksellä kauko-kaupan »makuun».

Myös arabialaiset kirjailijat tunsivat vepsäläisten kauppakansan. *Jakut* (k. 1229) kertoo 900-luvun lähteisiin nojautuen Visu nimisestä heimosta, joka asuu Volgan bolgaarien takana ja jonka kauppiaat tulevat Volgalle myymään majavan, soopelin ja oravan nahkoja. *Jakutia* hiukan myöhempi *Kasvini* kertoo muinaisten bolgaarien käyneen visu kansan luona tekemässä ns. mykkää kauppaa,⁴⁰ mikä viittaa varhaisiin kosketuksiin, sillä sellaista tuskin on käyty enää ristiretkijällä. Vepsäläiset ovat olleet kauppayhteydessä myös länteen; siitä todistavat mm. Pašijoen alueelta löydetyt n. 12300 länsimaista rahaa 1000-luvulta.⁴¹

Pohjois-Venäjän tšuudit sekä vepsäläiset ja merjalaiset osallistuivat aktiivisesti Novgorodin varhaishistorian suuriin yrityksiin. Kun Rurikin seuraaja Oleg hyökkäsi Smolenskia ja Kieviä valloittamaan v. 882, hänen joukoissaan luetellaan »varjagit, tšuudit, sloveenit, merjalaiset, vepsäläiset ja krivitšit», ja kun Oleg v. 907 hyökkäsi Kievistä käsin Bysanttiin, mainitaan hänen sotajoukoissaan jälleen tšuudit ja merjalaiset.⁴² Seuraavat kronikkamaininnat ovat vasta ruhtinas Vladimirin ajasta 900-luvun loppupuolelta, mutta todennäköisesti Novgorodin valtion suomensukuiset heimot osallistuivat jatkuvasti yhteisiin yrityksiin. Vuonna 980 tšuudit osal-

listuivat Vladimirin sotaretkeen Polotskia vastaan, ja ruhtinas sijoitti heidän »parempaa väkeään» myös perustamiinsa uusiin kaupunkeihin.⁴³

Novgorod oli aluksi melko löyhä monien heimoyhteisöjen muodostama valtio, jota piti koossa ennen muuta ruhtinaan arvovalta ja tarmo. Ruhtinaan ylläpitämän järjestyksen takeeksi vakiintui pysyvä veronmaksu sekä ruhtinaan edustajien toiminta eri kansojen keskuudessa. Suomensukuiset heimot liittyivät samalla tavoin kuin slaavilaisetkin Novgorodin varjajohtoiseen valtioon ja osallistuivat slaavien keralla sen yhteisiin yrityksiin, vaikka elivätkin jokapäiväistä elämäänsä suhteellisen erillään. Suomensukuiset heimot antoivat siis oman panoksensa nuoren valtion kehitykseen, mutta vähemmistöinä ne joutuivat vähitellen väistymään syrjään voimistuvan slaavilaisen kansanaineksen tieltä.

4. Karjalan alkulähteillä.

Karjalaisten alkuperä, Karjalan varhainen asuttaminen sekä Vepsän ja Karjalan varhaiset yhteydet toisaalta Viaan ja toisaalta Suomeen ovat yhä niukasti tutkittuja ja kiistanalaisia kysymyksiä, joiden yksityiskohtainen selvittäminen vaatii eri tieteenalojen edustajien yhteistoimintaa. Karjalaisen materiaalin lisäksi on kerättävä vertailuaineistoa kaikilta ilmansuunnilta Karjalan ympäriltä — arkeologista, kielitieteellistä, kansatieteellistä ja historiallista materiaalia Baltiasta, Suomesta, Karjalasta, Inkeristä, Aunuksesta, Vienen ja Kauko-Karjalasta, Vepsästä, jopa kaukaa sydän-Venäjältä entiseltä merjalaisalueelta saakka. Vasta tällaisen aineksen systemaattinen seulominen voi antaa tarkan kuvan Karjalan varhaishistoriasta. Tässä yhteydessä on rajoituttava nykyisten mahdollisuuksien mukaiseen tietojen arviointiin niissä ongelmissa, jotka aiheemme kannalta ovat keskeisiä.

Vanha käsitys, että suomalaiset, hämäläiset ja karjalaiset muuttivat valmiina heimoina asuinsijoilleen, on tutkimuksessa hylätty, sillä lähteet todistavat asutuksen hitaasta laajenemisesta luonnollisen lisääntymisen ja uudisasutuksen tietä. Varsinais-Suomen ja Hämeen asutuksen historiasta on suoritettu jo melko yksityiskohtaisia tutkimuksia, mutta Karjalan heimon syntyhistoriassa ollaan siis vielä yleisluontoisten teorioiden tasolla. Uusimmassa historian tutkimuksessa on kaksi kokonaiskuvaa, joihin kannattaa kiinnittää huomiota.

Jalmari Jaakkolan mukaan karjalaisten heimo syntyi hämäläisistä, joita cräretkeilyn mukana asettui asumaan Laatokan rantaseuduille ja joiden joukkoon tuli jonkin verran lisäasutusta idästä.⁴⁴ *Ella Kivikoski* puolestaan arvelee, että Laatokan ympärillä on mahdollisesti ollut yhtenäistä

asutusta, joka ei aluksi tule arkeologiassa näkyviin, koska asukkaat käyttivät maassa lahoavia orgaanisia aineita esineisiinsä. Viikinkiajalla siitä on voinut eriytyä vepsäläinen ja karjalainen heimo, kun edellinen joutui läheiseen yhteyteen Novgorodin kanssa ja jälkimmäinen sai lisäasutusta sekä voimakkaita vaikutteita lännestä.⁴⁵

Jaakkolan teorian tukena on historiallisten tosiseikkojen lisäksi yleisluontoisia ja laaja-alaisia ajatusjohteluita, joista monet ovat jo vanhentuneita. Läntinen osuus Karjalassa kuvastuu kiistämättä arkeologisessa aineistossa ja paikannimistössä, mutta hänen olettamansa karjalaisten jääminen tšuidien käsitteen ulkopuolelle ei ole todennäköistä eikä sitä voi käyttää perusteena karjalaisten läntisestä alkuperästä. Karjalan nimen johtaminen yleisnimestä kari-ala sekä läntisestä kari- eli somerharjaluodesta, joka muuten ei ulotu aivan Laatokan rantaan saakka, on keinotekoinen ja liian teoreettinen rakennelma. Kari on melko myöhäinen skandinaavinen lainasana, joten se ei ole voinut olla kansanomaisen sisämaassa niin varhain, että se olisi ehtinyt muovautua Karjalan nimeksi. Sitäpaitsi muinaiset siirtolaiset kulkivat kai enemmän vesitse kuin somerharjuja pitkin.

Pyrkimättä lopullisesti ratkaisemaan Karjalan nimen arvoitusta todettakoon, että myöskään sen johtaminen karja-sanasta ei saa riittävästi tukea lähteistä. E. A. Tunkelo esittää mielenkiintoisen teorian, että koska skandinaavisten lähteiden Kyrjalaland on vanhempi kuin Karjala tai Korela, niin äännelaillisen kehityksen nojalla olisi etsittävä alkumuotoa vartaloista kurajal—. Tämän tapaisia vartaloita hän löytää Saarenmaalta, mistä hän arvelee karjalaisten siirtyneen, mutta hän ei ole huomannut, että myös kaukana Vienassa, entisen Holmogorin ympäristössä, on vanhoja kur'ja-vartaloisia suomensukuisia paikannimiä.⁴⁶ Kannattaa kysyä, eikö Skandinavian saagojen Kyrjalaland ole lähtöisin sieltä.

Pohtimatta laajemmin Karjalan nimen alkuperää voidaan todeta, että heimon rikkain ydinseutu muodostui Laatokan luoteisranta-alueelle, Käkisalmen Karjalaan, ja että venäläisten lähteiden käyttämä nimi Korela viittaa juuri Käkisalmeen ympäristöineen. Siellä lienee sijainnut Karjalan vanhin keskus, jonka nimi lienee vähitellen laajentunut kasvavan heimon sekä sen alueen nimeksi. Mahdollisesti myös Kurkijoen venäjänkielinen nimi Kirjaškoi on yhteydessä Karjalan nimeen, kuten E. Kuujo päättelee, mutta nimen ongelma jää vielä varmaa ratkaisua vaille, kuten sitä perusteellisimmin tutkinut V. Nissilä toteaa.⁴⁷

Tämänhetkisen tutkimuksen taustalta katsottuna Karjalan nimeä ei siis voi käyttää todisteena karjalaisten läntisestä alkuperästä enempää kuin heidän yhteiskunnallista ja taloudellista elämänsänsäkään, jotka viittaavat ehkä enemmän itään kuin länteen.

Karjalaisten läntinen alkuperä ei sovi luontevasti kaikkien tunnettujen tosiseikkojen muodostamaan taustaan. Karjalaisten ja hämäläisten kulttuurissa on jo varhain niin paljon eroavaisuuksia, ettei karjalaisia voi pitää hämäläisten jälkeläisinä. Karjalan ristiretkiajan kulttuurin omaperäisyys on niin merkittävä, että sitä ei voi luontevasti selittää valtaosaltaan läntiseksi, vaikka olettaisi siihen itäistä lisääkin.

Myös karjalaisten ja hämäläisten intressit olivat jo varhain niin selvästi vastakkaisia, että sitä on vaikea sovittaa yhteiseen alkuperään. Arkeologia todistaa karjalaisen ja hämäläisen ekspansion edenneen ristiretkiajalla toisiaan vastaan Mikkelin, Heinolan, Nastolan ja Kymijoen linjalla, ja karjalaiset esiintyvät kaikissa varhaisimmissa kirjallisissa lähteissä selvästi Novgorodin puolella hämäläisiä sekä ruotsalaisia vastaan. Jos Karjala olisi ollut Hämeen ekspansiota itään, niin Häme olisi ollut luonnollinen liittolainen ja Novgorod luonnollinen vihollinen; karjalaisten heimositeet olisivat varmaan liittäneet heitä todettua lujemmin länteen. Aunuksen karjalaiset eivät mitenkään voi olla hämäläistä alkuperää, vaikka he ovat läheisiä heimoveljiä Laatokan karjalaisten kanssa. Karjalaisten voimakas ekspansio kaakosta luoteeseen sekä heidän ilmeinen yhteenkuuluvuutensa idän suuntaan 1100-luvun alkupuolelta lähtien ovat vaikeat luontevasti selittää heidän läntisen alkuperänsä valossa.

Ruotsin ja Novgorodin väliset vanhimmat intressirajat asettuivat suurin piirtein hämäläisten ja karjalaisten alueitten väliin, joita erottivat toisistaan myös erämaat. Viimeistään 1200-luvun alkupuolella syntynyt intressiraja noudatti aluksi Kymijoen juoksua, mutta poikkesi uusimman tutkimuksen mukaan luoteeseen, niin että itäisimmät hämäläiskylät jäivät idän etupiiriin.⁴⁸ Karjalaista vaikutusta on todettavissa Hämeen itäosissa, mutta selvä heimoraja erottaa ne kuitenkin Karjalasta. Myös kielellinen sukulaisuus yhdistää karjalaiset enemmän vepsäläisiin kuin hämäläisiin.⁴⁹ Näin ollen Karjalaa ei ole syytä pitää alkuperältään hämäläisenä.

Kokonaiskuvaan sopii paremmin toinen teoria, jonka mukaan Karjalan pääväestöllä on alun pitäen ollut läheisempi yhteys Laatokan kaakkois- ja itäpuolelle kuin Hämeeseen ja että läntinen siirtolaisaines on sulautunut itäiseen enemmistöön, jonka kieli- ja kulttuuripiirteet muodostivat syntyvän heimon peruspääoman, mihin tuli huomattavasti rikastuttava läntinen lisä. Tämä teoria nojautuu ennen kaikkea arkeologien muodostamaan käsitykseen Laatokan ympäristön asukkaista viikinkiajalla sekä uusimpaan kielitieteelliseen tutkimukseen. Se sopii hyvin myös laaja-alaiseen historialliseen taustaan.

Samoin kuin on jouduttu tarkistamaan ajoitusta itämerensuomalaisten liikehtimisestä Baltiassa, jouduttaneen tarkistamaan ajoitusta Vepsän,

Laatokan Karjalan, Aunuksen ja Vienen asutushistoriassa. Uusimman tutkimuksen valossa näyttää siltä, että Pohjois-Venäjän suomensukuisten asutuksen leviäminen on alkanut oletettua varhaisemmin ja tapahtunut hitaasti, vuosisatojen kuluessa, niin kuin asutus eteni Suomessakin.

Eräretkeily, uudisasutus ja kauppa vetivät suomensukuista väestöä vähitellen Sisä-Venäjältä pohjoiseen. Merjalaissiirtolaisia lienee kulkenut 500-luvulta lähtien Okalta kohti Mologaa, Šeksnaa ja Suhonaa, onpa arveltu heidän edenneen kilpaa vepsäläisten kanssa myöhempään Zavolotšeen, Jugin varsille saakka.⁵⁰ Volgan bolgaarien valtio muodostui tärkeäksi kaupan välittäjäksi itään, ja Pohjois-Venäjän turkisrikkaus alkoi houkutellessa metsästäjiä Vienen erämaihin, mistä saalis myytiin bolgaareille.

Vepsäläisten ekspansio pohjoiseen ja koilliseen päin on ollut voimakkaampi kuin merjalaisten, joista suurin osa lienee vähitellen sulautunut voimistuvaan slaavilaisasutukseen. Vepsäläiset säilyttivät kansallisuutensa, mutta slaavilaispaine ja pohjolan rikkaudet edistivät heidänkin siirtymistään Beloozeron ohi kohti Ojatin latvoja, Syväriä ja Äänisjärveä. Heidän erämiehensä ja kauppiaansa liikkuvat myös Suhonan, Vagan ja Onegan jokien reittejä pitkin yhä kauemmaksi koilliseen.⁵¹

Syvärin, Ojatin ja Pašijoen välillä vepsäläiset ovat kohdanneet läntisemmän suomensukuisten asutuksen, Olhavan tšuudit, jotka heidän kulttuurinsa erikoistuntija V. I. Ravdonikas erottaa vepsäläisistä.⁵² Tosin vepsäläiskulttuuria Beloozeron seuduilta tunnetaan hyvin heikosti, joten on vaikea arvioida, mikä ero vepsäläisten ja Olhavan tšuidien välillä on, mutta arkeologinen aineisto viittaa siihen, että kyseessä ei ole sama väestö. Venäläiset kronikat yhdistävät luetteloissaan vepsäläiset Volgan suomalaisiin heimoihin, mutta olisivatkohan Olhavan tšuudit joskus vaeltaneet Baltiasta?

Ravdonikas katsoo, että Olhavan ja Ojatin välillä asuneiden tšuidien viikinkiajan kulttuuri sopii parhaiten karjalaisten ristiretkiajan kulttuurin esimuodoksi, joten Olhavan tšuudit olisivat karjalaisten lähimpiä esiisiä! Onko tämä totta?

Toistaiseksi on mahdoton antaa varmaa vastausta karjalaisten alkuperää koskeviin kysymyksiin, mutta näyttää siltä, että Ravdonikasin teoria saa yhä laajenevaa kannatusta, koska muutakaan yhtä monipuolisesti ja täsmällisesti kokonaiskuvaan sopivaa teoriaa ei ole voitu yksityiskohtaisesti kehittää. Jos kerran toteamme, että karjalaisen heimon syntyä ei voi selittää pääosaltaan läntiseksi, niin Laatokan kaakkoispuolen suomensukuinen asutus tarjoaa luonnollisimman selityksen itäiselle ainekselle.

Jos tarkastelemme kokonaistilannetta kielitieteellisen tutkimuksen valossa, toteamme, että paikannimet yleisesti ottaen heijastavat yhteyksiä Volgan vesistöistä luoteeseen ja pohjoiseen päin. Viikinki- ja ristiretkiajalla

oli kaakossa ainakin kolme aluetta, joiden nimistö viittaa jollakin tavoin Karjalan, Aunuksen ja Vienan suuntiin; ne ovat Tverin pohjoispuolella sijaitseva Bežitšin eli Bežetskyjn piiri, Beloozeron vepsäläisalue ja Olhavan tšuudien asutus, Bežitšissä on jo viikinkiajalla ollut suomensukuista asutusta, sillä vuoden 1137 Ustavissa sen veromäärät olivat suurimpia, mikä todistaa vakiintuneesta asutuksesta. Alue oli Volgan—Laatokan teiden varrella, joten sen kautta on kulkenut kauppaa, ja voi hyvin kysyä, eikö Karjalan Jääski ole saanut nimensä Bežitšin Jezsken pogostan mukaan, joka mainitaan v. 1137, ja eikö »Tverin karjalaisten» alkuperä ole paljon kauempana kuin 1600-luvulla.⁵³

S. M. Sereodonin luettelee Tverin—Vladimirin—Vologdan väliseltä alueelta kymmenittäin suomensukuisia paikannimiä,⁵⁴ sieltä luoteeseen, Vepsässä ja Olhavan alueella, vastaava paikannimistö on yleisesti tunnettu. Bežitšin ja Olhavan tšuudien välillä on jo sijainnista johtuen täytynyt olla yhteyksiä, ja ehkä myös Laatokan Karjalaan on saapunut eräretkeilijöitä kauempaa kaakosta kuin yleensä on luultu. Tähän taustaan sopivat myös Vatjan viidenneksen verokirjan mainitsevat Ves-kylät, jotka saattavat viitata vepsäläistenkin retkeilyyn Karjalassa.

Pohjolan kala- ja riistarikkaus, slaavilaisasutuksen laajeneminen sekä Novgorodin veroherruuden lujittuminen ovat saattaneet olla tärkeitä tekijöitä Olhavan tšuudien muuttoliikkeelle pohjoiseen ja luoteeseen päin. Viimeistään viikinkiajalla heitä lienee vaeltanut Laatokan molempia rantoja pitkin sekä järven yli uusille asuinsijoille. Näin heitä asettui Inkeriin, Laatokan luoteispuolelle sekä Aunukseseen, mistä heitä kulki pohjoiseen päin samaan aikaan kuin vepsäläisiä eteni Äänisen kannasta pitkin idempänä. Näin selittyvät uusimman tutkimuksen mukaan parhaiten inkeroisurteet, karjalan kieli, aunukselaismurteet ja vepsäläis-karjalainen lyödin sekamurre.⁵⁵ Laatokan ympäristön tšuudit ovat siis ehkä merkittävin osa karjalaisen heimon esi-isistä.

Kun tarkastellaan Laatokan Karjalan asutuksen syntyä arkeologisen materiaalin valossa, on tietenkin muistettava, että pelkästään löytöjen typologia ei luotettavasti osoita kansallisia sukulaisuussuhteita. Aseet ja korut olivat suuressa määrin kauppatavaraa sekä haluttua ryöstösaalista; ne viittaavat typologiallaan ja tekniikallaan lähinnä kauppayhteyksiin, kun taas hautaustavat todistavat enemmän kansallisuudesta, sillä ne liittyvät asukkaat esi-isiin perinteellisin muodoin. Löytöjen typologia ei myöskään kerro yksityiskohtaisesti kauppa- ja sotayhteyksien suunnasta, sillä esineet voivat kulkea eri teitä. Niinpä Karjalan varjagiesineistä osa on varmasti tullut Venäjän varjagitukohdista, ehkä Novgorodistakin, mutta mitkä esineet nimenomaan sieltä, sitä ei useinkaan voine sanoa.

Kuten edellä totesimme, Laatokan Karjalassa on saattanut olla harvaa asutusta jo 600-luvulla, jolloin läntiset retkeilijät alkoivat käydä siellä, mutta arkeologisen jäämistön valossa kiinteä asutus näyttää vielä 800-luvulle mentäessä olleen hyvin niukkaa.⁵⁶ Karjalasta tunnetaan 800- ja 900-luvuilta vain muutamia kalmistoja, joskin on muistettava, että siellä on tehty vähän kaivauksia. Jo varhaisimmassa jäämistössä on eri suuntiin viittaavia piirteitä, tosin juuri »kauppavareroissa» kuten koruissa ja aseissa. Niinpä varhaiskauden hajalöydöissä on läntistä tyyppiä olevia tuluskiviä, mutta Venäjälle viittaavia kirveitä.⁵⁷ Viikinkialta Kurkijoen Lopotin linnanvuoren kalmisto viittaa etupäässä läntiseen vaikutukseen, mutta Sortavalan Helylän haudassa on myös Laatokan kaakkoisrannan kulttuuriin viittaavia riipuksia. Laatokan länsipuolen haudat muistuttavat Länsi-Suomesta tunnettuja tyyppisiä, mutta Salmin Miinalan ja Helylän Hernemäen haudat viittaavat myös kaakkoon.⁵⁸ Ristiretkialta tunnetaan Kaukolan, Sakkolan ja Räisälän haudat, joissa on selvästi yhtäläisyyttä Laatokan itä- ja kaakkoisrannan hautaustapojen kanssa.

Kun muistetaan Karjalan kulttuurin omaperäisyys ja sen voimakas nousu ristiretkialla sekä otetaan huomioon edellä esitetyt taustatiedot, päädytään Ravdonikasin ja Kivikosken arkeologisten tutkimusten viittaamaan kokonaiskuvaan: Laatokan ympärille oli syntynyt jo ennen viikinkiaikaa harvaa asutusta, jonka metallikulttuuria edustava aines on tullut Laatokan luoteisrannalle ensinnä Länsi-Suomesta. Viikinki- ja ristiretkialla jatkui asutusvirta Käkisalmen Karjalaan eri tahoilta, mutta kaakkoinen siirtolaisuus kasvoi vähitellen suurimmaksi ja sulatti itseensä läntisen aineksen liittyen itse läheisesti vanhempaan tšuudilaiseen väestöön.

Laatokan kaakkoisrannan alueet joutuivat Staraja Ladogasta käsin ympäristöä hallitsevien varjagipäälliköiden valvontaan, ja myös Laatokan Karjalassa lienee ollut ainakin ajoittain pysyviä verottajia linnojen turvissa, joita paikalliset asukkaat olivat alkuaan tehneet omaksi suojakseen. Kun Laatokan kaakkoispuolen asukkaat liittyivät nousevaan Novgorodin varjagivaltioon, lujittuivat myös Laatokan Karjalan yhteydet Novgorodiin, mihin vaikuttivat vilkkaat yhteydet Laatokan eri rantojen välillä, taloudelliset intressit sekä ainakin 1100-luvulta lähtien sotilaallinen ja poliittinen yhteistyö. Jo maantieteellisestä sijainnista johtuen Käkisalmen Karjala sai lännestä enemmän vaikutteita kuin Laatokan itä- ja kaakkoispuolen asutus, joten se hahmottui vähitellen omaksi laatokankarjalaiseksi heimokseen.

Näin selittyvät luontevasti toisaalta Laatokan Karjalan omalaatuisuus ja toisaalta sen kulttuurin läheinen yhteys etelän ja kaakon suuntaan. Täten on helposti ymmärrettävää Karjalan ja Vepsän läheinen kielisukulaisuus sekä Karjalan ja Hämeen välinen kilpailu. Tähän taustaan sopivat myös

huomattava länsisuomalainen vaikutus Karjalassa sekä skandinaaviset vaikutteet, joita tuli sekä Staraja Ladogan tärkeän keskuksen että Gotlannin kaupan välityksellä.

Laatokan Karjala hahmottui yhtä aikaa Novgorodin valtion kanssa, joka viikinkiajan alkutaipaleen jälkeen kohosi suuruuteensa vasta 1000-luvulta lähtien. Mutta miksi Karjala mainitaan venäläisissä lähteissä vasta 1100-luvulla?

Tämä ei voi johtua siitä, että syntyvä Karjala ei olisi ollut yhteydessä Novgorodiin, koko historiallinen tausta todistaa päinvastaista. Todennäköisintä on, että Karjala ei aluksi merkittävällä tavalla erottunut muusta Laatokan ympäristön asutuksesta. Laatokan Karjalassa oli vielä 1000-luvulle ehdittäessä suhteellisen vähän asukkaita ja heidät voitiin rinnastaa Laatokan muiden rantojen väestöön. Heidän sukulaisiaan oli Laatokan kaakkois- ja itäpuolella ja ehkä heidätkin luettiin epämääräisesti Pohjois-Venäjän tšuudeihin silloin, kun he joutuivat Novgorodin tai Kievin valtion asukkaiden kanssa tekemisiin. He elivät itsenäisesti omaa elämäänsä pienissä kylissään, mutta heidän myöhempi aseveljeytensä Novgorodin »tasavallan» asukkaiden kanssa panee aavistelemaan, että ehkäpä karjalaisia sotureita palveli jo 1000-luvulla Venäjän joukoissa; ainakin karjalaisia kauppiaita kävi noihin aikoihin Venäjällä.

Kun Käkisalmen ja Kurkijoen alueen asutus laajeni, vaurastui ja erikoistui, kun se omien päälliköidensä johdolla alkoi kohota yleiseen tietoisuuteen, sitä alettiin kutsua ydinseutunsa nimellä. Tällöin siinä olivat sekoittumassa »tšuudilaiset», länsisuomalaiset, vepsäläiset ja ehkä varjaigaineeksetkin. Karjalan heimo oli syntynyt.

5. Bjarmien maa ja Karjala.

Karjalan alkuhistoriaan liittyy läheisesti Vienan asutuksen sekä salaperäisten bjarmien ongelma. Olivatko bjarmit erityinen heimo vai ainoastaan Kauko-Karjalassa liikkuva turkismetsästäjien ja kauppiaiden ammattiryhmä, ja mistä he tulivat?⁵⁹

Pohjois-Venäjän arkeologiset kaivaukset ovat vasta alullaan ja kirjallisten lähteiden sisältämät tiedot Vienan varhaishistoriasta ovat niin epämääräiset ja vaikeasti tulkittavat, että yksityiskohtaisia tuloksia joudutaan vielä kauan odottamaan. Mutta myös Vienan asuttamisen kohdalla on syytä tarkistaa vanhaa ajoitusta, kuten olemme todenneet. Bjarmien maan asuttaminen ja vaurastuminen ei ole sen romanttisempaa äkillistä nousua kuin Suomen tai Karjalan. Sillä on juurensa vuosisataisessa hitaassa eräretkeilyssä sekä asutuksen kasvamisessa.

Luonnollisen etenemistien pohjolan rikkaille riistamaille muodostivat joet, etenkin Jug, Suhona, Vaga, Viena ja Onega sekä Šeksna ja Vytegra Äänisjärven suuntaan, mistä päästiin Uikujoen kautta Vienanmerelle.

Olemme todenneet, että merjalaisia eteni hyvin varhain Vienan jokien yläjuoksulle Suhonalle ja Jugille ja että heidän kilpailijoikseen tulivat taipaleentakaiset tšuudit sekä vepsäläiset, jotka samosivat kauemmaksikin pohjoiseen ja koilliseen. Arkeologiset löydöt ja paikannimistö näyttävät antavan tukea johtopäätökselle, että Vienajoen vesistöä käytiin kauppaa Volgan suuntaan jo ennen viikinkiaikaa. Tällöin lienee niukkaa asutusta ollut jokien yläjuoksulla, mutta erämiehiä ja kauppiaita kulki pian Vienanmeren rannikoille asti, retkillään he joutuivat kosketukseen myös itäisemmän permalaiskulttuurin kanssa. Viikinkiajalla erä- ja kauppareikeily sekä siirtolaisuus voimistuivat, niin että ne jättivät entistä selvempiä joskin tähän saakka niukkoja arkeologisia muistoja.⁶⁰

D. V. Bubrih lienee oikeassa väittäessään, että Vienajoen alueen varhaisessa asutuksessa on voimakas vepsäläinen panos, mutta hän tekee liian laajan yleistyksen olettaessaan, että koko laaja bjarmien maa olisi ollut vepsäläismaata.⁶¹

Vepsäläisten panos lienee ollut keskeinen Vienan ja Onegan varsilla, mutta sen lisäksi on otettava huomioon permalainen vaikutus, Vienan jäämien turkismetsästäjät, Laatokan kaakkoispuolen tšuidien todennäköinen osuus sekä lännempänä hiukan myöhäisempi karjalaisten ekspansio, joka eteni Vienanlahden ja Kuollankin rannikoille. Tällaiseen kokonaiskuvaan viittaa maantieteellinen ja asutushistoriallinen kokonaistausta, ja siihen sopii myös arkeologinen materiaali, jossa on läntistä, jopa varjag-ainesta Äänisen alueella enemmän kuin idempänä.⁶² Siihen sopivat myös arabialaisten lähteiden tiedot bolgaarien pohjoispuolen vepsäläisistä, myöhäiset tšuidilaismuistot Äänisen ympäristössä, venäläiset kronikkatiedot sekä kalevalaisen kertovan runouden puuttuminen Vepsästä ja Kauko-Karjalasta, vaikka se juurtui Laatokan ja Vienan Karjalaan.

Koillisen vanhimpia asutuskeskuksia olivat Vologdan seutu, myöhemmän Ustjugin lähellä sijainnut Gleden (800- tai 900-luvulta), Vagan suu, Holmogor, Äänisjärven ympäristö, Vienan Kemi ja Kantalahden seutu Kuollan etelärannikolla.

Ensimmäiset kirjalliset tiedot Vienan asukkaista ovat 800-luvun lopulta, Ottarin kuuluisan kaukomatkan kuvauksessa, jota pidetään Englannin kuninkaan Alfred Suuren muistiin merkitsemänä. Siinä on virheellisyksiä, epätarkkuutta ja epämääräisyyttä varsinkin maantieteellisissä selityksissä, mutta se nimittää ensi kerran Vienan asukkaita bjarmeiksi ja antaa heistä melko luotettavia yleistietoja.

Kuningas Alfred kertoo, että Ottar purjehti Norjasta itään päin siten, että rannikko oli koko ajan hänen oikealla puolellaan. Lopulta rannikko kääntyi (Kuollassa) etelään, ja odoteltuaan pohjoistuulta Ottar purjehti viisi päivää suoraan etelään. Näin hän tuli »suuren joen» suulle, purjehti sitä jonkin matkaa ylöspäin, mutta kääntyi takaisin asukkaiden vihamielisyyden vuoksi.⁶³

Matka ei liene suuntautunut ainoastaan Varsuga- tai Umbajoelle, kuten on arveltu,⁶⁴ sillä Ottar kulki pohjoistuulella suoraan etelään. Kääntymistä länteen tai tuulen suunnan muutosta ei menomatkan yhteydessä mainita. Kartan avulla voimme todeta, että kuvaus ohjaa helposti Vienajoen suulle. Loppumatkalla ranta tosin jää vasemmalle, mutta selitys purjehtimisesta rannikko oikealla kädellä koski Kuollan pohjoispuolta ja toistettiin yleisessä muodossa terfinnien asuma-alueista puhuttaessa. Bjarmien yhteydessä mainitaan »sisämeri» ja »suuri joki», jota voitiin purjehtia ylöspäin. Varsugan ja Umban pienten jokien maisema ja niiden asukkaiden todennäköinen elintaso eivät täysin vastaa Ottarin kuvausta, joka sopii paremmin Vienajoen myöhemmistä tiedoista päätellen vauraille rantamille. Sinne viittaavat luontevimmin myös Ottarin bjarmeilta saamat mursunhampaat, sillä mursujen esiintymisalue on Vienajoen suulta Siperiaan päin.

Ottarin kertomuksen mukaan »koko se maa oli asuttua joen toisella rannalla», mutta muu osa oli autiota. Kuningas Alfred selostaa: »Bjarmit olivat erittäin hyvin asuttaneet maansa, minkä vuoksi Ottar ei uskaltanut edetä siihen; ja terfinnien maa oli kokonaan autio paitsi se, mikä oli kalastajien ja metsästäjien asuttamaa.» »Bjarmit kertoivat hänelle monia yksityiskohtia maastaan samoin kuin muista heitä lähellä olevista maista, mutta Ottar ei voinut luottaa heidän kertomuksiinsa, koska hänellä ei ollut tilaisuutta nähdä niitä omin silmin. Hänestä näytti kuitenkin siltä, että bjarmit ja finnit puhuivat samaa kieltä.»⁶⁵ Ottar kävi Alfredin mukana sekä bjarmien että terfinnien maassa.

Ottarin kuvauksesta voi päätellä, että bjarmeilla oli 800-luvun lopulla kiinteää asutusta Viananmeren rannikolla, todennäköisimmin Vienajoella, joskin asutuksen laajuutta varmaan liioitellaan. Kuvaus sopii hyvin Vianan varhaishistorian yleiseen taustaan. Jokilaakson paikannimistö on keskiajan asiakirjoissa yleensä suomensukuista, ja Holmogorin kauppapaikka oli todennäköisesti asuttu jo viikinkiajalla. Sen tienoilla kerrotaan olleen kolme suomensukuista kylää: Kurtseva, Katškovka ja Padrokurja, joiden lähistölle asutus laajeni. Vanhimmista paikannimistä mainittakoon Tšelmohta, Pingisma, Tovra, Kur'-saari, Uht'-saari, Kur'ja, Kojdokur'ja, Ujma, Keg'-saari, Tojnokur'ja, Toivotava, Sija, Kuntškukur'ja jne.⁶⁶

Ottarin mukaan bjarmit olivat siis vakiintuneita Vienajoen rannan suo-

mensukuisia asukkaita ja heidän kielisukulaisiaan olivat lännempänä asuvat terfinnit, joiden nimi johtunee Turja sanasta ja jotka lienevät olleet lappalaisia. He asuivat todennäköisesti myöhemmän Turjan rannan tienoilla, Kuollan niemimaan etelärannikolla Kantalahden lähellä, kuten A. S. C. Ross päättelee.⁶⁷ Tähän sopii J. J. Mikkolan kuvaus mainitulla seudulla vielä 1800-luvulla eläneestä pienestä »puolikarjalaisesta» heimosta, joka ilmeisesti oli jäännös alueen muinaisista asukkaista. Ehkä he olivat niiden karjalaisten jälkeläisiä, jotka kainulaisten tavoin olivat tehneet sotaretken Norjaan v. 1271 ja jotka mainitaan Norjan ja Novgorodin pohjoisia alueita koskevassa rauhansopimuksessa v. 1326, mutta Ottarin aikaan karjalaisia tuskin vielä asui Turjan rannoilla.⁶⁸ Taustaan sopii myös Saxon kronikassaan käyttämät maantieteelliset nimitykset »tämänpuoleinen» ja »tuonpuoleinen Bjarmia»,⁶⁹ sillä terfinnien asuma-alue oli meritietä katsoen lähempänä ja Vienajoen alue kauempana. Vienajoen Bjarmia oli varmaan vanhempi ja rikkaampi.

Ottarin esitystä täydentävät monet Skandinavian saagat, jotka kertovat norjalaisten kaupp- ja ryöstöretkistä Bjarmiaan.⁷⁰ Merkittävimpiä on Örvaroddssaga, jossa on yhtäläisyyksiä sekä Ottarin matkakuvaukseen että tunnetuimpaan Torer Hundin ja Karlin ryöstöretken kuvaukseen. Saagan sankari Oddr tai Odda lienee elänyt 800-luvulla Haalogalandissa, mutta saaga lienee syntynyt 11. tai 12. vuosisadalla ja kuvaukseen on lainattu piirteitä muistakin kertomuksista, kuten saagan julkaisija, saksalainen R. C. Boer, arvelee.⁷¹ Odds saapui miehineen Bjarmiaan ensin kauppaa tekemään ja kävi bjarmien taloissakin, mutta tilaisuuden tullen ryösti kalmistosta hopea-aarten.⁷²

Yksityiskohtaisempi on Olavi Pyhän saagan kuvaus Torer Hundin retkestä, joka kertoo bjarmien rikkaudesta. Sen mukaan norjalaiset viikingit saapuivat Vienajoelle, todennäköisesti Holmogoriin, tekemään kauppaa. He ostivat oravan-, majavan- ja soopelinnahkoja, mutta teeskenneltyään pois lähtöä he ryöstivät bjarmien kalmiston sekä Jomali-nimisen jumalan kulta- ja hopea-aarten, minkä yhteydessä jumalan kuvapatsas rikkoutui.⁷³ Holmogor ei ollut tietenkään suuri kaupunki, vaan suojatussa paikassa sijainnut kylä jonka nimi lienee syntynyt Kalmavuoren uhreista rikkaan hautausmaan mukaan. Kulta- ja varsinkin hopeauhrit olivat täysin mahdollisia kaupankäynnissä rikastuneille bjarmeille, joskin saaga tietysti liioittelee saalista. Asutusta ei kuvata, sillä seikkailukertomuksen painopiste on aivan muissa asioissa. Bjarmien jomali on varmasti samaa sukua kuin suomalaisten jumala, mutta sitä ei ole saatu Suomesta, vaan molemmille suunnille yhteisestä lähteestä, todennäköisimmin Itä-Venäjän suomensukuisilta alueilta, koska siihen liittyi patsaspalvontaa.

Saagojen ilmoittama viimeinen retki Bjarmiaan tehtiin v. 1222, mutta norjalaisten ja Vienan asukkaiden väliset sodat jatkuivat venäläisten lähteiden mukaan vielä 1400-luvullakin. Bjarmien alue oli alaltaan epämääräinen; eihän sitä voitu lännessä tarkoin tuntea. Sen vuoksi esim. saagan mainitsema Aluborgin ja Aldeigjuborgin liittäminen Bjarmiaan sekä Thigön apotin mainitsema Bjarmian sijoitus molempien Kvenlantien eteläpuolelle⁷⁴ ovat epäluotettavia. Luonnollisimmalta näyttää, että bjarmien maana pidettiin jokivarsien asutuskeskuksia Vienanmeren lähistöllä Pinegalta Kuollaan saakka.

Tiedot bjarmeista näyttävät kulkeneen myös arabimaailmaan, sillä Idrisi mainitsee 1100-luvun puolivälissä kirjoittamassaan maantieteessä Beramian eli Biarmian, missä hänen mukaansa on kuusi kaupunkia, jotka viitannevat tärkeimpiin kauppakeskuksiin; niihin sisältynee myös Vienan Kemi.⁷⁵

Bjarmian kukoistusaika oli 800-luvulta 1200-luvulle. Tärkeimpiä syitä sen taantumiseen olivat Volgan kauppayhteyksien katkeaminen bolgaarien valtion luhistuessa, slaavilaiskolonisaatio, tataarihyökkäykset Venäjälle, Novgorodin voimistuva taloudellinen ote sekä läntisen kaupan vilkastuminen.

Novgorodin veroherruus bjarmien mailla lujittui jo 1100-luvulla, jonka lopulla syntyi Jugin ja Vienajoen haaran Ustjugin kaupunki slaavilaisvallan tukikohdaksi koilliseen. Vuoden 1218 tienoilla bolgaarit valloittivat sen, mutta menettivät kohta nousevalle Rostov-Suzdalin ruhtinaskunnalle⁷⁶ sekä sortuivat pian itsekin tataarivaltaan. Bjarmien intressit alkoivat yhä enemmän suuntautua lounaaseen ja länteen, minne he olivat retkeilleet mm. Vienan Kemin ja Kuusamon kautta, kuten Pohjois-Suomen aarrelöydöt osoittavat.

Vuoden 1137 määräyskirjassa on paikannimiä, joiden johdannaisia näyttää esiintyvän myöhemmin lännessä, onpa Vienan vanhalla paikannimistöllä muutenkin yhteyksiä Karjalaan. Historiallisen taustan huomioon ottaen tämä vahvistaa käsitystä, että bjarmeja siirtyi jonkin verran länteen. 1300-luvulla tunnettu karjalaispäällikkö Valittu saattaa olla Vavditan pogostan Valditasta; 1400-luvulta tunnettu rikas Rokulskien (äänetään Rakul'skij) suku voi olla Rakulen bjarmien jälkeläisiä. Räisälän Spirkovo ja Raudun Borku Vatjan viidenneksen verokirjassa tuntuvat viittaavan v:n 1137 Ustavin aivan samannimisiin kyliin Onegajoen piiristä. Toinen tunnettu Kurotsien suku voi olla yhteydessä Holmogorin seudun vanhaan Kur'-nimistöön, ja Uhtua saman seudun Uht'-saareen, mutta yhteys jää tässä kuten edellisissäkin esimerkeissä epävarmaksi.⁷⁷ Tuntuu kuitenkin luonnolliselta, että asutusvirta suuntautui bjarmikulttuurin nousuaikana Kauko-Karjalaa kohti ja sen laskukaudella sieltä pois päin, saapui-

han pohjolan »karjalaisia» 1200-luvun loppupuoliskolla idän pakolaisina Norjaan asti.⁷⁸

Todettakoon lopuksi, että bjarmi-permi nimen syntyä ei ole kyetty kiistattomasti selvittämään. A. M. Tallgren ja K. Viikuna pitävät sitä alkuaan kauppiasryhmän ammattinimenä, kun taas J. Jaakkola ja A. Ross johtavat sen tiettyä aluetta tarkoittaneesta Perämaan tai äärialueen merkityksestä.⁷⁹ Molemmat teoriat ovat mahdollisia, joskin vanhimmat kirjalliset lähteet näyttävät paremmin tukevan edellistä. Ottarin matkakertomus puhuu bjarmeista ja heidän maastaan; se käyttää nimitystä ihmisistä eikä alueesta, ja Nestorin kronikan vanha johdanto mainitsee veroa maksavien kansojen niminä, siis ihmisyyhteisöjä tarkoittamassa, mm. permit ja petšoralaiset. Skandinavian saagoissa on Bjarmaland jo varhain alueen nimenä, mutta venäläisissä lähteissä se esiintyy selvänä maantieteellisenä käsitteenä vasta v. 1264. Silloin luettelee asiakirja Novgorodin pohjoiset voittomaat »Zavolotše, Koloperem, Perem, Jugra ja Petšora», joiden vakiintunut kaava pysyi samana läpi keskiajan.⁸⁰ Ne käsittivät laajan alueen Kuollan terfinnien rannoilta syrjäänien kaukaisille saloille asti.

Emme tunne tarkoin permi sanan alkuperäistä merkitystä, mutta kauppiasyhteisöjä mainitaan Venäjällä ja Skandinaviassa jo 1000-luvulla. Sellainen lienee ollut »kolbjagit», joka esiintyy Jaroslavin lakitekstissä vuoden 1072 tienoilla, sekä »kylfingit», jotka Egilin saagan mukaan liikkuvat järjestyneinä joukkoina Lapissa.⁸¹ Tarkempia tietoja kauppiasjärjestöistä on vasta myöhemmiltä vuosisadoilta.

Olipa bjarmi-permi nimen alkumerkitys mikä tahansa, se tarkoitti jo viikinkiajalla Vienanmeren rannikon turkiskauppaa harjoittaneita asukkaita ja viittasi heidän alueisiinsa. Kun bjarmien rikkauden lähteet ehtyivät, permi jäi syrjäänien turkismaiden sekä kiertelevien Itä-Karjalan kauppiaiden nimeksi.

Yhteys Karjalan ja bjarmien maan välillä viikinki- ja ristiretkiajalla on ilmeinen, mutta se ei ole niin yksipuolinen kuin yleensä on luultu. Bjarmit eivät olleet yhtenäinen heimo, vaan useista eri aineksista koostunut tarmokas ja liikkuva väestö, jossa karjalainen aines tuskin oli vanhinta tai kaikkialla hallitsevaa. Karjalaiset antoivat oman panoksensa Bjarmian nousuun, mutta he saivat itsekkin sieltä rikkautta sekä kulttuurivaikutteita, jopa todennäköisesti uudisasukkaita ainakin Vienan Karjalaan, mutta mahdollisesti Laatokan Karjalaan saakka.

II luku

SILTA BYSANTISTA KARJALAAN

1. *Kristinuskon juurtuminen Kieviin.*

Bysanttia pidettiin vielä viikinkiajalla Euroopan johtavana sivistysmaana Italian kulttuurikeskusten rinnalla. Se oli kuuluisa rikkaudestaan ja elämäntapojen hienostuneisuudesta, sen poliittinen mahti oli noususuunnassa 800-luvulta lähtien ja sen kulttuurivaikutus pohjoiseen, jopa länteenkin päin oli huomattava. Itäisen keisarikunnan kauppayhteydet ulottuivat Persiaan, Intiaan ja Kiinaan saakka; pohjoisessa ja lännessä se oli jatkuvassa kosketuksessa Euroopan valtioihin.

Bysantin kreikkalais-roomalainen sivistys oli saanut jokseenkin rauhasa kehittyä yli kansainvaellusten kauden, ja se oli vähitellen sulautunut kristilliseen perinteeseen omalaatuiseksi kokonaisuudeksi, jossa yhdistyivät antiikin filosofinen ja estetisoiva pyrkimys sekä idän kristillisyyden mystillinen ja askeettinen aines. Bysantin kulttuurikeskuksissa toimi yliopistoja, lakitieteellisiä, lääketieteellisiä ja teologisia kouluja kauan ennen Länsi-Euroopan yliopistojen syntyä, ja sen kristillinen taide vaikutti huomattavasti naapurimaiden taiteen kehitykseen. Vasta toisella vuosituhannella Bysantin henkinen johtoasema selvästi himmeni.

Oli luonnollista, että myös nouseva rusien valtakunta tunsi viikinkien tavoin kiinnostusta etelän kuuluisaa suurvaltaa kohtaan.

Kievin kaupunki lienee syntynyt 700-luvulla,¹ ja vähäisestä kauppapaikasta se nousi Novgorodin jälkeen rusien valtion keskuiseksi 800-luvun lopulla. Kiev joutui melko vilkkaaseen kosketukseen Bysantin kanssa ja siitä tuli idän kristillisen kulttuurin ensimmäinen merkittävä sillanpääasema Venäjällä.

Bysantin kulttuurivaikutus säteili Venäjälle vähitellen suoraan Bysantista sekä Krimin kreikkalaisten siirtokuntien ja kristillisen Bulgarian välityksellä. Vaikutteita kuljettivat poliittiset, taloudelliset ja kirkolli-

set kosketukset,² jotka lienevät alkaneet 800-luvun alkupuolella. Vuonna 860 varjagipäälliköt Askold ja Dir tekivät rusien ensimmäisen tunnetun sotaretken Konstantinopolin edustalle ja tappion kärsittyään mahdollisesti kääntyivät kristinuskoon kuten Bulgarian tsaari Boris vähän myöhemmin. Kieviin perustettiin rusien piispanistuin, ja sinne syntyi kristillinen seurakunta ensimmäisine kirkkoineen. Nestorin kronikka kertoo v:n 882 kohdalla, että Askoldin haudalle rakennettiin Nikolain kirkko ja Dirin haudalle Irenen kirkko; edellinen lienee tehty pian Askoldin kuoleman jälkeen, mutta jälkimmäinen vasta v. 1037.³ Tämä vahvistaa käsitystä, että Kievissä oli 800-luvun lopulla kristityitä ja että he saivat rakentaa kirkkoja.

Vuosien 907 ja 911 sopimukset Bysantin ja rusien välillä loivat pohjan kristillisen kulttuurin jatkuvalle vaikutukselle Venäjällä. Tällöin sovittiin, että rusien kauppiaat saavat talvehtia Konstantinopolin muurien ulkopuolella sijaitsevassa Mamaksen kirkon korttelissa ja saavat tarkkoja valvontatoimenpiteitä noudattaen käydä kaupungissa kauppaa tekemässä. Yhteyksien laajuutta kuvaa määräys, että rusit saivat käydä kaupungissa aseettomina enintään 50 hengen ryhmissä. Rusit saivat myös luvan palvella sotilaina keisarin armeijassa.⁴

Oli luonnollista, että Bysantin kirkko ja valtio koettivat tehdä lähetystyötä rusien kauppiaiden ja sotilaiden keskuudessa. Paitsi puhtaasti uskonnollisia motiiveja siihen kannusti poliittinen tarkoituksenmukaisuus, sillä kristinuskon levittäminen oli varmimpia keinoja vaarallisten rusien saattamiseksi Bysantin ystäviksi. Ei ole ihme, että rusien lähetystöllekin opetettiin »oikeaa uskoa», kun se neuvotteli sopimuksesta Konstantinopolissa v. 911. Sopimus uusittiin v. 944 välien rikkoutumisen jälkeen. Varmaan monet kauppiaat ja sotilaat kääntyivät kristinuskoon Bysantissa ollessaan, niin että he palattuun kotiseudulleen levittivät uuden uskon ja kulttuurin vaikutusta Venäjälle. Olegin sotaretkellä Bysantiin v. 907 oli mukana myös Pohjois-Venäjän asukkaita, kuten »sloveeneja, tšuudeja, krivišejä ja merjalaisia».⁵ Koska suuriin yrityksiin koottiin yleensä monien heimojen miehiä, vaikuttaa luettelo tässäkin uskottavalta. Merjalaisalueen kaupungin Rostovin miehet mainitaankin ensimmäisten joukossa vastaanottamassa »sotakorvausta» Bysantilta. Rusien mukana suomensukuiset soturit pääsivät konkreettiseen kosketukseen Bysantin kanssa; Olhavan—Dneprin reitistä alkoi muodostua silta Bysantin ja Laatokan maailman välille.

Igor, Olegin seuraaja Kievin ruhtinaana, oli suvaitsevainen kristittyjä kohtaan, ja kristillinen kulttuurivaikutus näyttää saaneen rauhassa jatkaa hänen aikanaan. Hän teki useita sotaretkiä etelään. Arabialainen Masudi

kuvaa värikkäästi Igorin sotaretkeä Kaspianmeren rantojen kasaareja vastaan v. 913.⁶ Muhamettilaiset voittivat Igorin suuressa taistelussa, jossa Masudin mukaan kasaarien rinnalla hyökkääjää vastaan taisteli »joukko Itilin kaupungissa asuvia kristityitä». Itilin kauppakaupunki sijaitsi Volgan suistossa, ja ilmeisesti kasaarien kauppakansan joukossa oli kristityitä jo tuohon aikaan. Vuoden 944 sopimus Bysantin ja rusien välillä puhuu kristityistä kasaareista myös Kievissä. Näyttää siltä, että kulttuurivaikutteita välittäneet kasaarikauppiat ovat osallistuneet myös kristinuskon leviittämiseen Venäjälle, joskin tietysti rajoitetussa määrin.

Vuoden 944 sopimus ilmaisee, että rusien neuvottelukunnassa oli kristityitä jäseniä, jotka elivät Venäjällä vapaina ja tasa-arvoisina kansalaisina pakanoiden rinnalla. Kievissä he vahvistivat sopimuksen »Pyhän Eliaan kirkossa», joka mahdollisesti oli piispankirkko. Kristinuskolla oli jo vankka sija hallitsevan soturiluokan sekä kauppiaiden piirissä, sillä kronikan mukaan »monet varjageista ja kasaareista olivat kristittyjä».⁷ Slaavilainen rahvas lienee sen sijaan ollut miltei täysin pakanallista, joskin lähetystyötä sen piirissä lienee tehty. Pakanoiden ja kristittyjen tasa-arvoinen rinnakkaiselo Venäjällä osoittaa suvaitsevaisuutta, joka varmaan vaikutti myös myöhemmän kristillisen Venäjän asenteeseen pakanakansoja kohtaan.

Nestorin kronikassa on säilynyt vuoden 944 sopimuksen teksti nimiluetteloinen.⁸ Rusien lähetystössä oli 50 henkeä, joista 24 korkeampia edustajia ja 26 kauppiaita. Suurin osa nimistä on skandinaavisia, mutta joukossa on joitakin slaavilaisia ja arabialaisia (kasaarien) nimiä, voipa eräitä aavistella suomensukuisiksikin. Päälliköiden nimistä Kary ja Jegri sekä kauppiaiden nimistä Kutsi, Jemig, Mony ja Sinko eräät voivat olla suomensukuisia. Kun muistetaan kronikkain aikaisemmat maininnat tšudeista, vepsäläisistä ja merjalaisista, voimme pitää todennäköisenä, että Igorin mukana Bysantissa oli myös suomensukuisia sotureita ja kauppiaita.

Bysantin ja rusien uudistaman sopimuksen seurauksena kulttuurikosketus maiden kesken jatkui ja todennäköisesti vilkastui. Neuvottelijain, kauppiaiden ja sotilaiden välityksellä kulkeutui idän kristillisen kulttuurin vaikutteita pohjoiseen, ja tämä vaikutus lienee ulottunut Novgorodiin asti.

Igorin kuoleman jälkeen Venäjällä hallitsi hänen puolisonsa Olga, joka kääntyi kristinuskoon ja vieraili seurueineen suurella loistolla Konstantinopolissa vuoden 957 tienoilla. Olga lienee ollut kotoisin Pihkovan seudulta, jonne hän elämäkerran mukaan rakennutti Kolminaisuuden kirkon. Hän oli harras kristitty, joka pyrki tietoisesti levittämään »uskon valoa»

maahansa, ja hänen aikanaan Kievissä lienee ollut jo useita kirkkoja.⁹ Myös lännen valtioihin ja kirkkoon oltiin kosketuksessa.

Olgan poika Svjatoslav oli pakana, joka ei halunnut omaksua kristinuskoa, vaan lienee vastustanut sen etenemistä, mutta hänen seuraajansa Jaropolk oli saanut kristillistä kasvatusta isoäidiltään Olgalta ja tultuaan hallitsijaksi 970-luvulla hän omaksui suojelemaan asenteen kristinuskoa kohtaan. Hän lienee itsekin ollut maailmankatsomukseltaan kristitty. Hänen aikanaan Rooman kirkko otti virallisesti yhteyttä Kievin ruhtinaaseen, mutta idän ja lännen silloin vielä rauhanomaisen lähetyskilpailun laineet ulottuivat vain vaimena Venäjälle, joka oli jo juurtumassa Bysantin vaikutuspiiriin. Novgorodissa läntinen vaikutus lienee ollut voimakkaampi kuin Kievissä, ja todennäköisesti siellä oli kristittyjä varjageja; uskon vaikutteita lienee tullut sinne sekä etelästä että lännestä.¹⁰ Suurin osa Venäjän asukkaista oli tietenkin vielä pakanoita.

Kristinuskoa oli siis yli sadan vuoden aikana levinnyt rauhallisesti Venäjälle, kun ruhtinas Vladimir ryhtyi käännättämään koko valtakuntaansa ja teki kristinuskosta valtionuskonnon.

Vladimirin oman kääntymyksen yksityiskohdat ovat hämärän peitossa, mutta tapahtuman seuraukset tunnetaan selvästi. Kun hän vuonna 988 oli ottanut kasteen ja saanut puolisoonsa Bysantin keisarinnan sisaren Annan, hän organisoi Venäjälle voimakkaan lähetystyön, jossa papiston tukena käytettiin ruhtinaan arvovaltaa ja hänen varojaan. Kreikkalaisia sekä bulgarialaisia pappeja ja piispoja kutsuttiin maahan, mutta jo Vladimirin aikana on venäläisiäkin vihitty hengelliseen säätyyn. Pappeja lähetettiin kronikan liioitellun sanonnan mukaan »kaikkiin kaupunkiin» kas-
tamaan ja opettamaan kansaa; epäjumalain kuvat hävitettiin ja kirkkoja rakennettiin asutuskeskuksiin. Ruhtinaan käskyä ja hänen esimerkkiään käytettiin painostuskeinona, missä vastustusta esiintyi, mutta järjestelmällistä aseellista käännystoimintaa ei mainita. Epäjumalain patsaita ja palvontapaikkoja tuhottiin ja joukkokastatuksia pantiin toimeen, mutta alkuinnostuksen jälkeen lähetystyö tasaantui, ja vähitellen se jäi pääasiassa kirkon omaksi huoleksi. Henrik Lättiläinen moittikin 1200-luvun alussa venäläisiä lännen näkökulmasta katsoen ja liioitellusti siitä, että he alis-
tavat kansoja maksamaan veroa, mutta eivät käännä niitä kristinuskoon.¹¹

Kievistä tuli Vladimirin aikana Venäjän kristillinen keskus, joka välitti Bysantin kulttuurivaikutusta pohjoiseen. Vladimir rakennutti sinne jumalansynnyttäjälle ns. Desjatinnaja kirkon, mutta vasta hänen seuraajainsa aikana valmistui v. 1037 Kievin Sofian kirkko, josta tuli esikuva monille Venäjän temppelille. Nestorin kronikan mukaan Vladimir harjoitti laajaa

laupeudentyötä ja pyrki tietoisesti sivistämään maataan. Vanhempain vastustuksesta huolimatta hän »otti parhaiden perheiden lapsia ja lähetti heidät oppimaan kirjaviisautta». Tärkeimpiin kaupunkeihin perustettiin kouluja, joissa varakkaan väen lapsille opetettiin lukutaitoa ja kirkollisia aineita, niin että Venäjä alkoi saada omaa sivistyneistöä. Hänen seuraajansa Jaroslav jatkoi tarmokkaasti kirjallisen sivistyksen laajentamista. Nestor kertoo kronikassaan hänen lukeneen päivin ja öin sekä ylistää häntä kaunopuheisesti: »Samoin kuin yksi kyntää maan, toinen kylvää siemenen ja toiset korjaavat ja nauttivat riittoisan sadon, niin myös tässä. Hänen isänsä Vladimir raivasi maan ja muokkasi sen, eli valisti uskolla. Hän puolestaan kylväi uskovaisten sydämiin kirjojen sanaa, ja me taas korjaamme sadon ottaen vastaan kirjojen opetusta».¹²

Todennäköisesti ensimmäiset slaavinkieliset jumalanpalvelustekstit tuotiin Bulgariasta, jossa sellainen liturginen perusteos kuin Oktoekhos eli Kahdeksansävelmistö oli slaaviksi käytettävissä jo 800-luvulla.¹³ Venäjälle tuotuja slaavinkielisiä käsikirjoituksia kopioitiin, ja pian kirkollisia tekstejä alettiin kääntää suoraan kreikasta. Bysantista levisi Venäjälle myös pyhien elämäkertoja, kirkkosääntöjä, saarnoja sekä historiallista kirjallisuutta. Myös länsimaisen kirjallisuuden vaikutuksesta on merkkejä, joskin vähemmän kuin itäisen.¹⁴

Bysantin usko, bysanttilainen jumalanpalvelus, kirjallisuus, kirkkojärjestys, kirkollinen rakennustaide, fresko- ja mosaiikkitaide, ikonimaalaus ja kirkkolaulu, bysanttilainen maailmankatsomus ja asketismi, miltei kaikki Bysantin kristillisen perinteen muodot juurtuivat perustaksi Venäjän kristilliselle kulttuurille, joka alkoi vähitellen siivilöidä niitä oman kansallisen perintensä suodattimella. Myös läntisen kirkon vaikutusta sekoittui tähän pääomaan, sillä välit länteen kärjistyivät huomattavasti vasta 1100-luvulla.

2. Kristillisen kulttuurin alku Novgorodissa.

Perimätiedon mukaan tuli Venäjän ensimmäinen metropoliitta Mikael kuuden piispan kera novgorodilaisia kastamaan v. 990. Tämä on liioitettua, mutta Novgorodissakin lienee ollut jo kristillinen seurakunta, kun sen piispaksi nimitetty kreikkalainen munkki Joakim saapui hiippakunta-kaupunkiinsa vuoden 991 tienoilla. Joukkokastatus pantiin toimeen, epäjumalain kuvat hävitettiin, ja kirkkoja alettiin rakentaa. Väkivaltaisuuksiakin esiintyi eräiden kristittyjen päälliköiden taholta, mutta kun uuden uskon asema oli lujitettu, vakiintui rauhanomainen lähetystyö Novgorodin ja sen ympäristön asukkaiden keskuudessa.¹⁵

Kristinuskon mukana Novgorodiin ja sen lähialueille juurtuivat melko nopeasti kristillisen kulttuurin ulkonaiset muodot. Bysantista ja Kievistä tuli pappeja, opettajia, kirkonrakentajia ja taiteilijoita, joiden mukana novgorodilaiset oppivat kristillistä kulttuuria. Pohjois-Venäjän loistavin temppeli, Novgorodin Sofian kirkko, valmistui v. 1052. Seuraavalta vuosisadalta kronikat mainitsevat Novgorodista ja sen alueilta yli kuusikymmentä kirkkoa, mikä todistaa jatkuvasta lähetystyöstä sekä uskon leviämisestä maaseudullekin.

Arkkitehtuurin rinnalla kehittyivät muut kirkkotaiteen haarat. Fresko-, ikoni- ja mosaiikkitaide alettiin luoda bysanttilaisten esikuvien mukaan, mutta jo varhain kuvataide alkoi kehittyä kansalliseen suuntaan. Kirkkolaulussa Novgorod omaksui miltei puhtaasti bysanttilaisen musiikin, johon ensimmäisten kirjojen mukana tuli bulgarialaista vaikutusta.¹⁶ Vanhimmat taiteelliset muistomerkit ovat 1000-luvulta.

Myös kirjallinen harrastus virisi lähinnä kirkon palveluksessa. Novgorodiin saapui kielitaitoisia munkkeja kääntämään jumalanpalvelustekstejä, minkä lisäksi siellä alettiin luoda slaavinkielistä hengellistä kirjallisuutta uskovaisten opetuksiksi. Kreikan- ja latinankielistäkin kirjallisuutta opittiin tuntemaan käännöksinä ja pian alettiin kirjoittaa maallisten ja hengellisten johtajien muistopuheita sekä merkitä muistiin tärkeitä tapahtumia. Ensimmäiset kronikkatekstit yhdistettiin v. 1136 tienoilla Sofian aikakirjaksi, joka oli perustana Novgorodin myöhemmille kronikoille.¹⁷

Idän kristillisen kulttuurin keskeisiä piirteitä oli luostarikilvoittelu, johon liittyi Venäjällä kuten Bysantissa kontemplatiivisen mietiskelyn sekä mystillisen hartauselämän piirre, mutta se ilmeni myös hengellisenä työnä luostarin ulkopuolella sekä jossakin määrin sosiaalisena toimintana.

Krimillä oli munkkeja viimeistään 800-luvulla, ja vanhan perimätiedon mukaan sijaitsi Balaklavan tienoilla luostari jo 900-luvulla,¹⁸ joskin tieto on epävarma. Noihin aikoihin eli Kievin ympäristössä sekä mahdollisesti Donin varrella erakoita luolissa, mutta varsinaisia luostareita Kieviin syntyi vasta 1000-luvun alkupuolella.

Venäjän tunnetuin luostari, Kievin Petšerin Lavra, syntyi kaupungin lähistöllä luolissa eläneiden askeettien perinteelle. Ensimmäiset epävarmat tiedot siitä ovat vuosilta 1013 ja 1017, jolloin luolissa on jo ollut »asukkaita». Munkki Hilarion kilvoitteli siellä vuosisadan alkupuolella, kunnes hänet valittiin ensimmäiseksi syntyperältään venäläiseksi metropoliitaksi v. 1051. Pian tämän jälkeen luoliin saapui Athos-vuorella kilvoitellut Antonij järjestämään veljestön, jolle hänen seuraajansa igumeni Feognost antoi säännöt Konstantinopolin kuuluisan Studios-luostarin esikuvan mu-

kaan.¹⁹ Vähitellen juurtui bysanttilainen sääntöperinne useampiin Venäjän luostareihin.

Vuoden 1037 tienoilla ruhtinas Jaroslav perusti Kieviin pyhän Yrjön luostarin sekä Irenen naisluostarin, mutta kaupungista tunnetaan vielä kolme muuta luostaria 1000-luvulta.²⁰ Samalla vuosisadalla perustettiin luostarit Tšernigoviin, Perejaslaviin, Suzdaliin sekä Muroman kaupunkiin, jossa Vladimir Monomahin poika Izjaslav haudattiin Vapahtajan luostariin v. 1096. Myös Novotoržekin vanha luostari on kirkollisten lähteiden mukaan 1000-luvulta.²¹

Novgorodin luostarien syntyajasta on erilaisia käsityksiä, joiden arviot liikkuvat 900-luvun lopusta 1100-luvun alkupuolelle.²² Niitä vertailtaessa joudutaan ottamaan kantaa kirkollisiin lähteisiin, joiden arvioimisessa tutkijain asenteet vaihtelevat epäkriittisyydestä »yläkriittisyyteen». Tasa- puolinen arviointi vaatii välttämään liioittelua puoleen tai toiseen.

Tiedot Novgorodin ensimmäisten luostarien perustamisesta ovat epävarmoja, mutta kun tarkastelee niitä Venäjän varhaishistorian yleistä taustaa vasten, näyttää luonnolliselta, että luostarikilvoittelu juurtui Novgorodiin 1000-luvulla. Novgorodin hiippakunta organisoitiin 900-luvun lopulla, ja sitä johti miltei neljäkymmentä vuotta tarmokas piispa Joakim. Piispat olivat yleensä munkkeja samoin kuin heidän lähimmät avustajansa, joten heidän ympärilleen muodostui helposti veljestö. Monet kirkot olivat munkkien hoidossa ja moni luostari syntyi kirkon ympärille. Ruhtinaat rakennuttivat Venäjällä erityisen mielellään luostareita, joissa heidän muistonsa säilyi esirukouksissa. Askeesilla oli niin tärkeä sija idän kirkon hengellisessä elämässä ja Novgorodin kirkollinen kulttuuri osoittaa 1000-luvulla niin korkeaa tasoa, että on vaikea kuvitella sen hiippakunnan odottaneen toista sataa vuotta ensimmäisen luostarin perustamista. Käsitystä vahvistaa tieto, että kristillisen kulttuurin valtaväyliltä syjemmässä olevat Suzdal ja Muromakin saivat luostarin 1000-luvulla.

Kirkollisen tradition mukaan ruhtinas Jaroslav perusti pyhän Yrjön eli Jurjevin luostarin Novgorodin lähelle v. 1030, jolloin hän teki sotaretken tšuudeja vastaan ja perusti Jurjevin eli Tarton kaupungin.²³ Ensimmäinen kronikkamaininta luostarista on kuitenkin vuodelta 1119, minkä vuoksi E. Golubinskij katsoo sen syntyneen vasta silloin. Novgorodin kronikka mainitsee lyhyesti, että »igumeni Kjurjak ja ruhtinas Vsevolod panivat alulle kirkon rakentamisen Jurjevin luostariin Novgorodiin».²⁴ Mutta kronikka puhuu toimivan luostarin virassa olevasta igumenista ja kertoo kirkon rakentamisesta toimivaan luostariin, joten vuotta 1119 ei voi pitää sen perustamisajankohtana. Monet luostarit aloittivat vaatimattomasti puukirkon ja puisten rakennusten turvin; kivikirkon rakentaminen ilmaisi

luostarin vaurastumista ja sitä pidettiin merkkitapauksena, minkä vuoksi kronikat siitä kertovat.

Pidän erittäin todennäköisenä, että Jurjevin luostari on syntynyt 1000-luvulla, mahdollisesti jo v. 1030. Tämän kannan ottaa myös neuvostoliittolainen V. A. Egorov asiallisesti tehdyssä tutkielmassaan Novgorodin kirkkoista pohjoisten suhteiden kuvastajina.²⁵

Mitä tulee käsitykseen, että Perunin luostari entisen epäjumalan pylvontapaikalla on vielä vanhempi,²⁶ se ei pitäne paikkaansa, mutta kirkon rakentaminen pakanalliselle uhripaikalle sekä sen kehittyminen luostariksi 1000-luvun kuluessa on mahdollista. Perunin luostarin myöhempi tuhoutuminen tekee kuitenkin sen alkuhistorian epävarmaksi.

Voimme todeta, että Novgorodiin juurtui idän kristillinen kulttuuri-perinne 1000-luvun kuluessa, jolloin siitä kehittyi Bysantista Karjalaan johtavan sillan toinen tukipilari. Sen kirkolliseen kulttuuriin sulautui kauppayhteyksien mukana myös läntisiä aineksia, mikä kuvastuu varsinkin kirkko-oikeuden alalla, mutta hallitsevaksi muodostui bysanttilainen pohja.

Novgorodin kirkko teki jatkuvaa lähetystyötä alueellaan, ja taloudellisten sekä poliittisten yhteyksien mukana uuden uskon vaikutus jo varhain alkoi edetä pohjoiseen päin. Pappeja lienee toimitettu tärkeimpiin asutuskeskuksiin piispa Joakimin aikana, mutta kun ruhtinas Jaroslav v. 1037 käski rakentaa kirkkoja kaikkiin kaupunkeihin ja asuinpaikkoihin sekä lähettää pappeja opettamaan kansaa,²⁷ merkitsi tämä varmaan lähetystyön tehostamista myös Novgorodin alueella.

Pohjois-Venäjän suomensukuisten heimojen keskuudessa kosketukset kristinuskoon olivat alkaneet luultavasti jo ennen Vladimirin kääntymystä. Siihen viittaavat näiden heimojen jäsenten osallistuminen sotaretkiin ja kauppaan Bysantin suunnalla sekä slaavinkieliset lainasanat suomenkielessä. Kuten tunnettua sanat risti, pappi, raamattu ja (kuoma) kummi ovat arvovaltaisen kielitieteen tutkimuksen mukaan slaavilaisia lainoja, vaikka jotkut ovat tätä seikkaa epäilleet.²⁸ Sen sijaan esim. sanat kirkko, luostari ja munkki ovat läntistä alkuperää, ja lainasuhteet viittaavat siihen, että varhaisimmat kristilliset perustermit on lainattu idän suunnalta, mutta myöhemmät lännestä. Kun muistamme, että Kieivissä oli kristityitä jo 860-luvulla, voidaan olettaa, että varhaisimmat kristilliset lainat ovat kulkeutuneet joko suomensukuisten siirtolaisten tai viikinkien ja kauppiaiden mukana Suomeen, missä ne tunnettiin silloin, kun läntinen lähetystyö alkoi. Vielä uuden ajan alussa esiintyi eräissä lähteissä käsitys, että itäisen kristinuskon vaikutus Suomessa oli varhaisinta. Siitä todistavat Jacob Ziegler v. 1532 sekä Johannes Messenius ja tuntematon kronikoitsija 1600-luvulla.^{28a} Vaikka heille ei voi antaa paljon arvoa historioitsijoina, he

ilmaisevat oman aikansa perimätiedon kannan, joka tässä asiassa sopii tunnettujen tosiseikkojen taustaan, kun liioittelu siitä poistetaan.

Ruhtinas Vladimirin aikana rusien armeijassa palveli suomensukuisia sotilaita kuten ennenkin, ja kauppayhteydet Volgan ja Olhavan reittejä pohjoiseen päin olivat vilkastumassa. Merjalaisalueelle syntynyt Rostov oli Venäjän vanhimpia hiippakuntakaupunkeja; todennäköisesti sinne asetettiin piispa jo Vladimirin aikana, jolloin lähetystyö sen ympäristössä pääsi alkuun.²⁹ Vladimir otti haltuunsa myös Beloozeron kaupungin, joka hallitsi vepsäläisaluetta. Oli luonnollista, että hänen toimestaan koetettiin kristinuskoa juurruttaa myös vepsäläisten keskuuteen, kuten korostaa 1400-luvun lopulla koottu Moskovon kronikka.³⁰ Vaikka tätä tietoa ei ole vanhimmassa Nestorin kronikassa, se pohjautuu ilmeisiin tosiseikkoihin, joskin se liioittelee suuresti väittäessään, että koko Vepsä kastettiin.

Usko levisi hitaasti asutuskeskusten ympäristöön. Taistelua pakanuuden ja kristinuskon välillä käytiin, mutta se sai väkivaltaisia muotoja vain poikkeustapauksissa. A. I. Kopanev, joka on äskettäin julkaissut laajan tutkimuksen Beloozeron seudun historiasta, kertoo perimätiedon, että Beloozeron tienoille rakennettiin ruhtinas Jaroslav Viisaan aikana (1019–54) pyhän Basileioksen eli Vasilin kirkko,³¹ ja ilmeisesti hiljaista lähetystyötä jatkettiin vepsäläisten keskuudessa.

Vepsässä kuten muuallakin nousivat vanhan uskonnon »papit», noidat, kristinuskoa vastaan. Nestorin kronikka kertoo, että v. 1071 lähti entiseltä merjalaisalueelta Jaroslavista kaksi noitaa, jotka kannattajiensa kera tulivat Beloozeroon, saivat siellä osan asukkaista puolelleen ja surmasivat taikamenojen etenkin naisia — todennäköisesti juuri kristittyjä. Ruhtinaan veronkantaja Jan saapui seudulle ja vangitsi noidat, mutta kahakassa sai hänen mukanaan ollut pappi surmansa — veronkantomatkalla tehtiin väestön keskuudessa siis lähetystyötä. Kidutusten jälkeen Jan jätti noidat surmattujen kristittyjen omaisten hirtettäväksi. Kronikka kuvaa noidat Antikristuksen kannattajiksi, mutta mahdollisesti kyseessä on suomalais-ugrilainen šamaani avustajineen. Tähän viittaa saman vuoden kohdalla oleva kertomus novgorodilaisesta, joka meni tšuudilaisen noidan luo, todennäköisesti Olhavan reittiä myöten. Noita pyrki lattialla maaten transsutilaan, mutta heräsi kesken ja ilmoitti, etteivät jumalat ilmesty hänelle, koska pelkäävät novgorodilaisen kaulassa olevaa ristiä. 1400-luvun lopulla kopioidussa Radzivillin kronikassa on tapauksesta kuvakin.³²

Mainittakoon tässä yhteydessä, että suomensukuisia miehiä kohosi viimeistään 1000-luvulla korkeisiin asemiin kristillisellä Venäjällä. Ruhtinaan neuvonantajiin kuului Tšudin Miikkula, joka osallistui kuuluisan lakitekstin »Russkaja Pravdan» kokoamiseen vuoden 1072 tienoilla, ja hänen

Kuva 1. Suomensukuinen tietäjä ennustaa transsitilassa maaten, vasemmalla asiakas, oikealla avustaja. Kuva Radzivilin kronikasta 1400-luvun lopulta.

veljensä Tuky mainitaan useita kertoja arvohenkilöiden joukossa. Kieivissä oli Tšudinin palatsi ja Novgorodissa mainitaan 1100-luvulla Tšudintsevin katu.³³ Kaikki arvohenkilöt olivat tietenkin kristittyjä.

Näyttää ilmeiseltä, että Novgorodin pohjois- ja koillispuolen suomensukuisilla alueilla tehtiin lähetystyötä viimeistään 1000-luvulla. Tärkeimpiin asutuskeskuksiin rakennettiin kirkot, joihin varmaan sijoitettiin papistoa. Kansaa kastettiin ja sille opetettiin uskon totuuksia, mutta se sai melko vapaasti säilyttää entisen kulttuuriperintensä. Veronkantomatkkoilla pappeja kulki myös syrjäseuduilla, joiden väestö oli suurimmaksi osaksi pakanoita. Kauppiaiksi, virkamiehiksi ja pajareiksi kohonneet »tšuudit» lienevät olleet ainakin muodollisesti kristittyitä.

Suomensukuisten heimojen yhteys Novgorodiin oli kuitenkin löyhä, ja uuden uskon vaikutus oli aluksi pinnallista. Vielä 1100-luvulla kristinusko ulottui vain heikosti Vatjaan ja Inkeriin, ja Kopanevin mukaan har-

joitettiin 1200-luvulla Beloozerossa myös pakanallisia uskontomenoja.³⁴ Kristinuskon ja pakanuuden rauhanomaisella rinnakkaiselolla oli juurensa Olegin, Igorin ja Olgan ajoissa. Hyvin hitaasti kristinusko Pohjois-Venäjälläkin sulatti itseensä kansanperinteen ja antoi vanhoille kansantavoille uutta kristillistä sisältöä. Yläluokat omaksuivat kristillisen kulttuurin nopeammin ja perusteellisemmin kuin rahvas.

Novgorodin poliittinen ja kirkollinen nousu jatkui 1100-luvulla, jolloin myös sen lähetystyö voimistui. Vuosisadan alkupuolella se sai valvontaansa Staraja Ladogan kaupungin, josta muodostui Kievin ja Novgorodin jälkeen kolmas tärkeä pilari Bysantin ja Karjalan väliseen siltaan. Sen linnakkeen turviin rakennettiin vuosisadan kuluessa puolenkymmentä kirkkoa, joista kauneimpia olivat Georgioksen ja Klemensin kivikirkot. Edellinen lienee rakennettu vuosisadan alkupuolella ja sitä koristeltiin bysanttilaistyyllisin freskoin vuosisadan lopulla; jälkimmäisen rakentamisen pani alulle piispa Nifont vieraillessaan kaupungissa v. 1153.³⁵ Lähellä Olhavan suuta sijainnut Staraja Ladoga oli Laatokan maailman tärkein kaupallinen ja kulttuurillinen keskus.

3. *Idän varhaista kulttuurivaikutusta Karjalassa.*

Tarkasteltaessa bysanttilaisen ja venäläisen kulttuurivaikutuksen etenemistä Karjalaan ei voida jyrkästi erottaa toisistaan Laatokan Karjalaa, vepsäläisalueita, Aunusta, Vienan Karjalaa sekä Bjarmien maata eli Kauko-Karjalaa. Novgorodin taloudellinen, kulttuurillinen ja poliittinen vaikutus eteni Laatokan Karjalaan sekä Vunaan suuressa määrin tšudilais- ja vepsäläisalueiden halki, vieläpä lähes samanaikaisesti kumpaankin suuntaan.

Luonnollisen taustan ns. Suomen Karjalan yhteyksille kaakon suuntaan muodostavat heimositeet sekä suhteellisen lyhyet ja helpot vesitiet, joiden toinen päähaara kulki Vuoksea pitkin Laatokalle, toinen taas Suomenlahden pohjukan ja Nevan kautta Laatokan etelärannoille, missä molemmat haarat yhtyivät Olhavan tai Ojattijoen reiteille. Laatokka oli luonnon luoma yhdysside heimoveljien välillä ja veti näitä yhdessä Novgorodia ja Volgan kauppateitä kohti. Samanlainen yhdyssiteen merkitys Aunukselle sekä Vienan ja Kauko-Karjalalle oli Ojatilla ja Äänisjärven—Beloozeron reitillä sekä Onega- ja Vienajoilla.

Karjalaiset joutuivat säännölliseen kanssakäymiseen Novgorodin kanssa etenkin kaupassa. Heidän tärkein vientiartikkelinsa lienee ollut turkikset, joita he hankkivat metsästämisellä sekä lappalaisia verottamalla. Turkishankinta oli varmaan tärkein vaikutin karjalaisten voimakkaaseen ekspan-

sioon Sisä-Suomeen, Pohjanlahdelle jopa Lappiin ja Ruijaan asti, mutta myös pohjolan rikkaat lohioet houkuttelivat eräretkille. Vienan rantamilla lisävaikuttimena oli suolan ja hylkeenrasvan hankinta, joita bjarmit myivät etelään. Niitä lienevät välittäneet ainakin »aunukselaiset kauppiaat», jotka mainitaan Novgorodin kronikassa v. 1283, mutta todennäköisesti myös Käkisalmen Karjalan asukkaat osallistuivat tähän kaukokauppaan.³⁶

Paitsi kaakkoon karjalaiset ovat myyneet tuotteitaan lännen gotlantilaisille, joita kävi ainakin Koivistolla kauppaa tekemässä. Lähin, luonnollisin ja suurin kauppattava oli kuitenkin Staraja Ladoga sekä sen kautta Novgorod. Tästä todistavat paitsi edellä mainitut taustaseikat myös yhteydet Venäjän kauppaan vielä läheisemmin liittyneisiin bjarmeihin sekä itäisen kulttuurivaikutuksen voimakkuus Karjalassa. Taloudelliset intressit ovat siis olleet tärkeänä tekijänä siihen, että Karjala alkoi liittyä poliittisesti itään.

Ei voida tarkoin ja kiistattomasti selvittää, mitä karjalaiset saivat maksumiksi tuotteistaan, mutta arkeologinen aineisto antaa eräitä vihjeitä siitä. Gotlannista ovat ilmeisesti monet aseet, soljet ja riipukset, joita Karjalasta on löydetty, mutta osa skandinaavista tyyppiä olevasta esineistöstä on tullut Staraja Ladogan sekä Venäjän varjagisiirtokuntien kautta. Kaakon varjagien aseet, työkalut ja korut ovat olleet houkuttelevia osto- ja vaihtoesineitä karjalaisten silmissä. Lännessä on valitettu karjalaisten harjoittamaa rosvousta, joten osa läntisestä esineistöstä lienee ryöstösaalista.³⁷

Karjalaiset lienevät siis ostaneet aseita sekä lännestä että kaakon suunnalta. Samoin kuin Vatjaan ja Inkeriin on myös Karjalaan tuotu kaakosta työvälineitä kuten veitsiä ja sirppejä, joita sitten on opittu valmistamaan kotona.³⁸ Kankaita karjalaiset kutoivat itse, mutta hienot liinavaatteet voivat olla tuontitavaraa. Hopeanvärinen brokadinauha, jota on tavattu Räisälän ja Kaukolan haudoista,³⁹ lienee ostettu Novgorodin välityksellä Bysantista asti.

Novgorodin suunnalta ovat monet itäistä tyyliä edustavat Karjalan ristiratkiajan korut.⁴⁰ Erityisesti kannattaa mainita pyöreät hopeiset levyt, hevosenkenkäsoljet ja ristiripukset. Myös solkia ja riipuksia opittiin valmistamaan kotona.

Taloudellisten yhteyksien mukana karjalaiset omaksuivat Novgorodista bysanttilaisperäisen kasviornamentiikan. Sen aiheita he sulattivat suomensukuiseen sekä varjagien perinteeseen luoden siten omaperäisen koristelutyylin, joka tavataan pitkälle kehittyneenä jo 1100-luvulla.⁴¹ Kuten R. Strandberg toteaa, esiintyi bysanttilaisperäistä ornamentiikkaa etenkin Novgorodin kirkollisessa taiteessa, johon karjalaiset joutuivat siis tutustu-

maan. Olisi mielenkiintoista selvittää, mitä yhteyttä on Karjalan ornamentiikalla esim. Staraja Ladogan vanhimpien 1100-luvun kirkkojen koristelun kanssa; niissä näyttää esiintyvän samoja aiheita.⁴²

Karjalan varhaisin kirkkorakennustyyli sekä muu kirkollinen taide ovat saaneet voimakkaimmat vaikutteensa Novgorodin suunnalta. Arkkitehtuurissa omaksuttiin Venäjän välityksellä bysanttilaisia aiheita ja muotoja. Kivirakennusten tyylipiirteitä sovellettiin joustavasti kotoiseen puutekniikkaan.⁴³ Viimeistään 1200-luvulla Karjalaan rakennettiin ensimmäiset kirkot, kun suurin osa karjalaisia kastettiin.

Taloudellisten ja taiteellisten vaikutteiden lisäksi Karjalan ja Novgorodin valtion väliset varhaiset yhteydet heijastuvat karjalaisten kielessä, kansanperinteessä ja muinaisuskonnossa.

Olemme jo todenneet karjalan ja vepsän kielten läheisen sukulaisuuden, joka viittaa näiden heimojen yhteyksiin karjalan kielen syntyaikoihin. Karjalan kielen alue ulottuu Aunuksen tienoilta Salmin, Suistamon ja Suojärven kuntiin sekä Impilahden, Korpiselän ja Ilomantsin itäosiin, minkä lisäksi pohjoisempana on karjalankielen saarekkeita.⁴⁴ Kieliyhteys tukee käsitystä, että Raja-Karjalan ja Aunuksen asutuksella on suureksi osaksi yhteinen alkuperä. Ero karjalais- ja aunukselaismurteiden välillä sekä vepsäläis-karjalainen lyydin sekakieli kuvastavat kosketusten eri kerrostumia. Vanhinta on kaikille yhteinen kieliperinne, mihin kuuluu laaja sanastollinen ja rakenteellinen yhtäläisyys sekä voimakas venäjän kielen vaikutus. Venäläisiä lainoja on uskomusten ja kansanperinteen, talouden, hallinnon ja oikeudenkäytön aloilla sekä kristinuskoon liittyvä terminologia, minkä lisäksi on mainittava kauas Karjalan ulkopuolelle levinnyt vaikutus paikan- ja henkilönnimistössä.⁴⁵ Osa lainoista on peräisin Pähkinäsaaren rauhan jälkeiseltä ajalta, mutta niissä on myös ristiretkiajan perintöä, jopa sitäkin varhaisempaa vaikutusta. Sen yksityiskohtainen analyysi on kuitenkin kielentutkijain tehtävä.

Itäisen aineksen osuus kalevalaisessa kansanrunoudessa on edelleen kiistanalainen ja suureksi osaksi avoin ongelma. Kuten tunnettua sijoitti Lönnrot kalevalaisen runouden synnyn Karjalaan, mutta myöhemmät suomalaiset tutkijat ovat koettaneet osoittaa runojen syntyneen etupäässä Länsi- ja Lounais-Suomessa sekä kulkeneen sieltä Karjalaan. Perusteluina on esitetty lähinnä runoissa ilmenevä skandinaavinen vaikutus, läntiset kielimuodot sekä maanviljelys- ja merisanasto. Mutta isänmaallisuus on huomaamattomasti johtanut lännen liialliseenkin korostukseen, kuten R. Rosén arveli jo v. 1938 ja kuten näkyy esim. tunnetusta maamme keski-ajan historian yleisesityksestä.⁴⁶

Viime aikoina on kansanrunouden tutkimuksessa pyritty entistä moni-

vivahteisempaan kokonaiskuvaan, mikä näkyy esim. *Matti Kuusen* ja *Lauri Hongon* uudesta yleisesityksestä.⁴⁷ Yksityiskohtaisen teorian laatimista kalevalaisen runouden synty- ja kehityshistoriasta vaikeuttavat edelleen tutkimusmenetelmien rajoitukset sekä se, että itäistä historiallista taustaa tunnetaan puutteellisemmin kuin läntistä. Eri tieteenalojen tulosten yhteensovittaminen on vasta alullaan. Tarvitaan menetelmien kehittämistä sekä yhteistyötä kansanperinteen ja historian tutkijain välillä, ennen kuin luotettava kokonaiskuva kansanrunojemme historiasta selkiintyy. Historiantutkijan näkökulmasta katsoen tarvitaan runoaiheiden, -kerrostumien ja -redaktioiden löytöalueiden tarkka kartoitus, runojen mahdollisimman luotettava ajoitus sekä niiden sisällön, kielen ja muodon sovittaminen mahdollisimman laajaan, luotettavaan ja yksityiskohtaiseen historialliseen taustaan. Keskeistä on itäisen ja läntisen aineksen tasapuolinen vertailu. Jopa metodisena edellytyksenä voi pitää sitä, että runojen kartoitettujen löytöalueiden historia selvitetään mahdollisimman tarkoin.

Kun tarkastelee karttaa kertovien muinaisrunojen löytöalueesta,⁴⁸ havaitsee helposti, että se käsittää lähinnä karjalaisten keskiaikaisen asuma- ja nautinta-alueen, ja että siinä heijastuvat Pähkinäsaaren sekä Täyssinän rauhain rajat. Sisä-Suomessa löytöpaikat sijoittuvat karjalaisten vanhimman nautinta-alueen ja vesireittien mukaisesti kaakosta luoteeseen. Valtaosa runoista on koottu Vienan Karjalasta, Raja-Karjalasta ja Itä-Kannakselta sekä Inkerinmaalta, joka on vanhaa karjalaiskulttuurin aluetta. Kartta oikeuttaa kysymään, eikö karjalaisilla ole ollut keskeinen osa kalevalaisen kertovan runouden kehityksessä. Tämä ei sulje pois muiden heimojen osuutta runoperinteeseen eikä ratkaise runojen ikäkerrostumien sekä eri tahoilta saatujen vaikutteiden ongelmaa, mutta koska meillä ei ole riittävästi konkreettisia historiallisia todisteita runojen varhaisesta häviämisestä oletetulla syntyseudulla sekä niiden keskittymisestä oletetun vaellusalueen reunoille, on suhtauduttava varovasti teoriaan, että useimmat runot olisivat syntyneet Lounais- ja Länsi-Suomessa. Niin perusteellinen muutos edellyttää historiallisesti todettavaa pitkäaikaista yhteyttä sekä siirtymän suuntaista kulttuurivaikutusta, jonka tulisi näkyä selvästi muillakin aloilla. Kun kartoitetaan kansanperinteen tai kielen eri ilmiöiden esiintymisalueita,⁴⁹ ei yleensä pääteltäne ilmiön häviämistä sen syntyseudulta ja voimakasta keskittymistä muualle ilman historiallisia perusteita. Myös kansanrunouden historiassa on pyrittävä entistä laajemmin ja systemaattisemmin käyttämään tilastollisia ja kartografisia menetelmiä, joiden avulla monessa tapauksessa saataisiin luotettavampia johtopäätöksiä runojen vaelluksesta kuin sana- ja sisältöanalyysillä.

Matti Kuusi päättelee varmaan oikein, että kalevalaisen runouden alku

juontuu suomalais-volgalaisesta ja varhaiskantasuomalaisesta peruspääomasta, joka kehittyi edelleen jo suomalais-balttilaisella kaudella; valtaosa kertovaa runostoa lienee kuitenkin muotoutunut viikinki- ja ristiretkiajalla.⁵⁰ Milloin ja mistä kalevalaisen runon alkuidut tulivat Karjalaan, sitä emme vielä pysty luotettavasti selvittämään. Kuusi arvelee niiden tulleen läntisten siirtolaisten mukana 700-luvulla, mutta kuten edellä on mainittu, Laatokan ympärillä lienee jo silloin ollut suomensukuista asutusta, joka on voinut saada herätteitä sekä etelästä että lännestä. Arkeologian, kielen tutkimuksen ja kansatieteen tulosten perusteella voi päätellä, että Virosta on Vatjan ja Inkerin kautta ollut varhaista yhteyttä Karjalan suuntaan, — ja myös Olhavan varsien sekä Laatokan etelärantojen tšuudilaisasutus, joka on suuressa määrin karjalaisten alkuainesta, lienee toiminut välittäjänä Baltian ja Laatokan rantojen kesken. Olhavan tšuudien ja vepsäläisten välityksellä ulottuivat Laatokan rantojen yhteydet aina Volgan suomalaisasutuksiin sekä bjarmien maan kautta Permaan ja Jugraan asti. Etelän ja kaakon yhteyksien mukana karjalaiset joutuivat kosketukseen myös slaavilaisen muinaiskulttuurin sekä itäisen kristinuskon kanssa.

Toisaalta länsisuomalaisia siirtolaisia saapui Karjalaan merovinkiajan lopulla ja viikinkiajalla. Viikinkiretkeily sekä varjagisiirtokunnat toivat skandinaavista vaikutusta paitsi Lounais-Suomeen myös Laatokan ympäristöön. Kun sitten karjalaiset alottivat voimakkaan ekspansionsa Sisä-Suomen järvireittien kautta Pohjanlahden rannikolle ja Pohjois-Pohjanmaalle, he kohtasivat sielläkin läntisen vaikutuksen. Muistettakoon vielä karjalaisten yhteydet skandinaaveihin Lapin ja Ruijan suunnalla, jopa bjarmien meritietä Vienanmeren kautta.

Ekä kalevalaisen runoperinteen vanhimmat ainekset juurtuivat Karjalaan jo Laatokan ympäristön varhaisasutuksen mukana. Merovinkiajan lopulta lähtien aiheita ja vaikutteita tuli sekä etelän ja kaakon suunnalta että lännestä. Suomalaisten ja karjalaisten ekspansion mukana kehittyvää runoperinnettä kulki Pohjanmaalle saakka, missä itäisiä ja läntisiä aineksia sulautui yhteen, kunnes runo jo keskiajalla alkoi karjalaisten mukana väistyä Vienen Karjalaa kohti, jonne asutusta sekä kansanperinnettä oli saapunut myös Laatokan Karjalasta, jopa todennäköisesti Vienalta saakka.

Tämä yleistusta selittää luontevasti kertovien runojen löytöalueiden jakautumisen sekä itäisen ja läntisen vaikutuksen päälinjat. Kalevalaista runoutta on harrastettu Virossa, Inkerissä, Suomessa ja Karjalassa, mutta kertovien runojen kehitys ja säilyminen näyttää jollakin tavoin liittyvän karjalaisten ekspansioon ja perääntymiseen, siis Karjalan poliittiseen historiaan. Tämän yhteyden entistä tarkempi selvittäminen on välttämätöntä kalevalaisen runouden historian täsmentämiseksi.

Voidaan olla eri mieltä itäisen ja läntisen osuuden määrästä kalevalaisessa runoperinteessä, kysymyksessä ovat vielä yleisluontoiset arvioinnit, mutta tuskin enää kiistetään sitä, että karjalaiset osallistuivat runoperinteen kehittämiseen ja että he saivat siihen vaikutteita myös idästä. Kuusi toteaa useaan otteeseen runoissa virolais-inkeriläis-karjalaisia kerrostumia,⁵¹ jotka eräissä tapauksissa viitannevat geneettisiin yhteyksiin. Varhaiskalevalainen Kultaneidon taontaruno on ilmeisesti saanut vaikutteita Obin ugrilaisten kultaisen naisen patsaan palvonnasta, josta on tietoja jo 1400-luvulta ja joka esitetään kuvapatsaana useissa 1500-luvun kartoissa.⁵² Slaavien seppäjumala Svarog on muuan Ilmarisen hahmon vastineita, Kalevalan häärunoissa on yhtäläisyyksiä slaavilaisiin esikuviin, ja Laatokan Karjalan maisemiin voidaan sijoittaa lintuelegiain ristiretkiäikainen runoilija.⁵³ Novgorodilaisessa Sadko-bylinassa on yhtäläisyyksiä Kaukamoisen runoihin, mutta vaikutteet ovat kulkeneet todennäköisemmin karjalaisten kauppiaiden ja sotilaiden mukana kuin varjagien välityksellä; mahdollisesti Sadko-nimeen kätkeytyykin suomensukuinen Sotka.⁵⁴

Šamaanirunoudella lienee yhteyksiä Laatokan ympäristön pakanalliseen kulttuuriin, mutta sen juuret lienevät vielä kauempana idässä. 1100-luvun alussa kootun Nestorin kronikan kuvaus tšuudilaisnoidan loveenlankeamisesta lienee vanhin kirjallinen tieto Laatokan lähiympäristön šamaaniperinteistä, ja sen ikä oikeuttaa asettamaan sen yhteyteen kalevalaisen šamaanirunouden kanssa.⁵⁵ Koska pakanallisiin sankareihin usein on liittynyt kristillisten sankarien piirteitä, kannattaisi tutkia, olisiko tietäjä Antero Vipusen hahmoon jollakin tavoin yhteydessä myös Venäjän suojeluspyhän apostoli Andreaksen »valistajan» hahmo. Nestorin kronikka kertoo apostolin matkustaneen Novgorodin ja Olhavan joen kautta länteen ja kuvaa tässä yhteydessä jopa tyypillisesti suomalaista saunomista;⁵⁶ kirkollinen perimätieto lisäsi legendaan vielä Andreaksen käynnin Valamossa.

Kalevalaisen runouden kristillisessä aineksessa lienee enemmän idän kirkon vaikutusta kuin aikaisemmin luultiin. Käärmeen syntyrunon kallion halkaiseminen on todettu Bysantista lähteneeksi aiheeksi,⁵⁷ ja runon eräiden varianttien takaa hämmöittää pyhä Yrjö iskemässä keihästä lohikäärmeen kitaan, mikä oli yleinen aihe idän kirkon ikoneissa ja freskoissa jo kristinuskon edetessä Venäjälle. Kuusi on varmaan oikeassa olettaessaan ns. Luojan virren saaneen aiheensa luultavasti idän kirkon piiristä,⁵⁸ ja pidän todennäköisenä itäistä vaikutusta myös Väinämöisen tuomio-runossa.

Itkuvirsirunoudessa itäisen vaikutuksen keskeinen osuus on ilmeinen. *Hongon* mukaan karjalainen itkuvirsi lienee syntynyt pakaumuuden ajan lopulla, jolloin muinaiskarjalainen asutus alkoi hajaantua

inkeriläiseksi, aunukselaiseksi ja varsinaiskarjalaiseksi haaraksi.⁵⁹ Sen kehitys on jatkunut idän uskon juurtuessa Aunukseen, Inkeriin ja Karjalaan ja siihen ovat vaikuttaneet paitsi kristinuskon sisältö myös bysanttilainen resitatiivinen kirkkolaulu.

On tietysti vaikea erottaa toisistaan idän ja lännen kirkkojen osuutta kalevalaisen runouden kristillisessä aineksessa, mutta jo runojen löytö-alueet pakottavat oletamaan idän kirkon osuuden huomattavan suureksi. Voimakkain se lienee ollut juuri itkuvirsirunoudessa.

4. Karjalaisten muinaisuskon ongelmia.

Karjalaisten muinaisuskosta on kirjallisia tietoja säilynyt vasta uuden ajan alusta ja tärkein lähde, Mikael Agricolan jumalain luettelo, on antanut aihetta monenlaisiin tulkintoihin. Viimeksi on *Martti Haavio* johtanut Karjalan muinaisjumalat etupäässä roomalaiskatolisista pyhimyksistä,⁶⁰ mutta hän etsii esikuvia liian yksipuolisesti lännestä ottamatta riittävästi huomioon karjalaisten konkreettisia historiallisia yhteyksiä idän suuntaan. Vaikka Haavion tutkimus avaa arvokkaita näköaloja yleiseurooppalaiseen kansanperinteen pääomaan, sen kaikkia tuloksia ei voi pitää Karjalan historialliseen taustaan luontevasti sopivina. Historiantutkija ei voi rakentaa päätelmiä kovin suuressa määrin analogioiden varaan, vaan hän etsii kokonaiskuvan perustaksi konkreettisia historiallisia tosiseikkoja.

Meillä ei ole luotettavia tietoja siitä, milloin kunkin Agricolan mainitsemman jumalan palvonta Karjalassa on alkanut, miten laajalle se oli keskiajalla levinnyt ja miten keskeinen asema kullakin jumalalla oli karjalaisten jokapäiväisessä elämässä. *Haavio* on varmaan oikeassa, kun hän katsoo Karjalan jumalien syntyneen vähitellen viikinkiajalta keskiajan loppupuolelle edettäessä, mutta tarkistamista vaatii käsitys, että ne olisivat tulleet Hampurin—Bremenin hiippakunnan pyhimyskultista friisiläiskaupan ja Birkan välityksellä.⁶¹

Mahdollisesti useat Karjalan jumalien nimistä ovat väännöksiä keskiaikaisten pyhimysten nimistä, mutta pyhimyskultti kukoisti yhtä hyvin Novgorodin alueella kuin Saksassa, ja karjalaisten kirkolliset yhteydet Novgorodiin pakottavat historiantutkijan etsimään pyhimyskultin vaikutusta Karjalassa ensi sijaisesti idän suunnalta. Karjalaisten yhteydet Novgorodiin lujittuivat ristiretkiajalla, kun taas yhteydet Hampuri—Bremenin maailmaan olivat selvästi heikommat ja rajoittuivat suppeammalle alueelle. Lännen ja idän kirkoilla oli runsaasti yhteisiä pyhimyksiä, joista monilla oli samanlainen funktiokin, kuten profectoilla, apostoleilla ja kirkkoisilla, mutta Karjalaan kristinusko juurtui idän suunnalta, josta siis todennäköi-

simmin pyhimyskultin muodot tulivat. Haavio toteaa, että useimmat Karjalan jumalat puuttuivat Länsi-Suomesta eivätkä ole länsisuomalaisten välittämiä,⁶² mutta Länsi-Suomi oli Birkkaan ja friisiläiskauppaan läheisessä yhteydessä kuin Karjala, joten on omituista, jos läntiset jumalat ovat kiertäneet Länsi-Suomen. Karjalaisten muinaisuskon jäljet säilyivät juuri karjalaisten ekspansioalueella, jonka ydinseutuna oli Novgorodin yhteyteen juurtuva Käkisalmen Karjala. Tämäkin viittaa enemmän idän kuin lännen lähteille.

Karjalaisten muinaisuskossa on monia sellaisia piirteitä, jotka ovat yhteisiä Laatokan ympäristön heimoveljien kanssa; ne lienevät etelän ja kaakon suunnalta saatua yhteistä perintöä. Agricolan jumalainluettelo kertoo, että karjalaiset vievät ruokaa haudoille, itkevät haudoilla ja palvovat pyhiä (karsikko)puita.⁶³ Tämä sopii hyvin Karjalan ja Inkerin yhteiseen kulttuuriperinteeseen, johon liittynevät myös »emät» ja haltiat, mutta Agricolan mainitsemat »pyhydhet» ja kuolleitten luut viitannevat jo kristilliseen pyhimyskulttiin. Arkkipiispa Makarijn v. 1534 kirjeessä mainitsemat arpojat (arbuj)⁶⁴ kuvannevat sen sijaan yhtä paljon lappalaisten kuin karjalais-ten noitia. Makarijn käsityksiin oli vaikuttanut Theodorit, lappalaisten valistaja, joka oli pyytänyt häneltä apua Kuollan ja Lapin lähetystyöhön.

Osallistuessaan yhteistyöhön varjagien ja slaavien kanssa vepsäläiset, Olhavan tšuudit ja ehkä karjalaisetkin lienevät tutustuneet slaavien muinaisuskoon ja kansanperinteisiin. Seppäjumala Svarog, karjan jumala Volos, taivaan jumala Perun ja ehkä eräät eläinjumalat on tunnettu ainakin Laatokan kaakkoisrannalla. Viikinki- ja ristiretkiajalla pohjoiseen kantautui sekä idän että lännen suunnalta tietoja pyynnöistä ja kulttimenoista, joita kohdistettiin kristillisen kirkon pyhille, kun heiltä anottiin apua elämän tarpeisiin. Näiden pyhien olentojen vieraat nimet saattoivat vääntyä suomensukuisten asukkaiden korvissa ja suussa uusiin muotoihin, kun hekin alkoivat kristittyä »yläluokkaa» jäljitellen esittää pyyntöjään uusille »jumalille».

Todennäköisesti karjalaiset myös muinaisuskon alalla saivat vaikutteita sekä idästä että lännestä. Inkerissä ja Laatokan rantamilla lienevät itäiset vaikutteet olleet voimakkaimmat, mutta varsinkin Viipurinlahden tienoille Lounais-Karjalaan on tullut myös läntistä vaikutusta siirtolaisten ja läntisen kaupan sekä sitten Ruotsin vallan mukana.

Karjalan jumalien alkuperää ei siis voi pitää vielä yksityiskohtaisesti selvitetynä, eikä sen selvittäminen ole mahdollista ilman itäisen ja läntisen materiaalin laajaa vertailua, mihin tarvitaan kansanperinteen ja historian tutkijain sekä slavistienkin yhteistyötä. Venäjän kirkon pyhimyskulttia keskiajalla on tutkittu vain rajoitetusti. Ongelmamme kannalta katsoen

keskeistä lähdeaineistoa siinä ovat vanhat »Mineat» ja »Prologit», jotka sisältävät pyhien elämäkertoja sekä kultillisia tekstejä, mutta myös vanhoissa jumalanpalveluskirjoissa on kysymykseen liittyvää materiaalia.⁶⁵ Vain osa tästä aineistosta on painettu, ja esim. metropoliitta Makarijn 1500-luvulla kokoama suuri Minea on pääosaltaan julkaisematta.

Vaikka siis itäisen vaikutuksen määrää ei vielä pystytty arvioimaan, voidaan todeta eräitä yhteyksiä idän suuntaan.

Ägräs esiintyi nauriin jumalana Pohjois-Aunuksessa ja Vienan Karjalassa; sen merkkipäivä liittyi ristin ylentämisen juhlaan, joka Venäjällä oli kaalinnoston päivä. Mutta tämä juhla ei ole tullut Karjalaan lännestä, vaan itäisen uskon mukana idästä. Pyhän ja kunniallisen ristin ylentäminen, venäjäksi »Krestovozdviženie», jota vietetään syyskuun 14 p:nä, sai alkunsa Bysantin keisarin Herakleoksen sotaretkestä persialaisia vastaan 600-luvulla, kuten *Haaviokin* kertoo.⁶⁶ Siitä muodostui jo varhain idän kirkon suurimpia juhlia, ja sitä vietettiin myös ristiretkiajan Venäjällä.

Vanhimmat venäläiset kronikat sisältävät runsaasti viittauksia ristin kunnioittamiseen.⁶⁷ Risti oli aina mukana sotaretkillä, ristiä kannettiin kasteen muistona kaulassa (siihen viitannevat kansanrunojemme rintaristit), ja ristiä suutelemalla vahvistettiin sopimukset. Kieivistä, Novgorodista ja Pihkovasta kronikat tuntevat suuren maahan pystytetyn ristin (Pihkovasta perimätiedon mukaan ruhtinatar Olgan ajalta 900-luvulta), mihin kutoutui kirkollisia perinteitä.⁶⁸ Ristinkumartamisen viikko, johon liittyi uskonnollisia juhlamenoja, mainitaan v. 1217 kohdalla, ja v. 1218 kronikka kertoo ruhtinas Konstantinin rakentaneen kivikirkon juuri ristin ylentämisen kunniaksi Vladimiriin, entiselle merjalaisalueelle.⁶⁹ Varmasti juhlaa on vietetty jo paljon aikaisemmin Novgorodissa, Vladimirissa ja Rostovin alueella, missä suomensukuiset heimot ovat siihen tutustuneet. Tähän juhlaan liittyivät kaalin ja nauriin nostomenot ja »Pyh'Ägräs» muodostui pyhä krest nimestä eikä friisiläisestä kros-aiheesta, kuten kielitieteellinen ja historiallinen tausta vakuuttavasti osoittavat.

Myös kekri lienee Inkerissä ja Karjalassa itäistä alkuperää. Sen taustalla saattaa olla Mithra-kultin vaikutteita, kuten *Haavio* esittää,⁷⁰ mutta Mithra on jättänyt jälkiä myös slaavien muinaisuskontoon ja eläinuhrit ovat olleet melko yleisiä myös Itä-Euroopassa. Mahdollisesti karjalaiset ja inkeriläiset saivat kekrimenoihin vaikutteita sekä Baltiasta että Pohjois-Venäjältä, mihin viittaa se, että Kegrelä esiintyy pogostana Pinegajoella jo v. 1137.⁷¹ Mahdollisesti se on syntynyt kekrinviettopaikkaan tai liittyy jollakin muulla tavoin vepsäläis-karjalaiseen kekriperinteeseen. Jos kekri olisi tullut Länsi-Suomen kautta, on vaikea selittää sen varhaisia keskuksia kaukana idässä.

Karjalaisten muinaisuskon yhteydet slaavilaiseen kansanperinteeseen olisi tutkittava erikseen. Historian taustalta joutuu kysymään, eikö esim. Pellonpekko ole saanut vaikutteita slaavien pukki-jumalasta, joka oli viljan kasvattaja ja jota juhlittiin vuoden vaihteessa.⁷² Jos siihen on liittynyt apostoli Pietarin perinteitä, olisi tutkittava Pietari-kultin ilmenemistä Venäjällä, ennen kuin lopulliset johtopäätökset voidaan tehdä historiallisten yhteyksien valossa. Virankannos jumalan nimen johtaminen Virak-sanasta ja Jahanneksesta⁷³ vaikuttaa kovin rohkealta ja teoreettiselta, koska nimen kielitieteellistä kehityslinjaa ei ole todistettu eikä ole konkreettisia historiallisia tietoja sen taustalla olevista yhteyksistä. Eräänä taustaseikkana olisi tutkittava Virankannos-kultin mahdolliset yhteydet slaavien maanviljelykseen liittyviin kansanperinteisiin.⁷⁴

Kuten Haavio osoittaa, Nyrckes saattaa olla lähtöisin apostoli Bartholomeuksesta,⁷⁵ jonka pyhimyskertomukseen liittyy nylkyveitsi ja jonka muisto yhdistettiin riistannylkyperinteisiin. Mutta apostoli Bartholomeuksen legenda ja hänen kulttinsa olivat yleisiä myös idän kirkossa. Nyrckes-nylky perinteen voimakas esiintyminen juuri Raja-Karjalassa ja Vienan Karjalassa, jotka ennen Pähkinäsaaren rauhaa ja etenkin sen jälkeen olivat vain heikosti kosketuksessa Viipurinlahden saksalaiskauppaan, mutta läheisemmin yhteydessä Novgorodiin, vihjaa myös Bartholomeus-kultin tulleen idän suunnalta. Tämän apostolin muistopäivä, elokuun 24. päivä, mainitaan Novgorodin kronikassa v. 1199 kohdalla; v. 1270 osallistui kapinointiin ruhtinasta vastaan Varfolomij eli apostoli Bartholomeuksen nimen saanut novgorodilainen; tässä kapinassa myös karjalaiset olivat mukana.⁷⁶ Nimi esiintyy myös 1300-luvun kronikkamaininnoissa, ja 1400-luvun alkupuolella eli Venäjällä kaksi Varfolomij nimistä pyhää.⁷⁷ Apostoli Bartholomeusta juhlivat erityisesti hänen nimeään kantavat henkilöt idän kirkon ikivanhan tavan mukaan. Apostolin elämäkerta sekä siihen liittyvä nylkemistraditio nylkyveitsitunnuksineen lienevät Nyrckes-perinteen itäisiä rakennusaineiksia Karjalassa.

Rongoteus nimen johtaminen yhdistelmästä Virok-Theofanes⁷⁸ näyttää kielitieteellisesti arveluttavalta, mutta jos Rongoteus jumala liittyy pyhien Stefanoksen, Theofaneen ja Theodoroksen kulttiin, niin tarjoavat jälleen Venäjän kronikat ja pyhien elämäkerrat runsaasti todisteita niiden esiintymisestä Venäjällä. Theofanes ja Theodoros mainitaan Nestorin kronikassa jo v. 941, kuuluisa pyhä Theofanes Antiokilainen v. 988, ja Kievin Petšerin luostarin igumenina oli v. 1074 Stefan;⁷⁹ tämännimisten pyhien muistosta on lähteissä runsaasti mainintoja. Karjalaiset nimimuodot kuten Tehvana ja Tiera lienee muodostettu slaavinkielen välityksellä, ja kansanomaiset hevosiin sekä rukiiseen liittyvät uskonnolliset tavat, joihin Haavio

liittää Rongoteus jumalan, ovat todennäköisimmin saaneet vaikutteita juuri idän kirkon pyhimyskultista; siihenhän karjalaiset joutuivat paljon paremmin tutustumaan kuin läntiseen.

Mikäli Köndös todella voidaan johtaa kreikkalaisesta Dionysios jumalasta,⁸⁰ on tässäkin tarkistettava itäinen vaikutustie Inkeriin ja Karjalaan, ennen kuin historiallinen johtopäätös tehdään. Saksalaisen viinipatronuksen Urbanuksen juurtuminen Karjalan peltojen Köndökeksi näyttää historiallisen taustan valossa epäilyttävältä, mutta luonnollisemman vaihtoehdon tarkistaminen vaatii erityisen tutkimuksen. Dionysioskultti on jättänyt jälkensä myös slaavilaiseen muinaisuskontoon, ja mikäli Ukon vakat liitetään tähän yhteyteen, joudutaan tarkistamaan myös Baltian, Inkerin ja Karjalan yhteytie.

Inkerin Sämpsöin kultti liittyy mahdollisesti Dionysios-perinteisiin, mutta siinäkin voi selvästi todeta idän kirkon vaikutusta. Sämpsöin herättäjänä esiintyy »Troitsa, pyhä jumala», joka on suora käänнос slaavinkielestä. Kolminaisuuden päivänä eli helluntaina ja Kolminaisuuden »herättämänä» Sämpsöi »puhuu puut lehellisiksi». Inkerissä on säilynyt perimätietoa myös siitä, kuinka idän kirkko vähitellen sulatti itseensä pakanallisen perinteen: entiset pyhät lehdot omistettiin kristillisille pyhille, niissä alettiin pitää kristillisiä toimituksia ja niihin saatettiin rakentaa tsasouna.⁸¹

Emme siis pysty vielä osoittamaan yksityiskohtaisesti, mitkä karjalaisten muinaisuskon perinteen osat ovat itäistä ja mitkä läntistä alkuperää, mutta näyttää varmalta, että karjalaiset saivat muinaisuskoonsa runsaasti vaikutteita idästä, jonne he kristinuskon sitein liittyivät. Viipurinlahden tienoot lienevät lähtisen vaikutuksen varhaisimpia tukikohtia, mutta poliittinen raja erotti ne pian Laatokan Karjalasta, jonka voimakas kulttuurin nousu ja ekspansio on levittänyt itäistä vaikutusta laajalle luoteeseen päin.

Edellä on käynyt ilmi, että koska Karjala jo varhain oli vedenjakajana idän ja lännen välillä, on sen historian ja kansanperinteen tutkimuksen metodisena edellytyksenä itäisen ja läntisen materiaalin laaja, tasapuolinen ja huolellinen vertailu sekä tulosten sovittaminen avaraan mutta lujaan historialliseen taustaan.

5. Novgorodin vaikutusvallan eteneminen pohjoiseen.

Karjalaisten valtiollinen asema viikinki- ja ristiretkiajalla on edelleen kiistanalainen kysymys, josta keskustelu saattaa jatkua. Venäläisillä ja suomalaisilla tutkijoilla on yleensä erilainen kokonaisnäkemys asiasta. Osittain syynä on se, että kumpikin puoli tuntee oman ilmansuuntansa taustatiedot paremmin kuin toinen, mutta osittain siihen vaikuttavat myös kan-

salliset asenteet. Venäläiset katsovat karjalaisten maksaneen veroa Novgorodille jo viikinkiajalta lähtien ja liittyneen Pohjois-Venäjän muiden suomalaisheimojen tavoin Novgorodin valtioon.⁸² Suomalaiset tutkijat katsovat yleensä karjalaisten olleen itsenäisiä, joskin usein liitossa Novgorodin kanssa, vuoteen 1278, jolloin Novgorod alisti Karjalan ylivaltaansa.

Molempia teorioita voidaan perustella historiallisilla lähteillä, mutta molempien taustalla voi olla hiukan staattinen näkemys Karjalan poliittisesta kehityksestä keskiajalla. Kun tarkastelee niukkoja lähdetietoja mahdollisimman laajaa itäistä ja läntistä taustaa vasten, tulee siihen käsitykseen, että Karjalan asema ei pysynyt samanlaisena vuosisadasta toiseen eikä muuttunut vain äkillisin mullistuksin, vaan että siinä tapahtui jatkuvaa kehitystä niin kuin kansojen välisissä kosketuksissa yleensä tapahtuu. Kriisikohdat liittyvät pitkien linjojen kehitystaustaan.

Todennäköisesti Laatokan karjalaiset elivät viikinkiajalla itsenäisinä. Muuttoliike Käkisalmen Karjalaan jatkui Laatokan kaakkoispuolelta, mikä sisälsi perityn yhteyden Novgorodin suuntaan, mutta siirtolaiset lienevät tuskin maksaneet säännöllistä veroa Novgorodille; ehkä osa heistä siirtyi juuri verotusta pakoon. Sitä mukaa kuin Karjalan väkiluku, vauraus ja mahti kohosivat, se joutui yhä laajempaan kosketukseen Staraja Ladogan sekä Novgorodin kanssa. Varhaisimmat kirjalliset tiedot karjalaisten politiikasta osoittavat, että karjalaiset katsoivat päävihollisten uhkaavan heitä lännestä. Sikäli kuin heistä on tietoja, he taistelivat säännöllisesti »idän puolella» hämäläisiä ja ruotsalaisia vastaan. Asenne ei ole voinut syntyä hetkellisesti, vaan sen takana täytyy olla pitkä kehitys. Tällöin joudutaan kysymään, mitkä tekijät saivat karjalaiset liittymään 1100-luvulla idän puolelle.

Luonnollisen taustan tälle kehitykselle antavat heimositeet Laatokan etelä-, kaakkois- ja itäpuolelle sekä Laatokan muodostama luonnollinen vesitie, kuten olemme jo todenneet. Karjalaiset olivat vesillä liikkuvaa kansaa ja oli selvää, että he elivät kosketuksessa Laatokan muiden rantamien asutuksen kanssa. He olivat kauppakosketuksessa myös länteen, mutta ehkäpä viikinkien aiheuttamat häiriöt voimistivat karjalaisten torjuvaa asennetta länttä kohtaan. Mahdollisesti viikinkipäälliköt ovat Karjalassa samoin kuin Olhavalla miehittäneet tai rakentaneet puolustuslinnoja sekä niiden turvin verottaneet väestöä, mikä selittää osan arkeologisista löydöistä, mutta ovatko miehittäjät tulleet lännestä vai kaakosta, sitä on vaikea arvioida.⁸³ Läntinen retkeily Karjalaan esim. Viipurinlahden kautta on mahdollista; vähemmän todennäköistä on se, että Olhavan varjagipäälliköt ovat verottaneet Karjalaa ja näin liittäneet sitä pakon avulla kaakkoon,

sillä tämä ei sovi luontevasti karjalaisten ystävällisiin idän suhteisiin 1100-luvulla, mutta mahdollista sekin silti on.

Kun länsisuomalainen aines sulautui karjalaisiin ja kun heimo yhtenäistyi, se suhtautui torjuvasti lännen mahdolliseen eräretkeilyyn ja asutukseen karjalaisten ominaan pitämällä alueilla. Erä- ja verotusretket vetivät karjalaisia Sisä-Suomen luonnollisia vesiteitä hämäläisten intressialueille ja niiden ohikin. Karjalaiset joutuivat hämäläisten kanssa kilpailuun taloudellisista eduista. Intressit muodostuivat vastakkaisiksi mahdollisesti jo viikinkiajan lopulla, mutta viimeistään 1100-luvun alkupuolella, jolloin karjalaisten yhteydet Novgorodiin olivat vakiintumassa. Aunuksen ja Kauko-Karjalan joutuminen Novgorodin etupiiriin oli vielä luonnollisempaa, koska ne olivat lännen intressialueilta kauempana kuin Laatokan Karjala.

Novgorodin taloudellinen, poliittinen ja kulttuurillinen vaikutusalue laajeni pohjoisessa ja koillisessa huomattavasti 1000-luvulta 1200-luvulle edetäessä. Vepsäläisalue kuului jo vanhastaan Novgorodiin, ja 1000-luvun alkupuolelta lähtien Novgorod teki toistuvia verotusretkiä sen ohi »taipaleentakaisten tšuudien» maille. Bjarmien rikkauDET houkuttelivat Novgorodia kuten viikinkejäkin sekä kauppa- että verotusmatkoille. Ensimmäiset tiedot Novgorodin retkistä koskevat vuotta 1032, ja noin sata vuotta myöhemmin voi katsoa Novgorodin veroherruuden bjarmien maan keskuspaikoilla vakiintuneen.⁸⁴

Samaan aikaan jatkui slaavilaisasutuksen laajeneminen pohjoiseen varsinkin kahdella pääsuunnalla: toinen asutuskiila eteni Beloozeroon ja siitä 1200-luvulla edelleen kohti Syväriä; toinen kiila työntyi Suhonan ja Jugin varsia pitkin kohti Vienajokea.⁸⁵ Vepsäläisistäkin osa sulautui slaaveihin, mutta osa väistyi hitaasti heidän tieltään. Slaavilaisekspansio toi siis lisää suomensukuisia asukkaita kaakosta Laatokan rantamille ja Itä-Karjalaan, mikä osaltaan kuljetti sinne myös Novgorodin vaikutusta.

Slaavilaisasutuksen laajeneminen tapahtui etupäässä rauhallisen siirtolaisuuden merkeissä, mutta Kauko-Karjalan alistaminen veroherruuteen tapahtui väkivaltaisesti. Vielä v. 1169 taipaleentakaiset tšuudit turvautuivat Suzdalin apuun, mutta heidät voitettiin, ja myös heidän myöhemmät kapinayrityksensä kukistettiin. Zavolotšesta tuli voittomaa, jonka asema oli erilainen kuin Laatokan Karjalan.

Todennäköisesti ensimmäiset kauppakosketukset sekä Novgorodin verotusretket tapahtuivat vailla lähetystyötä, sillä valtaosa 1100-luvun pogostoista on nimistöltään »pakanallisia». Mutta vähitellen on kaupan ja verotuksen yhteydessä alkanut edetä myös kristinuskon vaikutteita, ja kun Kauko-Karjalan verot Novgorodin piispalle määrättiin v. 1137, mainitaan myös

piispan ja papiston matkaraha, mikä osoittaa, että heidän oletettiin matkustavan alueella.

Arkeologisia kaivauksia on Itä-Karjalassa tehty vähän, eikä pieni löytöjen määrä oikeuta tekemään kovinkaan laajoja johtopäätöksiä kristinuskon leviämisestä. Tšelmozan haudoista on löytynyt jokunen ristinmuotoinen riipus, ja Iljinskin pogostasta on löydetty pari bysanttilaistyylistä ristiä, jotka kaikki voivat olla 11. vuosisadalta,⁸⁶ mutta yleensä on kristillistä esineistöä ristiretkiäjäillä tähän saakka löytynyt hyvin niukasti.

Kirjallisista lähteistä varhaisimpia on edellä mainittu ruhtinas Svajatos-lavin v. 1137 antama määräyskirja, jossa luetellaan Novgorodin piispalle tulevat verot Bežitšin seuduilta kaukaa Laatokan kaakkoispuolelta sekä Äänisjärven ja Kauko-Karjalan alueilta.⁸⁷ Asiakirjasta käy ilmi, että pohjoinen maa oli jaettu Onegan, Äänisen ja Bežitšin piireihin (rjad); viidenneksiä ei siis vielä ollut muodostettu. Ruhtinaan taloudenhoitaja Domažiritš oli asiakirjan mukaan Onegajoelta kotoisin;⁸⁸ luonnollisesti hän oli venäjänkielen taitoinen ja kristitty.

Asiakirjasta voi havaita, että asutus keskittyi Laatokan ja Syvärin kaakkoispuolelle, Äänisjärven ja Onegajoen välille sekä Vienajoen varsille. Nimistö osoittaa myös reitit, joita pitkin eräretkeily ja siirtolaisuus oli edennyt. Yhden haaran muodostivat Paši-, Ojatti- ja Syvärinjoet. Toinen haara tuli Beloozerosta Vepsän Kemiä ja Kovža-jokia pohjoiseen päin ja sen haara Vytegrajokea Ääniselle, mistä taas kulki kaksi reittiä eteenpäin: toinen Matkozeron kautta Uikujoelle ja toinen kannaksen yli Kenoozeroon sekä edelleen Onegalle. Sinne pääsi vepsäläisalueelta myös Onegajoen latvareittejä myöten. Kolmas päälinja kulki tietysti Suhonan ja Vagan kautta.

Eri pogostojen veromäärät heijastavat myös asukaslukua ja vaurautta. Eniten maksoivat Ivanin pogosta, Rakule, Pineze ja Kegrelä, edelleen Aunus, Juskola, Tervinitša sekä varsinkin merjalaisalueet Bežitš, Gorodetskij, Zmeni ja Jezske. Viena- ja Onegajokien alueilta vero kannettiin turkisnipuina, suolana ja hylkeenrasvana, mutta Äänisjärven länsi- ja eteläpuolelta rahana. Tämä merkinnee sitä, että Ivan, Rakule, Pineze ja Kegrelä olivat vauraita bjarmien kyliä, kun taas Äänisen ja Bežitšin alueet olivat vanhaa, vaurasta suomensukuisten ja slaavilaisten asukkaiden rintamaata.

Erityistä huomiota kiinnittää Ivanin pogosta, joka sijaitsi myöhemmän Arkangelin seudulla, bjarmien vanhan kauppapaikan lähellä. Se on saanut kristillisen Johanneksen nimen ja siitä tuli myöhemmin merkittävä kirkollinen keskus Vienajoen alueelle. Ilmeisesti se on alueen vanhin kristillinen tukikohta, josta lähetystyötä tehtiin jo 1100-luvun alkupuolella. Ei liene väärin päätellä, että pogosta sai nimensä siihen rakennetun kirkon

Kartta 2. Pohjois-Venäjän asutusta v. 1137, ruhtinas Svjatoslavin määräyskirjan sekä venäläisen karttamateriaalin mukaan. ---- tärkeimpiä kauppareittejä.

mukaan. Tšudin lienee sama vanhan »tšuudilaisen» maalinnoituksen seutu, joka sijaitsi 120 virstaa Vologdasta Arkangeliin päin.⁸⁹ Nimet Vavdita ja Valdita voivat viitata myöhemmin tunnettuun Valitun eli Vallitun sukuun ja liittyvät ilmeisesti toisiinsa; Vavditan pogosta sijaitsi Vodlozeron itärannalla. Jem eli jäämien pogosta sijaitsi Jemtsejoen yläjuoksulla. Se mainitaan Onegajoen piirissä ja viittaa selvästi Kauko-Karjalan jäämeihin.

Svjatoslavin Ustav osoittaa, että laaja »vepsäläis-karjalainen» alue kuului jo 1100-luvun alkupuolella Novgorodin etupiiriin. Sen tärkeimmät asutuskeskukset tunnettiin niin hyvin, että verotuksen arviointi voitiin suorittaa. Alueella tehtiin todennäköisesti myös lähetystyötä. Kirkollinen hallinto oli pääpiirteittäin järjestetty ja säännöllinen yhteys kirkolliseen keskuksen luotu. Idän kirkon yleiseen tapaan lähetystyötä suoritettiin kuitenkin varovasti ja kansa omaksui uutta uskoa hitaasti. Siten vanhat kansalliset tavat säilyivät myös bjarmien mailla.

6. Karjala liittyy itään.

Samaan aikaan kun Novgorodin vaikutusvalta eteni Äänisen, Onegan ja Vienajoen suuntaan, se alkoi edetä myös Laatokan Karjalaan, joskin hitaammin ja rauhallisemmin, niin että suhde muodostui aluksi enemmän aseveljeyden kuin verosuhteen muotoiseksi.

Todennäköisesti karjalaisten kauppayhteydet Novgorodiin Olhavan joen kautta sekä bjarmien maille Vienanmereltä vilkastuivat 1000-luvulta lähtien. Mitään tietoja Laatokan karjalaisten ja Novgorodin välisistä erimielisyyksistä näiltä ajoilta ei ole.

Venäläisissä kronikoissa kerrotaan Novgorodin tehneen ensimmäiset hyökkäyksensä jäämejä vastaan v. 1042 ja 1123, mutta kuten *J. J. Mikkola* on osoittanut, retket lienevät suuntautuneet Vienan jäämejä vastaan eikä Hämeeseen, joka vielä tuolloin oli syrjässä Novgorodin intressialueilta.⁹⁰ Vasta 1100-luvulla lienevät vihollisuudet hämäläisten ja Novgorodin välillä alkaneet. Välittömänä syynä oli aluksi hämäläisten hyökkäys Nevan arkaa reittiä myöten Laatokalle, mutta myöhemmin mukaan tulivat sekä idän että lännen ekspansiopyrkimykset Suomessa.

Hämäläisten ensimmäinen tunnettu hyökkäys itään sattui v. 1142, jolloin he saapuivat meritse hävittämään Laatokan rannikoita, mutta joutuivat Staraja Ladogan joukkojen tuhoamiksi. Novgorodin kronikka kertoo, että samana vuonna ruotsalaiset hyökkäsivät ruhtinas ja piispa mukanaan 60 laivalla kolmen Novgorodin kauppalaivan kimppuun, jotka kuitenkin pelastuivat urhoollisesti taisteltuaan.⁹¹ Koska kyseiseltä ajalta ei muuten tunneta näin suurta ruotsalaisten yritystä, saattaa kyseessä olla erehdys. Olisikohan selkkaus sattunut ristiretkilaivaston kanssa vai onko se sotkettu ruotsalaisten v. 1164 tekemän hyökkäyksen kuvaukseen? Pienen taustaseikan ruotsalaisten varhaisillekin retkille itään päin antaa gotlantilaisten noin v. 1150 tekemä sitoumus osallistua laivoilla Ruotsin kuninkaan sotaretkiin pakanoina vastaan.⁹²

Vuoden 1143 kohdalla karjalaiset mainitaan kronikassa ensi kerran; silloin he tekivät sotaretken Hämeeseen, mutta kärsivät tappion ja pakenivat.⁹³ Koska hämäläisten retki edellisenä vuonna lienee tuottanut häiriötä myös karjalaisille, näyttää ilmeiseltä, että karjalaisten sotaretki oli vastaus hämäläisten hyökkäykseen. Karjalan uiskojoukot pääsivät Vuoksen kautta Saimaan vesistöön ja sieltä edelleen Mäntyharjun kautta Päijänteelle,⁹⁴ mutta mahdollisesti retki tehtiin Suomenlahden kautta. Näiltä ajoilta alkaa karjalaisten ja ladogalaisten yhteistyö lännen etenemisen torjunnassa sekä hyökkäyksissä länteen, osallistuivatpa karjalaiset Novgorodin sotilaina myös Venäjän sisäisiin taisteluihin; vuonna 1149 he olivat Novgorodin mukana sodassa Suzdalia vastaan.⁹⁵

Toisen yleisen ristiretken aikana lännen kirkko ensi kerran saarnasi ristiretkipropagandaa myös Euroopan pakanoita vastaan. Germaanikansojen toistuvat ristiretket Itä-Euroopan suuntaan alkoivat jatkuakseen 1300-luvulle asti. Niissä yhdistyivät poliittiset intressit ja uskoninto. Myös ruotsalaiset osallistuivat tähän yleiseen liikkeeseen, joka palveli sekä lännen kirkon että Ruotsin valtion vaikutusvallan etenemistä itään päin.

Vuoden 1155 tienoilla tehty ristiretki Varsinais-Suomeen tuki Ruotsin intressejä maamme lounaisosassa, joka oli jo selvästi länteen suuntautunut, ja v. 1164 ruotsalaiset hyökkäsivät Laatokalle asti, kronikan mukaan 55 laivalla.⁹⁶ He piirittivät Staraja Ladogaa, joka pyysi apua Novgorodista, mutta vetäytyivät sitten koilliseen Voronai-joen suulle. Kun Novgorodin apujoukot saapuivat, ruotsalaiset voitettiin ja kronikan mukaan 43 laivaa valloitettiin. Ladogalla ja Novgorodilla on täytynyt olla laivoja taistelussa, mikä panee kysymään, eikö karjalaisia uiskojoukkoja ollut mukana. Varmaa johtopäätöstä siitä ei lähdetietojen niukkuuden vuoksi voi tehdä.

Noihin aikoihin karjalaiset olivat erä- ja verotusretkillään edenneet Pohjois-Pohjanmaalle ja Lappiin asti, missä he joutuivat kilpailuun Länsi-Suomen kainulaisten, jopa ruotsalaistenkin erämiesten kanssa. Ei ole kirjallisia tietoja karjalaisten äkillisestä valloituksesta pohjan perillä. Todennäköisesti heidän erä- ja verotusretkensä ovat, kuten läntistenkin yrittäjien, vähitellen ulottuneet yhä kauemmaksi. Egil Skallagrimssonin saagan väritetyssä kuvauksessa heijastunee juuri karjalaisten ekspansio. Aikaisemmin saagan tapahtumat ajoitettiin 800-luvun lopulle, mutta todennäköisesti se kuvaa myöhempää aikaa, kuten *Eric Anthoni* osoittaa.⁹⁷ Saagan ikä ja sisältö eivät kuitenkaan viittaa kovin myöhäisiin tapahtumiin, vaan näyttävät parhaiten sopivan 1000-luvun loppupuolelle. Saagan mukaan karjalaiset olivat hävittäneet kveenien alueita, jotka liittoutuivat Faravid-nimisen päällikkönsä johdolla norjalaisen kanssa ja voittivat karjalaiset tunturiseudulla. Taistelupaikaksi sopii esim. Kemin- tai Tornionjoen yläjuoksu.

Seuraavana vuonna liittolaiset tekivät hävitysretken Karjalaan, mutta matka on tuskin ulottunut Laatokan rantamille, vaan kuvaus viittaa karjalaisten pohjoisiin aleisiin, mahdollisesti Vienan Kemiin.⁹⁸

Todennäköisesti läntiset erämiehet olivat ottaneet haltuunsa parhaita paikkoja pohjolan lohijokien suulla ennen karjalaisia, mutta paikannimistökin viittaa siihen, että tilaa vielä oli ja että karjalaiset pesiytyivät aluksi vapaille seuduille.⁹⁹ Kilpailu saaliista oli kuitenkin väistämätön.

Mahdollisesti tappioista viisastuneina karjalaiset nousivat vesiteitään pitkin pohjoiseen muita voimakkaammin joukoin, ja vähitellen he syrjäyttivät kilpailijansa pitkällä rannikkokaistalla, joka ulottui jostakin Pyhäjoen tai Pattijoen kiistellyltä seudulta Kemi- tai Iijoelle asti. 1100-luvun loppupuolella he lienevät vallanneet Kemijoen varrelta Sigtunan ja Koroisten eräsiirtolat, kuten *Kustaa Vilkuna* olettaa, etenivätpä he retkillään ehkä Ruotsin Länsi-Pohjaan saakka.¹⁰⁰

Ruotsin ja Novgorodin väliset sodat sekä kilpailu taloudellisista eduista Suomessa saattoivat siis karjalaiset taisteluun länttä vastaan sekä etelässä että pohjoisessa. Karjalaisten voimakas nousu ja ekspansio eivät olisi olleet mahdollisia ilman Laatokan kaakkoisrantojen ja Novgorodin ystävyyttä. Intressiyhteys Novgorodiin oli 1100-luvulla ilmeinen. Toisaalta slaavilainen asutuspaine oli karkottanut asutusta Laatokan kaakkoispuolelta luoteeseen, toisaalta yhteydet Novgorodiin merkitsivät tukea selustassa. Toisaalta Novgorod pyrki käyttämään karjalaisia omien etujensa ajamiseen, toisaalta karjalaiset hyötyivät Novgorodin sotilaallisesta voimasta ja kaupasta.

Ei ole mitään tietoja Novgorodin veroherruudesta Karjalassa 1100-luvulla, ja karjalaisten toiminta vaikuttaa hyvin itsenäiseltä Novgorodin rinnalla. Mutta on pakko kysyä, mikä sai Novgorodin halukkaaksi yhteistyöhön, ja miksi ei kerrota Novgorodin verotus- ja sotaretkestä Karjalaan samoin kuin Hämeen ja Vienajoen suuntiin. Mahdollisesti vastaus on, että karjalaiset tunnustivat jonkinlaisen muodollisen kuulumisen Novgorodiin kuten Laatokan kaakkoisrantojen asukkaat, ja ehkä he vähitellen 1100-luvun kuluessa joutuivat löysään riippuvaisuuteen Novgorodista, ehkäpä maksamaan veroakin, mutta Novgorodilla ei ollut hallinnollista ylivaltaa Karjalassa. Suhde kaakkoon oli aluksi ehkä enemmän aseveljeyden kuin hallinnollisen riippuvaisuuden luontoinen. Mahdollista on myös, että karjalaiset aluksi katsoivat kuuluvansa Novgorodin valtioon samanlaisina vapaina kansalaisina kuin Laatokan kaakkoispuolen heimoveljet — tämä on Neuvostoliiton tutkijain näkemys, jota on vaikea kumota —, mutta ehkäpä Laatokan Karjala vaurautensa ja voimansa kohotessa pyrki esiintymään

täysin itsenäisenä.¹⁰¹ Ehkä suhde jo 1100-luvulla oli samantapainen kuin Lounais-Suomen suhde Ruotsiin.

Idän ja lännen välinen kilpailu Suomessa ja sen ympärillä alkoi kärjistyä 1100-luvulla. Piispa Rodulfin vangitsemista v. 1178 ei enää panna karjalaisen syyksi kuten aikaisemmin, mihin antoi aihetta Juustenin piispainkronikan hämää sanonta,¹⁰² mutta 1180- ja 1190-luvuilla käytiin taisteluita, joihin karjalaiset ottivat osaa. Eerikinkronikassa kerrotaan ruotsalaisesta Jon-jaarlista, joka taisteli yhdeksän vuotta keskeytyksettä »venäläisiä ja inkeriläisiä» vastaan ja sai surmansa Sigtunan hävityksessä.¹⁰³ Vaikka runossa on osa tarua, viitannee se todellisiin ruotsalaisen ledung-laivaston hyökkäyksiin Nevalle. Vuonna 1186 tekivät Novgorodin »nuoret miehet» eli vapaaehtoiset vuorostaan sotaretken Hämeeseen ja toivat mukanaan paljon saalista.¹⁰⁴ Todennäköisesti kyseessä oli ryöstö- ja verotusretki maakunnan kaakkoisosiin, sillä vasta v. 1226 kronikka kertoo novgorodilaisten edenneen syvälle Hämeeseen.

Vuonna 1187 hyökkättiin idästä Ruotsiin saakka ja tuhottiin Sigtunan kauppakaupunki. Vanhin lähde, 1300-luvun alkupuolella syntynyt Eerikinkronikka, ilmoittaa selvästi karjalaisten suorittaneen hävityksen, mutta myöhemmissä ruotsalaisissa kronikoissa hyökkääjät mainitaan vain »pakanoiksi». Tuntemattoman tekijän kronikassa väitetään hyökkääjien olleen eestiläisiä, ja 1460-luvulla loppuun tehty Ericus Olain kronikka, joka nojautuu Eerikinkronikkaan, esittää hyökkääjiksi »karjalaiset ja venäläiset».¹⁰⁵

Eestiläisiä koskeva »syytös» on melko myöhäinen ja voitaneen hylätä. Parhaiten voidaan luottaa vanhimman lähteen Eerikinkronikan tietoon, että Sigtunan hävityksen suorittivat karjalaiset, mutta mahdollista on, että retkellä oli mukana myös venäläisiä, kuten *I. P. Šaskolskij* olettaa.¹⁰⁶ Kaikki lähteet kertovat yhtäpitävästi, että hyökkääjät surmasivat Ruotsin arkkipiispan Johanneksen ja polttivat Sigtunan kaupungin. Eerikinkronikka toteaa lopuksi, että »siitä iloitsivat Karjala ja Venäjän maa», joten kirjoittaja liittää venäläiset mukaan ainakin tuloksien nauttijoina. Ericus Olai on saattanut täsmentää sanontaa tältä pohjalta eikä hänen väitteensä ole täysin luotettava, mutta sitä tukee mm. perimätieto Venäjälle viedyistä »Sigtunan ovista», joita yhä näytetään Novgorodissa. Tämä »vanha perimätieto» mainitaan ensi kerran kirjallisissa lähteissä v. 1611 ja 1612 Ruotsissa, eivätkä Novgorodissa säilytetyt ovet ole läntistä vaan bysanttilaista tyyliä.¹⁰⁷ Mutta jo perimätiedon olemassaolo vahvistaa käsitystä, että venäläisiä oli mukana, muutenhan ei olisi saatu reaalista pohjaa ovien kuljetustarinalle. Voidaan myös epäillä, olisivatko karjalaiset ryhtyneet niin suureen ja kauas kohdistuvaan yritykseen ilman apuvoimia. Varmaa johtopäätöstä venäläisten osanotosta ei voida tehdä, mutta mahdollista se on.

Pääosaltaan hyökkäys Sigtunaan oli karjalaisten oma yritys. Sen taustalla saattaa olla Kemijoen Sihtunan hävittäminen, kuten *Vilkuna* arvelee,¹⁰⁸ mutta tärkeänä syynä voivat olla myös ruotsalaisten sotaretkien aiheuttamat rauhattomuudet Suomenlahden itärannoilla, Nevalla ja Laatokalla. Ilmeisesti Sigtunan hävityksestä katkerina ovat ruotsalaiset ryöstäneet venäläisiä kauppiaita seuraavana vuonna Gotlannissa, onpa häiriöitä satunut myös Novotoržekissa Volgan kauppaticien varrella.¹⁰⁹

Vuonna 1189 Gotlannin ja Saksan kauppakaupungit tekivät rauhan Novgorodin kanssa,¹¹⁰ mutta levottomuudet Suomenlahden maailmassa eivät loppuneet. Kilpailu jatkui sekä Ruotsin ja Novgorodin että hämäläisten ja karjalaisten välillä. Vuonna 1191 »novgorodilaiset hyökkäsivät karjalaisten kanssa Hämeeseen, hävittivät ja polttivat heidän maataan ja surmasivat karjaa».¹¹¹ Jälleen lienee kysymys Hämeen itä- ja kaakkoisosiin tehdystä hyökkäyksestä, joka saattaa olla pelkkä saalistusretki, mutta Novgorodin ja Karjalan yhteistyö viittaa yritykseen idän etupiirin laajentamiseksi, samaan aikaan kun lännen vaikutusvalta lujittui Lounais-Suomessa, missä paavi oli kehottanut ruotsalaisia varmistamaan asemansa linnojen tai muiden vakuuksien avulla.¹¹² Vuosisadan lopulla myös tanskalaiset näyttävät tehneen retkiä Hämeeseen ja levittäneen kristinuskoa omalta taholtaan, mutta tiedot venäläisten hyökkäyksestä Turkuun v. 1198 ovat ilmeisesti erhdystä. Levottomuudet Suomenlahdella näyttävät kuitenkin jatkuneen vuoteen 1201, jolloin rauha uudistettiin Novgorodissa.¹¹³

7. Kristinuskon tulo Karjalaan.

Kristinusko saapui Karjalaan Bysantista Venäjän muodostamaa siltaa pitkin. Sitä välittivät idän tien slaavit, varjagit ja suomensukuisetkin kuljijat. Novgorod ja Staraja Ladoga, mutta ehkä myös Vladimir-Suzdal ja Rostov Volgan kauppateiden suunnalla, olivat tärkeimmät keskuksat, joissa karjalaiset joutuivat kosketukseen kristinuskon kanssa. On luonnollista, että vaikka valtiovallan edustajat suhtautuivat vapaamielisesti pohjoisiin vieraisiin, kirkon edustajat koettivat tehdä lähetystyötä heidän keskuudessaan.

Novgorodin ensimmäinen piispa oli kreikkalainen, ja toisen vuosituhannen alussa Novgorodissa oli vielä kreikkalaista papistoa sekä kreikkalaisia kirkkotehtilijöitä ainakin ajoittain. Novgorodin kirkolla oli vielä voimakkaasti bysanttilainen yleissävy, joka kuvastuu myös Staraja Ladogan säilyneissä muistomerkeissä ja joka vain vähitellen kansallistui. Näin karjalaisetkin varhain saivat kosketuksen aitoon bysanttilaiseen perinteeseen. Vielä myöhemminkin, Venäjän kirkon yhä enemmän kansallistuessa, välit-

tömämmät kosketukset uudistuivat Karjalaan tulleiden Bysantissa kilvoitelleiden askeettien sekä Bysantin hengellisten tuotteiden muodossa.

Karjalan ristiretkiajan arkeologisessa materiaalissa on sekä itäisiä että läntisiä aineksia, mikä osoittaa yhteyksiä kummallekin taholle, mutta ottaen huomioon karjalaisten poliittisen liittymisen itään sekä varjagimateriaalin osittaisen alkuperän Laatokan kaakkoispuolen siirtoloista, ymmärtää helposti, miksi itäinen aines on hallitsevaa nimenomaan kristillisessä materiaalissa.

Vanhimpia merkkejä kristinuskon vaikutuksesta Karjalassa ovat slaavinkieliset kristilliset lainasanat, joista on ollut puhetta, polttohautauksen vähittäinen väistyminen ruumishautauksen tieltä 1000-luvulta 1200-luvun loppupuolelle edettäessä sekä hautojen suunnan muuttuminen pohjois-eteläisestä länsi-itäiseksi. Aluksi ruumishaudoissa on melko runsaasti esineitä, mutta osa näistä viittaa jo kristinuskon vaikutukseen.

Kaukolan Kekomäen haudoista, jotka lienevät 1100- ja 1200-luvuilta, on löydetty neljän vainajan kaulasta itäistä tyyppiä oleva pronssiristi, jollaisia tunnetaan myös Räisälän Hovinsaaresta, Sakkolan Lapinlahdesta ja Hiitolan Petkolasta, onpa sellainen löydetty myös Mikkelin Visulahdesta.¹¹⁴ Ne lienevät olleet kasteristejä, joita katoliset ja ortodoksit ikivanhan tavan mukaan yhä kantavat kaulassaan. Ne edustavat itäisiä ristityyppejä, joita on opittu Suomessa ja Karjalassakin valamaan. Niitä kantaneet vainajat ovat ilmeisesti olleet kristittyjä, vaikka haudoissa saattaa olla mukana esineitä vanhaan pakanalliseen tapaan. On muistettava, että perinteelliset hautaustavat säilyivät Karjalassa sitkeästi kristilliselläkin kaudella. Niinpä kun esineiden mukaan paneminen hautoihin loppui, jatkoivat karjalaiset ruoka-antien tuomista vainajille aivan uusimpaan aikaan saakka olematta silti pakanoita. Vanhat tavat saivat vain kristillisen symbolisisällön. Lisäksi on otettava huomioon, että risti oli pakanoille pelottava symboli, jota he tuskin olisivat kantaneet kaulassaan. Kaularistit todistavat siis joko vainajain tai heidän omaistensa uskosta.

Kaukolan Kekomäen haudoista on löydetty myös bysanttilaistyylinen kaulassa kannettava pikku ikoni, joka esittää Neitsyt Mariaa, sekä hopeasolki, jossa on lännen kirkkoon viittaava kaiverrus. Pyöreitä hopeaisia levysolkia tai levyriipuksia, joissa on itäistä tyyppiä edustavaa ristikoristelua, on löydetty myös Käkisalmen Suotniemestä, Kaukolan Koverilasta, Tiurin linnasaaresta, Hiitolan Kilpolanmäestä ja Sakkolan Sipilänmäestä; viimeksi mainittu on ajoitettu 1000-luvulle. Myös näillä riipuksilla on tietty yhteys kristinuskoon. Itäisinä voi pitää useita muitakin risti-akanthus-palmettiaihein koristeltuja esineitä, joita on löydetty mm. Mikkelin tienoilta, joskin

runsaasti läntisiä riipuksia esiintyy Karjalassa ristiretkiajalla Gotlannin kaupan ja lännen yhteyksien tuloksena.

Käkisalmen Suotniemestä tunnetaan komea kaulaketju, jossa on kolme bysanttilaistyylistä hopearistää, ja Räisälän Tiurin linnasaaresta itäistä perinnettä edustava pieni reliikkisäiliön tapainen hopeaesine. Sakkolan Patjan kalmistoon lienee haudattu vainajia ristiretkiajalla pitkän ajan kuluessa. Sen yli kahdestakymmenestä tutkitusta haudasta lähes kaikki olivat kristillisiä ruumishautoja. Yhdessä niistä oli ainoana esineenä vainajan kaulassa riipunut pyhäinkuva eli riipusikoni.

Idän kristillistä kulttuurivaikutusta oli kulkenut Karjalaan ennen kaikkea taloudellisten yhteyksien mukana. Karjalaisia kauppiaita oli säännöllisesti vieraillut kristillisessä Staraja Ladogassa, olipa heitä varmasti käynyt Novgorodissakin, missä Pohjois-Venäjän eri tšuudilaisheimojen edustajat majailivat omassa korttelissaan järjestäytyneinä eräänlaiseksi artelliksi kuten muidenkin kauppasuuntien edustajat. Novgorodissa he olivat tutustuneet kirkkoihin, joiden kellareissa useat säilyttivät varastojaankin ja joiden ympärillä käytiin kauppaa.

Novgorodin kronikka kertoo vuoden 1168 kohdalla, että »tänä keväänä pystytti Sotko Sytinitš kivikirkon pyhille nuorukaisille Borikselle ja Glebille». V. A. Egorov on usein perustein osoittanut, että kyseessä lienee suomensukuisen kauppiaaskunnan edustaja, joka muiden kauppiaasyhmien johtajien tavoin huolehti nimikkokirkon rakennuttamisesta. Käsitystä vahvistaa suuresti kronikan ilmoitus vuodelta 1350, jonka mukaan kyseistä kirkkoa korjattiin »pähkinälinnalaisella hopealla». ¹¹⁵ Pähkinälinna oli tuolloin liettualaisten hallussa olevan laajan läänityksen keskus, jonka kautta kulki-
vat karjalaistenkin yhteydet Novgorodiin. Todennäköisesti karjalaiset kauppiat osallistuivat jo varhain Pohjois-Venäjän tšuudien nimikkokirkon ylläpitoon Novgorodissa.

Taloudelliset, poliittiset ja sotilaalliset yhteydet Novgorodiin levittivät siis vähitellen kristinuskon vaikutusta karjalaisten keskuuteen. Tuo vaikutus heijastuu kielitieteellisessä, arkeologisessa ja historiallisessakin materiaalissa. Uuden uskon mukanaan tuomaa sanastoa, nimistöä, esineistöä ja tapoja alkoi viimeistään 1000-luvun kuluessa saapua Laatokan Karjalaan, mistä niitä sitten eteni Sisä-Suomeen ja Itä-Hämeeseen päin. Mikkelin Visulahteen asettui kastettuja idänkävijöitä, Heinolan Paaso sai ehkä Sortavalan Paasovuoren tapaan nimensä slaavinkielisestä Vapahtaja sanan johdannaisesta, ja Nastolan karjalaiskylä kristillisestä Anastasios nimestä. ¹¹⁶ Mutta kuten koko Pohjois-Venäjällä uusi usko juurtui Karjalassakin väestöön hyvin hitaasti, niin että vielä 1200-luvun alussa suurin osa karjalaisista oli pakanoita. Tällöin kiristyivät huomattavasti lähetyiskilpailu sekä

poliittinen taistelu idän ja lännen välillä, minkä seurauksena myös Karjalan kastamista kiirehdyttiin.

Kun saksalaiset ja tanskalaiset olivat valloittaneet Baltian ja kun Ruotsi pyrki lännen kirkon mukana laajentamaan vaikutusalueitaan Hämeestä itään päin, oli luonnollista, että myös Novgorod riensi turvaamaan intressinsä Suomen suunnalla. Nestorin kronikka kertoo vuosien 1226—27 vaihteesta näin: »Tänä talvena Jaroslav Vsevolodinpoika meni Novgorodista meren yli Hämeeseen sinne asti, minne kukaan Venäjän ruhtinaista ei ollut ennen kyennyt menemään, ja valloitti koko heidän maansa ja palasi Novgorodiin kiittäen ja ylistäen Jumalaa.» Ruhtinas sai runsaan sotasaaliin, mutta Hämettä hän ei tietenkään kyennyt pysyvästi alistamaan; retki lienee kuitenkin tukenut Novgorodin intressejä Kymijoen suunnalla.

Vuoden 1227 kesällä Jaroslav kiirehti Karjalan lähetystyötä ilmeisesti Baltian läntisen käännätyksen hälyttämänä. Kronikan lakonisen sanonnan mukaan hän »lähetti kastamaan suuren määrän karjalaisia, lähes kaikki ihmiset».¹¹⁷ Missään lähteissä ei ole tietoja siitä, että ruhtinas Jaroslav olisi valloittanut Karjalan ja sitten alistanut sen pakkokasteeseen kuten läntiset voittajat tekivät Baltiassa. Lähteen sanamuoto ilmaisee, että ruhtinas itse ei ollut kastatusretkellä mukana, mutta tuntien yleistilanteen ja Karjalan voiman hän ei olisi jättänyt aseellista retkeä myöskään pajariensa varaan. Karjalan alistamisesta Novgorodille v. 1227 ei siis voi puhua, vaan joukkokäännätykseen edellyttää jonkinlaista herruutta sitä ennen, joskin ylivalta on ollut sangen rajoitettua karjalaisten toiminnasta päätellen. Aseellinen käännätykseen ei ollut Novgorodin silloisen kirkkopoliittikan mukaista eikä sopinut myöskään sen poliittisiin intresseihin Karjalassa, joka oli jo kauan ollut yhteistyössä Novgorodin kanssa. Aseellinen valloitus ja pakkokaste olisivat tehneet Karjalasta Novgorodille uuden vihollisen, mutta karjalaiset taistelivat seuraavana vuonna jälleen Novgorodin rinnalla kuten ennenkin, mikä vahvistaa käsitystä, että kastaminen suoritettiin rauhanomaisesti. Joukkokastatuksia oli suoritettu Venäjällä, mutta 1200-luvulta ei tunneta sieltä yhtään väkivaltaista massakastatusta.

Jos kysymme, miten karjalaisten kastaminen tapahtui, sopinee esikuvaksi parhaiten pappi Iljan tunnettu toiminta Karjalassa v. 1534. Todennäköisesti ruhtinas Jaroslav lähetti pappeja pienen suojaseurueen saattamana kiertämään Karjalan kylissä ja kastamaan mahdollisimman nopeasti mahdollisimman paljon väkeä. Karjalan kielen taitoisia lähetysaarnaajia oli käytettävissä pitkäaikaisen kauppayhteyden seurauksena. Luultavasti jätettiin joukkokasteen jälkeen pappeja sekä ehkä munkkeja opettamaan kansaa. Ensimmäiset kappelit oli välttämätöntä rakentaa asutuskeskukseen, ja kirkollinen verotus pantiin varovaisesti alulle. Pieni puinen

tšasouna, papit ja munkit risteineen sekä kirkollinen vero lienevät olleet ensimmäinen säännölliseksi pyrkivä side hengelliseen keskukseen. Kyseessä näyttää siis olleen joukkokaste, mutta ei armeijaan nojautuva, kaikki asukkaat käsittävä pakkokaste.

Vuodesta 1227 voi laskea Suomen ortodoksisen kirkon aloittaneen säännöllisen toimintansa siihen saakka jatkuneen »barbaarikristillisyyden» sekä yksinäisten lähetyssaarnaajien hiljaisen toiminnan jälkeen. Karjala liitettiin Novgorodin hiippakuntaan ja siellä aloitettiin säännöllinen hengellinen työ. Pogostalaitos kirkkoineen alkoi vakiintua, ja mikäli Valamon luostari toimi jo 1100-luvulla, se otti osaa jatkuvaan lähetykseen karjalaisten keskuudessa.

Mutta kirkollinen valvonta ulottui vain heikosti Karjalaan. Ainoastaan asutuskeskuksissa kuten Räisälässä, Sakkolassa, Raudussa, Kurkijoella ja Sortavalassa kirkollinen elämä lienee ollut säännöllistä. Syrjemmällä pakanallinen kulttuuriperinne jatkui suurin piirtein ennallaan, joskin siihen vähitellen sekoittui kristillisiä aineksia. Uskonnollinen käännytys varmisti myös Karjalan poliittisen aseman autonomisena heimoalueena Novgorodin muodollisessa yliherruudessa.

III luku

TAISTELU KARJALASTA

1. Idän ja lännen raja Hämeestä Peipusjärvelle

Lännen koko kirkollis-poliittinen rintama pyrki voimakkaasti itäänpäin 1200-luvun alkupuoliskolla, jolloin idän ja lännen kirkkojen välinen kilpailu kärjistyi väkivaltaiseksi. Etelässä ristiretkeläiset valloittivat Konstantinopolin v. 1204 ja alistivat suuren osan Bysantin keisarikuntaa latinalaisten valtaan. Vaikka paavi oli vastustanut ristiretken kääntämistä Bysanttia vastaan, hän käytti retken tuloksia lujittaakseen lännen kirkon asemaa valla-tuilla alueilla, jonne asetettiin katoliset piispat. Välimeren itäpuolella koe-tettiin jatkaa Pyhän maan valloitusta, mutta siellä jouduttiin jo puolustus-kannalle. Palestiinan, Syyrian ja Latinalaisen keisarikunnan alueilta käsin paavit tehostivat idän kristittyjen käännättämistä »unioniin» eli tunnus-tamaan paavin yliherruuden kirkossa sekä toimittivat lähetyssaarnaajia kauas idän pakanakansojen keskuuteen.¹

Bysantin pohjoispuolella seisoj Bulgarian ortodoksinen maa Rooman kirkon etenemistä vastassa eikä länsi saanut siitä otetta, mutta pohjoisem-pana lännen kirkon vaikutusvalta pääsi tunkeutumaan Galitsian ja Voly-nian suuntaan. Puolan katolinen kirkko teki lähetystyötä idässä ja joutui myöhemmin Länsi-Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa kilpailuun, joka kärjistyi Puola—Liettuan suurvallan aikana unioniriidoiksi.

Baltiassa Liivinmaa ja Viro joutuivat saksalaisten haltuun, paitsi Viron pohjoisosa Tanskalle. Baltian itäosa oli Novgorodin vanhaa intressialuetta ainakin Tarttoa myöten, mutta kaupan ja verotuksen mukana sen vaiku-tus oli ulottunut kauemmaksikin. Länsi pyrki laajentamaan vaikutuspii-riään Baltiassa ja uhkasi pian Novgorodin välittömiä intressejä siellä, joten aikaisempi rauhanomainen suhde kääntyi kilpailuksi ja sodaksi.²

Suomenlahden pohjoispuolella lännen kirkko ja Ruotsi olivat varmis-taneet asemiaan Lounais-Suomessa ja lähetystyötä tehtiin Hämeessä, jon-ka väestöstä suurin osa lienee hautaustavoista päätellen ainakin muodolli-

sesti ottanut vastaan läntisen uskon. Näyttää siltä, että Tanskakin osallistui Hämeen käännättämiseen, joskin se syrjäytettiin sieltä vähitellen. Paavien vv. 1172, 1209 ja 1221 kirjeissä mainitsemat »kristinuskon viholliset»,³ jotka toistuvasti uhkasivat pappeja sekä kristityitä asukkaita, on tavallisesti käsitetty karjalaisiksi ja venäläisiksi, mutta niillä on varmasti tarkoitettu lähinnä Hämeen pakanallisia aineksia. Kuten olemme todenneet, tunnetaan kyseiseltä ajalta muutamia venäläisten ja karjalaisten hyökkäyksiä Hämeeseen, mutta ne näyttävät kohdistuneen vain suppealle alueelle ja paavien kirjeissä viitataan usein toistuviin paikallisiin levottomuuksiin.

Kuten K. Pirinen on osoittanut, Häme varmistettiin Suomen hiippakuntaan lähetyksellä ja kirkkojen rakentamisella. Paavi kannusti v. 1209 »kristinuskon rajojen laajentamiseen» Suomessa ja tunnusti v. 1216 kirjeessään Ruotsin kuninkaan oikeuden tähän maahan, jonka hänen esisänsä ovat »riistäneet pakanain käsistä», sekä niihin alueisiin, »jotka hän Jumalan avulla ottaa haltuunsa.»⁴ Suomen piispat olivat ruotsalaisten esmiesten alaisia ja tukivat Suomen liittämistä Ruotsin yhteyteen, mihin kristittyjen suomalaistenkin edut vetivät.

Novgorod puolestaan varmisti asemiaan sotaretkillä Hämeeseen sekä liittämällä Karjalan itseensä kirkollisin sitein. Todennäköisesti idän kirkollinen vaikutus alkoi hitaasti levitä Käkisalmen keskuseudusta Savonkin karjalaisasutukseen, ja mahdollisesti Novgorodin muodollinen poliittinen ylivalta tunnustettiin Hämeen itäosissa, missä arkeologia todistaa karjalaisvaikutuksesta ja minne Novgorodin sotaretket pääasiassa olivat suuntautuneet. Nämä alueet jäivät Martti Kerkkosen tutkimuksen mukaan Hämeen vanhimman hiippakuntarajan ulkopuolelle.⁵ Pohjois-Pohjanmaalla karjalaiset katsoivat laajaa eräaluetta omakseen ja kuljettivat »idän» intressejä Jäämeren rannoille asti, missä he pesiytyivät Ruijan ja Varanginvuonojen seuduille kilpaillen suomalaisten, ruotsalaisten ja norjalaisten kanssa.⁶ Intressipiirin epämääräiset rajat Suomessa alkoivat hahmottua.

Kokonaisuutena lännen rintama — jos niin voi sanoa — oli yhtenäisempi kuin idän. Sillä oli yhteinen keskus: Rooma, sekä yhteinen »esikunta»: paavi ja hänen kuuriansa. Palestiinasta Jäämerelle asti lännen voimakasta ekspansiota johtivat — tai ainakin pyrkivät johtamaan — lujat ja tarmokkaat paavit. Noihin aikoihin Rooman kirkon johtajat jatkoivat valtavaa aatteellista kamppailua, jonka lopullisena päämääränä heijasteli koko maailman uudelleen organisointi, vaikka se paikallisesti sopeutui vaatimattomiinkin puitteisiin. Taustalla oli uskonnollis-ideologinen vakaumus, että Kristuksen valtakunta olisi toteutettava mahdollisimman täydellisenä maan päällä siten, että katolisen kirkon totuus levitettäisiin kaikille kansoille, maallisetkin ruhtinaat taivutettaisiin tunnustamaan hen-

gellisen vallan ylemmyys maalliseen verrattuna ja koko maailma alistet-
taisiin Kristuksen ja Hänen sijaisensa paavin johtoon.

»Idän rintama» oli sangen epämääräinen. Etelässä kahlitsi muhametti-
laisvalta Lähi-Idän kansallisia kirkkoja, Bysantti eli heikkouden tilassa,
Etelä-Venäjä oli hajanainen ja Novgorod, joka vielä pyrki vaikutuspiirinsä
laajentamiseen pohjoisessa, alkoi jo osoittaa heikentymisen merkkejä. Sen
vapaa valtiomuoto, jossa ruhtinaan valtaa rajoittivat »vetše» eli kansan-
kokous sekä alaruhtinaiden melko laaja itsenäisyys, johti pian sisäisiin
riitoihin, samaan aikaan kun sen viholliset eri suunnilla voimistuivat. Siitä
huolimatta Novgorod oli merkittävä mahtitekijä pohjoisessa.

Paavit eivät kyenneet täysin alistamaan mahtavien järjestöjen, maallisten
ruhtinaiden sekä kauppavaltioiden intressejä lännen aktiivisen uskon
ja kirkkopoliittikan palvelukseen, mutta heidän johdollaan lännen kirkollis-
poliittinen ekspansio jatkui 1200-luvulla. Vielä silloin, kun lännen rintama
etelässä alkoi pysähtyä ja jopa peräytyä, kun turkkilaiset valloittivat takai-
sin Pyhän maan alueita ja kun Bysantti nousi vapaustaisteluun latinalaisia
vastaan, innokkaat dominikaanit vaelisivat käännetystyössä Afrikkaan, Lähi-
Itään, Sisä-Venäjälle ja mongolien alueille asti; kirkon eteneminen jatkui
Baltiassa ja jopa voimistui Suomessa innokkaan lähetystyön, hallinnollisen
organisoinnin sekä aseellisen taistelunkin keinoin. Täällä olivat vastakkain
suomalaisten ja karjalaisten edut, ulompana Ruotsin ja Novgorodin intres-
sit sekä laajimmalla taustalla lännen ja idän kirkkojen vaikutuspiirit.

Näyttää siltä, että kilpailu Suomesta voimistui 1220-luvulla. Paavi kielsi
v. 1221 Suomen kristittyjä käymästä kauppaa »ympärillä asuvien pakana-
kansojen kanssa, jotka yrittävät juuria pois uuden istutuksen»,⁷ ja lähetys-
työtä Hämeessä jatkettiin. Samaa aikaan paavit koettivat taivutella Ve-
näjän ruhtinaita lännen uskoon. He olivat jo vuosisadan alussa tukeneet
roomalaiskatolisen Unkarin vaatimuksia Galitsiassa, ja vuonna 1227 paavi
Honorius III kehotti kaikkia Venäjän ruhtinaita yhdistymisneuvottelui-
hin. Legaatti Wilhelm Modenalainen järjesteli Baltian asioita v. 1225, jol-
loin venäläiset pyysivät häntä lännen kirkon taholta vahvistamaan venä-
läisten ja saksalaisten tekemän rauhan. Legaatti näyttää keskustelleen ve-
näläisten kanssa myös uskonkysymyksistä.⁸ Tammikuussa 1227 paavi lähet-
ti kaikille Venäjän ruhtinaille osoitetun kirjeen, jonka pääsisältö lienec
kohdistettu Novgorodille. Siinä hän kertoi kuulleensa, että venäläiset
olivat pyytäneet legaatti Wilhelmiä saapumaan luokseen opettamaan heitä
ja pyysi venäläisiä kirjeellisesti vahvistamaan, toivoivatko he Rooman kir-
kon legaattia neuvomaan heille oikean uskon, »jota ilman kukaan ei voi
pelastua». Samalla hän vaati venäläisiä ainakin olemaan estämättä lännen
lähetystyötä Baltiassa pelotellen mahdollisilla kostotoimenpiteillä.⁹

On arveltu, että venäläiset todella olivat pyytäneet uskonneuvotteluja, mutta niistä ei ole mitään muita todisteita kuin kirjeen pyöristetty maininta. Yleisen taustan valossa on todettava, että ainakaan Novgorodin tai Pihkovan ruhtinaiden taholta mainitunlaista pyyntöä ei liene tehty. Paavin kirjeen tietoisien epämääräinen maininta viitannee Saksalaisen ritarikunnan uhkaamien pikkuruhtinaiden alistumistarjouksiin.

Melko varmaa on, että vain ritarikunnan uhkaamilla seuduilla paavin ja hänen legaattinsa taivuttelut saivat, lähinnä poliittisista syistä, menestystä. Novgorodissa niiden vaikutus lienee ollut päinvastainen kuin mitä toivottiin. Lännen eteneminen Baltiassa ja Suomessa sekä kehotukset Venäjän ruhtinaille kääntyä lännen uskoon ovat osaltaan vaikuttaneet Novgorodin vastatoimenpiteisiin Hämeessä ja Karjalassa. Ehkä paavin kirje osaltaan kiirehti Jaroslavia kesällä 1227 karjalaisten käännättämiseen, ennen kuin länsi ehtii kilpailussa edelle. Edellisen talven Hämeen retkeen sillä tuskin on yhteyttä.

Jo vuonna 1228 hämäläiset tekivät vastahyökkäyksen Nevan kautta Laatokan rantamille. Novgorodin kronikka antaa taistelusta värikkään kuvan, jonka yksityiskohtien luotettavuutta ei tietenkään voi taata.¹⁰ Sen mukaan hämäläiset eivät hyökänneet karjalaisten lujasti varustetuille keskusseuduille Nevalta pohjoiseen, vaan ryöstivät Laatokan etelärantoja sekä Anuksen kauppaseutuja. Ladogan posadnikka miehineen lähetti avunpyynnön Novgorodiin, mutta hyökkäsi jo ennen apujoukkojen saapumista vihollista vastaan. Isadehin kylän luona hämäläiset joutuivat saarroksiin ja pyysivät rauhaa. Kun sitä ei myönnetty, he surmasivat sotavankinsa, jättivät veneensä ja hajaantuivat metsään pyrkien pakenemaan maitse. Sillä välin olivat Novgorodin apuvoimat saapuneet ja väijyivät palaavia hämäläisiä Nevalla. Siellä novgorodilaiset kuitenkin riitaantuivat paikallisten päälliköiden kanssa ja palasivat Novgorodiin, mahdollisesti kuultuaan hämäläisten tappiosta. Viimeistään tällöin puuttuivat taisteluihin karjalaisten ja inkeriläisten joukot, jotka ajoivat takaa pakenevia hämäläisiä ja surmasivat heitä. Kronikoitsija arvelee — varmaankin liioitellen — hyökkääjiä olleen 2000 tai enemmän, joista vain harvat pääsivät pakenemaan omaan maahansa.

Idän menestykset aiheuttivat voimakkaita vastatoimenpiteitä lännen taholta. Vuonna 1229 paavi ilmoitti ottaneensa Suomen piispan, papis-
ton ja kansan suojelukseensa — yleinen paavillinen asenne — ja kehotti Linköpingin piispaa valvomaan näiden turvallisuutta. Hän käski Lyypekin, Riian, Linköpingin ja Gotlannin kirkollisia esimiehiä estämään kaiken kaupankäynnin Itämerellä pakanoiden sekä venäläisten kanssa, joita hän kutsui »Jumalan ja katolisen uskon vihollisiksi».¹¹ Erityisesti

hän kielsi aseiden toimittamisen »pakanoille», jotka uhkasivat lännen kirkon istutusta Suomessa, mutta kirjeen taustalla voi oman puolustustarpeen lisäksi olla tarve heikentää »pakanain» puolustusta, eikä lännen hyökkäyksiä kristillisen Novgorodin maita vastaan tietenkään mainita. Venäläiset rinnastetaan pakanoihin ja heitä nimitetään kirkon vihollisiksi, mutta molemmat kristityt osapuolet uskoivat lujasti ajavansa Jumalan ja oikean uskon asiaa. Lännen kirkon vastaisen mielialan voimistuminen idässä heijastuu esim. venäläisissä kronikoissa.

Itämeren piirissä taisteluilla oli uskonkilpailun lisäksi suuressa määrin valta- ja kauppapoliittinen luonne, eivätkä Gotlannin ja saksalaiskaupunkien taloudelliset edut aina olleet sopusoinnussa katolisen kirkon tavoitteiden kanssa. Taistelut häiritsivät pahasti kaupankäyntiä, etenkin kun kauppapoliittisia aseita käytettiin uskonnollisten pyrkimysten tukena. Kauppakieltoja ei lienekään juuri noudatettu.

Ei ole suoranaisia tietoja vihollisuuksista Suomen ja Venäjän välillä vuosien 1229—1240 välillä, mutta v. 1232 paavi kehotti Kalparitareita siirtymään Suomeen puolustamaan Suomen uutta istutusta »uskottomien venäläisten» hyökkäyksiä vastaan.¹² Samana vuonna legaatti Balduin sai laajat valtuudet kirkkopoliitiikan ohjaukseen Baltiassa ja Suomessa. Kristittyjä kiellettiin jopa neuvottelemasta venäläisten kanssa rauhasta, aselevosta tai veroista ilman legaanin lupaa.¹³ Rauhattomuuksia lieenee tuskin esiintynyt »tavallista suuremmassa määrin», ja paavin kirjeissä kuvastuu lähinnä jyrkentyvä asenne Venäjää kohtaan.

Kalparitarit eivät voineet lähteä Suomeen, sillä heidän valtansa horjui Virossakin, missä kansa nousi epätoivoiseen kapinaan valloittajia ja vanhojen kansallisten perinteiden hävittäjiä vastaan v. 1236. Myöskään paavin yritykset Baltian kirkkovaltion muodostamiseksi eivät täysin onnistuneet.

Samoihin aikoihin virolaisten kanssa nousivat hämäläiset kapinaan piispa Tuomaan johtamaa Suomen kirkkoa sekä varmaan myös laajenevaa Ruotsin ylivaltaa vastaan. Paavin kirje vuodelta 1237 kuvaa räikein värein hämäläisten julmuuksia ja syyttää tapahtumista »tiettyjä barbaareja» sekä »lähellä asuvia ristin vihollisia».¹⁴ Paavi kehotti ruotsalaisia ristiretkeen luopioita ja barbaareja vastaan, ilmeisesti Suomen piispan pyynnöstä.

Hämeen kapinan taustalla on nähty karjalaisten sekä venäläisten yllytystä, mutta lähteet eivät anna siihen luotettavia perusteita. Venäläiset olivat yleensä Hämeen vihollisia ja Itä-Hämeen mahdollisia pakkoverottajia, joten heidän yhteistyönsä ei sovi hyvin kuvaan. Sitä paitsi venäläiset yleensä mainitaan paavin kirjeissä, milloin on selvästi kyse heistä. Sen sijaan

lähellä asuvat barbaarit voivat tarkoittaa karjalaisia, joilla oli vaikutusta Hämeen itäosissa. Pääasiassa lienee kuitenkin ollut kysymys hämäläisten vanhoillisten aineiden järjestämästä kapinasta uutta uskoa ja sen tuomia taloudellisia rasituksia sekä valtiollisia ja yhteiskunnallisia muutoksia vastaan. Hämäläisten ja karjalaisten laajasta yhteistoiminnasta ei voi puhua.

Pyydetty ja saatu ristiretkikehotus ilmaisi, kuten *W. M. Carlgren* toteaa, että Ruotsi ja Suomen piispa olivat jälleen valmiit valtapiirinsä laajentamiseen itään päin.¹⁵ Mahdollisesti siitä alkoivat valmistelut paljon kauemmas tähtäävään valloitukseen, joka olisi yhdellä iskulla saattanut sekä hämäläiset että karjalaiset lännen valtapiiriin, taannut Ruotsille idän kauppaitien herruuden ja taivuttanut Novgorodin lännen ehtoihin. Vuoden 1240 Nevan retkeä on valmisteltu edellisinä vuosina, eikä kysymys ole vain Suomen tai Ruotsin yrityksestä, vaan *G. A. Donner* on oikeassa esittäessään, että legaatti Wilhelm Sabinalaisen johdolla valmisteltiin Baltian ja Ruotsin voimien yhteistä ja lopullista iskua Novgorodia sekä Venäjän kirkkoa vastaan.¹⁶

Samaan aikaan kun lännen ekspansiovalmistelut jatkuivat, hyökkäsi venäläisten selkään Aasiasta viljejä tataariheimoja v. 1237. Suzdalin seutujen kautta ne tunkeutuivat Novgorodia kohti, kääntyivät sitten etelään, valloittivat Kievin alueen v. 1240 sekä hyökkäilivät Unkariin, Puolaan ja Itävaltaan asti. Novgorod oli kuolemanvaarassa: lännestä uhkasivat ristiretkiarmeijat ja idästä islaminuskoiset tataarit.

Vuonna 1240 alkoi lännen suuri hyökkäys Novgorodin kimppuun sekä Ruotsista että Baltian suunnalta. Kesällä purjehti Suomen rantojen ohi Nevaa kohti ristiretkiläivasto, johon kronikan mukaan osallistui ruhtinaan ja piispan lisäksi »ruotsalaisia, norjalaisia, suomalaisia ja hämäläisiä».¹⁷ Piispa Tuomas ei varmaankaan johtanut tätä pääasiassa poliittista yritystä, vaan todennäköisesti Nevan retkeä johti Ruotsin jaarli.

Novgorodin ruhtinaan Aleksanteri Nevskin elämäkerran mukaan inkeriläinen Nevan rantojen vartijapäällikkö Pelgusij, joka oli kasteessa ottanut nimen Filip, näki unessa pyhät Boriksen ja Glebin, jotka varoittivat häntä hyökkäyksestä. Todennäköisesti kristitty Pelgusij eli Pelkonen sai tiedon vihollislaivaston tulosta ja lähetti sanan ruhtinas Aleksanterille.¹⁸ Tämä saapui kiireesti sotajoukkoineen Nevalle ja yhdessä ladogalaisten kanssa voitti Inkerenjoen suulle maihin nousseet viholliset. Kumpikin puoli uskoi ajavansa Jumalan ja totuuden asiaa; Novgorodin kronikka ilmaisee kuvauksessaan venäläisten vakaumuksen näin: »Mutta jälleen laupias, kaikkein armollisin ja ihmisiä rakastava Jumala suojeli ja varjeli meitä vierasmaalaisilta, sillä he toimivat turhaan, ilman Jumalan käskyä.» Ruotsille tappio oli katkera vastoinkäyminen.

Lähteet mainitsevat vain novgorodilaiset ja ladogalaiset hyökkäystä torjumassa, ja inkeriläisten mukanaolo näyttää ilmeiseltä maihinnousupaikan sekä Pelgusijn toiminnan yhteydestä, mutta miksi karjalaisista ei puhuta mitään? Todennäköisesti karjalaiset eivät osallistuneet Nevan taisteluun, vaan vartioivat omia rantojaan peläten retken suuntautuvan sinne. Ei näytä luonnolliselta, että he olisivat jääneet pois poliittisista syistä, sillä lännen hyökkäys uhkasi myös heidän omia intressejään. Kun isku kohdistui Nevan eteläpuolelle, se oli Karjalan välittömän alueen ulkopuolella, eivätkä karjalaiset näin ollen joutuneet taisteluun mukaan.

Baltian ritarit myöhästyivät omassa hyökkäyksessään; vasta syksyllä 1240 he etenivät Izborskia ja Pihkovaa vastaan ja onnistuivat valloittamaan ne, mutta pian osoittautui vastarinta Baltiassakin odotettua lujemmaksi. Vielä joulukuussa 1240 paavi kehotti tanskalaisia ristiretkelle idän suuntaan, ja talvella nämä hyökkäsivätkin virolaisten vasalliansa tukemina vatjalaisten alueelle, jonne he lienevät rakentaneet valtauksen tueksi puisen linnakkeen, mutta tiedot, joiden mukaan osa Karjalaakin oli miehitetty, ovat liioiteltuja ja tarkoittanevat osia Inkeristä.¹⁹

Lännessä suunniteltiin uusia iskuja, sillä keväällä 1241 Saarenmaan piispa ja Saksalainen ritarikunta sopivat siitä, että ne jakavat keskenään Vatjanmaan, Inkerin, Nevan ja Karjalan herruuden.²⁰ Saman vuoden kesällä Aleksanteri teki karjalaisten ja inkeriläisten tukemana vastahyökkäyksen lännen äsken valtaamille alueille. Kronikka kertoo siitä näin: »Tänä vuonna ruhtinas Aleksanteri hyökkäsi nemtsien maahan Kaprion kaupunkiin, novgorodilaisten ja ladogalaisten ja karjalaisten ja inkeriläisten kanssa. Ja hän valtasi kaupungin ja vei joitakin nemtsejä Novgorodiin, mutta laski toiset menemään. Mutta vatjalaiset ja tšuudilaiset petturit hän hirtätti.»²¹ Osa asukkaista lieene siis miehityksen aikana saatu läntisen valloittajan puolelle, mistä heitä nyt rangaistiin. Karjalaiset olivat todennäköisesti uiskojoukkoineen tulleet Aleksanterin avuksi jäätyään edellisenä vuonna olosuhteiden pakosta pois Nevan taistelusta. He kamppailivat Inkerin, Ladogan ja Novgorodin miesten kanssa lännen etenemistä vastaan.

Seuraavana vuonna eli 1242 käytiin ratkaisutaistelut saksalaisten kanssa, jotka venäläisen kronikoitsijan mukaan ylvästelivät alistavansa slaavit valtaansa. Saksalaisen ritarikunnan rautaan puetut »panssarijoukot» olivat jo vallanneet Pihkovon, kun Aleksanteri löi heidät keväisellä Peipusjärven jäällä kuuluisassa taistelussa. Rauhassa ritarikunta luopui äsken valtaamistaan alueista. Aleksanteri oli torjunut lännen ekspansion ja pelastanut myös kirkkonsa, mutta kysymystä Suomenlahden pohjukan sekä Karjalan herruudesta ei ollut ratkaistu, vaan se johti pian uusiin sotiin.

2. *Karjala joutuu tulilinjalle*

Nevan ja Peipusjärven taistelut merkitsevät lännen aatteellisen ja poliittisen ekspansion hidastumista rintaman pohjoispuolella, joskaan ei sen pysähtymistä. Etelässä ristiretkelijät jatkoivat taistelua Palestiinan omissa, mutta menettivät jatkuvasti alueita turkkilaisille. Bysantin keisarikunnan jäännökset taistelivat latinalaisia valloittajia vastaan ja vapauttivat vähitellen alueen toisensa jälkeen frankkien sekä Rooman kirkon ylivallasta. Etelässä lännen rintama oli siis perääntymässä. Rintaman keski-osissa paavi koetti taitavalla politiikalla ja lähetystyöllä taivutella slaavilaisia ruhtinaita yhteistyöhön tataareja vastaan ja samalla liittymään Rooman kirkkoon. Galitsian ruhtinaalla Danielilla oli jo vanhastaan ystävällisiä yhteyksiä länteen päin, ja matkallaan tataarien luo paavin lähettiläs Plano Carpini neuvotteli Danielin kanssa yhteistyöstä vuoden 1246 tienoilla. Neuvottelujen tuloksena Daniel pyysi Roomasta apua luvaten omaksua lännen uskon. Kun lännen apu sitten jäi lähinnä muodolliseksi, hän vaaran helpottaessa perui luopumuksensa ja irtautui lännen »suojeluksesta».²²

Pohjoisempana lännen kirkko ponnisteli jatkuvasti eteenpäin. Riian arkkipiispan legatuuraan vv. 1246—47 luettiin myös Venäjä, jonka liittäminen Rooman yhteyteen kangasteli yhä paavin mielessä.

Kun Novgorodia ei voitu kukistaa aseina, paavi yritti taivuttelua, joka oli tuottanut tuloksia Galitsiassa. Vuonna 1248 Innocentius IV kirjoitti kaksi kirjettä Aleksanteri Nevskille. Niissä hän väitti Aleksanterin isän Jaroslavin tunnustaneen paavin yliherruuden — mikä muuten on erittäin epätodennäköistä — ja voimakkaasti kehotti Aleksanteria »tunnustamaan Rooman kirkon äidiksi, tottelemaan sen ylipiispaa ja saattamaan alamaisensa pyhälle istuimelle kuuliaisiksi».²³ Erittäin taitavasti paavi vetosi sekä Aleksanterin terveeseen järkeen että ruhtinaan mahdolliseen turhamaisuuteen luvaten hänelle erityisen kunniasijan katolisten ruhtinaiden joukossa. Mutta Aleksanteri ei ollut taivuteltavissa, ja kun muuten julmat tataarit osoittautuivat uskonasioissa kristittyjä suvaitsevaisemmiksi sekä takasivat entisen valtiollisen järjestyksen säilymistä, Aleksanteri piti viisaampana tataarien kaanin yliherruuden tunnustamista.²⁴

Suomessa lännen kirkko ja Ruotsi saavuttivat samoihin aikoihin menestystä vahvistaen asemiaan Novgorodin kustannuksella. Paavi Innocentius IV uudisti v. 1249 aikaisemman suojelukirjeen, ja todennäköisesti samana vuonna Birger jaarli teki ristiretken Hämeeseen.²⁵ Loputkin pakanat, jotka vastustivat uutta uskoa ja esivaltaa, pakotettiin kasteeseen; kirkon ja Ruotsin vallan tukikohdaksi rakennettiin todennäköisesti Haikoisten linna. Luultavasti Novgorodin vaikutusvalta Itä-Hämeessä syryjä-

tyi, mihin saattaa viitata Eerikinkronikan säe: »Luulen ryssäläiskuninkaan [jotakin] menettäneen.»²⁶ Häme liitettiin näin lujasti lännen yhteyteen ja lännen vaikutusvalta eteni Suomessa itään päin, varsinkin kun jaarli toimitti ruotsalaisia uudisasukkaita Uudenmaan rannikkoseuduille. Intressiraja asettui yhä selvemmin hämäläisten ja karjalaisten väliin.

Karjalaiset olivat taistelleet Aleksanteri Nevskin joukoissa länttä vastaan, ja heidän yhteytensä Novgorodiin lienee jatkuvasti ollut lujittumaan päin. Vaikka kristinuskon vaikutus heidän keskuudessaan oli vielä vähäinen, he maksoivat todennäköisesti kirkollisveroa Novgorodin piispalle, kuten asiaan kuului, ja todennäköisesti lähetystyötä tehtiin Karjalassa, vaikka siitä ei ole kirjallisia tietoja. Arkeologinen materiaali todistaa kuitenkin kristinuskon vaikutuksen voimistumisesta Karjalassa 1200-luvulla. Luultavaa on, että Karjala katsottiin Aleksanteri Nevskin aikana kuuluvaksi Novgorodin säännöllisiin veroalueisiin kuten esim. Staraja Ladoga, vaikka tästäkään ei ole varmoja tietoja.

Kuningas Haakonin saaga, joka on kirjoitettu 1200-luvun lopulla, kertoo karjalaisista ja bjarmeista tapahtumia, jotka viittaavat 1200-luvun puoliväliin. Sen mukaan Haakon rakennutti kirkon Tromssaan ja kastatti Ruijan asukkaita. Hänen luokseen tuli »paljon bjarmeja», jotka pakenivat tataarien hyökkäyksiä. Hän kastatti nämä ja antoi heidän asettua asumaan Malangin vuonon rannoille.²⁷ Mahdollisesti Viananlahden ranta-milta muutti länteen karjalaisia, joista eräät ovat saattaneet asettua Norjan alueille ja kääntyä lännen uskoon.

Karjalaisten veronautinta Lapissa jatkui, ja Haakonin aikana sattui levottomuuksia norjalaisten sekä karjalaisten erämiesten välillä. Saagan mukaan »itä-karjalaiset, jotka olivat Novgorodin kuninkaalle verovelvollisia», tekivät hävitysretkiä Norjan puolelle, kun taas Novgorodin lähetystö valitti Haakonille norjalaisten tihutöistä.²⁸ Haakon lähetti v. 1251 neuvottelijoita Novgorodiin, missä sovittiin rauhasta »vanhojen rajojen» pohjalta, joten suurin osa Lappia jäi yhteiseksi veroalueeksi. Tapahtumat viittaavat siihen, että karjalaiset kantoivat veroa perinteellisillä alueillaan Lapissa, mutta tunnustivat itse Novgorodin veroherruuden, sillä Novgorod teki ulkopoliittisen sopimuksen Norjan kanssa heidän nautinto-oikeuksistaan. Novgorodilla ei kuitenkaan ollut miehitysjoukkoja eikä linnoja, tuskin edes pysyviä hallintovirkamiehiä Karjalassa. Karjalaisilla oli laaja sisäinen itsenäisyys. Tuskin Karjalan suhdetta Novgorodiin vieläkään oli yksityiskohtaisesti määritelty, se oli kehittynyt vähitellen olosuhteiden mukana. Lähinnä sitä voi ehkä verrata Pihkovan ja Ladogan asemaan.

Karjalaiset elivät 1200-luvun puolivälissä edelleen suuruutensa aikaa. Heidän nautinto-oikeutensa Pohjois-Pohjanmaalla ja Lapissa asti oli ylei-

sesti tunnustettu. Heidän suhteensa Länsi-Suomen kveeneihin ja pirkkalaisiin, joilla myös oli nautintaoikeuksia pohjoisessa, näyttää käytännössä vakiintuneen, joskaan yksityiskohtaista sopimusta kunkin oikeuksista tuskin on tehty. Vuonna 1271 karjalaiset ja kveenit hävittivät Haalogandia, mutta lähde ei väitä heidän toimineen yhdessä, ja karjalaiset »vierailivat» Ruijassa vuosina 1279, 1302—1303, 1316 ja 1323. O. A. Johnsen toteaaakin, että noihin aikoihin karjalaiset esiintyivät Ruijan herroina.²⁹ Heidän ekspansionsa ulottui siis 1200-luvun lopulla Jäämeren rannoille, ja etelässä he puolustivat intressejään Suomenlahden piirissä taistellen Novgorodin rinnalla lännen ekspansiota vastaan sekä tehden itsekin hyökkäyksiä länteen.

Vuonna 1253 paavi saarnautti ristiretkiä tataareja vastaan saaden taas Galitsian ruhtinaan Danielin puolelleen. Samaan aikaan hyökkäsivät saksalaiset Pihkovaan ja polttivat sen. Novgorodilaiset tulivat kaupunkia auttamaan ja karkottivat hyökkääjän, minkä jälkeen he vuorostaan hävittivät saksalaisten hallussa olevaa Narvan ympäristöä. Karjalaiset näyttävät omalta osaltaan tukeneen hyökkäyksiä länteen, sillä kronikka lisää: »ja myös karjalaiset hävittivät paljon heidän [nemtsien] aluettaan».³⁰ Taistelut puhkesivat samana vuonna uudestaan, mutta jälleen novgorodilaiset ja pihkovalaiset voittivat 'kunniallisen ristin voimalla', kuten kronikka kertoo. Karjalaisten retki lienee suuntautunut Suomen puoleiseen »nemtsien» alueeseen eli Hämeeseen tai Uudellemaalle, joskin se mainitaan Narvan ja Pihkovan taistelujen yhteydessä. Tämä voi olla se retki, joka on aiheuttanut ruotsalaisten avunpyynnön paaville.

Kolmen vuoden kuluttua taistelut jälleen uudistuivat, mistä Novgorodin kronikka kertoo vuoden 1256 kohdalla: »Saapuivat ruotsalaiset ja hämäläiset ja suomalaiset ja Didman alueittensa miesten kanssa ja suuri miesjoukko, ja alkoi rakentaa Narvan luo kaupunkia.»³¹ Ruhtinas Aleksanteri kokosi joukkonsa ja lähti vihollisia vastaan, mutta nämä pakenivat taistelutta Suomenlahden taa. Saman vuoden talvella ruhtinas lähti vasta-hyökkäykseen. Hän kokosi Novgorodin miehet ja eteni metropoliitta mukanaan Kaprioon asti ilmoittamatta edes piispalle, minne hän aikoi iskunsa suunnata. Kun hän lähti Kapriosta marssimaan jään yli Hämeeseen, palasi metropoliitta ja osa miehistä kotiin, mutta ruhtinas hyökkäsi huonosta säästä huolimatta hämäläisten alueelle ja palasi pian retkeltä sota-vankeineen. Karjalaisia ei mainita tämän retken yhteydessä, heitä siis tuskin oli mukana.³² Nytkään Novgorod ei perustanut pysyvää tukikohtaa Hämeeseen.

Näihin aikoihin yritettiin Baltian ja Ruotsin taholta entistä voimakkaammin pureutua Karjalaan. Vuonna 1255 paavi antoi Riian arkki-

piispalle tämän pyytämän luvan vihkiä piispan »Vatjan, Inkerin ja Karjalan pakanoita» varten, jotka kirjeen optimistisen tendenssiväarin mukaan ovat halukkaita kasteeseen.³³ Ne alueet, joille Riian arkkipiispa tähtäsi, olivat ainakin muodollisesti jo kastetut idän uskoon, joskin pakanalliset tavat niillä yhä elivät. Tärkeä motiivi Riian lähetystyöhalulle oli varmaan Nevan alueen haltuun saaminen, mistä yhä käytiin toivorikasta kilpailua Baltian ja Ruotsin välillä.

Vuonna 1256 on Ruotsista tehty paaville valitus karjalaisten hyökkäyksistä ja ilmeisesti pyydetty ristiretkilupaa, sillä välittömästi paavi kehotti Upsalan arkkipiispaa saarnaamaan ristiretkeä Karjalaan. Perusteluina korostetaan hävityksiä, joita olivat kristittyjen keskuudessa tehneet »Kristuksen viholliset, joita kutsutaan yleisesti karjalaisiksi, sekä ympärillä olevien alueiden muut pakanat».³⁴ Voi kysyä, vieläkö myös Hämeen kaukaisimpien kylien pakanat yrittivät kapinoida tai vastustivatko pohjolan kveenit ja pirkkalaiset entisten kotiseutujensa uutta uskontoa ja valtiovaltaa. Venäläisiin sanonta tuskin viittaa. Luonnollisesti korostettiin puolustustarkoituksia pakanoita vastaan, mutta kokonaistilanteen valossa ekspansioyrkimys on tärkeänä tekijänä taustalla. Paavi kannusti rintaman pohjoislaidan edustajia uusiin ponnistuksiin lännen kirkon vaikutuksen työntämiseksi itään päin. Tässä kirkko palveli myös Ruotsin poliittisia intressejä. Samantapaista politiikkaa paavit harjoittivat Baltian sekä Liettuan ja Puolan suunnilla, ottipa paavi Liettuan kuninkaan Mindaugin erityiseen suojelukseensa ja tuki hänen intressejään idässä.³⁵

Paavien ekspansio politiikka osoittaa hämmästyttävää voimaa, laajuutta ja sitkeyttä. Samaan aikaan lähetystyön, ruhtinaiden taivuttelun ja ristiretkikehotusten kanssa paavit toimittivat lähettiläitä tataarien luo. Tarkoituksena oli rauhan aikaansaaminen kristittyjen ja tataarien kesken, mutta samalla haluttiin käännäyttää mongoleja katolisen kirkon oppiin. Vuonna 1243 oli tuntematon englantilainen kirkonmies matkustanut Puolan kautta itään, ja v. 1245 johti Johannes de Plano Carpino Rooman kirkon lähetystöä Tatariaan. Samoihin aikoihin matkusti paavin edustajia Kaspianmeren ja Persian kautta Aasiaan asti, ja v. 1253 kulki Ranskan kuninkaan lähettiläs Mustanmeren ja Krimin kautta mongolien luo.³⁶ Varmaan paavien diplomatia osaltaan vaikutti tataarien vähittäiseen rauhoittumiseen.

Taistelut Itämeren piirissä haittasivat suuresti kaupankäyntiä, joten on ymmärrettävää, että Lyypekki ja Gotlanti ovat ehdottaneet kauppasopimusta Novgorodin kanssa vuoden 1262 tienoilla. Neuvottelut johtivat tulokseen, ja sopimuksessa Novgorod takasi kaupparauhan välittömässä valvonnassaan olevilla alueilla. Sopimuksessa sanotaan, että Novgorodin

suojelus alkaa Suomenlahdella Retusaaren luota ja että Novgorod ei vastaa siitä, mitä lännen kauppiaille mahdollisesti tapahtuu Karjalassa.³⁷ Tämä on tulkittu Karjalan täyden itsenäisyyden todisteeksi, jopa osoitukseksi siitä, että Länsi-Karjala oli joutumassa Novgorodin välittömien intressien ulkopuolelle, mutta se on selitetty myös Karjalan autonomian ilmaisuksi,³⁸ mikä vaikuttaa luontevammalta, kun muistaa Karjalan ja Novgorodin läheisten yhteyksien taustan. Missään tapauksessa Karjala ei ollut Novgorodin intressialueen ulkopuolella. Myöhemmät tapahtumat valaisivat kysymystä paremmin.

Kauppasopimus uusittiin v. 1268—69 neuvotteluissa. Tällöin lännen edustajat pyysivät Novgorodia ulottamaan turvallisuustakuunsa Koivistolle asti, jonka he selvästi sanoivat kuuluvan »Novgorodin kuninkaan valtakuntaan».³⁹ Kyllä kai kauppiaat tiesivät näin tärkeän reitin varrella, missä siirryttiin valtakunnasta toiseen, joten heidän todistuksensa on erittäin painava. Novgorod puolestaan pyrki rajoittamaan kauppiaiden suojeluvollisuutensa mahdollisimman vähiin, mikä on ymmärrettävää siitä aiheutuvien velvoitusten vuoksi, jotka olisivat sitoneet sen käsiä. Novgorodin omassa ehdotuksessa, joka noudattaa suurin piirtein lopullista sopimusta, korostetaan, että jos lännen kauppiaat eivät ota Novgorodista turvasaattuetta, kaupunki ei vastaa edes siitä, mitä heille tapahtuu Novgorodin ja Retusaaren välillä, ja sitten jatketaan: »Jos joku saksalainen tai gotlantilainen menee kauppa-asioissa Karjalaan ja siellä hänelle tapahtuu jotakin, niin novgorodilaisilla ei ole sen asian kanssa mitään tekemistä.»⁴⁰

Neuvotteluista ja sopimuksesta voi päätellä seuraavaa: Lännen kauppiailla oli ollut Karjalassa vaikeuksia todennäköisesti karjalaisten suoritamiin ryöstöjen vuoksi. He pyysivät Novgorodin suojelusta Karjalan kauppapaikalta Koivistolta alkaen ja katsoivat, että se kuului Novgorodin valtioon. Novgorod pyrki rajoittamaan suojeluvollisuutensa mahdollisimman vähiin eikä halunnut sitoa itseään niihin selkkauksiin, joita lännen kauppiaiden vaikeudet Karjalassa mahdollisesti olisivat sille aiheuttaneet. Karjala ei suinkaan ollut ainoa Novgorodin hallintoalue, joka huolehti itse ulkomaisten kauppiaiden vierailuista, cihän esim. Pihkova siinä suhteessa ollut poikkeus.

Novgorodin kronikka mainitsee vain lyhyesti neuvotteluista, joissa sovittiin rauhasta ja joihin otti osaa kaupungin vetše, ja lisää heti sen jälkeen: »Mutta ruhtinas halusi mennä Karjalaan, ja novgorodilaisetkin pyysivät, ettei hän menisi Karjalaan. Ja ruhtinas lähetti joukkonsa takaisin.»⁴¹

Vastaavanlainen tapaus sattui v. 1266 Pihkovan kohdalla. Sinne oli valittu ruhtinaaksi liettualainen Dovmont, joka pyrki kaupunkinsa riippu-

mattomuuteen Novgorodista. Sama Novgorodin ruhtinas aikoi silloin hyökätä Pihkovaan, mutta novgorodilaiset taivuttivat hänet luopumaan aikeestaan.⁴²

Vuoden 1269 tapahtumien ymmärtämiseksi on syytä tarkastella vielä seuraavan vuoden tilannetta. Tällöin novgorodilaiset nousivat ruhtinas Jaroslavia vastaan ja syyttivät häntä mielivallasta hallituksessa. Kun ruhtinas ei suostunut eroamaan, ryhdyttiin aseellisen kapinan valmisteluun, josta kronikka kertoo näin: »Ja Novgorodiin kokoontuivat kaikki Novgorodin hallintoalueet: pihkovalaiset, ladogalaiset, karjalaiset, inkeriläiset, vatjalaiset. Ja kaikki, suuret ja pienet, lähtivät Golinoon ja seisovivat viikon kahlaamon luona, ja Jaroslavin joukot toisella puolella.»⁴³ Ruhtinas taipui arkkipiispan välittäessä rauhaa, minkä jälkeen hänet otettiin takaisin hallitsemaan.

Kun nämä niukat lähdetiedot sijoitetaan oikeisiin yhteyksiinsä ja sovitaan taustaansa, voidaan todeta, että Karjalan asemassa ei näytä tapahtuneen mitään jyrkkiä muutoksia vuosien 1251—1270 välillä. Vuoden 1270 kohdalla Karjala ensi kerran mainitaan Novgorodin volostina eli hallintoalueena, mutta tekstistä voi päätellä, että sitä ei tuolloin perustettu, vaan että kysymys oli vakiintuneesta hallintoalueesta muiden rinnalla, joiden kanssa Karjala osallistui Novgorodin valtion sisäisten ongelmien ratkaisuun.

Milloin Karjalasta oli tullut Novgorodin volosti? Tarkkaa aikamäärää ei voida sanoa, mutta näyttää siltä, että Karjala juurtui vähitellen Novgorodin hallintoalueeksi vuoden 1227 käännytystyöstä lähtien. Kirkollinen side toi mukanaan veron Novgorodin arkkipiispalle sekä pappien lisäksi veronkokoajia. Viimeistään Aleksanteri Nevskin aikana Karjalaa lienee pidetty yhtenä Novgorodin volosteista.

Mutta Karjalaa ei pidä käsittää Novgorodin voittomaaksi. Se oli liittynyt Novgorodiin vähittäisen kehityksen tuloksena, laajasti itsenäisenä ja omavaraisena alueena, joka hoiti itse omat asiansa ja vain vapaiden miesten vapaalla toiminnalla osallistui emämaan asioihin. Karjala oli autonominen, lähes itsenäinen alue, jolla kuitenkin oli selvä side Novgorodiin. Emämaalla ei ollut Karjalassa miehitysjoukkoja, ei linnoja eikä yhtenäistä hallituselimistöä, korkeintaan joitakin Novgorodin edustajia veronkantoa varten sekä pappeja. Karjala eli yhä kulttuurinsa kukoistuksen, rikkauden ja mahtavuuden aikaa. Se oli Novgorodille paljon arvokkaampi Pihkovan tavoin miltei itsenäisenä volostina kuin valloitetuna voittomaana.

Näin on ymmärrettävissä karjalaisten itsenäinen toiminta kaukana pohjoisessa, joskin Novgorod joutui puuttumaan siihen, kun oli kysymys rauhan solmimisesta Norjan kanssa. Täten on ymmärrettävissä myös, ettei

Novgorod voinut eikä halunnut sotkeutua niihin riitoihin, joita karjalaisten häiriöt aiheuttivat ulkomaisten kauppiaiden kanssa.

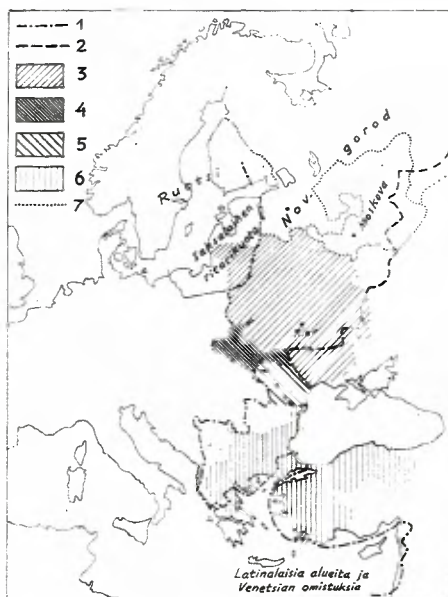
Mutta miksi ruhtinas Jaroslav oli aikonut hyökätä Karjalaan v. 1269, jolloin novgorodilaiset estivät aikeen? Siihen voidaan esittää kaksi todennäköistä syytä: Mahdollisesti ruhtinas oli lännen kauppiaiden vaatimuksesta halukas turvaamaan kaupparauhan Karjalassa, mutta se olisi vaatinut karjalaisten täydellistä alistamista. Ehkä ruhtinas halusi rangaista karjalaisia häiriöistä lännen kaupassa ja liittää heidän vauraan maansa täysin Novgorodin valvontaan, mutta novgorodilaiset, joiden joukossa varmasti oli karjalaisiakin kauppiaita, eivät sitä halunneet, joten Karjala säilytti sisäisen itsenäisyytensä. Tai ehkäpä ruhtinaan aikeisiin vaikutti voimakkaimmin karjalaisten liian itsenäiseltä tuntuva politiikka, jopa mahdollinen pyrkimys korostaa itsenäisyyttään.

Samoihin aikoihin kuin Karjalan ja Novgorodin suhteissa ilmenivät ensimmäiset huomattavat säröt, jatkui lännen kirkon etenemispyrkimys Karjalan suuntaan, joskin sitä jarruttivat kauppapoliittiset tekijät sekä sodat, joita käytiin myös 1260-luvulla ja joissa Novgorod jälleen torjui hyökkäykset Baltiassa. Vuonna 1268 ilmestyi Lyypeissä asiakirjoihin roomalaiskatolinen Karjalan piispa, Friedrich von Haseldorpe, »Fridericus episcopus Cariliensis, ac postulatus Darbatensis».⁴⁴ Todennäköisesti Riian arkkipiispa, jonka legatuura ulottui Venäjän maihin asti, oli asettanut lähetyspiispan karjalaisia varten, mutta tämä ei näytä koskaan päässeen hiippakuntaansa, sillä hän esiintyy seuraavina vuosina vain Baltian rannikoilla ja Tarton piispana, onpa hän mukana taistelussa liettualaisia vastaan v. 1270 nimenomaan Tarton piispan ominaisuudessa. Muistaen solmitun kaupparauhan sekä torjutut hyökkäykset Novgorodia vastaan, tuntuu Rooman yrityksen epäonnistuminen tässä tapauksessa luonnolliselta.

3. Karjala alistetaan

Vuonna 1269 tehty kaupparauha näyttää lopettaneen sodat pohjoisessa joksikin aikaa. Lännen eteneminen koko pitkällä rintamalla Egyptistä Jäämerelle oli pysähtynyt toistaiseksi. Yleiset ristiretket olivat epäonnistuneet: Palestiina menetettiin vuoteen 1291 mennessä takaisin turkkilaisille. Bysantti oli vapautunut, sillä v. 1261 keisari palasi Konstantinopoliin aloittaen viimeisten lännen hallussa olevien alueittensa valloittamisen. Puola oli heikentynyt eikä toistaiseksi kyennyt valloituksiin idässä, ja Liettuan ruhtinaan Mindaugin poika Voišgel, joka oli kääntynyt idän uskoon sekä käynyt Athos-vuoren luostareissa, kannatti ystävällisiä suhteita

Kartta 3. *Idän ja lännen kulttuuri-
piirien raja-alueet keskiajan lop-
pupuolella.* 1 = Lännen valtapiirin
summittainen itäraja v. 1260. 2 =
Venäjän itäraja 1260-luvulla. 3 =
Liettuan valloitukset 1260-luvulta
lähtien. 4 = Puolan valloitukset
1240-luvulta lähtien. 5 = Molda-
via 1360 jälkeen (lännen yliher-
ruus, idän usko). 6 = Osmanien
valtakunta 1460-luvulla. 7 = Nov-
gorodin luoteisraja v. 1323, Mosko-
van suuriruhtinaskunta 1460-lu-
vulla.

Novgorodiin, joskin myös lännen kirkko yritti saada Liettuan valtapiiriin-
sä.⁴⁵ Liettua alkoi juuri noihin aikoihin laajentaa alueitaan, mutta se ei
vielä uhannut Novgorodin välittömiä etuja. Baltiassa vallitsi kaupparauha,
eikä Suomessakaan käyty sotia.

Novgorod saattoi hetkisen hengähtää ulkoisen vaaran heikennyttyä,
mutta sitä hajoittivat sisäiset riidat, joiden aikana sen alakaupungit ja vero-
alueet kuten Pihkova ja Karjala näyttivät pyrkineen irrottautumaan sen yli-
vallasta. Kun ruhtinas Jaroslav kuoli v. 1272, puhkesi valtataistelu kahden
sukulaisen Dimitrin ja Vasilin kesken, ja suuriruhtinas Svjatoslav kävi
ryöstelemässä Novgorodin koillisia omistuksia: Volokin, Bežitšin ja Vo-
logdan alueita, joilla asui lisääntyneen slaavilaisasutuksen lomassa edelleen
vepsäläisiä ja karjalaisia.⁴⁶ Ensin valtaan päässyt Dimitri joutui luovut-
tamaan paikkansa Vasilille, joka kuoli kuitenkin jo v. 1276; seuraavana
vuonna hänen edeltäjänsä kutsuttiin uudelleen Novgorodin ruhtinaaksi.

Dimitri ei ollut alamaistensa suosiossa. Entiset puoluetistelujen muistot elpyivät, ja väestö nousi kapinaan hallitsijaansa vastaan, joka karko-
tettiin v. 1282. Tärkeimpiä syitä kapinaan lienee ollut ruhtinaan pyrki-
myös oman valtansa laajentamiseen Novgorodissa sekä sen hallintoalueilla,
joiden edustajat luultavasti tukivat kapinaa.

Dimitrin ensimmäisiä toimenpiteitä oli sotaretki karjalaisia vastaan

v. 1278. Novgorodin kronikka kertoo siitä lyhyesti näin: »Ruhtinas Dimitri novgorodilaisten ja koko alamaan joukkojen kanssa rankaisi karjalaisia ja otti valtaansa [saaliikseen] heidän maansa.»⁴⁷ Ilmeisesti tähän liittyy Ustjugin eli Arkangelin kronikan lyhyt maininta samasta ajasta: »Toisena vuonna otti ruhtinas Dimitri Aleksandrovitš Tetjakovin vangiksi Karjalassa.»⁴⁸

Ustjugin kronikkaan koottiin 1500-luvulla erityisesti Venäjän pohjoisten ja koillisten alueiden historiaan liittyviä tietoja, joten maininta Tetjakovin vangitsemisesta perustunee pohjoisiin lähteisiin. Sanonta viittaa siihen, että Dimitrin rangaistusretki tehtiin syksyllä ja että se päättyi »kapiinan» johtajan vangitsemiseen uuden kirkollisen vuoden puolella aikaisintaan syyskuussa. Retkeen käytettiin Novgorodin kronikan mukaan »alamaan» eli eteläisten alueiden joukkoja, mikä vihjaisee, etteivät pohjois-alueiden joukot nytkään olleet halukkaita taisteluun karjalaisia vastaan, tai ainakin, ettei ruhtinas luottanut niihin tässä tehtävässä.

Seuraavana vuonna Dimitri teki retken Kaprioon ja novgorodilaisten suostumuksella rakensi sinne itselleen kivisen linnoituksen,⁴⁹ mikä tukee käsitystä, että hän pyrki oman valtansa lujittamiseen Novgorodin hallintoalueilla.

Ruhtinaan vallan lujittaminen ei yksinään selitä, miksi karjalaisia »rangaistiin». Taustalla oli varmasti pyrkimys estää Karjalan täydellinen itsenäistyminen, sen omavaltainen politiikka, joka ei aina ollut emämaan etujen mukaista. Novgorod varmaankin pelkäsi, että Karjalan vilkkaat kauppayhteydet länteen houkuttelevat sitä irti Novgorodista, joskin on muistettava, että Laatokan karjalaisilla oli läheiset kauppayhteydet sekä Novgorodiin että Ladogaan ja Aunukseen päin, eikä näiden siteiden katkaiseminen olisi ollut myöskään karjalaisten silloisten etujen mukaista. Ehkäpä karjalaiset olivat Novgorodin sisäisissä taisteluissa jälleen olleet väestön puolella ruhtinasta vastaan, ja mahdollisesti Tetjakov oli entisiä vastarinnan johtajia, joskin hänen henkilöllisyytensä lähteiden puutteessa jää täysin hämäräksi. Dimitrillä oli siis todennäköisesti sekä yleispoliittisia että henkilökohtaisia syitä rankaisuretkeensä Karjalan hallintoaluetta vastaan. Kolme vuotta myöhemmin hän rankaisi myös novgorodilaisia vastustajiaan sotaretkellä ja hävityksillä.

Vuoden 1278 retki rajoitti karjalaisten laajaa itsenäisyyttä, joskaan se ei liene sitä täysin lopettanut. Kronikka ei kerro mitään Novgorodin omien joukkojen jäämisestä Karjalaan, ei edes maaherran asettamisesta sinne. Todennäköisesti ruhtinas jätti Karjalan edelleen suurimmaksi osaksi alueen omien miesten hoitoon, mutta turvasi siellä verointressinsä, hallinnollisen valvonnan sekä kirkon toiminnan jättämällä sinne edustajiaan.

Viimeistään näihin aikoihin Novgorod on ulottanut hallinnollisen valvonnan myös Savon karjalaisten asutukseen, lähinnä Savilahden pogostaan. Mahdollista on, että hän jätti varusväen Tiurin tai Vuoksen suun linnakkeeseen. Novgorodista oli tullut entistä selvemmin Ruotsin rajanaapuri Hämeen ja Savon saloilla. Todennäköisesti epämääräinen raja kulki Kymijoen varrelta luoteeseen kääntyen hävitäkseen heimojen välisiin erämaihin. Ne karjalaiset, jotka tekivät erä- ja verotusretkiä Pohjois-Pohjanmaalle, tunnustivat varmaan Novgorodin ylivallan, mutta ehkä monet pysyvästi pohjoiseen asettuneet karjalaiset pyrkivät juuri veroja pakoon. Heidän yhteistyönsä Novgorodin kanssa seuraavan vuosisadan vaikeuksissa sekä Pohjanmaan karjalainen nimistö viittaavat Novgorodin vaikutuksen ulottumiseen kauas pohjoiseen, joskin yhteydet sinne olivat epämääräiset. Mahdollisesti länsisuomalainen asutus Pohjanlahden rannikolla alkoi edetä karjalaisten nautinta-alueille.⁵⁰

Ruotsi ja Venäjä olivat siis kumpikin edenneet poliittista tyhjiötä edustaneeseen Suomeen ja jakaneet sen keskinäisessä kilpailussa. Vuoden 1278 tienoilla Varsinais-Suomi ja Häme olivat juurtuneet Ruotsin valtaan, mutta Savo ja Karjala Novgorodin etupiiriin, joka karjalaisten mukana välillisesti pyrki laajenemaan Pohjois-Pohjanmaan rannikolle asti. Poliittinen raja muodostui myös kirkolliseksi ja kulttuurilliseksi rajaksi, joka oli selvän Laatokan Karjalassa, mutta varsin hämärä Pohjois-Suomessa. Taistelu Suomesta ei kuitenkaan vielä päättynyt.

4. Kilpailu Karjalasta kiihtyy

Lujitettuaan valtansa Karjalassa sekä Suomenlahden etelärannalla ruhtinas Dimitri ryhtyi lujittamaan asemaansa myös tyytymättömässä Novgorodissa. Vuonna 1281 hän saapui joukkoineen pääkaupunkiin, kosti vastustajilleen ja vetäytyi sitten koilliseen Selonin tienoille.⁵¹ Novgorodilaiset vetosivat jopa kaaniin ruhtinastaan vastaan, ja Dimitrin veli Andrei valittiin hallitsijaksi, mutta hän luopui kilpailusta vetäytyen omille mailleen v. 1284. Novgorodilaisten kapinat Dimitriä vastaan toistuivat tämän tästä. Aivan ilmeisesti Dimitri oli väkivaltainen ja itsevaltainen hallitsija, joka pyrki lopettamaan novgorodilaisten laajat vapaudet ja hallitsemaan pakkovallan avulla. Tämä on yhtenä taustatekijänä myös hänen suorittamalleen Karjalan alistamiselle.

Sisäisten riitojen jatkuessa Novgorodissa pyrkivät lännen voimat jälleen etenemään idän suuntaan. Kuningas Valdemar näyttää korostaneen paaville Karjalaan tehtävän ristiretken merkitystä, kun hän pyysi paavilta

apua valtataistelussaan Maunu Ladonlukkoa vastaan. Neuvottelujen tuloksena paavi Gregorius X edeltäjiensä vastaavanlaisiin kirjeisiin viitaten v. 1275 kehotti Upsalan arkkipiispaa ja Linköpingin piispaa tekemään voitavansa, jotta »Karjalan, Inkerin, Lappian ja Vatjan pakanoiden julmuudet Kristuksen palvelijoita vastaan Ruotsin valtakunnassa» lopetettaisiin.⁵² Erityisesti paavi kielsi aseiden ja raudan toimittamisen vihollisille. Jälleen paavillinen kirje puhuu puolustustarkoituksesta, mutta sen taustalla on myös Ruotsin ja lännen kirkon ekspansiopyrkimys, Karjalan ja Inkerin käännyttäminen lännen uskoon sekä Nevan strategisesti tärkeän väylän hallinta. Lappia tarkoittanee tässä Itä-Viron Lappekunda, ja paavin mainitsema alue käsittää koko Suomenlahden pohjukan ympäristöineen. On arveltu, että eräässä vuosien 1276—86 välillä tehdyssä dominikaanien kokouspäätöksessä mainittu »veli Johannes Karelus» viittaisi lännen lähetystyöhön Karjalassa,⁵³ mutta nimen perusteella ei voi tehdä kovin laajoja johtopäätöksiä. Johannes mainitaan vain määrätyn dominikaanien »Skaran taloon» Ruotsiin, ja useiden muiden nimien tavoin hänen sukunimensä viitanee syntyperään. Siten se kyllä välillisesti todistaa lännen kirkon kosketuksesta karjalaisiin, mutta oliko hän kotoisin Viipurin Karjalasta vai ehkä Pohjois-Pohjanmaalta, sitä ei voi päätellä.

Tietoja karjalaisten tai muiden mainittujen »pakanoiden» hyökkäyksistä ruotsalaisten ja suomalaisten alueille 1270-luvulla ei ole, mutta mahdollisesti levottomuuksia rajaseudulla on esiintynyt. Paavin kirjeen voimakas sanamuoto tähtää innostuksen herättämiseen ristiretkeä varten; Ruotsille poliittiset tavoitteet olivat ehkä tärkeimmät.

Ruotsin sisäisiin taisteluihin oli sekaantunut mm. marski Kaarle Kustaanpoika, joka hävinneellä puolella, muiden menettäessä päänsä, selviytyi hengissä ja nimitettiin Suomen käskynhaltijaksi v. 1278. Luultavasti hän oli kuitenkin suuressa epäsuosiossa, jopa hengenvaarassa, sillä Ericus Olain kronikan mukaan hän v. 1281 pakeni Venäjälle,⁵⁴ Ruotsin vihollisen suojiin. Tämä ei kuitenkaan liene merkinnyt laajaa poliittista kosketusta Suomen ja Venäjän välillä, vaan kyseessä on henkilökohtainen pako, joka sitä paitsi näyttää jääneen lyhytaikaiseksi. Kuitenkin tapaus viittaa myös rauhanomaisiin yhteyksiin, lähinnä sen taustalla lienevät kauppakosketukset.

Sisäisten ristiriitojen edelleen riehussa Novgorodissa ruotsalaiset käyttivät tilaisuutta hyväkseen ja kaupparauhan rikkoen tekivät v. 1283 hyökkäyksen Karjalaan. Novgorodin kronikka kertoo: »Tänä vuonna hyökkäsivät ruotsalaiset sotajoukolla Nevaa pitkin Laatokan järvelle, tappoivat novgorodilaisia sekä äänisläisiä kauppiaita. Ladogalaiset etenivät Nevalle ja taistelivat heitä vastaan.»⁵⁵ Todennäköisesti kyseessä oli poliittisluontoinen yritys; käsitystä tukee hyökkäyksen uusiminen seuraavana vuonna, mis-

tä sama kronikka kertoo näin: »Tänä vuonna ruotsalainen päällikkö Trunda hyökkäsi ruotsalaisten kera laivoilla ja veneillä Nevaa pitkin Laatokan järvelle aikoen ottaa veroa Karjalasta. Mutta novgorodilaiset posadnikka Semen johdolla ja ladogalaisten kera saapuivat, asettuivat Nevan suulle ja odotettuaan väijyksissä surmasivat heitä, ja loput pakenivat, syyskuun 9. päivänä, pyhien vanhurskaiden Joakimin ja Annan päivänä.»⁵⁶

Kronikan maininta, että hyökkääjät aikoivat verottaa Karjalaa, voi tarkoittaa kerralla otettua pakkoveroa, mutta yleinen tausta, retkien toistuminen ja vuoden 1284 yrityksen ilmeinen voimakkuus viittaavat laajempiin päämääriin. Huomiota herättää, että käytettiin Nevan reittiä eikä Viipurin. Kuten v. 1164 koukkaus nytkin suuntautui liian kauas, joten se ei voinut tuottaa pysyvää tulosta. Novgorod kiirehti joukkoineen puolustamaan veroaluettaan yhdessä ladogalaisten kanssa. Semen oli kunnostautunut Novgorodissa ja valittu posadnikaksi v. 1280; hänen lähettämisenä ilmaisee, että Novgorod piti Karjalan puolustamista elintärkeänä. Karjalaisia ja inkeriläisiä ei tässä yhteydessä mainita, mutta luonnolliselta tuntuu, että he osallistuivat taisteluun; todennäköisesti he puolustivat alueitaan jo ennen kuin Novgorodin apujoukot saapuivat.

Nämäkin sodat häiritsivät idän ja lännen kauppaa Suomenlahdella, ja Maunu Ladonlukko myönsi v. 1285 Gotlannille kaupankäyntiluvan Karjalassa, mutta paavin kiellon mukaisesti kauppa rajoitettiin ns. ei-strategisiin tavaroihin.⁵⁷ Karjalan valloitusta ei voitu suorittaa ledung-armeijalla, ja siksi aseiden vientikielto itään sekä ristiretki-ideologian jatkuva julistaminen olivat tarpeen. Kun Ruotsi sitten suoritti ratkaisevan iskun sopivaan aikaan eikä liian kauaksi itään, se onnistui saamaan lujan jalansijan Karjalassa.

On arveltu, että Länsi-Karjalan miehitys ja Viipurin linnan perustaminen olivat lähinnä puolustustoimenpide venäläisiä vastaan ja että alueen asukkaat jo olivat enemmän länteen kuin itään liittyneitä.⁵⁸ Tämä näkemys perustuu melko laaja-alaisiin epäsuoriin todisteisiin, jotka puolestaan ovat vaikuttaneet kirjallisten lähteiden tulkintaan. Teoria on ehdottomasti yksipuolinen ja »Viipurin Karjalan» länsimaisuutta ristiretkijällä on korostettu liikaa.

Länsi-Karjalan varhaishistoriaa tunnetaan hyvin heikosti, sieltä ei ole paljon arkeologisia löytöjä ja kirjalliset tiedot siitä ovat myöhäisiä. Mahdollisesti Viipurin tienoilla oli vanha kauppapaikka, sillä sieltä on löydetty arabialaisia rahoja jopa 700-luvulta asti. Ensimmäiset asukkaat ovat saataneet tulla lännestä, ja kauppapaikan nimi viittaa Skandinaviaan. Vaikka tunnettu riimukirjoitus, jossa mainitaan erään viikinkipäällikön kaatuneen

»in Uiburkum», voi tarkoittaa myös Skandinavian samannimisiä linnoja, on viikinkitukikohdan sijainti Viipurissa täysin mahdollinen.⁵⁹

Tuhoutuneiden venäläisten lähteiden mukaan Viipurin eli Vyborin perusti jo ennen Rurikin aikaa Novgorodin ruhtinas Gostomysl antaen sille vanhimman poikansa nimen,⁶⁰ mutta tämäkin saattaa olla tarua. Mahdollisesti Viipurinlahden tienoilla on joskus sijainnut varsinaissuomalainen siirtokunta, kuten K. Vilkuna pääasiassa paikannimistön nojalla olettaa, näyttäähän venäläisillä tai karjalaisillakin olleen kauppasiirtolansa Aurajoen suulla, joskaan nimistön perusteella tuskin Koroisissa.⁶¹ Jos tämä pitää paikkansa, lienee läntinen siirtola Viipurinlahdella joutunut ensin viikinkien valvontaan, kunnes karjalaiset mahtinsa noustessa ovat ottaneet sen haltuunsa. Läntiset asukkaat ovat sulautuneet karjalaiseen enemmistöön, sillä laajeneva Karjala ei ole voinut sietää vierasta tukikoh-
taa niin lähellä sen ydinseutuja eikä niin elintärkeän reitin suulla kuin Viipurista Vuoksen kautta Käkisalmen Karjalaan kulkeva suhteellisen lyhyt tie oli. Ilmeistä on ainakin, että Viipurin levoton sijainti vesireittien solmukohdassa hidasti sen ympäristön asuttamista, että Länsi-Karjalan väestöön jo varhain sekoittui sekä läntisiä että itäisiä aineksia ja että ristiretkijällä Viipuri oli Käkisalmen Karjalan hallussa.

Myös Koiviston kohdalla varhaiset yhteydet viittaavat sekä länteen että itään. Berkö mainitaan ensi kerran vuoden 1269 sopimusluonnoksessa, ja sen nimi voi pohjautua läntiseen birkaoikeuteen, mutta Koiviston Tiurin-
saari viittaa Käkisalmen karjalaisten omistukseen ja Inkerin kansanrunojen lukuisat koivistoaiheet yhteyksiin Inkerin suunnalle.⁶² Oliko se Kalevalan runojen »Saari», jääköön tässä pohtimatta. Myös Koiviston asutus lienee melko myöhäistä.

Koivisto hallitsi vesitietä Viipurinlahdelle; varmalta näyttää, että se oli Laatokan karjalaisten hallussa ja kuului Novgorodin alueisiin 1200-luvun loppupuolella. Todennäköisesti Käkisalmen karjalaiset olivat jo ekspansionsa alussa ottaneet haltuunsa Länsi-Karjalan rannikon kauppa-
paikat sekä kala- ja riistarikkaat seudut. R. Rosén on varmaan oikeassa, kun hän toteaa läntisen vaikutuksen noilla seuduilla lisääntyneen 1200-luvun loppupuolella, mutta hän korostaa sitä liikaa. Kaikki kirjalliset lähteet kertovat karjalaisten vihamielisyydestä — liioitellenkin — länttä ja lännen kirkkoa kohtaan, eikä edes voimistunut lännen kauppa liene muuttanut Länsi-Karjalan asukkaita Käkisalmen Karjalan ja Novgorodin vihollisiksi, joskin se lienee tehnyt heidät lännen vaikutukselle alttiimmiksi. Laatokan karjalaisilla oli Viipurinlahden kalastusoikeuksia vielä 1323, ja he säilyttivät puolet oikeuksista senkin jälkeen kun raja erotti heidät merestä.⁶³ Tämäkin viittaa lujaan ja tunnustettuun omistukseen.

Länsi-Karjala oli siis vilkkaassa kosketuksessa länteen, ja mahdollisesti itäiselle Uudellemaalle siirtyi asutusta Savosta, kuten Rosén arvelee, mutta ei siis ole todisteita siitä, että Länsi-Karjala olisi 1200-luvun lopulla ollut lännen puolella Laatokan Karjalaa ja Novgorodia vastaan. Siihen sen asemakaan ei antanut varaa. Ruotsin taholta ei siis ollut kysymys jo muun Suomen mukana sen piiriin liittyneen alueen puolustuksesta, vaan voimme yhtyä K. Kumlienin käsitykseen, että Ruotsin etenemisen taustalla olivat ristiretkitunnelmien lisäksi kaupalliset ja poliittiset edut.⁶⁴ Ruotsi esiintyi aktiivisesti etenevänä osapuolena. Sitä paitsi v. 1293 ei ollut kysymys Karjalan liittämisestä »Suomeen», vaan vieraaseen valtioon Ruotsiin.

Tältä taustalta katsoen näyttää luotettavalta asiakirjainaininta, jonka mukaan hyökkäystä Karjalaan valmisteltiin jo Maunu Ladonlukon hautajaisten aikoihin, todennäköisesti alkuvuodesta 1291.⁶⁵ Seuraavana vuonna sekä Ruotsi että Novgorod tekivät hyökkäyksen toistensa alueille, eikä voida varmuudella sanoa, kumpi isku tapahtui ensin. Novgorodin I kronikka kertoo seuraavasti: »Tänä vuonna meni Novgorodin nuorukaisia ruhtinaan päällikköjen kanssa sotimaan jäämien maahan. Sodittuaan he palasivat kaikki terveinä. Samana vuonna tulivat ruotsalaiset sotimaan 800 miehellä; 400 meni Karjalaan, mutta 400 Inkeriin. Inkeriläiset surmasivat omat vihollisensa ja karjalaiset samoin, mutta osan he ottivat vangeiksi.»⁶⁶ Novgorodin IV kronikka, joka sisältää runsaammin tietoja Suomesta kuin ensin mainittu, esittää tapahtumat päinvastaisessa järjestyksessä, ja tiedot Ruotsin sotavalmisteluista tukevat J. J. Mikkolan tulkintaa, että ruotsalaisten retki tapahtui ensin,⁶⁷ mutta koska molemmat hyökkäykset ovat tapahtuneet peräkkäin, saattavat ne kumpikin olla toisistaan riippumatta suunniteltuja. Siihen sopii edellä esitettyjen taustaseikkojen lisäksi se, että Novgorodin retki suoritettiin vapaaehtoisjoukoin kuten monet aikaisemmat hyökkäykset. Missään tapauksessa en voi J. Jaakkolan tavoin pitää novgorodilaisten retkeä Karjalan valloituksen pääsyynä,⁶⁸ eikä retken tarkoitus ole ollut Hämeen valloitus, mutta tuhoisana iskuna Hämeen asukkaille se on varmasti kiirehtänyt ristiretkivalmisteluja Ruotsissa. Lännen samanlainen hyökkäys ei ollut ratkaiseva yritys, vaan pikemminkin »tiedusteluhyökkäyksen» luontoinen. Ruotsalaisten laivasto jakautui matkalla kahteen osaan: toinen hävitti Inkerin rantoja, toinen eteni Karjalaan. Paikkoja ei mainita, mutta ilmeisesti ruotsalaiset eivät yrittäneetkään Laatokalle, vaan hyökkäsivät Koiviston tai Viipurinlahden tienoille. Retken epäonnistuminen vaikutti osaltaan seuraavan hyökkäyksen valmisteluihin pakottaen varustautumaan entistä voimakkaammin.

Ensi kerran kronikka mainitsee karjalaisten torjuneen lännestä tulleen sotajoukon ilman Novgorodin tai Ladogan apua. Karjalaiset asettuivat siis

puolustamaan aluettaan ruotsalaisten hyökkäystä vastaan, mikä on osoitus siitä, että he katsoivat intressiensä olevan uhattuina lännen taholta.

Vuonna 1293 Ruotsi toteutti kauan aikomansa ristiretken Karjalaan ja aloitti Karjalan johdonmukaisen valloituksen. Tilanne oli jälleen mitä edullisin. Novgorodin ruhtinas Dimitri oli suurissa vaikeuksissa; hän oli sekä alamaistensa että tataarien kaanin epäsuosiossa. Kaani lähetti veljensä sotajoukkoineen Dimitriä kukistamaan, ja tataarit hävittivät raivoisasti Sisä-Venäjän kaupunkeja.⁶⁹ Samaan aikaan kokosi Ruotsin marski Tyrgils Knuutinpoika ristiretkiarmeijan, joka hyökkäsi Viipurinlahdelle. Marskin henkilökohtainen johto retkellä on epävarmaa, mutta todennäköisesti Vesteräsän piispa oli mukana. Ruotsalaisten armeija lienee ollut aivan ylivoimainen, eikä suurta taistelua näytä edes syntyneen. Hyökkäys tuli ehkä yllätyksenä Novgorodille, joka ei liene odottanut uutta ja entistä voimakkaampaa iskua näin pian. Mahdollisesti osa karjalaisten voimista oli Novgorodin mukana tataareja torjumassa. Kronikka toteaaikin lyhyesti: »Ruotsalaiset hyökkäsivät ja perustivat linnan Karjalan maalle.»⁷⁰

Ruotsalaiset lähteet korostavat tendenssimäisesti karjalaisten »pakanain» vihamielisyyttä ja heidän tekemiään vahinkoja perusteluna ristiretkelle, ja vaikka kuningas Birgerin kirjeessä Itämeren kauppakaupungille v. 1295 on suurentelua, niin tämä virallinen asiakirja kuitenkin vahvistaa sen ajan käsityksen, että karjalaiset olivat venäläisten rinnalla Ruotsin vihollisia. Sen mukaan karjalaiset olivat menneinä aikoina rosvonneet ja ryöstäneet merenkulkijoita, siis kauppiaita, kiduttaneet sotavankejaan ja aiheuttaneet paljon kärsimyksiä »omassa järjettömyydessään ja erittäinkin venäläisten uskottomuuden ansiosta».⁷¹ Kuningas Birger korostaa heidän käännättämistään katoliseen uskoon sekä Viipurin linnan rakentamista Jumalan ja Neitsyt Marian kunniaksi, Ruotsin valtakunnan suojaksi sekä merenkulun ja rauhan turvaamiseksi.

Ruotsi oli jälleen laajentanut valtapiiriään idän suunnalla. Viipurin linna oli eteentyönnetty tukikohta, mutta samalla etappi uusien valloitusten tiellä. Koko rikkaan Karjalan alistaminen sekä Nevan väylän hallinta oli tavoitteena. Lähetystyön ja puolustautumisen korostus julkisuudessa oli tietysti paikallaan, ja niilläkin oli merkitystä motiiveina, mutta niiden osuutta ei pidä liioitella. Vallattujen alueiden asukkaat kastettiin lännen uskoon, joten siteet idän kirkkoon katkaistiin, missä sellaisia oli.

Novgorod ei tietenkään luovuttanut Karjalaa ensi tappion jälkeen; kysymys oli sille elintärkeistä alueista, joita se puolusti sitkeästi. Se yritti heti valloittaa Viipurin takaisin, mutta ei onnistunut, vaan taistelut aaltoilivat pian yhä laajemmalle itään ja länteen. Näin alkoivat pitkälliset sodat, jotka tulivat karjalaisille tuhoisiksi ja vaikuttivat suuresti määrin Karjalan

rikkauden sekä kulttuurillisen kukoistuksen taantumiseen. Näitä sotia on tutkimuksessa melko laajasti kuvattu, joten toistamme niistä vain pääpiirteet.⁷²

Ruotsi ryhtyi heti laajentamaan valtauksiaan linnan sekä koulutetun ja karjalaisia paljon vahvemmin aseistetun armeijan avulla. Sigge Lake valtasi Korelan eli Käkisalmen ja rakensi sinne kiireesti uuden linnan Ruotsin vallan tukikohdaksi. Samaan aikaan ruotsalaiset Eerikinkronikan mukaan valloittivat laajan alueen Karjalasta, neljätoista suurempaa ja pienempää kihlakuntaa. Novgorodilaiset lähettivät yhä uudestaan joukkoja karkottamaan vihollisia. Vuonna 1295 Käkisalmi valloitettiin takaisin ja Sigge Lake miehineen kaatui taistelussa. Voiton kunniaksi Novgorodin arkkipiispa Klemens rakennutti kaupunkiinsa Kristuksen Ylösnousemuksen kirkon, mutta Viipuri ympäristöineen jäi ruotsalaisille.

Sota oli häirinnyt Saksan kaupunkien etuja saattamalla Novgorodin kanssa käytävän kaupan vaikeuksiin. Keisariin turvautuen saivat kaupungit Lyypekin johdolla Ruotsin suostumaan rajoitettuun kaupankäyntiin Novgorodin kanssa sekä kauttakulkuun Nevalla. Novgorod puolestaan piti tarkoin silmällä etenemisyrityksiä. Jo v. 1294 se oli hävittänyt uuden epäilyttävän linnan Narvajoen rannalta, ja v. 1297 se rakensi itse Kaprioon lujan linnoituksen. Vaara uhkasi edelleen paitsi Viipurin kautta, myös Baltian suunnalta.⁷³

Samoihin aikoihin Ruotsin marski valmisteli uutta askelta itäänpäin. Vuonna 1300 hän purjehti Nevan suulle ja alkoi entisen taktiikan mukaisesti rakentaa Maankruunun linnoitusta Nevan ja Ohtajoen haaraan, sillä aikaa kun mukana olleet partiojoukot hävittivät Karjalan rantoja. Ensimmäiset hyökkäykset uutta tukikohtaa vastaan torjuttiin; tarkoituksena oli säilyttää Novgorodille elintärkeän kauppapientien hallinta ja siten turvata Karjalan omistus.

Suuriruhtinas Andrei pyrki yhteistyöhön Lyypekin kanssa, jolle Novgorodin kauppa oli arvokas, ja hyökkäsi v. 1301 Maankruunun kimppuun. Kronikan mukaan Pyhä Viisus sekä Novgorodin suojeluspyhät Boris ja Gleb auttoivat ruhtinasta, joka onnistui tuhoamaan linnoituksen varusmiehineen.⁷⁴ Seuraavana vuonna Novgorod teki rauhan Tanskan kanssa, joka oli hyökkäillyt Baltiassa. Ruotsissa veivät sisäiset ongelmat sekä Skandinavian kysymykset päähuomion idän valloituksista, joten tilanne Karjalassa näytti vakiintuvan 1300-luvun alussa sellaiseksi, että läntinen Karjala joutui Ruotsille ja muu osa jäi Novgorodin haltuun. Viipurin linnalääni pysyi kuninkaallisessa omistuksessa, kun taas muusta Suomesta muodostettiin myöhemmin valtakunnallinen herttuadominaatti.

5. Lopputaistelu Karjalasta.

Karjalan poliittinen asema muuttui suuresti 1300-luvun alkupuolella. Aluetta uhkasi täydellinen alistaminen kahdelta taholta. Ruotsi pyrki valloittamaan sen, saattamaan sen lännen kirkon uskoon ja juurruttamaan läntisen hallintolaitoksen karjalaisten yhteiskuntaan. Toisaalta Novgorod pyrki lujittamaan otteensa Karjalaan sikäli kuin se vielä siihen kykeni. Novgorodin valta ei siihen asti liene tuonut ylivoimaisia rasituksia karjalaisille. Mutta kun Novgorodia uhkasi Karjalan menettäminen, se pyrki alistamaan alueen täydellisesti. Täten ulkoinen vaara heikensi Novgorodin alaisena olevan Karjalan sisäistä asemaa.

Novgorodin ruhtinas Andrei kuoli v. 1304, ja kilpailua kaupungin heruudesta käytiin Tverin ruhtinaan Mikaelin sekä Moskovan ruhtinaan Jurin kesken. Mahdollisesti jo 1200-luvun loppuvuosina ruhtinas Andrei oli antanut Karjalan läänityksenä Tverin ruhtinaan edustajalle Boris Konstantinovitšille, jonka päätehtävä lienee ollut hoitaa Karjalan puolustamista. Mutta Boris oli tyyppillinen feodaaliruhtinas, joka ei kunnioittanut Karjalan vapausperinteitä eikä kyennyt puolustamaan aluetta, vaan veroja kiskomalla ärsytti sodista kärsineet karjalaiset kapinaan. Novgorodilaiset kertovat ruhtinas Andrein ajasta kirjeessään Tverin ruhtinaalle Mikaelille vv. 1307—08 katkerina ja Boriksen erottamista vaatien: »Ja Boris Konstantinovitšille Novgorod läänitti Karjalan; ja hän imi tyhjiin koko Karjalan ja ajoi sen kääntymään nemtsien puoleen. Hän pystytti Novgorodin rajan siihen, mitä hänellä vielä oli jäljellä.» Novgorodilaiset syyttivät Borista aluemenetyksistä Karjalassa ja vaativat häntä tilille niistä. Kirjeestä käy ilmi, että Boris oli läänityksen lisäksi ostanut itselleen Karjalasta tiloja, joista hänelle luvattiin maksaa rahat takaisin, kunhan hänet vain saatiin poistumaan. Niin vihatuksi Karjalan ensimmäinen lääniherra oli tullut.

Ahdistuksessaan karjalaiset turvautuivat ruotsalaisiin, ja nämä lienevät tukeneet heitä kapinayrityksissä, jotka kuitenkin on heti tukahdutettu. Boris näyttää vaivoin saaneen taistelulinjan pysäytetyksi sinne, mihin raja sitten vakiintui. Valituksen jälkeen hän lienee heti menettänyt paikkansa, mutta Karjalan asema ei voinut palautua ennalleen.

Vuonna 1310 »Novgorodin miehet lähtivät veneillä ja laivoilla [Laatokan] järvelle ja menivät Vuoksi-joelle, ja rakensivat uuden linnoituksen koskeen hävitettyään sitä ennen entisen».⁷⁶ Luultavasti Vuoksen suulla oli vanhastaan karjalainen puulinnake, mutta Novgorod rakensi sinne kivisen varmistaakseen edes Laatokan rantojen omistuksen.

Seuraavana vuonna Novgorod teki voimakkaan hyökkäyksen Suomenlahden yli kauas Hämeeseen. Merkillistä on, että se ei yrittänytkaan hyökätä

Viipurin linnan kimppuun, mutta virheellinen on silti tulkinta, että Novgorod tietoisesti karttoi hyökkäystä Ruotsin kuningasvaltaa vastaan ja sen vuoksi hyökkäsi vain herttuadominaattiin, Hämeeseen.⁷⁷ Kronikka alkaa kertomuksen näin: »Novgorodilaiset menivät sotaan nemtsien maahan meren yli jäämejä vastaan ruhtinas Dimitri Romanovitšin kanssa.»⁷⁸ Tämä ilmaisee, että kyseessä oli sota nemtsien eli Ruotsin aluetta vastaan. Viipurin linnan kiertäminen merkitsee lähinnä varovaisuutta; novgorodilaiset eivät katsoneet voivansa sitä valloittaa. Ilmeisesti kyseessä olikin jälleen ryöstö- ja hävitysretki, jollaisia novgorodilaiset olivat tehneet aikaisemmin, eihän raskaan armeijan kuljettaminen pieniä jokia pitkin kauas Hämeeseen olisi ollut ajateltavissakaan. Novgorodilaiset tyytyivät hävittämään kylät, pellot ja karjan ja palasivat kotiin. Jos retkellä oli strateginen tarkoitus, se on voinut olla vain Viipurin osoittaminen liian kaukana ruotsalaisten selustassa sijaitsevaksi, koska se ei kyennyt estämään hävitysretkiä lähemmäksi.

Ruotsalaisten ja novgorodilaisten taktiikassa ja strategiassa on huomattava ero: ruotsalaiset etenivät pysyvän miehityksen tarkoituksessa vihollisen alueelle, rakensivat lujan tukikohdan, jättivät siihen miehityksen ja pyrkivät siitä käsin vähitellen lujittamaan alueen valtaansa. Tämä toistui Varsinais-Suomen linnojen haltuun ottamisesta Maankruunun episodiin asti. Novgorodilaiset sen sijaan eivät edes yrittäneet Hämeen pysyvää miehitystä, vaan tekivät sinne vain hävitysretkiä. Vasta ruotsalaisuhka Karjalassa sai heidät rakentamaan linnan Vuoksen suulle v. 1310. He olivat oppineet taktiikan lännestä.

Ruotsin herttuat kostivat Novgorodin Hämeen retken häiritsemällä saksalaiskauppaa Nevan suulla, minkä vuoksi Lyypekki pyrki sopimaan asiasta herttua Eerikin kanssa ja sai aikaan uuden kaupparauhan v. 1312. Vielä seuraavana vuonna ruotsalaiset tekivät Staraja Ladogaan voimakkaan kostohyökkäyksen, josta kronikka kertoo: »Ladogan posadnikka oli mennyt sotaan ladogalaisten kanssa; ja syntiemme tähden nemtsit tulivat ja polttivat Ladogan.»⁷⁹ Ruhtinas Mikael oli noussut taisteluun Novgorodia vastaan, ja todennäköisesti ladogalaiset olivat vielä sisällissodassa, kun ruotsalaiset yllättivät kaupungin.

Sisäiset taistelut heikensivät Novgorodia, ja siksi se ei pystynyt tehokkaasti ajamaan lännen politiikkaa. Uudet lääniherrat rasittivat karjalaisia veroilla, ja lisäksi lienee venäläisiä virkamiehiä ja kauppiaita asettanut karjalaisten kaupunkiin ja sen ympäristöön. Kun karjalaiset v. 1314 nousivat kapinaan Käkisalmissa, oli kyseessä taistelu sekä Novgorodin läänitysherruutta että venäläisasutusta vastaan, joka vallan turvin pyrki saavuttamaan taloudellisia etuja karjalaisten kustannuksella. »Karjalaiset surmasivat ne kaupunkilaiset, jotka olivat venäläisiä Karjalan kaupungissa, ja kut-

suivat avukseen nemtsit; mutta novgorodilaiset sijaispäällikkö Fedorin johdolla menivät heitä vastaan, ja kukistivat karjalaiset, ja novgorodilaiset surmasivat nemtsit sekä karjalaiset petturit», kertoo kronikka.⁸⁰ Kapina näyttää olleen paikallinen, mutta se oli Novgorodille vaarallinen siksi, että Käkisalmen karjalaiset kutsuivat taas avukseen ruotsalaiset, jotka varmaan halukkaasti olisivat olleet mukana, mutta eivät voineet lähettää paljonkaan joukkoja niin kauas selustaan. Novgorod kukisti kapinan nopeasti, minkä jälkeen olot näyttävät rauhoittuneen muutamiksi vuosiksi.

Venäjällä jatkui sisäinen hajaannus. Vuonna 1316 suuriruhtinas Mikael hyökkäsi taas Novgorodia vastaan, joka kokosi kaikkien alueittensa miehet taisteluun. Jälleen seisoivat karjalaiset muiden heimokansojen miesten rinnalla Novgorodin joukoissa, tällä kertaa ehkä käskystä. Kronikka kertoo lyhyesti näin: »Ja ruhtinas Mikael meni Novgorodia vastaan koko alamaan kanssa. Ja novgorodilaiset kokosivat puolustajia kaupungin ympäriltä joka taholta ja kokosivat koko Novgorodin alueen miehet: pihkovalaiset, ladogalaiset, russalaiset [Staraja Russasta], karjalaiset, inkeriläiset, vatjalaiset.»⁸¹ Mikael joutui peräytymään taistelutta.

Seuraavana vuonna ruotsalaiset hyökkäsivät Laatokalle käyttäen ilmeisesti hyväkseen Venäjän sisällissodan luomaa tilannetta, sillä kronikka mainitsee vuoden 1317 kohdalla, »että tänä vuonna hyökkäsivät nemtsit Laatokan järvelle ja surmasivat monia äänisläisiä kauppiaita».⁸² Todennäköisesti Viipurin miehitysjoukot kävivät laivoilla ryöstelemässä Aunuksen rannikoita, kun Karjalan ja Ladogan joukot vielä olivat sotaretkellä Venäjällä.

Novgorod vastasi ruotsalaisten hyökkäykseen, kun sisällissodassa oli tauko. Vuonna 1318 »novgorodilaiset menivät sotimaan meren taa Polna-joelle, tekivät paljon hävitystä ja valtasivat Suomen ruhtinaan Lyderevin kaupungin ja piispanlinnan, ja palasivat kaikki terveinä Novgorodiin».⁸³ Kuten tunnettua ryöstivät he tällöin piispankartanon ja Turun tuomiokirkon aarteet sekä polttivat kirkon arkiston. Ilmeisesti Ladogan ja Aunuksen kaupan tuhot yllyttivät venäläisiä tehokkaan kaupallisen iskun antamiseen.

Vuonna 1318 vallantavoittelija Mikael surmattiin kaanin hovissa ja suuriruhtinas Juri kohosi Novgorodin herraksi. Hän joutui heti aluksi kukistamaan niskuroivat kaupungit Rjazanin, Tverin ja Perejaslavin. Seuraavana vuonna hän pystyi jo suuntaamaan huomiotaan pohjoisen ja lännen kysymyksiin. Hän lieene lähettänyt pienehköjä joukkoja norjalaisia ja ruotsalaisia vastaan, mutta kyseessä ovat todennäköisesti olleet paikalliset hyökkäykset.⁸⁴

Ruotsissakin oli ollut sisäisiä riitoja, mutta kun Pohjoismaat yhdistyi-

vät unioniin, joka käytännössä toteutui v. 1321, alkoi uusi aktiivisen politiikan kausi. Sotien tuoma hävitys oli ulottunut Turkuun asti, ja Unioni-Ruotsi tarvitsi politiikassaan paavin apua, jolta juuri vuoden 1321 tienoilla pyydettiin ristiretkikehotusta sekä indulgenssia »uskon vihollisia» vastaan, koska »Ruotsin valtakunnan asukkaiden kimppuun usein hyökkäävät ja heitä julmasti kiusaavat nuo ympärillä olevat venäläiset, skismaatikot ja pakanat»,⁸⁵ kuten Ruotsissa valitettiin.

Ilmeisesti Novgorod tiesi lännen sotavalmisteluista ja oli huolestunut tilanteesta. Se kutsui v. 1322 suuriruhtinas Jurin avukseen ja ryhtyi valmistautumaan uuteen kamppailuun Karjalasta. Ehkä se toivoi yhä voivansa valloittaa Viipurin takaisin.

Ruotsalaiset hyökkäsivät luultavasti Viipurista käsin Käkisalmeen keväällä 1322, mutt'eivät onnistuneet valloittamaan sitä.⁸⁶ Elokuussa samana vuonna ehtivät ruhtinas Juri ja Novgorodin miehet Viipurin edustalle ja ryhtyivät piirittämään linnaa. He pommittivat sitä kuudella heittokoneella, mutta hekään eivät onnistuneet valloitusyrityksessään; syyskuussa he peräytyivät.⁸⁷ Kumpikaan puoli ei ollut voinut valloittaa toisen linnoitusta Karjalassa, joten lopputaistelu alkoi näyttää »tasapeliltä».

Novgorod joutui lopettamaan Viipurin piirityksen todennäköisesti uuden itäisen vaaran vuoksi. Samana vuonna saapui nimittäin kultaisen hordan mahtava päällikkö Akhmyl Venäjälle ja kronikan mukaan tuotti paljon vahinkoa kristityille. Juri palasi kiireesti Novgorodiin ja lähti miestensä kanssa etelään, ilmeisesti tataareja vastaan, mutta hän joutui matkalla kilpailijansa Tverin ruhtinaan väijytykseen ja pääsi hädin tuskin pakenemaan Pihkovaan.⁸⁸ Hän ei kyennyt jatkamaan sotaa Ruotsia vastaan, vaan tyytyi lujittamaan Nevan puolustusta rakentamalla Pähkinälinnan. Koska Ruotsissakin oli sisäisiä vaikeuksia, aloitettiin rauhanneuvottelut, ja v. 1323 solmittiin Pähkinäsaaren rauha, jossa Karjalan kohtalo ratkaistiin vuosisadoiksi eteenpäin.

Rauha tehtiin »ikuisiksi ajoiksi» ja muuten »vanhoilla ehdoilla» paitsi että Novgorod luovutti Ruotsille Savilahden, Jääsken ja Äyräpään kihlakunnat, jotka olivat Viipurin linnan vaikutuspiirissä. Rajan suunnasta voidaan edelleen yksityiskohdissa kiistellä, mutta sen yleissuunta Karjalan kannaksen halki, Vuoksen, Saimaan ja Savon vesien kautta luoteeseen tunnetaan melko luotettavasti. Todennäköisesti myöhempi Savonlinnan paikka jäi Novgorodin puolelle rajaa, joka kulki Haukiveden—Pielaveden linjaa päätyäkseen Pohjanlahteen jossakin Pyhäjoen tai Pattijoen tienoilla. Kysymystä sen päätepiisteestä ei ole lopullisesti ratkaistu, joskin yleisesti katsoen Pyhäjoen scutu sopii rajaksi paremmin kuin Pattijoki, sillä käytökelpoisempi karjalaisten vesitie kulki sen kautta.⁸⁹ Rajan mukana kar-

jalaisten vero- ja eränavutinnan oikeus tämän rajan pohjoispuolella tunnustettiin, ja vaikka Novgorodin vaikutusvalta Pohjois-Pohjanmaalla jäi epämääräiseksi, alue lienee katsottu kuuluvaksi Novgorodin etupiiriin, jonka ylivaltaan karjalaiset kuuluivat. Pohjanmaalla jatkuivat silti pirkkalaisten ja kainulaisten retket, ja kaukaisimpia pohjan peria lienee pidetty lähinnä yhteisalueina. Etelässä Novgorodin vaikutusvalta oli selvempi, ja Novgorod tuns karjalaisten välityksellä eräreitit sekä lohijoet, mutta pohjoisessa rajat siis hämärtivä suuriin saloihin.

Pähkinäsaaren rauhansopimus sisältää eräitä kohtia, jotka valaisevat Karjalan asemaa. Siinä taattiin kummankin puolen kauppiaille vapaa kauttakulku Novgorodiin maitse ja vesitse. Käkisalmen Karjalan asukkaat säilyttivä puolet oikeudesta maahan, veteen ja kalastukseen Viipurinlahden rannalla sijaitsevilla kalastamoissa, sekä kuudennen osan saalistukseen majavanpyyntipaikoissa. Nämä olivat siis kuuluneet ainakin osittain Käkisalmen karjalaisten hallintaan. Käytännössä oikeuden nauttiminen luultavasti loppui seuraavien sotien johdosta.

Sopimus kielsi kumpaakin osapuolta rakentamasta uusia linnoja Karjalaan. Luultavasti oli Novgorodin toivomus, etteivät ruotsalaiset pääsisi linnataktiikallaan etenemään kauemmaksi. Ruotsalaisia sekä erikseen viipurilaisia kiellettiin ostamasta maita tai vesiä Karjalasta. Tälläkin sopimuskohdalla oli reaalin pohjansa ja todennäköisesti ruotsalaiset olivat pyrkineet hankkimaan maita Käkisalmen Karjalasta myös rauhanomaisin keinoin. Karkulaisten ja rikollisten palauttamisesta rajan yli sovittiin molemminpuolisesti.

Pähkinäsaaren rauha muodosti erittäin voimakkaan poliittisen ja kulttuurillisen rajan keskelle muinaista Karjalaa. Se jakoi Karjalan alueen väkivaltaisesti kahtia, ja todennäköisesti osa karjalaista väestöäkin jäi sotien aikana Ruotsin puolelle rajaa. Käkisalmen Karjala jäi edelleen Novgorodin yhteyteen ja juurtui idän ortodoksiseen uskoon. Kannaksella ja Etelä-Savossa raja vakiintui vuosisadoiksi ja sen vaikutus näkyy miltei kaikilla aloilla: heimomuodostuksessa, murteissa, kulttuurikehityksessä ja kansanperinteessä, mutta kauempana pohjoisessa läntinen ekspansio pian ylitti sen.

6. Karjalan kulttuuri ennen Karjalan jakoa

Kuten tunnettua Karjalan kulttuuri kohosi ristiretkiajalla suureen kuostukseen, joka jatkui 1100-luvulta 1300-luvun alkupuolen sotiin asti. Karjalan asutus laajeni ja karjalaisten yhteydet eri suuntiin vilkastuivat. Vienen Karjalan bjarmit kävivä kauppaa Volgan varsien asukkaiden välityksellä kauas etelään, ja Karjalan sekä vepsäläismaiden kautta he olivat

MOSCOVIA SIGISMVNDI LIBERI BARONIS IN HERBERSTEIN NEI- PERG ET GVTENHAG M.D XLVI

Kuva 2. Laatokan Karjala keskiaikaisen näkemyksen mukaan. Sigismund Herbersteinin Venäjän kuvauksesta vuodelta 1546. Korela eli Käkisalmen »vesitien» erottamana vastapäätä Viipuria. Suomenlahden pohjukka Ruotsin vallassa, rajavirtana »Polna».

yhteydessä myös Novgorodiin. He retkeilivät Pohjois-Suomen puolelle, joka oli heidän heimoveljiensä nautinta-aluetta, tekivät he kauppa- ja ryöstöretkiä Norjaan saakka. Norjalaiset puolestaan kävivät joskus vastavierailuilla Vienassa. Bjarmien maan pohjoisin osa, etenkin Vienanlahden rannat, muodostivat muinaisen Karjalan itäisen äärialueen.

Sakkolan, Käkisalmen, Kurkijoen ja Sortavalan välinen rannikkoseutu oli koko Karjalan ydinseutu, kuten arkeologisesta materiaalista voi päätellä. Sinne oli muuttanut asukkaita Laatokan etelä- ja kaakkoispuolelta sekä itärannan karjalaiskylistä. Sinne lienee edennyt asutusta Karjalan kannak-

sen kautta, ja sinne jäi asumaan myös läntisiä retkeilijöitä. Kuten **Laatokan** eteläpuolen seudut sekin lieenee ollut jonkin aikaa viikinkipäällikköiden valvonnassa, ja se kävi kauppaa paitsi vepsäläisten ja Novgorodin kautta aina Dneprille ja Volgalle asti, myös Gotlantiin ja ehkä Saksan rannikoille. Käkisalmen karjalaiset retkeilivät säännöllisesti luoteeseen asuttaen Sisä-Suomen erämaapaikkoja, jäipä heitä Pohjanlahden rantamille ja jokivar-sillekin asumaan. Siellä he joutuivat kanssakäymiseen läntisten asukkaiden ja eräretkeilijäin kanssa.

Pohjois-Karjalan ja itäisen Kainuun seudut muodostivat vähitellen Karjalan kolmannen haaran, joskin sen kiinteä asutus ja kulttuuri alkoi selvemmin kohota vasta ristiretkiajan jälkeen.

Olemme todenneet, että karjalaiset juurtuivat kiinteään yhteyteen Novgorodin kanssa vähittäisen kehityksen tuloksena. Mahdollisesti jo viikinkiajalla heitä oli ollut Novgorodin kauppiaiden ja sotilaiden mukana pitkillä retkillä etelään Kieviin ja Bysantin alueille asti kuten muitakin suomensukuisia asukkaita. Novgorodin vaurastuessa karjalaisten kauppa vilkastui, ja pitkäaikaisen yhteisen kosketuksen tuloksena on pidettävä sitä, että karjalaiset 1100-luvulta lähtien säännöllisesti taistelivat Novgorodin joukoissa läntisiä vihollisia vastaan sekä osallistuivat Venäjän sisäisiin taisteluihin. Samaan aikaan karjalaisten ja hämäläisten intressit kävivät yhä vastakkaisemmiksi asutuskilpailun, pohjoisten eräalueiden nautintakilpailun sekä toistuvien sotaretkien johdosta.

Taloudellisen ja poliittisen yhteistyön mukana karjalaiset saivat Novgorodista ja Venäjältä jatkuvasti kulttuurivaikutteita. He oppivat valmistamaan entistä parempia työkaluja ja aseita, he hankkivat koruja, käyttöesineitä ja kankaita. He oppivat venäläisiltä mestareilta takomataidetta ja ehkä he seurasivat myös kreikkalaisten mestarien työtä Novgorodin kaupungissa ja muissa kirkollisissa keskuksissa. Karjalaiset kauppiaat säilyttivät ja myivät tavaroitaan Novgorodin kauppiaskirkkojen ympärillä ja vähitellen heistä monet osallistuivat kirkkojen ylläpitoon, jopa niiden rakennuttamiseen. Yhä useammat karjalaiset kauppiaat omaksuivat uuden uskon ja alkoivat kutsua avukseen Jumalaa sekä pyhiä, joista he olivat kuulleet kertomuksia, kirkkoveisuja ja saarnoja. Karjalaiset sotilaat ottivat vastaan kirkollisen siunauksen taisteluun lähdettyessä kuten muutkin Novgorodin miehet, sillä papit seurasivat armeijan mukana toimittaen jumalanpalveluksia. Yhä useammat karjalaiset veivät kotiseudulleen uuden uskon tunnusmerkkejä, ristejä ja ikoneja, kristillisaiheisia koruja sekä uuden uskon tuomaa elämäkatsomusta. He olivat läheisessä kosketuksessa myös heimoveljiinsä inkeriläisiin sekä Inkerin ja Vatjan kautta Viroon saakka.

Kun ruhtinas Jaroslav oli tehostanut lähetystyötä Karjalassa v. 1227, alkoi

Karjalassa todennäköisesti säännöllinen kristinuskon julistus, ja kristillinen kulttuuri alkoi levitä yhä laajemmalle. Mutta itä ei yleensä ollut niin innokas käännätyksessä kuin länsi, ja Karjalassa kristillinen näkemys muokkasi hyvin hitaasti entisiä uskomuksia ja näkemyksiä.

Jo varhain karjalaiset olivat kauppakosketuksessa myös länteen, ja siirtolaisten sekä eräretkien ansiosta he tutustuivat suomalaiseen, jopa skandinaaviseen kulttuuriin. Etenkin Länsi-Karjalassa näiden vaikutus oli huomattava. Karjalaiset ottivat vastaan vaikutteita kaikilta ilmansuunnilta ja sulattivat ne henkiseksi pääomakseen. He loivat erityisen koristelutyylin, jossa bysanttilaisperäinen kasviornamentiikka yhdistyi suomalais-ugrilaisiin ja skandinaavisiin aineksiin. He oppivat valmistamaan hienoja kansallisia pukuja, joissa yhdistyi koristeellisuus ja käytännöllisyys. He olivat taitavia kauppiaita, käteviä uiskomiehiä ja varmaankin nopeita ja vilkkaita sotureita. Sukulaishemionsa tavoin he kehittivät eri tahoilta kuulemiaan runoaiheita sekä muokkasivat edelleen kokemuksiaan runon ja laulun muotoon. Heidän uskonnossaan alkoivat yhdistyä pakanalliset ja kristilliset ainekset omalaatuiseksi kokonaisuudeksi. Tietysti he olivat vielä ristiretkiä jalla melko »villejä» kuten naapuritkin. Ryöstöretket naapuriheimojen alueille ja verotusmaille kuuluivat miehisten miesten kunnonnäytteisiin; seikkailevasta elämäntavasta oli vaikea tasoittaa rauhalliseen maanviljelykseen ja kauppaan.

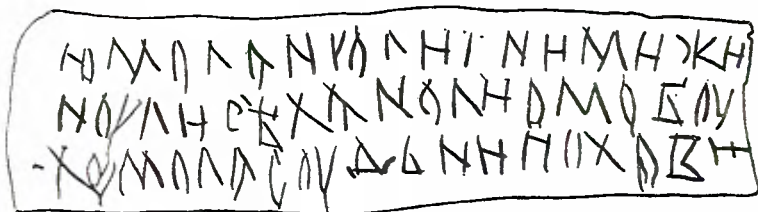
Karjalaisten varhaisista yhteiskuntamuodoista ei ole paljonkaan tietoa. Eerikinkronikka ja Pähkinäsaaren rauhankirja mainitsevat ensi kerran Karjalassa kihlakuntia, jollaiset Länsi-Suomessa olivat todennäköisesti myöhempiä ilmiöitä. Kuten useat tutkijat ovat osoittaneet lienee kihlakunta germaanista alkuperää ja perustuu panttien luovuttamiseen vero-oikeuden nauttimisen takeeksi.⁹⁰ Se oli varhain kehittynyt Virossa säännölliseksi vero- ja hallintoalueen muodoksi, ja luultavasti kihlakuntajärjestelmä eteni Virosta Inkerin suuntaan, mutta koska termi esiintyy Karjalan kohdalla vain läntisissä lähteissä ja ensi kerran v. 1323, jolloin venäjänkielinen vastine on pogosta, niin ei voida pitää varmana kihlakuntajärjestelmän varhaista juurtumista Karjalaan. »Gislalagh» voi yksinkertaisesti olla »pogostan» ruotsinkielinen vastine, mutta mahdotonta ei silti ole, että kihlakuntalaitos on Baltiasta levinnyt Vatjan ja Inkerin kautta tai Olhavan tšuidien välityksellä Karjalaan.

Toinenkin veroalueen muoto lienee tunnettu Karjalassa ennen pogostojen perustamista sinne, nimittäin perevaara, jonka alkuperää ei liene vielä kukaan tarkoin selvitetty. Se esiintyy mm. Valdain ylängöllä hyvin varhain, ja lienee syntynyt oluenpanon ja olutkestityksen perusteella veronkantajien nautintapiireissä.⁹¹ Perevaarajärjestelmä juurtui ns. Taka-Karja-

laan eli Kurkijoelta koilliseen ja itään päin, ja se eteni asutuksen mukana Pohjois-Karjalaankin. Myöskään karjalaisen kyläyhteisön organisaatiosta ei ole varhaisia tietoja, mutta ilmeisesti Karjalan kylissä jo keskiajalla oli eräänlaisena esimiehenä kylänvanhin eli staarosta venäläiseen tapaan.⁹²

Pogostoja lienee muodostettu Karjalaan vasta vuoden 1227 jälkeen. Pogosta oli kehittynyt pelkästä veronkantopaikasta hallinnolliseksi ja kirkolliseksi keskuksesi. Pogostaa hallitsivat Venäjällä kirkko ja pappila, ja pogostan synty merkitsi tietyssä määrin säännöllisen hallinnollisen organisaation olemassaoloa. Kun kerran Savilahden, Jääsen ja Äyräpään pogostat tunnettiin jo 1323 sopimuksessa, niin voidaan olettaa, että varmasti Karjalassa oli jo 1200-luvun lopulla myös Raudun, Sakkolan, Käkisalmen, Kurkijoen ja Sortavalan pogostat. En otaksu Käkisalmen olleen ilman kirkkoa enää 1200-luvun lopulla; Spasski-saari on varmaan saanut nimensä siellä olleen vanhan Vapahtajan kirkon mukaan. Eerikinkronikan mainitsevat ruotsalaisten valloittamat neljätoista kihlakuntaa saattavat olla liioittelua, mutta ne voivat olla myös pogostoja pienempine kappeli-alueineen.

Karjalaisten yhteyksiä kaakkoon valottavat myös Novgorodin tuohikirjoitukset, joista on tavattu karjalaisia nimiä, onpa Karjalasta lähetetty tuohikirjeitäkin, joita tosin tunnetaan vasta 14. ja 15. vuosisadoilta. Erityisen mielenkiintoinen on 1200-luvun alkupuolelle ajoitettu tuohi, joka on itämerensuomalaista kieltä, todennäköisesti karjalan murretta.

Kuva 3. »Suomenkielinen» tuohikirjoitus 1200-luvulta.

Kyseessä lienee kirous tai loitsu, josta M. Haavio on esittänyt uuden, nerokkaan tulkinnan. Sen nojalla tekstin alku on selvä: »Jumalannuoli, ihmisen nuoli sekä nuoli oma.» Loppu on epävarmempaa, mutta ajatus lienee: »Jumala suomii Jakovin.»⁹³

Vaikka ajoitusta ei voitane pitää aivan tarkkaan eikä tiedetä, onko kirjoitus tehty Karjalassa vai Novgorodissa, tuohi viittaa siihen, että jotkut karjalaiset tunsivat kirjoitustaidon ristiretkiajalla.

IV luku

LUOSTARIELÄMÄN ALKU KARJALASSA

1. Luostarien tulo Pohjois-Venäjälle

Karjalassa kuten koko Venäjällä luostareilla oli suuri osuus kristinuskon sekä kristillisen kulttuuriperinteen levittämisessä ja syventämisessä. Perehtymättä luostarien toimintaan ei myöskään karjalaisten juurtuminen idän kristilliseen kulttuuripiiriin ole syvällisesti ymmärrettävissä.

Laatokan Karjalan vanhimpana luostarina on aina pidetty Valamoa, mutta sen synty aika peittyi hämääseen ja siitä on esitetty niin ristiriitaisia käsityksiä, että luostarin koko alkuhistoria on tutkittava uudestaan alkuperäislähteitä käyttäen. Näin joudumme yhteen Karjalan varhaishistorian vaikeimmista ongelmista, ja meidän on pysähdyttävä moniin yksityiskohtiin, ennen kuin voimme jatkaa kehityksen yleislinjan seuraamista. Lähdemme mahdollisimman laajoista taustatiedoista ja etenemme yksityisten lähteiden kriittiseen analyysiin niiden valossa.

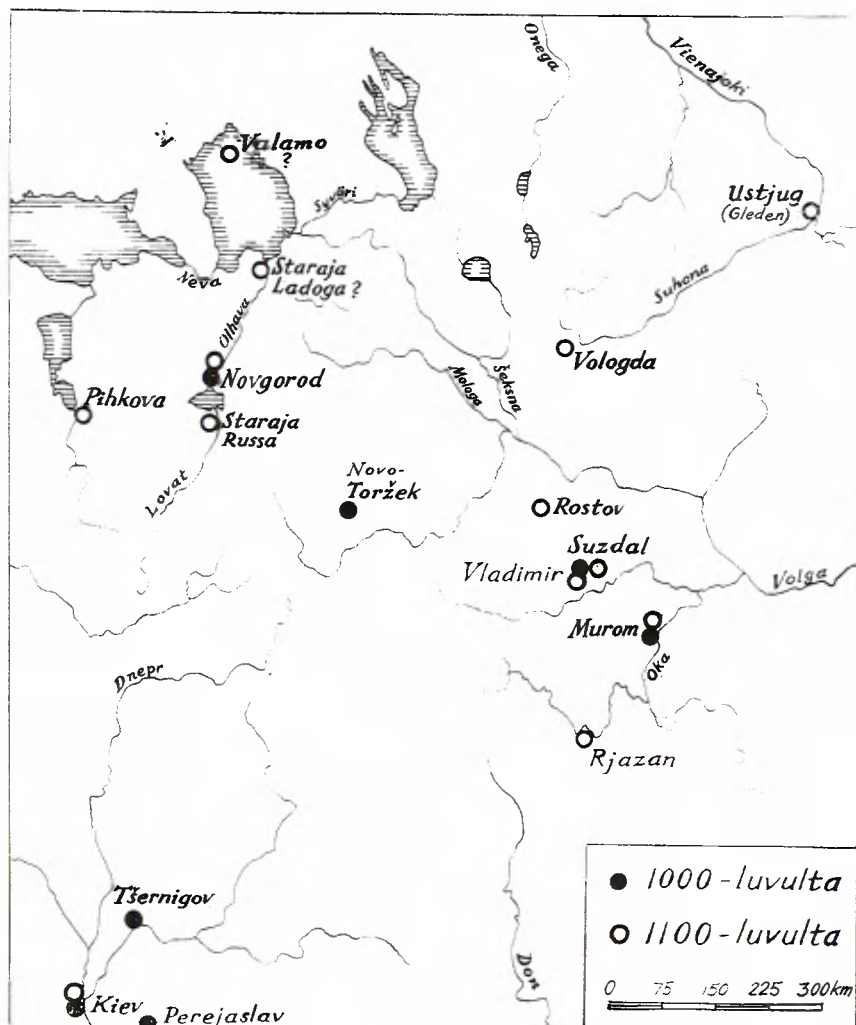
Olemme aikaisemmin todenneet, että Venäjän kirkon ensimmäiset luostarit syntyivät Kieviin 1000-luvun alkupuolella; mahdollisesti ensimmäinen luostari syntyi miltei samaan aikaan myös Novgorodiin, ja vuosisadan loppupuolella perustettiin luostarit myös Volgan suomalaisten asuma-alueille Suzdaliin ja Muromaan.¹ Sen sijaan ei ole mitään varmoja tietoja yhdestäkään luostarista Novgorodin pohjoispuolella kyseisellä vuosisadalla. Pääpaino oli Etelä-Venäjällä, Kievin ympärillä.

1100-luvulla luostarilaitoksen etenemisen pääpaino siirtyi Pohjois-Venäjälle, missä Novgorodin mahdin noustessa myös valtiollinen voimakeskus sijaitsi. Voimme seurata luostarilaitoksen laajenemista tilastollisesti ja tarkkailla, millaisen taustan se antaa asketismin etenemiselle Karjalan suuntaan.²

*Keskiajalla syntyneiden luostarien jakautuminen myöhempien
läänien mukaan*

	1000-luv.	1100-luv.	1200-luv.	1300-luv.	1400-luv.	Yht.
Arkangel (Novgorodin)				2	3	5
Aunus (Novgorodin)				3	8	11
Grodno					3	3
Jaroslav		2	6	3	11	22
Kalužska					8	8
Kerson			2			2
Kiev	12	10	3			25
Kostroma				11	10	21
Käkisalmi (Novgorodin)					4	4
Ljublin	1					1
Minsk			3	3	3	9
Mogilev					3	3
Moskova			2	31	30	63
Novgorod	1	22	10	24	32	89
Orlov			2			2
Perejaslav	1	4				5
Pietari (Novgorodin)					20	20
Pihkova (Novgorodin)		1	2	11	18	32
Rjazan		2		5	3	10
Sedletskej					3	3
Smolensk		7			3	10
Tšernigov	3					3
Tver			6	13	15	34
Vitebsk		4		4		8
Vladimir	2	13	11	17	12	55
Vologda (Novgorodin)		2	3	10	13	28
Volyn	2		5	3	7	17
Muut (yksi tai kaksi kus- sakin)		6	6	16	8	36
Yhteensä	22	63	61	156	217	529

Tilasto kuvaa uusien luostarien syntyä Venäjälle, mutta siitä ei käy ilmi pysyviksi muodostuneiden luostarien määrä, jota tietojen niukkuuden vuoksi on erittäin vaikea, jopa mahdoton eri vuosisatoina laskea. Venäjälle perustettiin keskiajalla erittäin paljon luostareita. Useat niistä olivat pieniä ja lyhytikäisiä: toiset kuolivat jopa perustajan mukana, monia tuhosivat sodat ja eräät elpyivät uudestaan pitkien autiokausien jälkeen. Voimme arvioida karkeasti, että noin yksi kolmasosa luostareista oli lyhytikäisiä, mutta silti jo useiden satojen luostarien perustaminen sekä suurimman osan eläminen uuteen aikaan asti todistaa elävästä hengellisestä harrastuksesta.

Kartta 4. Venäjän varhaisimmat luostarikeskukset.

Yleisesti katsoen luostarien lukumäärän kasvu osoittaa kiihtyvyyttä vuosisadasta toiseen, vain tataarien sekä lännen hyökkäysten alkuaika hidastutti kasvua 1200-luvulla. Pitkän aikaa valtaosa luostareista oli ruhtinaiden ja piispojen kaupunkien lähelle perustamia, mutta jo 1100-luvulla syntyi muutamia erämaaluostareita Pohjois-Venäjälle, tataarivalta sai monet askeetit erämaihin 1200-luvulla, ja varsinkin 1300-luvulla erämaaluostarien

aate koki voimakkaan nousun. Silloin suurin osa uusista luostareista syntyi erakkojen toimesta syrjäisille seuduille, missä ne saivat suuren merkityksen lähetystyössä.³

Novgorod kohosi 1100-luvulla johtoon luostarien perustamisessa, mutta myös Vladimirin alueelle syntyi runsaasti munkkiveljestöjä. Novgorodin taloudellisen, kulttuurillisen ja poliittisen vaikutuksen mukana luostarit etenivät kaikkiin tärkeimpiin Novgorodin intressisuuntiin. Luotettavien tietojen mukaan syntyi Vologdan Troitskij-Kaisarovan luostari v. 1147 bjarmien maahan menevän tärkeän reitin varrelle, jota varsinkin vepsäläiset eräretkeilijät ja siirtolaiset käyttivät; samalla vuosisadalla syntyi vielä kauemmaksi koilliseen Gledenin luostari, josta tuli Ustjugin luostarien edeltäjä.⁴ Pohjoisen suunnalla muodostui Staraja Ladogasta huomattava kirkollinen keskus, ja todennäköisesti Georgin kirkon ympärille muodostui jo 1100-luvun lopulla munkkiveljestö, joka koristi temppeliä bysanttilaistyylinen freskoin, joskaan tiedot Georgin luostarin näin varhaisesta alusta eivät ole varmoja.⁵ Mainittakoon jo tässä, että on epävarmoja tietoja myös Valamon luostarin toiminnasta 1100-luvulla, ja yleisen taustan valossa luostarilaitoksen eteneminen Laatokan Karjalaan mainitulla vuosisadalla tuntuu mahdolliselta.

Vienan ja Laatokan suuntien rinnalla oli yhteys Pihkovaan keskeisimpiä Novgorodin intressisuunnista, ja tiedot Pihkovan Vapahtajan luostarin syntymisestä 1100-luvun puolivälissä vaikuttavat luotettavilta.⁶ Samoihin aikoihin syntyi Volgan ja Okan välisten suomalaisheimojen asuma-alueille useita askeettiyhteisöjä, joista mainittakoon Suzdalin lähelle perustettu Nerlin eli Kidekšan luostari sekä mahdollisesti jo 1100-luvulla mutta viimeistään 1200-luvulla toiminut Rostovin Bogojavlenskijn luostari.⁷

Näyttää ilmeiseltä, että suomensukuiset kauppiaat ja soturit joutuivat 1100-luvun Venäjällä kosketukseen munkkien ja luostarien kanssa, jotka tekivät hiljaista lähetystyötä ympäristössään. Kovin laajaa ja säännöllistä ei kosketuksen tietenkään voi väittää olleen.

Novgorod ja Vladimir johtivat edelleen 1200-luvulla luostarikolonisatiota. Kievin mahtiasema oli mennyttä, mutta Moskovan tienoille ilmentyivät uuden kaupungin suojiin ensimmäiset luostarit, ja myös Tverin alueelle muodostui askeettiyhteisöjä.⁸

Bjarmien kulkureittien varsille syntyi 1200-luvulla uusia kristillisen kilvoittelun tukikohtia. Beloozeron ruhtinas Gleb Vasilkovitš lienee perustanut vuosisadan puolivälissä Ustšehonskin Kolminaisuuden luostarin sekä Kubenskin Vapahtajan luostarin. Ustjugiin syntyi Arkkienkeli Mikaelin luostari v. 1212, ja se sai vuosisadan lopulla seurakseen Johannes Kastajan veljestön.⁹ Laatokalta Volgalle vievän kauppareitin varteen Tihvinän

Kartta 5. Pohjois-Venäjälle sydänkeskiajalla syntyneitä luostareita.

lähelle syntyi 1200-luvun puolivälissä Antonij Dymskin luostari, jonne osa Valamon munkkeja pakeni ruotsalaishyökkäyksiä 1500-luvun lopulla, ja mahdollisesti myös Olhavan alajuoksun varrella Gostinopolskissa oli pieni Nikolain veljestö jo 1200-luvulla, joskin tämä tieto on hyvin epävarma.¹⁰

Seuraavalla vuosisadalla heijastui Moskovan mahdin nousu luostaritilastossa, vaikka Novgorod alakaupunkeineen yhä oli johdossa. Suurin osa 1300-luvun luostareista on yksityisten kilvoittelijain perustamia erämaa-luostareita. Merkittävimpiä oli noin 60 virstaa Moskovasta koilliseen v. 1337 syntynyt Troitse-Sergievon Lavra,¹¹ jonka perustaja Sergei Rado-nešilainen on Venäjän tunnetuimpia pyhiä. Tästä hengellisestä keskuk-

sesta lähti erakoita, lähetyssaarnaajia ja luostarien perustajia kauas Sisä- ja Pohjois-Venäjän metsiin, aina Itä-Karjalaa myöten.

Novgorodin, Pihkovan, Vologdan, Aunuksen ja Arkangelin alueille syntyi 1300-luvulla yhteensä noin 50 luostaria, joista tosin monet jäivät lyhytikäisiksi, mutta enin osa säilyi uudelle ajalle asti. Novgorodin lähelle perustettiin viimeistään v. 1335 Derevjanitskin luostari,¹² josta tuli Konevitsan munkkien turvapaikka Laatokan Karjalan ruotsalaisvallan ajaksi. Itä-Karjalan ja Vienajoen alueille syntyi joukko veljestöjä, joihin palaamme myöhemmin, mutta todettakoon jo tässä, että Valamo on toiminut viimeistään 1300-luvun alkupuolella, ja vuosisadan lopulla syntyi myös Konevitsan luostari Laatokan saareen. Tihvinään lieenee rakennettu jo 1300-luvun lopulla kirkko, jonka ympärille muodostui veljestö viimeistään Tihvinän ihmeitätekevän ikonin ansiosta, joskin luostarin syntyäika on hämärän peitossa.¹³

Novgorodin luostarikolonisaatio pohjoisessa voimistui yhä 1400-luvulla, jolloin sen kanssa kilpaili Moskovan alueilta lähtenyt erakkojen ja munkkien virta, mutta luostariasutuksen huippukausi Itä-Karjalassa oli vasta 1500- ja 1600-luvuilla, jolloin Aunuksen ja Arkangelin lääneihin syntyi noin 20 uutta crämaaluostaria. Tähän vaikutti etenkin vanhauskoisten pakeneminen Pohjois-Venäjälle uskonriitojen aikana.

Yleisesti katsoen alkoi siis luostarien perustaminen vepsäläisten ja karjalaisten asuma-alueiden lähetyville 1100-luvulla, voimistui hitaasti 1200-luvulla, kasvoi huomattavasti 1300-luvulla ja paisui erittäin merkittäväksi seuraavina vuosisatoina. Tämän »luostarien virran» mukana on syntynyt myös Valamon veljestö.

2. Valamon synty perimätiedon valossa

Olemme todenneet, että Laatokan Karjalan asutus ja kulttuuri vielä 900-luvulla oli melko vaatimatonta. Vasta 1000-luvulta lähtien alkoi Karjalan nousu ja laajentuminen, ja vasta 1100-luvulta on kirjallisia tietoja poliittisesta yhteistyöstä Novgorodin kanssa. Totesimme myös, että yhtään luostaria ei 1000-luvulla sijainnut Novgorodin pohjoispuolella, — ellei Valamoa ollut. Tästä taustasta huolimatta monet arvovaltaisetkin tutkijat ovat esittäneet, että Valamon luostari syntyi jo 900-luvulla,¹⁴ minkä tueksi he tavallisesti viittaavat Valamon omaan perimätietoon. Toiset ovat väittäneet, että Valamo perustettiin myöhemmin; tavallisesti mainitaan vuosiluku 1329, minkä tueksi vedotaan eräisiin Novgorodin Sofian kirkon käsikirjoituksiin.¹⁵ Tämä käsitys on etenkin arvostetun tiedemiehen

E. Golubinskijn ansiosta yleistynyt suomalaisessa tutkimuksessa. Kumpi teoria on oikea, sen ratkaisemiseksi on käytävä läpi koko Valamon varhais-historiaan liittyvä lähdeaineisto.

Valamon omasta perimätiedosta on säilynyt kirjallisia muistiinpanoja vasta 1800-luvun alusta, ellei oteta lukuun ns. »Valamon kertomuksia», joita käsittelemme erikseen. Vanhimmat säilyneet asiakirjat eivät sisällä tietoja luostarin perustamisesta, vaan valaisevat lähinnä sen vaiheita 1500-luvulla sekä luostarin uudistamista ruotsalaisvallan jälkeen 1700-luvun alkupuolella.¹⁶ Valamon arkistossa on säilynyt lyhyt luostarin historiikki, jonka paperissa on vesileima 1781, mutta joka sisällön mukaan on tehty metropoliitta *Platonin* v. 1805 ilmestyneen kirkkohistorian jälkeen;¹⁷ Leningradissa on vastaavanlainen teksti 1800-luvun alusta, ja Moskovassa Leninin kirjastossa kolmas vuoden 1811 tienoilta.¹⁸

Kaikki nämä käsikirjoitukset kertovat Valamon luostarin toimineen viimeistään 990-luvulla, jolloin vanhan merjalaisalucen tunnettu lähetyssaarnaaja Avraam Rostovilainen niiden mukaan kilvoitteli jonkin aikaa Valamossa. Ne nojautuvat siis Rostovin Bogojavlenskiin luostarin perustajan elämäkertaan, jota meidän on tutkittava erikseen. Tässä yhteydessä tarkistamme muita mahdollisia perimätiedon lähteitä.

Valamon käsikirjoitus viittaa vanhempaan lähteeseen, jonka mukaan luostarin perustajat Sergei ja Herman olivat kreikkalaisia ja elivät 900-luvun lopulla. Tekijä pääättelee, että he ovat eläneet ruhtinatar Olgan aikana ja paenneet tämän kuoltua seurannutta pakanallista reaktiota pohjoisiin erämaihin. Mahdollisesti Valamossa tosiaan oli luostarin syntyä koskevia vanhoja käsikirjoituksia, mutta valitettavasti ne eivät ole säilyneet, joten niiden lähdekriittillistä arviointia ei voida suorittaa. Niiden puuttuminen pakottaa pitämään 1800-luvun alussa laadittua historiikkia erittäin epävarmana yleistä historiallista taustaa vasten katsottuna.

Ilmeisesti juuri Valamon historiikkeihin nojautuu *Ad. Neoviuksen* muistiinmerkitsemä »Valamon perimätieto», että luostari perustettiin Novgorodin ensimmäisen piispan Joakimin aikana v. 992,¹⁹ mutta se jää yhtä epävarmaksi kuin tässä esitellyt käsikirjoitukset, joiden lähteitä ei ole tarkistettavissa. Myös cräässä painetussa historiikissa on tieto Valamon perustamisesta piispa Joakimin toimesta, minkä perusteluna viitataan jopa Königsbergin eli Radzivillin sekä Nikonin kronikoihin.²⁰ Näissä kronikoissa ei kuitenkaan ole mitään Valamon luostarin perustamisesta, joten kyseessä on erehdys.

Vielä rohkeampi »perimätieto» on esitetty Valamon luostarin julkaisemassa teoksessa »Valaamskij monastyr», jonka ensimmäinen painos ilmes-

tyi v. 1847. Sen mukaan apostoli Andreas oli käynyt Valamossa matkustaessaan Kieivistä Novgorodin ja Laatokan kautta meritse Roomaan. Pian hänen jälkeensä olivat Valamoon tulleet kreikkalaiset munkit Sergei ja Herman asettuneet sinne sekä käännöttäneet useita nimeltä mainittuja pakanoita kristinuskoon. Myös tämän mukaan Valamo toimi järjestyneenä luostarina 900-luvun lopulla Avraam Rostovilaisen aikana, ja sen perustajien jäännökset siirrettiin v. 1050 suojaan Novgorodiin jo kolmannen kerran.²¹ Perusteluina viitataan Valamon kirjaston kahteen »vanhaan» käsikirjoitukseen »Opoved» ja »Vseletnik», joista jälkimmäinen esitetään Venäjän metropoliitan Hilarionin 1050-luvulla tekemäksi. Mutta teoksen kirjoittajat eivät ole itse käyttäneet mainittuja lähteitä, vaan nojautuvat A. I. Sulakadzevin antamiin tietoihin. Näitä käsikirjoituksia ei henkilökohtaisesti tuntenut kukaan muu kuin Sulakadzev, joten meidän on kysyttävä, miten luotettavia hänen tutkimuksensa ovat.

Aleksander Ivanovitš Sulakadzevista on hyvin niukasti henkilötietoja. Hän syntyi v. 1771 Rjazanin kuvernementissa ja kuoli vuosien 1828—30 tienoilla. Palvellessaan virkamiehenä finanssiministeriössä Pietarissa hän harrasti erityisesti vanhojen käsikirjoitusten kokoamista ja tutkimista. Venäjälläkin vallitsi 1800-luvun alussa kansallisromanttinen henki, joten menneisyyteen kohdistuva harrastus oli yleistä, ja sen avulla karttuivat monet tunnetut käsikirjoituskokoelmat. Vuonna 1813 mainitaan Sulakadzevilla olleen yli 2000 vanhaa käsikirjoitusta, ja monet hänen löytönsä herättivät suurta huomiota. Hän kävi myös Valamossa tutkimassa luostarin syntyhistoriaa.²²

Sulakadzevin tekstiharvinaisuudet lienevät jo hänen elässään herättäneet epäilyksiä asiantuntijoissa, mutta Valamossa luotettiin lujasti hänen tietoihinsa luostarin alkuvaiheista. Kun sitten igumeni Damaskin v. 1850 onnitteli tunnettua tutkijaa A. Vostokovia hänen julkaisemastaan Rumjantsevin käsikirjoituskokoelman luettelosta ja tiedusteli Sulakadzeviin viitaten lisälähteitä Valamon historiaan, Vostokov yllättäen paljasti Sulakadzevin väärentäjäksi.²³ Hän totesi, että »Sulakadzev vainaja» oli tehnyt moniin käsikirjoituksiin muutoksia ja sepittänyt toisia kokonaan itse. Vastauksessaan igumeni ei edes yrittänyt kiistää syytöstä.²⁴ Kirjeenvaihdosta näkyy, että igumeni Damaskin, joka etsimällä etsi Valamon varhaishistoriaa koskevia lähteitä, ei ollut koskaan nähnyt Sulakadzevin mainitsemia »Valamon käsikirjoituksia» ja että niitä ei ainakaan hänen aikanaan Valamossa ollut.

Sulakadzevin väärennyksiä tutki mm. I. Šljapkin, joka v. 1890 totesi käsikirjoitukset »Opoved» ja »Vseletnik» Sulakadzevin keksinnöiksi.²⁵ Myö-

hemmin on *M. N. Speranskij* julkaissut kaksi tutkimusta, joissa hän tulee samoihin tuloksiin todeten, että Sulakadzev oli Bardinin ohella viime vuosisadan suurimpia käsikirjoitusten väärentäjiä Venäjällä. Edellisten lisäksi hän tuntee kolme muuta Valamoa koskevaa Sulakadzevin väärennöstä, joista yksi on olevinaan vuodelta 1116 ja mainitsee »Valamon saaren luostarin ihmeidentekijät Sergein ja Hermanin»; toinen on merkitty vuodelle 1332 ja siinä mainitaan »isämme Perfurija, Valamon igumeni Nevan järveltä».²⁶ Samaan joukkoon *Speranskij* liittää myös käsikirjoituksen »Valamon luostarin historioitsija», mutta siinä ilmoitetaan tekijäksi Valamon pappismunkki Misail eikä se ole täysin Sulakadzevin tyyliä. Mahdollisesti Misail on kirjoittanut tekstin Sulakadzevin opastuksella, mutta hän on voinut käyttää Valamossa säilynyttä historiikkia lähteenään, sillä kertomuksissa on yhtäläisyyksiä. Näiden seikkojen vuoksi Misailin tekstillä ei kuitenkaan ole itsenäistä lähdearvoa.

Toteamme siis, että tiedot Valamon perustamisesta tai toiminnasta 900-luvulla nojautuvat kolmeen lähderyhmään: Avraam Rostovilaisen elämäkertaan, Valamon omaan perimätietoon sekä Sulakadzevin väärentämiin käsikirjoituksiin. Avraam Rostovilaisen elämäkerta syntyi 1400-luvulla ja tutkimme sitä erikseen. Valamon omaa perimätietoa on säilynyt kirjallisena vasta 1800-luvun alusta, mikä tosin on ymmärrettävää, sillä luostaria on hävitetty sodissa ja se oli kokonaan autiona vuosien 1610—1718 välillä, mutta luostarin oman perimätiedon lähdearvo on hyvin heikko jo sen myöhäisyyden vuoksi. Sulakadzevin »tutkimuksiin» perustuvat lähteet on tietysti hylättävä kokonaan, ja esim. tieto Sergein ja Hermanin jäännösten siirtämisestä v. 1050 kuuluu hänen keksintöihinsä.

Luostarin perimätieto sisältää mainintoja myös 1100-luvulta. Siihen sisältyvä kertomus pyhittäjien jäännösten siirtämisestä v. 1163 nojautuu kronikoihin, joita käsittelemme jalempänä, mutta tieto jäännösten palauttamisesta Novgorodista Valamoon sekä niiden hautaamisesta syvälle maahan v. 1179 tai 1180 puuttuu vanhimmista lähteistä.²⁷ Muistiinmerkintöjen nuoren iän mukana tämäkin tieto jää erittäin epävarmaksi. Sen sijaan väite, että igumeni Martirij rakennutti v. 1192 Valamoon kirkon, on ilmeisesti syntynyt erehdyksessä Novgorodin kronikan sanoista vuoden 1192 kohdalla: »Tänä vuonna igumeni Martirij pystytti [Staraja] Russan saarelle kirkon pyhän Kristuksen Kirkastumisen nimelle ja perusti luostarin, ja se oli kristikansan turvapaikkana.»²⁸ Myös Valamo oli Kristuksen Kirkastumiselle pyhitetty, joten maininta saaresta sekä kirkon nimestä on aiheuttanut sekaannuksen.

3. Volgan latvoilta Valamoon?

Kuten olemme todenneet liittyy rostovilaisen munkin Avraamin elämäkerta Valamon varhaishistoriaan, mutta tiedot hänen elinajastaan ovat yhtä kiistanalaiset kuin Valamon synnystäkin. Kirkollinen perimätieto pitää häntä ruhtinas Vladimir Pyhän aikalaisena, mitä tukee Tverin kronikassa vuoden 990 kohdalla oleva maininta: »Volosin palvonnan hävittämisestä Rostovissa: Katso siitä Avraamij Bogojavlenskijn, Rostovin ihmeidentekijän, elämäkertaa.»²⁹ Kyseinen kronikan käsikirjoitus on tehty vuoden 1534 tienoilla, joten viimeistään silloin on kirjallinen Avraamin elämäkerta tunnettu.

Lähteissä kerrotaan Avraamin yhteyksistä »ruhtinas Vladimiriin», mikä on vahvistanut käsitystä hänen elämästään 900-luvulla, ja perimätiedon mukaisesti hänen kuolinvuodekseen on mainittu 1010.³⁰ Toiset tutkijat ovat katsoneet, että elämäkerran viittaukset ruhtinas Vladimiriin tarkoittavat Vladimir Monomahia, joka hallitsi Novgorodissa vv. 1113—1125, joten Avraam olisi elänyt 1100-luvun alkupuolella, mihin sopii perimätieto hänen jäännöstensä löytymisestä ruhtinas Vsevolodin aikana (1176—1212).³¹ Uusimmassa tutkimuksessa on varsinkin *Golubinskijn* ansiosta yleistynyt käsitys, että elämäkerran viittaukset ruhtinas Vladimiriin ja Rostovin ensimmäisiin piispoihin ovat myöhäisiä lisäjä ja että Avraam on elänyt vasta 1300-luvulla.³² Golubinskijn perusteluina ovat pääasiassa elämäkerran viittaukset Rostovin seutujen ruhtinasperheisiin, jotka muodostuivat 1200-luvulla, sekä yhteydet Valamoon, joka hänen käsityksensä mukaan syntyi 1300-luvulla. Viittaukset Vladimiriin hän tulkitsee siten, että ne tarkoittavat samannimisen kaupungin ruhtinaita.

Myös Golubinskijn perustelut ovat yhtä epävarmoja kuin toisten, ja esim. Valamo on niistä pudotettava heti pois, koska sen syntyäika on kyseenalainen. Lähteiden uusi analyysi on siis välttämätöntä.

Avraamin elämäkerta lienee kirjoitettu muistiin 1400-luvulla, joskin sen vanhimmat säilyneet käsikirjoitukset ovat ehkä seuraavalta vuosisadalta.³³ Sen teksteissä erotetaan kolme redaktiota, joista ensimmäinen on lyhin ja kolmas laajin. Muut tutkijat pitävät lyhintä kertomusta alkuperäisenä ja toista sekä kolmatta myöhempinä laajennuksina, mutta *Golubinskij* pitää toista ns. normaaliredaktiona, josta ensimmäinen edustaa lyhennelmää ja kolmas eli valamolainen myöhempää laajentumaa.³⁴

Nämä tekstit ovat vertailtavissa seuraavasti: ensimmäisen redaktion vanhin käsikirjoitus metropoliitta *Makarijn* 1500-luvun puolivälissä toimittamassa Mineassa lokakuun 29 päivän kohdalla³⁵ ja toinen redaktio 17. vs:n käsikirjoituksen pohjalta painettuna lähdejulkaisussa, niin että

erään variantin siitä poikkeavat kohdat on tuotu viitteissä mukaan; keskeisiltä osiltaan se on painettu myös *Makarijn kirkkohistoriassa*.³⁶ Kolmas eli valamolainen redaktio tunnettiin viime vuosisadalla vain Valamon luostarin 1800-luvun alun historiikista, mutta v. 1890 julkaisi *M. I. Sokolov* löytämänsä kolmannen redaktion tekstin 1700-luvulta peräisin olevan käsikirjoituksen mukaan sekä v. 1895 siinä olleen johdannon, joka sisältää merkittäviä tietoja kolmannen redaktion synnystä.³⁷ Näin meillä on mahdollisuus tekstien kriittilliseen vertailuun.

Ongelmamme kannalta on tärkeää todeta, että ns. ensimmäinen redaktio vaikenee Avraam Rostovilaisen käynnistä Valamossa. Se kertoo, että Avraam syntyi kunniallisista vanhemmista, ryhtyi munkiksi, hävitti Volosin patsaat Rostovista ruhtinas Vladimirin aikana, joutui sielunvihollisen kiusaamaksi ja kävi paholaisella ratsastaen Konstantinopolissa. Kilvoiteltuaan munkkina hän perusti Rostoviin luostarin.

Toinen redaktio kuvaa laajemmin, että Avraam oli kotoisin Tšuhloman kaupungista Koillis-Venäjän Galitšista, matkusti Novgorodiin, tutustui siellä pyhiin paikkoihin sekä vaelasi Valamon luostariin Laatokan järvelle, missä hän pääsi veljestön jäseneksi. Valamosta hän lähti Rostoviin, käännnytti siellä pakanoita kristinuskoon ja perusti luostarin.

Kolmas eli valamolainen redaktio lisää vielä, että Avraam oli syntyään pakana, nimeltä Iverik. Novgorodista hän matkusti Olhavaa pitkin Laatokalle, päätyi Valamon Pyhän Kolminaisuuden (!) luostariin, missä hän igumeni Feognostin vaikutuksesta kääntyi kristinuskoon ja ryhtyi munkiksi ottaen nimen Avraamij. Kertomus Rostovin luostarin perustamisesta on tässäkin samantapainen kuin toisissa redaktioissa.

Kolmannen redaktion johdannosta käy ilmi, että tekstin oli tehnyt Rostovin Bogojavlenskijn luostarin munkki Grigorij v. 1649 saatuaan samasta luostarista edellisellä vuosisadalla koottua aineistoa. Arkki-mandriitta Ermogen ei kuitenkaan hyväksynyt elämäkertaa viralliseen käyttöön, sillä hänen mielestään ihmeidentekijä Avraam ei elänyt Vladimir Pyhän, vaan Vladimir Monomahin aikana. Jo 1600-luvulla väiteltiin siis Avraamin elinajasta, mutta silloin ei kukaan sijoittanut häntä 1300-luvulle. Kuten myös Tverin kronikasta näkyy, Avraamia pidettiin 1500-luvun alkupuolella yleisesti Vladimir Pyhän aikalaisena. Vasta seuraavalla vuosisadalla epäiltiin häntä Vladimir Monomahin aikalaiseksi, mutta tämä kanta ei saanut virallista hyväksymistä.

Tietääkseni ei kukaan tutkija ole suorittanut Avraamin elämäkertojen paleografista vertailua, joka ehkä luotettavimmin vastaisi kysymyksen, mikä redaktioista on vanhin. Tehtävää on mahdoton myös tässä yhtey-

dessä suorittaa. Yleisluontoisen tarkastelun perusteella näyttää paleografia tukevan *Makarijn* ja *Kljutševskijn* teoriaa, että ensimmäinen redak-tio on vanhin.³⁸

Tätä kantaa vahvistaa myös tekstin sisällön vertailu. Ensimmäinen re-daktio on suppein, kun taas muissa on lisäyksiä, joita usein tulee elämä-kertoihin ajan mukana. Valamoa ei mainita ensimmäisessä redaktiossa ilmeisesti sen vuoksi, että metropoliitta Makarij otti tämän redaktion suureen Mineaansa juuri samoihin aikoihin, kun hän joutui taistelemaan luostarien uudistamisaatteita vastaan, joita esitettiin Valamon luostarin perustajien nimissä.³⁹ Todennäköisesti Valamo oli niiden täh-den Makarijn epäsuosiossa, eikä hän voinut pitää suotavana kertoa kun-nioitetun pyhän oleskelusta harhaopetuksen tyysijassa. Toinen »epä-virallinen» redak-tio säilytti kertomuksen pyhittäjän käynnistä Valamossa.

Kaikki redaktiot kertovat yhtäpitävästi Avraamin hävittäneen Rosto-vissa Volosin epäjumalankuvan, käännyttäneen asukkaita kristinuskoon ja perustaneen Bogojavlenskiin luostarin. Nestorin kronikan Laurentius-teksti mainitsee v. 1261 kohdalla tämän luostarin arkkimandriitan, joten luostari on syntynyt sitä ennen, eikä arkkimandriitan arvoa anneta aivan uuden ja merkityksättömän luostarin johtajalle.⁴⁰ Venäjän vanhimman ja arvokkaimman kronikan maininta lujittaa siis käsitystä, että Avraam Rostovilainen on elänyt viimeistään 1200-luvun alkupuolella.

Jos rostovilainen pyhittäjä olisi elänyt 1300-luvulla, se olisi varmaan muistettu seuraavalla vuosisadalla tehdyssä elämäkerrassa, sillä perimätiedon säilyvyys keskiajalla oli merkittävän suuri. Tämäkin tukee näke-mystä, että Avraam Rostovilainen eli aikaisemmin ja että muistitieto hänestä oli ehtinyt voimakkaasti hämärtyä, kun elämäkerta kirjoitettiin. Koska tekstit kertovat Rostovin epäjumalankuvan hävittämisestä sekä asukkaiden käännästä kristinuskoon, viittaa tämäkin kaukaisem-paan aikaan kuin 1300-luvulle, jolloin Rostovissa ei varmasti enää ollut Volosin kuvia eikä sen lähellä pakanoita, joskin ruhtinaskunnan alueella kauempana pakanuutta todennäköisesti oli säilynyt. Kronikat sisältävät melko runsaasti tietoja Rostovin kirkoista ja luostareista 1200-luvun alusta lähtien.

Teoria Avraam Rostovilaisen elämästä 1300-luvulla ei nojaa lujiin todisteisiin. Tunnettujen tosiseikkojen taustaan sopii parhaiten käsitys, että Avraam on elänyt 1100-luvulla tai 1200-luvun alussa. Elämäkerran viittaukset ruhtinas Vladimiriin sopivat Vladimir Monomahiin, varsin-kin kun muistaa perimätiedot Avraamin jäännösten löytymisestä 1100-luvun loppupuolella. Perusteluihin voidaan lisätä vielä yleisesti hyväk-sytty käsitys, että Bogojavlenskiin luostari on Rostovin vanhin, sillä

Pietarin luostari mainitaan Laurentiuskronikassa vuoden 1214 kohdalla, Bogoslovskij-luostari v. 1288 ja myös Vapahtajan luostari lieene 1200-luvulta.⁴¹

Näyttää siis todennäköiseltä, että Avraam Rostovilainen on elänyt 1100-luvun alkupuolella, — ruhtinas Vladimir I:n aikalainen hän sentään tuskin on ollut. Tämä ei todista lopullisesti Valamon luostarin olleen toiminnassa tuohon aikaan. Avraamin Valamossa käynnin puuttuminen elämäkerran ensimmäisestä redaktiosta voidaan selittää luontevasti metropoliitta Makarijn toiminnan valossa, mutta Avraamin elin-aikaa emme siis pysty täysin varmasti todistamaan. Koska kuitenkin 1500-luvulla ja 1600-luvun asiaa koskevissa tutkielmissa Avraam yksimielisesti sijoitettiin jomman kumman mainitun Vladimirin aikaan, on meidän loppupäätelmissä otettava huomioon tämä perinne.

4. Taru ja todellisuus »Valamon kertomuksissa»

Jo viime vuosisadalla tunnettiin käsikirjoituksia, joissa viitattiin Valamon perustajien Sergein ja Hermanin jäännösten siirtoon ja esitettiin heidän nimissään saarna munkkien maanomistusta vastaan. Näiden »Valamon kertomusten» alkuperää ryhdyttiin tarkemmin tutkimaan tämän vuosisadan alussa ja niiden todettiin liittyvän luostarien maanomistus-ongelmaan 1500-luvulla.⁴²

Kirkolle oli kertynyt runsaasti maita, joita ruhtinaat 1400-luvun lopulta lähtien pyrkivät ottamaan haltuunsa. Niinpä Moskovan suuriruhtinas riisti Novgorodin arkkipiispalta tiluksia v. 1478 ja toisen kerran v. 1500; myös monet luostarit menettivät verotilojaan. Kirkolliset johtajat nousivat puolustamaan maaomistuksia, mutta oli myös niitä, jotka katsoivat, että luostarien rikkaus on vain esteenä kristilliselle kilvoittelulle. Etenkin tunnetun askeetin Nil Sorskijn oppilaat saarnasivat munkkien köyhyyden ja nöyryyden ihannetta tukien siten tsaarien pyrkimyksiä luostarien omaisuuden takavarikoimiseksi.

Tältä taustalta ovat syntyneet ns. »Valamon kertomukset», joiden tekijää ei monista yrityksistä huolimatta ole voitu lopullisesti selvittää.⁴³ G. N. Moiseeva on osoittanut vakuuttavasti, että kertomukset on kirjoitettu vanhempien lähteiden pohjalta vuoden 1551 aikana, jolloin ns. Stoglav-kirkolliskokous käsitteli uudistusongelmia.⁴⁴

»Valamon kertomukset» on laadittu luostarin perustajien Sergein ja Hermanin opetuspuheiden muotoon, ja niiden johdantona on lyhyt viittaus pyhittäjien muistoon sekä heidän kulttiinsa. Niissä voidaan

erottaa viisi osaa: Sergein ja Hermanin muistelu, varsinainen »Saarnakertomus» (Beseda), »Toinen kertomus» (Inoe skazanie), lyhyt »Ilmoitus» (Izvet) sekä Kirill Uusjärveläisen ennustus tulevasta koettelemusten ajasta. Näistä tärkein ja laajin eli varsinainen saarnakertomus alkaa seuraavasti:

»Syyskuun 11 päivänä pyhien isiemme Sergein ja Hermanin, Valamon luostarin perustajien, jäännösten siirto Suuresta Novgorodista Karjalan piirikuntaan kaikkein armollisimman Vapahtajan luostariin, Valamon saarelle, Nevan järvelle. Ja heidän ikoninsa, Sergein ja Hermanin, maalattiin pyhän isämme Johanneksen, Suuren Novgorodin arkkipiispan, uuden ihmeidentekijän, siunauksesta. Ja tämä on kirjoitettu pyhien jumalallisten kirjojen perustaksi ja korjaukseksi sekä perustukseksi ortodoksiselle kristilliselle uskolle, heidän muistonsa kunniaksi.»⁴⁵

Tekstissä ilmoitetaan, että kyseessä on Sergein ja Hermanin opetus kirjoittajan ajalle, sillä Valamon pyhittäjät olivat ennalta saaneet tiedon tsaarien armosta, ruhtinaiden ymmärtämättömyydestä sekä munkkilaisuuden häviöstä viimeisinä aikoina. Pyhittäjät ylistävät valtaa, jonka Jumala on antanut tsaareille ja kehottavat kaikkia tottelemaan heitä, sillä tsaari puolestaan on alamaisistaan vastuussa Jumalalle. Munkkien maanomistus johtaa kirjoittajan mielestä vain pahaan, kun taas köyhät munkit viettävät Jumalalle otollista elämää. Munkkien ei tule osallistua maalliseen valtaan, mutta hallitsijan tulee kuunnella maallisten neuvonantajiensä mielipiteitä korkeassa virassaan.

Edelliselle läheistä sukua on »Toinen kertomus», joka alkaa näin: »Tämä on toinen sanamuoto samasta kertomuksesta, sanoma pyhittäjäigumenien Sergein ja Hermanin, Valamon kunniallisen luostarin perustajien, ilmestyksestä, [osoitettuna] Suuren Novgorodin hallitsevalle ruhtinaalle, posadnikalle ja heidän kanssaan kaikille novgorodilaisille.»⁴⁶

Johdannon jälkeen seuraa saarna, jossa korostetaan Moskovan suuri-ruhtinaan oikeutta alistaa koko Venäjä valtaansa, ja sisältö viittaa siihen, että kyseessä on Sergein ja Hermanin nimissä tehty propagandakirjoitus, jonka aihe sopii parhaiten 1400-luvun loppupuolen sisäisiin taisteluihin Venäjällä. Ajoitusta tukee kertomuksen osoitus posadnikalle, sillä kuten tunnettua tämä virka jäi pois käytöstä Moskovan vallattua Novgorodin v. 1478.

Tekstin lopussa on maininta, joka yhdistää kirjoittajan puhetorvet Sergein ja Hermanin 1100-luvulle:

»Ja pappispyhittäjä Johannes arkkipiispa kuuli yleisessä kirkolliskokouksessa pyhittäjistä tällaisen sanoman ja tällaisesta todistuksesta siu-

nasi heidät kunniallisesti lahjoja jakaen, ja käski kirjallisesti, ettei sitä [sanomaa] erotettaisi heidän saarnakertomuksestaan.»

Pappispyhittäjä tarkoittaa varmasti 1100-luvulla elänyttä arkkipiispa Johannesta, joka tekstin mukaan oli siis vahvistanut Sergein ja Hermanin kultin. Tätä tukee maininta pyhittäjien ikonin maalaamisesta, sillä se kuului kanonisoimistoimenpiteisiin. Yleistä kirkolliskokousta ei tietenkään ole pidetty, mutta v. 1169 oli Kievin suuri venäläinen kirkolliskokous luostarisääntökysymysten merkeissä, ja arkkipiispa Johanneksen tiedetään antaneen määräyksiä kirkollisten muistopäivien viettämisestä yksinkin.⁴⁷ Tekijä siis vihjaisee, että Sergein ja Hermanin opetuksiin oli vedottu jo 1100-luvun kirkolliskokouksessa, mikä tietenkin näyttää liioitellulta. »Valamon kertomuksissa» edellytetään joka tapauksessa, että pyhä arkkipiispa Johannes virallisti Sergein ja Hermanin pyhittäjänäseman, joka kertomusten laajan levinneisyyden valossa näyttää olleen yleisesti hyväksytty 1500- ja 1600-luvuilla.

Vaikeampitajuinen on »Izvet» tekstin alku, jossa aikamäärät tuntuvat olevan sekaisin:

»Ilmoitus pyhittäjä- ja jumalankantajaisistämme Sergeistä ja Hermanista, Valamon saarella vuonna 6907 (1399) Gennadijn, Suuren Novgorodin ja Pihkovan arkkipiispan, aikana. [Tämä on] pyhittäjäisämme Josif Volokolamskijn, Josifovin luostarin uuden ihmeidentekijän, Korkeimman käskystä Moskovan suurille ja jumalallisille tsaareille sekä Jumalaa pelkääväisille ruhtinaille siitä kirjoittama, miten he lannistaisivat suuret venäläiset alueruhtinaat ja murskaisivat vihollisensa»...⁴⁸

Tekstissä mainitaan, että jo Sergei ja Herman olivat kirjoittaneet asiasta, mutta varmemmaksi vakuudeksi tekijä panee lopullisen ilmoituksen aikalaisia lähempänä olleen askeetin suuhun. Josif Volokolamskij (k. 1515) perusti Moskovan lähelle tunnetun luostarin ja kirjoitti vuosisatojen vaihteessa opetuspuheita käsitellen mm. hengellisen ja maallisen vallan suhdetta. Yhdessä arkkipiispa Gennadijn kanssa hän edusti kirkollista näkemystä, jonka mukaan tsaarille tunnustetaan korkea asema, mutta ei rajatonta yksinvaltaa: hänen toivotaan hallitsevan Jumalan käskyjen mukaisesti, joita kirkko opettaa. Josif taisteli myös luostarien maanomistusten puolesta, joten Valamon kertomuksissa yhdistetään kaksi eri aatevirtausta, Nil Sorskiin köyhyyttä korostava asketismi ja Josif Volokolamskijn käytännöllisempi suuntaus.⁴⁹

Jos kysymme, miten »Valamon kertomuksia» on historiallisina lähteinä arvioitava, meidän on muistettava, että Venäjällä on paljon pyhiä, joiden elämäkertatiedot ovat erittäin niukat. Tunnetut kilvoittelijat olivat usein tavallisia munkkeja, joiden elämään heidän omana aikanaan

ei kiinnitetty suurta huomiota. Vasta jälkeinpäin, kun pyhän kultti oli vakiintunut, laadittiin elämäkerta, johon idässä kuten lännessäkin tuli yleisiä legendaarisia piirteitä muisti- tai perimätietona säilyneen historiallisen aineksen täydennykseksi.

Toiseksi on korostettava, että keskiajalla sekä uuden ajan alussa uskonnolliset kirjailijat harvoin puhuivat omissa nimissään, vaan esittivät omatkin aatteensa jonkun arvovaltaisen pyhän suulla, jotta sanoma sai suurempaa kantavuutta. Tietenkin pyrittiin puhetorveksi ottamaan historiallinen henkilö, jonka muistoon esitetty sanoma jollakin tavoin sopi, niin että esitys oli luonnollisen ja luotettavan tuntuinen.

Valamon kertomusten sepittäjä, mahdollisesti Valamossa oleskellut tai ainakin siellä käynyt munkki, kirjoitti opetuspuheensa luostarien rikakautta vastaan ja tsaarien suuren mutta rajoitetun vallan puolesta Valamon luostarin perustajien, pyhien Sergein ja Hermanin, nimissä. Näyttää luonnolliselta, että hän vetosi tunnettujen, arvossa pidettyjen kilvoittelijain auktoriteettiin ja että hän nojautui luotettuna pidettyyn perimätietoon saadakseen uskottavan perustan kirkkopoliittiselle propagandalleen.

»Valamon kertomusten» lähteinä on täytynyt siis olla perimätietoa luostarin perustajista. Jos Sergein ja Hermanin kultti sekä heidän pyhittäjän arvonsa olivat 1500-luvulla yleisesti tunnettuja tosiseikkoja, heistä on täytynyt olla myös kirjoitettu elämäkerta, jossa pyhyiden kriteeriot, mm. heidän aiheuttamansa ihmeet, on esitetty. Kertomusten luettelonimeksi monissa käsikirjoituskokoelmissa on vakiintunut »Pyhittäjien Sergein ja Hermanin elämäkerta», ja tämä nimi esiintyy myös »Valamon kertomusten» eräiden käsikirjoitusten alkuna.⁵⁰

Päätöksen johdanto lienee otettu juuri Sergein ja Hermanin elämäkerrasta, joka itsenäisenä tekstinä on hävinnyt kuten monet muut vanhat käsikirjoitukset, mutta josta näin on säilynyt alku pyhien elämäkertoille tyypillisine muistopäivämerkintöineen. Kertomusten lähteenä on ollut myös pyhän arkkipiispa Johanneksen elämäkerta, jonka kirjoitti tunnettu hagiografi Pakomios juuri Novgorodin häviön aikoihin 1470-luvun lopulla tai 1480-luvulla⁵¹ ja josta on lainattu arkkipiispan ratsastaminen paholaisella Jerusalemiin. Edelleen lähteinä on käytetty kirkkopoliittisia ja hengellisiä kirjoituksia 1400-luvun lopulta ja 1500-luvun alkupuolelta, kuten olemme todenneet. Eräät kertomusten kohdat on sepitetty niin juhlavalla ja runollisella tyyllillä, että esikuvina lienevät olleet aikaisemmat ylistyskirjoitukset, jopa kirkkoveisut.

Kaiken kaikkiaan eri lähdeaineokset sekä taru ja todellisuus sekoittuvat »Valamon kertomuksissa» niin perusteellisesti, että on mahdoton sanoa

yksityiskohtaisesti, mikä niissä on historiallisesti totta ja mikä tarua. Mutta nämä kertomukset sekä niiden laaja levinneisyys — Moiseeva esittelee yhteensä neljäkymmentä tekstiä — todistavat, että viimeistään 1500-luvun puolivälissä, mutta todennäköisesti jo aikaisemmin, Sergeitä ja Hermania on pidetty Valamon luostarin perustajina, heille on julki-
sesti tunnustettu pyhittäjän asema, heidän muistopäivänsä, syyskuun 11. päivä, on tunnettu, heidän ikoninsa on tiedetty maalatuksi, ja heidän kulttinsa väitettiin perustuvan pyhän arkkipiispa Johanneksen vahvistukseen. Heidän auktoriteettiinsa on vedottu kirkkopoliittisessa kiistassa kirkolliskokousta myöten. Näitä todisteita ei voi täysin sivuuttaa.

»Valamon kertomuksissa» liitetään Sergein ja Hermanin jäännösten siirtäminen sekä heidän ikoninsa maalaaminen selvästi ja tietoisesti 1100-luvulle, mutta »Izvet» teksti sisältää hämärän maininnan, jossa yhdistyvät Valamon perustajat, vuosi 1399, arkkipiispa Gennadij sekä Josif Volokolamskij. Nyt kuitenkin Gennadij oli arkkipiispana vv. 1484—1504,⁵² siis Josif Volokolamskijn aikana, eikä Valamon luostarin perustajia mitenkään voi pitää heidän aikalaisinaan. Vaikka »vanhus Sergei» olisi tullut Valamoon v. 1329, hän ei olisi voinut olla elossa enää v. 1399. Vuosiluku on siis virheellinen. Mahdollisesti erehdys on tullut slaavilaisessa sataluvun merkissä ja tekijä tarkoittanee tekstin syntyä v. 1499 yhdistäessään Valamon perustajien muistoon Gennadijn ja Volokolamskijn.

Entä jos »Valamon kertomuksissa» on sekoitettu toisiinsa Johannes I:n (1163—86) ja Johannes II:n aika (1388—1415)? Mikäli perimätieto Sergeistä ja Hermanista sekä Johannes II:n ajasta oli kertomusten syntyä aikana täysin hämärtynyt, erehdys on tietysti mahdollinen, mutta aina-
kaan tietoinen harhautus ei näytä uskottavalta, sillä teksti oli tarkoitettu arvovaltaiselle asiantuntijajoukolle, joten valheellisuus olisi paljastunut, etenkin kun muistaa, että juuri 1500-luvun puolivälissä koottiin ja tarkistettiin runsaasti pyhien elämäkertoja metropoliitta Makarijn johdolla. Johannes II:n aikaa tunnettiin vielä 1500-luvulla melko hyvin, ja koska hän ei ollut pyhä, ei pappispyhittäjän arvoa voitu käyttää hänen yhteydessään. Johanneksien henkilöahmoja ei ole sekoitettu keskenään, ja koska »Valamon kertomukset» todistavat, että perimätietoa Sergeistä ja Hermanista oli säilynyt, ei aikamäärien sekoittuminen vaikuta kovin todennäköiseltä.

Neuvostoliittolaiset tutkijat etenkin G. N. Moiseeva ja I. P. Šaskolskij, olivat keskusteluissa kanssani sitä mieltä, että tällaiset kirkolliset lähteet kuten »Valamon kertomukset» ovat täysin epäluotettavia ja niiden sisältö munkkien keksimää. Länsimainen tutkimus ei kuitenkaan voi ottaa

aivan näin skeptistä asennetta, jossa heijastunee marxilainen kaiken kirkollisen väheksyminen. Meillä katsotaan yleisesti, että kirkollisissa lähteissä on paljon epäluotettavia piirteitä, mutta että niiden pohjana ovat yleensä tietyt reaaliset tosiseikat. »Valamon kertomusten» kohdalla tämä on sitäkin ilmeisempää, koska tekijän tarkoituksen kannalta oli ehdottoman edullista nojautua totena pidettyyn ja arvovaltaiseen perimätietoon. Tuo reaalinen perusta oli Sergein ja Hermanin pyhittäjän asema sekä heidän kulttinsa Valamon luostarin perustajina.

Jos vielä kysytään, miksi 1500-luvulla vedottiin näin arvovaltaisesti nimenomaan Sergein ja Hermanin muistoon, ei selitykseksi sovi, että Valamo edusti luostaria, jolla ei ollut maatilaintressejä ajettavanaan.⁵³ Vatjan viidenneksen verokirjan mukaan luostarilla oli noin 150 maatilaa, joten Valamon silloiseen asemaan ei kertomusten tekijä ole voinut nojautua. Koska hän väittää, että Sergei ja Herman olivat kirjoittaneet munkkien köyhyydestä ja hallitsijan vallasta, saattaa nimenomaan edellinen kohta nojautua todelliseen perimätietoon, ehkä juuri pyhittäjien elämäkertaan, mutta jälkimmäinen on todennäköisemmin tekijän omaa lisäystä. Mistä muualta kuin perimätiedosta tekijä olisi ottanut juuri Sergein ja Hermanin näin julkiseen tehtävään ja eikö köyhyyden opetus sopinut parhaiten juuri sellaisten varhaisien luostarien perinteeseen, joilla ei vielä ollut suuromistusta »taakkanaan»?

»Valamon kertomusten» mukaan sijoittuu siis Sergein ja Hermanin elinaika viimeistään 1100-luvun puoliväliin, ja nämä kertomukset ovat erittäin varteenotettava lähde, kun ryhdymme tekemään loppupäätelmiä.

Kertomusten alkuperäisteksti ei ole säilynyt, mutta se tunnetaan lukuisina kopioina 1600-luvun alkupuolelta lähtien. Niitä oli mm. Solovetskin luostarissa, mutta tiedossani ei ole yhtään Valamon luostarille kuulunutta kertomusten käsikirjoitusta. Näiden tekstien taustalta hämmäyttävä Sergein ja Hermanin elämäkerta, jonka nimeä eräät tekstit kantavat, on jälkipolville täysin tuntematon ja lieene tuhoutunut sodissa.

Sergein ja Hermanin kulttia ja heidän elämäkertansa ei vahvistettu 1500-luvun kirkolliskokouksissa, mihin saattaa olla syynä vakiintunut tieto aikaisemmasta vahvistuksesta, mutta myös »Valamon kertomusten» vaikutus. Kirkko taisteli hallitsijaa vastaan mautilojen puolesta, kun Valamon perustajien nimissä käytiin horjuttamaan sen asemaa. Oli luonnollista, että Venäjän metropoliitta Makarij vastusti jyrkästi kertomusten edustamaa kirkkopoliittista suuntausta ja osoitti epäsuosiota Valamoa kohtaan. Tsaari sen sijaan vahvisti Valamon asemaa vuosien 1540 ja 1578 privilegiokirjeillä.

5. Valamon perustajain muisto kronikoissa

Venäjän vanhimmissa kronikoissa ei ole mitään tietoja Valamon varhaishistoriasta. Vasta 1600-luvulla ilmestyvät Sergei ja Herman aika-kirjoihin ja silloinkin kahden keskenään ristiriitaisen ilmoituksen muodossa: toinen kertoo heidän jäännöstensä siirtämisestä 1100-luvulla ja toinen Sergein tulosta Valamoon v. 1329.

Tarkastellessamme ensin pyhittäjän jäännöksiin liittyvää kronikkatietoa voimme todeta, että se esiintyy kahdessa 1600-luvun lähderyhmässä sekä v. 1795 painetussa »Sofian kronikassa». Näistä vanhin on ns. Uvarovin kronikka, jonka yhtenäinen osa päättyy vuoteen 1606 ja lienee kirjoitettu pian sen jälkeen, joskin sen säilyneet kopiot ovat peräisin 1600-luvun loppupuoliskolta. Se nojautuu pääasiassa Novgorodin varhaisempiin kronikoihin, mutta käyttää myös kirkollisia lähteitä ja kiinnittää suurta huomiota kirkollisiin asioihin.⁵⁴ Tässä kronikassa on vuoden 1163 kohdalla alaotsikko »Arkkipiispa Johanneksesta» sekä seuraava ilmoitus:

»Suuren Novgorodin arkkipiispaksi asetettiin Johannes Ensimmäinen, mutta ensin hän oli piispa. Samana vuonna löydettiin ja siirrettiin pyhittäjäsiemme Sergein ja Hermanin valamolaisten, Novgorodin ihmeidentekijäin, jäännökset, Novgorodin arkkipiispan Johanneksen aikana.»⁵⁵

Mistä tämä tieto on peräisin?

»Valamon kertomusten» vastaava kohta kuuluu seuraavasti; toistamme sen vertailun vuoksi:

»Syyskuun 11 päivänä pyhien isiemme Sergein ja Hermanin, Valamon luostarin perustajien, jäännösten siirto Suuresta Novgorodista Karjalan piirikuntaan kaikkein armollisimman Vapahtajan luostariin, Valamon saarelle, Nevan järvelle. Ja heidän ikoninsa, Sergein ja Hermanin, maalattiin pyhän isämme Johanneksen, Suuren Novgorodin arkkipiispan, uuden ihmeidentekijän, siunauksesta.»

Havaitsemme teksteissä sekä yhtäläisyyksiä että eroavaisuuksia. Kronikka jättää pois tärkeitä yksityiskohtia, kuten paikan, minne jäännökset siirrettiin, mutta vahvistaa Sergein ja Hermanin pyhittäjän aseman. Huomiota kiinnittää, että teksti liittää Sergein ja Hermanin Novgorodin pyhien joukkoon ja puhuu heidän jäännöstensä »löytämisestä». Kokonaisuutena kronikan esitys on paljon lyhyempi ja kömpelömpi. On tietysti mahdollista, että kronikoitsija on vapaasti käyttänyt »Valamon kertomusten» aineistoa, mutta eroavuudet, tekstin yleissävy ja esim. ajanmäärittelyn tarpeeton toistaminen viittaavat pikemminkin kaavamaiseen kopiointiin jostakin muusta lähteestä. Kysymykseen tulevat lähinnä arki-

piispan hovin pyhimyselämäkerrat sekä muut kirkolliset tekstit, joita kronikoitsijan tiedetään käyttäneen työssään.

Novgorodin III kronikan 1600-luvun redaktio lienee tehty myöhemmin kuin Uvarovin kronikka, sillä sen tapahtumat päättyvät vuosisadan loppupuolelle.⁵⁶ Siitä on eräässä kokoelmassa vuoden 1678 tienoilla kopioitu katkelma, joka sisältää vuoden 1163 kohdalla aivan samat virkkeet kuin Uvarovin kronikka, josta ne on siis kopioitu.⁵⁷

Näyttää siltä, että Valamon pyhittäjien muistosta on 1600-luvulla tunnettu kaksi lähderyhmää. Toinen, »Valamon kertomukset», edellyttää peitetysti, että Sergein ja Hermanin jäännökset olivat väliaikaisesti Novgorodissa ja että ne palautettiin Valamoon. Toinen eli kronikka-perinne sisältää käsityksen, että Sergei ja Herman olivat Novgorodin omia pyhiä ja että vaikka he olivat perustaneet Valamon luostarin, heidät oli haudattu Novgorodiin, mistä heidän jäännöksensä löydettiin ja siirrettiin Valamoon. Tällaiset jäännösten löytämiset ja siirrot eivät ole harvinaisia Venäjän hagiografisessa kirjallisuudessa, mutta välitöntä esikuvaa kronikan ilmoitukselle ei voi osoittaa. Niinpä Rostovin piispojen Isaian ja Leontin jäännösten löytö esiintyy arkkipiispa Johanneksen aikaan sijoitettuna sekä Uvarovin kronikassa että muissakin lähteissä, joten sitä ei ole sekoitettu Sergein ja Hermanin jäännösten siirtoon. Novgorodin III kronikan 1600-luvun redaktiossa on vuoden 1113 kohdalle lisätty virheellisesti »arkkipiispa Johanneksen aikana»,⁵⁸ ja vaikka tämä panee epäilemään kyseisen ajanmäärittelyn aitoutta, ei se Valamon ja Rostovin pyhien muiston yhteydessä ole erillinen lisäys vaan esiintyy niiden yhteydessä muuallakin.

Vuonna 1795 painetussa »Sofian kronikassa» on vuoden 1163 kohdalla sama ote kuin Uvarovin kronikassa, vain sanajärjestyksessä on pieni ero,⁵⁹ joten se on kopioitu tästä 1600-luvun lähteestä. Painetun kronikan teksti herätti pian julkaisun jälkeen ankaraa kritiikkiä tutkijoiden taholta,⁶⁰ eikä edes sen käsikirjoitusta enää löydy. Kronikan julkaiseminen on jäänyt kesken, sillä vain ensimmäinen osa ilmestyi, eikä sen teksti muodosta yhtenäistä, orgaanista kokonaisuutta, vaan siinä on väliotsikoita ja eri tyyllisiä jaksoja. Voidaan epäillä, että se on koottu useista käsikirjoituksista tai ainakin, että siihen on otettu lisäyksiä eri lähteistä.⁶¹ Kokonaisuutena se rakentuu selvästi Novgorodin III kronikan sekä Uvarovin kronikan pohjalle. Painetun tekstin lähdearvo on siis erittäin heikko ja varsinkin kun Valamon luostarin perustajia koskeva maininta on suora lainaus Uvarovin kronikasta, ei sillä ole mitään itsenäistä todistusvoimaa.

Mitä mainittuun vuosilukuun tulee, on pelkästään sen nojalla väitetty, että kronikan kertomus Valamon perustajien muistosta on virheellinen,

sillä Johannes tuli arkkipiispaksi todennäköisesti v. 1165 eikä 1163.⁶² Mutta Novgorodin III kronikan mukaan Ilja-Joann tuli piispaksi v. 1163, ja Uvarovin kronikka sekä Novgorodin kronikan myöhemmät versiot lainaavat tietenkin mainitun vuosiluvun siitä.⁶³ Mahdollista on, että ristiiriita on joskus syntynyt yksinkertaisen kopiointivirheen seurauksena: slaavilaisen merkintätavan mukaan v. 1163 eli v. 6671 maailman luomisesta kirjoitetaan SXOA, mutta vuosi 1165 eli 6673 on SXO Δ , joten viimeiset kirjainmerkit ovat helposti voineet sekoittua. Kronikkain välinen ristiiriita vuosiluvun kohdalla ei vähennä eikä lisää maininnan luotettavuutta; se on vain yksi todiste käytetystä alkutekstistä.

Voimme siis päätellä, että Sergei ja Herman sijoitetaan 1100-luvulle todennäköisesti kahdessa eri tekstitradiotissa nimittäin Valamon kertomuksissa 1500-luvun puolivälissä sekä Uvarovin kronikassa 1600-luvun alussa, joskaan tekstien keskinäinen riippumattomuus ei ole täysin varma. Edellinen lähde ilmoittaa jäännösten siirtämisen Novgorodista Valamoon, mutta kronikkateksti ei mainitse mitään siirron suunnasta. Ilmeisesti tämä seikka sekä tieto ruotsalaisten hyökkäyksestä Laatokalle v. 1164 ovat antaneet aiheen useiden tutkijain olettamukseen, että Valamossa oli 1100-luvulla pieni luostari, jonka ruotsalaiset tuhosivat. Tietoa luostarin hävityksestä ei ole vanhoissa lähteissä, vaan ilmeisesti kyseessä on johtopäätös mainittujen tekstien pohjalta;⁶⁴ luonnollisesti päätelmä on erittäin epävarma. Suomalaiset tutkijat ovat ottaneet sen suoraan venäläisiltä.

6. Valamon varhaisyyhteyksiä Baltiaan, Vianaan ja Vepsään?

Perimätiedon mukaan vaelsi Pihkovasta 1100-luvulla erakko Kornili Valamoon, mistä hän myöhemmin kulki edelleen Äänisjärvelle ja perusti Paleostrovin luostarin pieneen Palein saareen.⁶⁵ Mutta myös Paleostrovin syntyajasta tutkijat ovat hyvin erimielisiä. Luostaria on hävitetty sodissa ja ryöstöissä, ja viimeksi vanhauskoiset, joiden hallussa se oli 1600-luvulla, polttivat itsensä rakennusten mukana v. 1689 hallituksen joukkojen heitä piirittäessä. Luostarin vanhat asiakirjat ovat siis tarkkaan tuhoutuneet. Aikaisemmin luotettiin yleensä perimätiedon ajanmäärittelyyn, mutta tällä vuosisadalla on tutkimukseen vakiintunut 1300-luku myös Paleostrovin luostarin syntyajaksi.⁶⁶

Vanhin asiakirjamaininta Paleostrovin luostarista on Jurjevin luostarin rajakirjassa vuodelta 1391, ja vanhin säilynyt sille osoitettu Novgorodin posadnikkain kirje on vuosien 1415–21 väliltä.⁶⁷ Kornilin säilynyt elämäkerta on hyvin myöhäinen; se lienee 1600- tai 1700-luvulta ja pohjau-

tuu luostarin perustajan muistopalveluksen tekstiin, mutta sen kirjoittajaa ei tunneta. Todennäköisesti se on Paleostrovin munkkien laatima.⁶⁸

Ainoa asiakirjaviittaus Paleostrovin luostarin synty aikaan on tsaarien privilegiokirjeessä luostarille vuodelta 1691. Tämän pitkän kirjeen ovat antaneet Iivana ja Pietari (Suuri) yhdessä, ja siinä selvitetään laajasti luostarin omistusoikeuksia. Kirjeestä käy ilmi, että luostarin taloudenhoitaja Misail sekä veljestö olivat luostarin hävityksen jälkeen anoneet hallitsijoilta apua luostarin uudelleen rakentamiseksi sekä kertoneet luostarin varhaisista vaiheista. Tsaarit kirjoittavat:

»Ja nyt ovat kumartaen esittäneet meille, Suurelle Hallitsijalle, Aunuksen piiristä Äänisen järveltä Paleostrovin luostarin rakentajavanhus Misail sekä veljestö seuraavaa: menneinä aikoina, tästä viisisataa vuotta sitten ja enemmänkin, Novgorodin posadnikat antoivat hallitusaikanaan tälle heidän Paleostrovin luostarilleen ja sen alkuunpanijalle, pyhittäjäsälle Kornilille, rakennuspaikaksi Äänisen järvestä virrassa olevan Palein saaren ja muita saaria, sekä veljestön ja työläisten elatukseksi Šungun pogostasta peltomaita ja heinämaita ja kalastusoikeuksia ja muita maatiloja ja antoivat tämän heidän luostarinsa [oikeuksien] ikuisiksi vahvistamiseksi näihin maatiloihin ja veroihin itse allekirjoittamansa ja lyijysinetein varustamansa kirjelmät.»⁶⁹ Tämän mukaan luostari on syntynyt 1100-luvun loppupuoliskolla.

Mahdollisesti ilmoitus pitää paikkansa, mutta eräiden taustaseikkojen valossa se on erittäin epävarma. Siitä kertova asiakirjalähde on sangen myöhäinen ja nojautuu toisen käden tietoihin. Munkit puhuivat totta kertoessaan vanhoista privilegiokirjeistä, mutta he saattavat erehtyen tarkoittaa 1400-luvun alussa annettuja kirjeitä, mihin viittaa heidän mainintansa posadnikka Andrei Ivanovitšista, joka oli virassa vv. 1415–21.⁷⁰ Todennäköisempää on sittenkin, että Paleostrovin luostari perustettiin 1300-luvun loppupuoliskolla, jolloin Itä-Karjalaan syntyivät myös Muroman ja Tšelmogorin luostarit.

Sen sijaan perimätiedon säilyttämä kertomus Kornilin syntyperästä sekä hänen oleskelustaan Valamossa sopii luontevasti tunnettujen toiseikkojen taustaan. Valamo oli sopiva välietappi edettäessä kaukaa Pihkovasta Karjalan crämaihin, ja 1400-luvun alkupuolella oli muita yhteyksiä Pihkovan ja Karjalan välillä, kuten myöhemmin osoitamme.

Toinen epävarma perimätieto yhdistää Valamon varhaishistoriaan Ustjugin kaupungin Vienajoen latvoilta. Elämäkertansa mukaan pyhittäjä Prokopij Ustjugilainen, Kristuksen tähden houkka, oli kilvoitellut Hutyinin luostarissa Novgorodin lähellä ja saanut ohjausta sen perustajalta

Varlaamilta.⁷¹ Tämän mukaan hän olisi elänyt 1100-luvun lopulla tai 1200-luvun alussa, mutta eräät tutkijat sijoittavat hänetkin 1300-luvulle.⁷²

Prokopijn elämäkerran tekijänä pidetään 1300-luvulla elänyttä syrjäänien valistajaa Stefan Permalaista, joskin sen vanhimmat säilyneet kopiot ovat 1500-luvulta.⁷³ Muuan Solovetskin luostarin käsikirjoitus kertoo laajasti Prokopijn tekemistä ihmeistä ja ilmoittaa yllättävästi, että tämä oli kilvoitellut myös Valamossa.⁷⁴ Tuliko siis bjarmien kauppamailta oma-laatuinen erakko Laatokan saareen?

Elämäkerran perusteella olen taipuvainen ajoittamaan Prokopijn 1200-luvulle, mutta maininta hänen oleskelustaan Valamossa on ilmeinen kopiointivirhe. Tämä maininta esiintyy vain Solovetskin käsikirjoituksessa, kun taas kaikki vanhemmat lähteet sekä useat luotettavat 1600-luvun tekstit kertovat Prokopijn kilvoittelusta Varlaamin [Hutynin] luostarissa. Solovetskin kopioitsijalle on sattunut erehdys: Varlaamin luostarista on tullut Valamon luostari.⁷⁵ Prokopij Ustjugilainen ei siis liene koskaan käynyt Laatokalla.

Tähän saakka käsitellyt lähteet ovat koskeneet 1100-luvun loppupuoliskoa tai 1200-luvun alkua, mutta Valamon luostarista on myös pari 1200-luvun puoliväliin liittyvää lähdeaininta, joiden luotettavuuden arviointi vaikuttaa loppupäätelmiimme.

Nikonin kronikan ns. Laptevskaja käsikirjoitus 1600-luvulta kertoo vuoden 1241 kohdalla ruotsalaisten Nevan retkestä ja ilmoittaa heidän ruhtinaansa aikeena olleen »vallata Ladoga ja Suuri Novgorod ja koko Novgorodin alue Valamoon saakka».⁷⁶ Mutta kaksi viimeistä sanaa on kirjoitettu eri käsialalla kuin muu teksti ja ilmeisesti lisätty jälkeen päin, joskin ehkä jo samalla vuosisadalla. Irrallisuus tekee maininnan erittäin epäluotettavaksi, joten sille ei voi antaa merkitystä loppupäätelmissä Valamon iästä.

Merkittävämpi on kertomus Ustšehonskin luostarin synnystä, joka yhdistää Valamon vepsäläisseutujen vaiheisiin 1200-luvulla. Kertomus »Šeksnajoen suulla olevan Kolminaisuuden luostarin alusta ja järjestämisestä» sisältää melko yksityiskohtaisen historiikin luostarin kohtaloista vuoteen 1617 asti, ja siinä esitettyjen ajanmäärittelyjen perusteella on laskettu, että se on tehty vuoden 1620 tienoilla.⁷⁷ Ajanmäärittely vaikuttaa luotettavalta, etenkin kun siihen sopii hyvin esityksen päättymisvuosi.

Historiikki kertoo, että Beloozeron ruhtinaan Clebin poika tuli 3-vuotiaana sokeaksi, mutta sai kaksitoista vuotta myöhemmin näkönsä takaisin ihmeen kautta. Beloozerossa oli pyhän Kolminaisuuden kirkko ja siinä ihmeitätekevä Kolminaisuuden ikoni, jonka edessä ruhtinas oli rukoillut poikansa puolesta. Marian ilmestymispäivän juhlien aikana po-

jan silmät oli valeltu pyhitetyllä vedellä, jolloin hän alkoi jälleen nähdä. Kiittääkseen Jumalaa ruhtinas rakennutti v. 1251 uuden kirkon ja perusti siihen Kolminaisuuden luostarin. Hän kokosi veljestöön yli kaksikymmentä jäsentä, pystytti kaikki tarvittavat rakennukset ja lahjoitti tarvikkeet. Haluten veljestölle arvollisen johtajan hän pyysi igumenia Valamon luostarista. Sieltä lähetettiin Beloozeroon munkki Gennadij, jota historiikin mukaan »kaunistivat hyvä elämä ja hyvät työt» ja joka »oli arvollinen hengellisten lammasten kaitsijaksi ja opettajaksi». Tämän mukaan Valamo oli siis arvossa pidetty askeesin keskus jo 1200-luvun puolivälissä.

Historiikin lyhennelmä on eräässä Moskovan Lenin- kirjaston 1700-luvun käsikirjoituksessa.⁷⁸ Siinä kerrotaan luostarin syntyhistoria muuten aivan samoin, mutta ei mainita, mistä Gennadij kutsuttiin. Lyhennetty kopio on paperin ja käsialan perusteella huomattavasti nuorempi kuin alkuteksti, joten se ei heikennä tämän todistusvoimaa.

Ustšehonskin luostarin historiikki on siis melko myöhäinen lähde, mutta se kertoo luostarin vaiheista vanhaan perimätietoon viitaten ja mainiten useita henkilönnimiä sekä aikamääriä, jotka sopivat yhteen muiden lähteiden antamien tietojen kanssa. Se on tutkielman luontoinen yritys selvittää luostarin syntyä, ja vaikka sen kriittillisyyttä on tarkasteltava oman aikansa tutkimusmenetelmien taustaa vasten se ansaitsee huomiota nojautuessaan vanhempiin lähteisiin. Sen ilmoittama luostarin syntyvuosi on hyväksytty myös uusimpaan neuvostoliittolaiseen tutkimukseen.⁷⁹ Koska Beloozeron vepsäläisalue oli vilkkaassa kauppayhteydessä Laatokan Karjalaan, tuntuu kääntyminen Valamon luostarin puoleen luontevalta. Näin ollen käsikirjoitus on otettava huomioon, kun tehdään loppupäätelyä Valamon alkuvaiheista.

7. Tiedot »vanhus Sergein» tulosta Valamoon.

Olemme todenneet, että Valamosta on 1300-lukua varhaisemmalta ajalta useita mainintoja, joiden luotettavuusaste vaihtelee 1800-luvun väärennyksistä 1500-luvulla muistiinmerkittyyn arvovaltaisesti käytettyyn perimätietoon asti. Kukaan ei vielä ole suorittanut kaikkien lähteiden kriittistä arviointia, vaan on verrattu keskenään ainoastaan paria tai kolmea lähdetä, jotka on tunnettu suoraan tai toisen käden tietojen kautta. Uusin tutkimus on E. Golubinskijn mukana omaksunut kannan, että Valamo perustettiin v. 1329, mutta myös tämä kuuluisa venäläinen tutkija perustaa käsityksensä muutaman lähteen vertailuun toisen käden tietojen nojalla.⁸⁰

Tärkeimpänä argumenttina 1300-luvun puolesta on pidetty Novgorodin

Sofian kirkon kirjaston käsikirjoitusta »Pyhien apostolien ja seitsemän kirkolliskokouksen säännökset», jonka kannessa pitäisi olla Valamoa koskeva merkintä.

Tämä 315 lehteä sisältävä puukansiin sidottu käsikirjoitus löytyi vaikean etsinnän jälkeen Leningradin yleisestä kirjastosta. Se on tehty 1600-luvun käsialalla mainitun vuosisadan aikana käytetylle paperilaadulle ja käsittää 27 numeroa erilaisia tekstejä, pääasiassa vanhoja kirkollisia säännöksiä.⁸¹ Etukannen sisäpuolelle liimattuun suojuspaperiin on 1700-luvun loppupuolen käsialalla kirjoitettu Valamoa koskeva maininta, joka kuitenkin on niin myöhäinen ja irrallinen, että sen täytyy olla ote vanhemmasta lähteestä. Kirjan lopulta löytyykin »Lyhyt kronikka maailman luomisesta vuoteen 1606»,⁸² ja se sisältää seuraavan merkinnän, johon koko kronikka päättyy: »Vuonna 7089 [1581] marraskuun 4 päivänä nemtsit valloittivat Korelan [Käkisalmen] kaupungin. Vuonna 7106 [1598] syyskuun 3 päivänä hallitsijan etujoukot valloittivat Korelan kaupungin, ja se oli heidän hallussaan 27 kuukautta. Vuonna, vuonna [sic] 6837 [1329] alotti elämän Valamon saarella Laatokan järvellä vanhus Sergei. Vuonna 6901 [1393] alotti vanhus Arseni elämän Konevitsan saarella Laatokan järvellä. Vuonna 6905 [1397] Kirill Ihmeidentekijä alotti elämän Beloozerossa, hän tuli Moskovasta, Simonovin luostarista.»⁸³

Tästä on etukannen suojuslehteen kopioitu Sergeitä, Arsenia ja Belozerskin luostarin perustajaa Kirilliä koskeva ote, mutta missä on »toinen vanha käsikirjoitus», johon tutkijat samoin ovat vedonneet? Ote löytyy tarkalleen samanlaisena Rumjantsevin käsikirjoituskokoelman tekstistä, jossa on myös lyhennelmä Ustšehonskin luostarin historiikista.⁸⁴ Siinä se ilmoitetaan otetuksi Sofian käsikirjoituksesta n:o 335, mikä taas on »Pravilan» vanha kirjastonnumero, joten siinä meillä on varmasti edellä esitetyn katkelman jäljennös. Sen paperissa on vesileima 1812 ja käsiala sopii 1800-luvun alkuun, joten kyseessä on hyvin myöhäinen kopio, jolla ei ole itsenäistä todistusvoimaa. On tyydyttävä »Pravilassa» olevan kronikan tarkasteluun.

»Lyhyt kronikka» käsittää vain kymmenkunta sivua, joilla se luettelee »tärkeitä» tapahtumia maailman luomisesta 1600-luvun alkuun. Sen käsiala on kankeaa ja tyyli jäykähköä, minkä lisäksi siinä on melko runsaasti kirjoitusvirheitä. Mahdollisesti sen on koonnut novgorodilainen munkki 1600-luvun alkupuolella, ja sitä voisi päättymisvuotensa perusteella pitää erittäin typistettynä laitoksena Uvarovin kronikasta, elleivät sen nimi ja alku liittyisi pikemminkin Novgorodin III kronikan eräisiin sitä nuorempiin lyhennelmiin.⁸⁵ Novgorodin kronikkalähteistä tekijä lie-
nee saanut Arsenia ja Kirilliä koskevat tietonsa, mutta mistä hän on saa-

nut Käkisalmen valtauksia sekä »vanhus Sergeitä» koskevan maininnan, sitä on mahdoton tässä yhteydessä selvittää. Kronikoissa näitä tietoja tuskin on ollut, vaan paremmin voi ajatella hänen kuulleen kertomuksia Karjalan pakolaisilta. Kirjallisissa lähteissä liittyvät jollakin tavoin toisiinsa Feognost, Valamo ja vuosi 1329. Avraam Rostovilaisen tullessa Valamoon siellä johti veljestöä hänen elämäkertansa mukaan igumeni Feognost, jonka niminen kreikkalainen metropoliitta saapui Novgorodiin v. 1329.⁸⁶ Ovatko igumeni Feognost, kreikkalainen metropoliitta Feognost, vuosi 1329 ja Sergein oletettu kreikkalainen syntyperä yhteydessä toisiinsa? Jos myöhäinen kronikoitsija on kuullut Valamon perimätiedon Sergein kreikkalaisuudesta, hän on voinut yhdistää Sergein tulon kreikkalaisen metropoliitan saapumiseen. Tämäkin jää vain mahdollisuudeksi, mutta muutakaan selitystä äkkiä esiin putkahtavalle vuodelle 1329 ei löydy, ellei se sitten nojaudu muualta hävinneeseen vanhaan lähteeseen.

Hämmästyttävää on, että »Lyhyen kronikan» tekijä ei näytä tunnevan »Valamon kertomuksia» tai ainakaan ei ota niitä huomioon. Uvarovin kronikan sivuuttamisen voi selittää sillä, että molemmat tekstit lienee tehty samoihin aikoihin, mutta »Pyhittäjäisen Sergein ja Hermanin elämä» hänen olisi pitänyt tuntea. Vai vaikeneko hän tahallisesti? Ainoastaan Kirill on saanut häneltä pyhyyteen viittaavan »ihmeidentekijän» arvon, kun taas Sergei ja Arseni ovat vain »vanhuksia», vaikka molempien kultti oli jo 1500-luvulla Novgorodissa yleisesti tunnettu.

On mahdollista, että tekijä korostaa tendenssimäisesti Novgorodin luostarien pitempää ikää karjalaisiin verrattuna ja että hän tietoisesti heikentää »Valamon kertomusten» arvoa riistämällä Valamon perustajilta heidän pyhittäjän arvonsa, mutta silloin odottaisi selvempää kannanottoa sekä myös Hermanin mainitsemista. Todennäköisemmin lyhyen kronikan tekijä toistaa muualta saamansa tiedon. Vielä on mahdollista, että kronikan maininta ei tarkoita luostarin perustajaa, vaan myöhempää sammannimistä kilvoittelijaa, jonka nimen tekijä on sekoittanut Sergein ja Hermanin muistoon.

»Lyhyessä kronikassa» olevat tiedot Käkisalmen ruotsalaisvaltauksesta pitävät paikkansa, sillä kronikan vuosi 1581 on aloitettu kirkollisesti (vuoden 1580) syyskuussa samoin kuin vuosi 1598 (syksyllä 1597). Mutta jälkimmäisellä kerralla venäläiset eivät »valloittaneet» kaupunkia, vaan ruotsalaiset luovuttivat sen Täyssinän rauhansopimuksen nojalla, eikä linna ollut kummallakaan puolella »27 kuukautta» kuten kronikka väittää, sillä ruotsalaiset anastivat sen uudestaan vasta v. 1611.⁸⁷ Kronikassa on siis virheitä, mikä heikentää myös Valamoa koskevan kohdan luotettavuutta, ja koska tekijä ei ota selvästi kantaa Sergein ja Hermanin kulttiin sekä

tietoon heidän jäännöstensä siirtämisestä 1100-luvulla, jää hänen asian-
tuntemuksensa Valamon historiassa kyseenalaiseksi.

On mahdoton muodostaa täsmällistä käsitystä »Lyhyen kronikan» luotettavuudesta, ellei sen lähteitä ja syntyhistoriaa joskus selvitetä. Yleisen tarkastelun perusteella sen lähdearvoa ei voi pitää suurena. Sen ulkoasu, virheelliset yksityiskohdat sekä äärimmäinen lyhyys todistavat heikosta kronikkatyöstä. Missään muussa tunnetussa lähteessä ei ole sen Valamoa koskevaa mainintaa, joka voi perustua paitsi kadonneisiin lähteisiin yhtä hyvin virheelliseen päätelmään tai eri asioita koskevien tietojen toisiinsa sekoittumiseen. Koska se kuitenkin esiintyy yhdessä kahta muuta luostaria koskevan luotettavan tiedon kanssa, se on otettava huomioon tehtäessä loppupäätelmiä Valamon iästä.

8. Milloin Valamon luostari syntyi?

Ennen lopullista kannanottoa luostarin perustamisajankohtaan on syytä tarkastella lyhyesti, mitä Sergein ja Hermanin toiminnasta sekä heidän kultistaan tiedetään muiden lähteiden nojalla.

Vanhin virallinen asiakirja, jossa selvästi kerrotaan Sergeistä ja Hermanista, on Novgorodin metropoliitan Varlaamin kirje Valamon maanpaossa olevalle veljestölle Antonij Dymskin luostariin v. 1592. Siitä käy ilmi, että luostarin eräät veljet olivat maanpaossa luopuneet luostarin yhteiselämän muodoista ja siirtyneet omavaltaisesti yksilöllisempään skiittaluostarin elämäntapaan. Mutta Valamon muut vanhukset sekä lailiset johtajat olivat kertoneet metropoliitalle, että luostarin perustajat Sergei ja Herman olivat tehneet luostarista kinobian eli tiukkaa yhteiselämää noudattavan luostarin. Heidän tahtonsa mukaisesti oli aina jopa vaatteet ja jalkineetkin toimitettu munkeille luostarin puolesta sekä yhteisistä varoista kustannettu kaikkien ylläpito.⁸⁸ Tätä vanhukset pitivät luostarin alkuperäisenä sääntönä, joskin viittaus Sergeiin ja Hermaniin lienee tehty perinteen arvon korostamiseksi.

»Valamon kertomusten» nojalla tiedämme, että 1500-luvun puolivälissä Sergeitä ja Hermania pidettiin arvovaltaisina pyhinä, joiden kultti oli vakiintunut ja joiden muisto ulotettiin 1100-luvulle asti. Paljon myöhempien lähteiden mukaan pyhittäjien jäännökset tuotiin syyskuun 11. pnä 1718 Ladogasta Valamoon, kun luostaria ruotsalaisvallan jälkeen ryhdyttiin uudestaan rakentamaan.⁸⁹ Tämä jäännösten siirto ei kuitenkaan voi olla alkuperäinen, koska se tunnetaan jo 1500-luvulla.

Merkillistä on, ettei Sergein työn jatkajasta Hermanista ole erikseen

mitään tietoja. Arkkimandariitta Amvrosijn väite, että muuan Sofian käsi-kirjoitus kertoo Hermanin saapuneen Valamoon v. 1393 perustuu erehdykseen,⁹⁰ sillä kyseessä oleva maininta tarkoittaa Arsenin tuloa Konevit-saan sanottuna vuonna.

Vaikka Sergein ja Hermanin kultti oli yleisesti tunnettu 1500-luvulta lähtien ja sitä on jatkettu myös 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa, niin sen »virallinen» perusta on jäänyt hämäräksi, ja vasta 1700-luvun lopulla on ryhdytty vakaviin toimenpiteisiin sen vahvistamiseksi. Asiaa ajoi etenkin metropoliitta Gavrilij, mutta vasta 1817 Venäjän kirkon Pyhä Synodi valmisti pyhittäjien muistopalveluksen sekä 20. 10. 1819 tekemällään päätöksellä vahvisti heidän muistopäivikseen kesäkuun 28. ja syyskuun 11. päivät.⁹¹ Aiheen tähän antoi ilmeisesti keisari Aleksanteri I:n käynti Valamossa Suomen matkallaan elokuussa 1819.

Myöskään pyhittäjien kultin virallinen vahvistaminen ei näytä tuoneen lisävalaistusta luostarin syntyajan ongelmaan eikä Valamon historiaan löydetty uusia lähteitä,⁹² paitsi Sulakadzevin väärennökset. Pyhittäjien muistopalveluksissa on ilmeisesti käytetty hyväksi Valamon omaa perimätietoa heidän kreikkalaisesta alkuperästään, sillä heidän kunniakseen seipitetty Akatisto lausuu, että he »riensivät eteläisestä maastaan vieraaseen, kylmään Pohjolaan», mutta heidän Troparissaan sanotaan lyhyesti vain, että he tulivat »idästä».⁹³

Vanhimmat tunnetut Valamon syntyäikää koskevat lähteet ovat siis peräisin 1500- ja 1600-luvuilta, ja kun epäluotettavimmat sekä nuorimmat lähteet on karsittu, jäävät lopputulokseen seuraavat tekstit:

1. Avraam Rostovilaisen elämäkerran toinen redaktio, joka syntyi ehkä 1500-luvun alkupuolella ja jonka mukaan Avraam kilvoitteli Valamossa. Totesimme, että Avraam on mahdollisesti elänyt 1100-luvulla, joskin tieto on epävarma.

2. Valamon kertomukset, jotka on kirjoitettu v. 1551 ja joiden mukaan Sergein ja Hermanin elämä sijoittuu viimeistään 1100-luvun puoliväliin.

3. 1600-luvun alussa tehty Uvarovin kronikka, jonka mukaan Sergein ja Hermanin jäännökset löydettiin ja siirrettiin v. 1163.

4. 1600-luvulla kirjoitettu kertomus Ustšehonskin luostarin synnystä sekä igumeni Gennadijn kutsumisesta sinne Valamon luostarista v. 1251.

5. »Lyhyen kronikan» 1600-luvun alussa tehty merkintä vanhus Sergein tulosta Valamoon v. 1329.

Vanhimmat näistä lähteistä ovat Avraam Rostovilaisen elämäkerta ja »Valamon kertomukset», molemmat 1500-luvulta; kaikki muut lähteet ovat 1600-luvulta. On vaikea asettaa lähteitä arvojärjestykseen luotetta-

vuusasteen mukaan, mutta 1500-luvun teksteistä asetan etusijalle »Valamon kertomukset» ja myöhemmistä lähteistä Ustšehonskin luostarin historiikin, joka tietoisesti keskittyy Beloozeron seudun vaiheisiin.

Jos ajatellaan hiukan keinotekoisesti, että »Lyhyen kronikan» ilmoitus Sergeistä v. 1329 sekä Uvarovin kronikan suunnilleen samanaikainen maininta jäännösten siirrosta v. 1163 keskenään ristiriitaisina kumoavat toisensa, jäävät jäljelle tekstit, jotka Valamon yhteydessä viittaavat 1100- ja 1200-luvuille.

Näin kaavamaisesti ei loppupäättelyä tietenkään voi suorittaa, mutta kun otetaan huomioon lähteiden keskinäiset ikäsuhteet on erittäin arveluttavaa asettaa »Lyhyen kronikan» tieto neljän sen kanssa ristiriidassa olevan lähteen edelle, varsinkin kun tämän kronikan luotettavuus ei ole sen suurempi kuin muiden samanaikaisten lähteiden. Painavana seikkana arvioinnissa on pidettävä sitä, että viimeistään 1500-luvun puolivälissä on vakiintunut käsitys Valamon toiminnasta 1100-luvulla, mistä todistaa kaksi ilmeisesti toisistaan riippumatonta lähdettä, nimittäin Avraam Rostovilaisen elämäkerta ja »Valamon kertomukset». Niitä tukee Uvarovin kronikan maininta, jonka riippumattomuus »Valamon kertomuksista» tosin jää epävarmaksi. Sen sijaan Valamon toiminnasta 1200-luvulla todistava Ustšehonskin luostarin historiikki on selvästi itsenäinen ja vahvistaa käsitystä Valamon olemassaolosta ennen 1300-lukua. Tosin »Lyhyen kronikan» kirjoitusajasta on vain noin 300 vuotta sen ilmoittamaan »Valamon perustamiseen», kun taas muiden lähteiden etäisyys niiden mainitsemista Valamoa koskevista tapahtumista on lähes sata vuotta suurempi, mutta vaikka tämän voi katsoa heikentävän muiden lähteiden asemaa, se ei voi kääntää vaakaa »Lyhyen kronikan» puolelle.

Kokoamme vielä arviointiin vaikuttavat pääseikat:

I Käsitystä Valamon toiminnasta ennen 1300-lukua tukee

a) neljä lähdettä, joista kaksi on 1500-luvulta ja kaksi 1600-luvulta,
b) viimeistään 1500-luvun puolivälissä vakiintunut tieto Sergein ja Hermanin pyhittäjänasemasta ja heidän kultistaan sekä niihin liittyen Valamon toiminnasta 1100-luvulla,

c) arvovaltainen julkinen vetoaminen Sergein ja Hermanin auktoriteettiin sekä heidän muistonsa 1500-luvulla,

d) ainakin kolmen Valamosta samansuuntaisesti todistavan lähteen keskinäinen riippumattomuus.

II Valamon syntyä 1300-luvulla tukee

a) yksi 1600-luvun lähde,
b) Valamoa koskeva maininta kronikan liitteessä, jossa useat esitetyt tapahtumat ilmeisesti pitävät paikkansa,

c) ajallinen etäisyys, joka siinä mainitusta luostarin alusta on pienempi kuin muissa lähteissä.

Jos asetumme »Lyhyen kronikan» kannalle, meidän on ensiksi todistettava virheelliseksi Ustšehonskin luostarin syntyhistoria, mutta pääargumentiksi jää tekstin nuori ikä, jota voidaan käyttää yhtä hyvin »Lyhyttä kronikkaa» vastaan. Uvarovin kronikassa olevan tiedon kiistämiseksi voidaan vedota sen mahdolliseen riippuvuuteen »Valamon kertomuksista», ja Avraam Rostovilaisen elämäkerran todistusvoima voidaan arvioida heikoksi viittaamalla sen eri redaktioiden välillä olevaan eroon sekä Avraamin elinajan määrittelyn epävarmuuteen. Vaikuttavimpana jää jäljelle »Valamon kertomusten» ilmaisema perinne, jonka todistusvoimaa ei voi täysin kiistää. Merkittävin epävarmuutta lisäävä seikka on, että kertomuksissa voivat sekoittua arkkipiispa Johannes I:n ja Johannes II:n aika, siis 1100- ja 1300-luvut. Tämän kanssa ristiriidassa on kuitenkin lähteen tehtävä julistaa aatetta arvostettujen pyhien nimissä, joiden muisto tietoisesti sijoitetaan 1100-luvulle ja joiden muistosta 1300-luvun lopulla tai 1400-luvun alussa olisi neljä sukupolvea myöhemmin luultavasti perimätietoa tunnettu.

Kaikkia mainittuja lähteitä voi siis epäillä, mutta mitään niistä ei voi sitovasti todistaa virheelliseksi. Saatamme luoda Valamon perustamisesta kaksi mahdollista kokonaiskuvaa ja verrata niitä keskenään.

Oletamme ensiksi, että viittaukset Valamon syntyyn ennen 1300-lukua pitävät paikkansa. Silloin saamme kokonaistaustan sekä tunnettujen seikkojen nojalla seuraavan käsityksen:

Novgorodissa alkoi 1100-luvun alkupuolella voimakas kirkollinen nousukausi, joka kuvastuu mm. Aunuksen ja Kauko-Karjalan liittämisessä Novgorodin hiippakuntaan. Tuo nousu ilmeni kirkollisen elämän voimistumisena, kirkkotaiteen kehityksenä ja myös luostarieksansion alkuna. Vuosisadan alussa toimi Novgorodissa ainakin Jurjevin luostari sekä v. 1117 perustettu Antonin luostari, joiden seuraksi syntyivät vielä vuosisadan alkupuolella Varvarinskij, Voskresenskij ja Zverin.⁹⁴ Samaan aikaan alkoi luostarilaitos edetä kaikkiin Novgorodin kaupan ja politiikan pääsuuntiin idässä, koillisessa, pohjoisessa ja lännessä. Rostoviin rakennettiin kirkkoja sekä mahdollisesti Bogojavlenskijn luostari. Kuten edellä todettiin, syntyi Vologdaan Troitskij-Kaisarova v. 1147 ja Viena-joen suunnalle Gledenin luostari Ustjugin lähelle samalla vuosisadalla. Staraja Ladogaan rakennettiin pyhän Georgin kirkko todennäköisesti jo vuosisadan alkupuolella, ja Pihkovassa oli Vapahtajan luostari viimeistään v. 1154.

Novgorodin kirkollinen vaikutus eteni siis kaikkiin Novgorodin tär-

keisiin intressisuuntiin, ja kristillistä vaikutusta on tältä ajalta todettavissa myös Karjalassa. Laatokan itä- ja etelärannat kuuluivat selvästi Novgorodin hiippakuntaan, ja etelästä eteni Laatokan maailmaan kirkollinen vaikutus etenkin Staraja Ladogan kautta.

Tähän taustaan sopii hyvin, että vuosisadan alkupuolella vaelsi Novgorodista saarnaajamunkki Sergei Laatokan rannoille ja purjehti Valamon saareen, jossa perimätiedon mukaan oli pakanain palvontapaikka. Hän jäi sinne lähetystyöhön ja sai myöhemmin toverikseen munkki Hermanin, joka myöhäisen ja epävarman perimätiedon mukaan oli karjalainen käännynnäinen. Valamoon muodostui pieni veljestö, joka luostarin perustajien kuoltua hautasi heidät saarelleen. Kun ruotsalaiset hyökkäsivät Laatokalle v. 1164, munkit pakenivat ja veivät pyhittäjien jäännökset mukanaan, jotta ne eivät olisi joutuneet vihollisen haltuun. Sodan päätyttyä jäännökset siirrettiin takaisin Valamoon, jonne myös munkit palasivat. Perimätiedon muistiinkirjoittaja teki virheen vuosiluvun kohdalla, kun hän yhdisti jäännösten palautuksen Johanneksen arkkipiispaksi tuloon ja Novgorodin III kronikan mukaisesti sijoitti sen vuoteen 1163.

Luostari vietti tämän jälkeen hiljaiseloa, mutta sen nauttimaa arvontoa kuvastaa Gennadijn kutsuminen igumeniksi Beloozeroon v. 1251. Ruotsin valloittaessa Karjalaa Valamo jälleen joutui evakkotielle Novgorodiin 1200-luvun lopulla tai 1300-luvun alussa. Pähkinäsaaren rauhan jälkeen luostari aloitti toimintansa uudestaan, mistä säilynyt perimätieto sekoittui vähitellen luostarin alkuhistoriaan. Olojen rauhoituttua Valamo alkoi vaurastua, ja pian sieltä lähti munkkeja muuallekin Karjalaan luostareita rakentamaan.

Toinen kuva on seuraavanlainen:

Novgorodin valta Karjalassa oli vakiintunut Pähkinäsaaren rauhassa, ja suurin osa karjalaisia oli jo kastettu idän uskoon. Novgorodin alueella oli runsaasti luostareita ja Karjala oli Novgorodin hiippakunnan kiinteä osa, jonne pogostalaitos oli juurtunut.

Tällöin asettui Novgorodista tullut munkkivanhus Sergei Valamon saareen, jossa vielä oli pakanallinen palvontapaikka. Hänen seuraajakseen tuli myöhemmin munkki Herman, ja pyhittäjien ympärille muodostui luostari joskus 1330-luvulla. Sen perustajat haudattiin Valamoon tai Novgorodiin, mistä ne siirrettiin luostarisaaressa arkkipiispa Johannes II:n aikana.

Mistä syystä ja milloin jäännökset olisi siirretty Novgorodiin Pähkinäsaaren rauhan jälkeen? Jos oletetaan, että Sergei kuoli 1300-luvun puolivälissä ja Herman vähän myöhemmin, sopii varhaisimmaksi taustaksi ruotsalaisten hyökkäys Kurkijoelle ja Kylänlahteen v. 1396.⁹⁶ Jäännösten

siirtäminen takaisin olisi siis tapahtunut¹ aikaisintaan v. 1397. Jos taas jäännökset vietiin Novgorodiin ruotsalaisten hyökätessä Karjalaan v. 1411,⁹⁷ ne olisi voitu palauttaa aikaisintaan seuraavana vuonna. Edellinen hyökkäys rajoittui kronikan mukaan vain Kurkijoen ja Kylänlahden pogostoihin eikä ole tietoja Valamon tai Konevitsan luostarin toiminnan keskeytyksestä sen vuoksi.

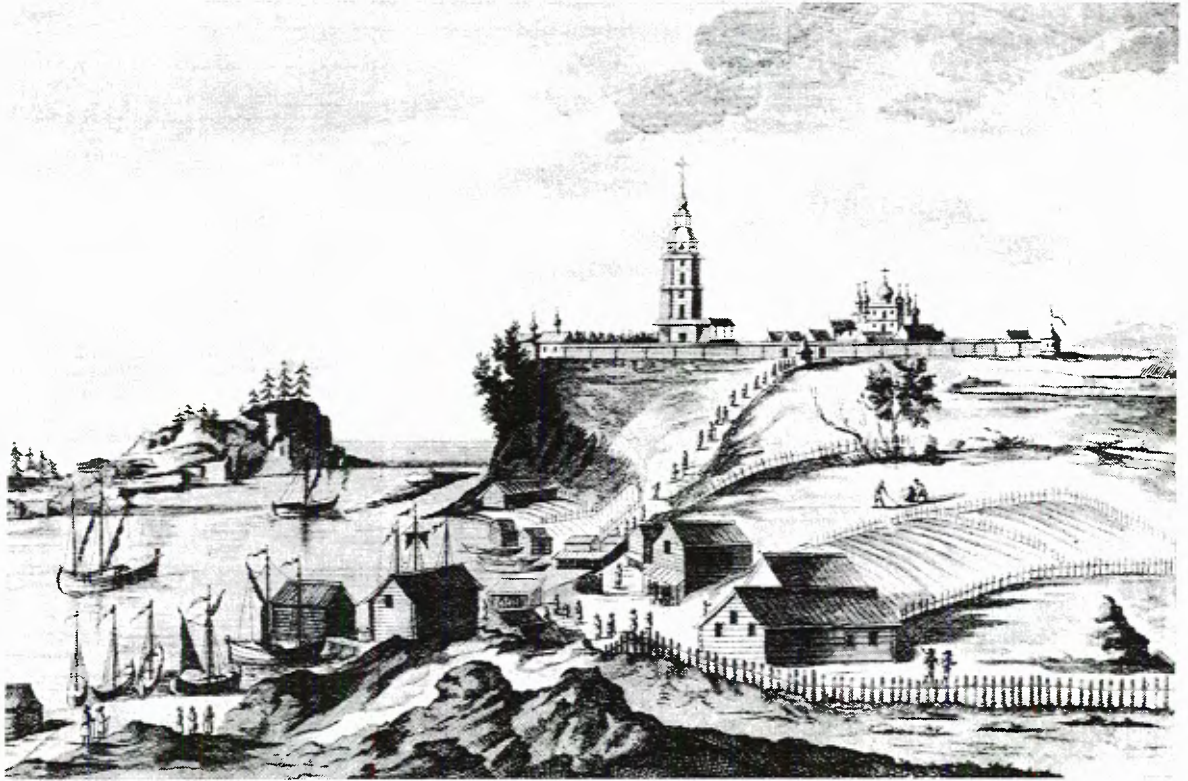
Jos jälkimmäinen teoria pitää paikkansa, on perimätieto pyhittäjien elämästä hämärtynyt hyvin nopeasti, niin että jo 1500-luvun puolivälissä heidän muistonsa on siirtynyt paljon varhaisempaan aikaan. Vain joku kronikoitsija 1600-luvulla on tavoittanut oikean tiedon ja tallettanut sen. Virheellinen maininta Valamosta on tehty myös Avraam Rostovilaisen elämäkerran toiseen redaktioon, Uvarovin kronikkaan sekä Ustšehonskin luostarin historiikkiin.

Kumpi kertomus on oikea? Varmaa ja lopullista kantaa ei voitane ottaa tutkimuksen tässä vaiheessa. Molemmat teoriat ovat mahdollisia, mutta asetun kannattamaan ensin esiteltyä kokonaiskuva. Käsitykseni mukaan se sopii lähteiden ja taustatietojen kokonaisuuteen paremmin kuin jälkimmäinen. Sitä tukevat useammat, vanhemmat ja arvovaltaisemmat lähteet kuin jälkimmäistä eikä se vaadi niin paljon teoreettisia sivuolettamuksia kiistanalaisten kysymysten selvittämiseksi kuin toinen; se on suhteessa lähteiden kokonaisuuteen yksinkertaisempi. Siihen sopii myös Valamon oma perimätieto — kun väärennykset ja liioittelut siitä poistetaan — paremmin kuin jälkimmäiseen.

Jos oletamme Valamon luostarin syntyneen 1100-luvun alkupuolella, selittyy luonnollisesti myös Sergein ja Hermanin elämäkerrallisten tietojen äärimmäinen niukkuus. 1300-luvulla kilvoitelleesta Arseni Konevitsalaisesta on säilynyt laaja, yksityiskohtainen elämäkerta, mutta Valamon perustajista ei ole jäänyt juuri mitään henkilötietoja. Tämä viittaa siihen, että heidän muistonsa on paljon vanhempi.

Näyttää luonnolliselta, että Olhavan ja Laatokan muodostamaa sujuvaa vesitietä pitkin vaelsi lähetyssaarnaajia ja munkkeja jo 1100-luvulla etenkin Staraja Ladogan kristillisen keskuksen välityksellä. Olisiko munkkien tulo Laatokalle tapahtunut lähes kaksi sataa vuotta myöhemmin kuin Suhonalle ja Jugille?

Pidän todennäköisenä, että Valamon luostari on syntynyt 1100-luvun alkupuolella, mutta sen sijoittaminen kauemmas taaksepäin ei sovi historialliseen taustaan. Viikinkiajalla Laatokan maailma oli pakanallinen ja levoton; mistä luostari olisi saanut veljestönsä 900-luvulla? Vasta 1000-luvulla voimistui Karjalan kulttuurikehitys, ja 1100-luvun luostarieksansion alkaessa se oli valmis ottamaan vastaan ensimmäiset erakkonsa.

Kuva 4. Vanhaan tyyliin jälleenrakennettu puinen Valamon luostari 1700-luvulla. N. Ozeretskovskijn matkakertomuksesta.

Jos Valamo syntyi 1100-luvulla, se eli pienenä ja vaatimattomana puisten rakennusten turvin ja joutui luultavasti sotien aikana hävitysten kohteeksi. Siten on ymmärrettävää perimätieto pyhittäjien jäännösten siirtämisestä vihollista pakoon sekä niiden palauttamisesta rauhallisten aikojen tullen. Vasta Pähkinäsaaren rauhan jälkeen luostari on päässyt vapaasti kehittymään laajentuakseen ja vaurastuakseen 1400-luvun lopulle ehdittäessä suureksi yhteisöksi.

Askeesi saapui Karjalaan yksityisten kilvoittelijain mukana eikä poliittisen laskelmoinnin varassa. Samoin kuin koko kristinusko sekä juurtui hyvin hitaasti ja varovasti Karjalan maaperään, mutta vähitellen se omalta osaltaan levitti ja juurrutti Laatokan rantamille itäisen kristillisyyden sekä bysanttilaisen elämäntavan perinteitä.

KÄKISALMEN KARJALA JUURTUU ITÄÄN

1. *Karjalan asema Pähkinäsaaren rauhan jälkeen.*

Pähkinäsaaren rauhassa suurin osa Karjalaa oli vahvistettu kuuluvaksi Novgorodin valtioon, mutta Karjalan länsiosan kolme kihlakuntaa: Jääski, Äyräpää, ja Savilahti, joutuivat Ruotsille. Valtakuntien välinen raja alkoi nyt erottaa kummankin puolen karjalaisia toisistaan ja muokata kumpaisinkin valtiollisia, hallinnollisia ja kulttuurioloja yhä enemmän eri suuntiin.

Ruotsin valtaan joutuneen osan »pääkaupungiksi» muodostui Viipuri, jonka linnanherrat johtivat alueen hallintoa ja oikeuslaitosta. Viipurista tuli myös tärkeä taloudellinen keskus, ja sen vilkkaat kauppayhteydet välittivät Ruotsin Karjalaan läntisen kulttuuripiirin vaikutusta. Se oli myös sotilaallinen tukikohta, josta käsin linnanherrat johtivat alueen puolustusta Novgorodia vastaan sekä pyrkivät laajentamaan Ruotsin valtaa idän suuntaan.

Roomalaiskatolinen kirkko juurrutettiin Ruotsin vallan alaiseen Karjalaan, niin että idän kirkon vaikutus rajan länsipuolella nopeasti heikkeni. Vuonna 1329 kuningas Maunu Eerikinpoika kehotti vallatun alueen karjalaisia ja savolaisia maksamaan kymmenykset piispalle muiden kristittyjen tavoin, samana vuonna hän antoi kymmenysverosäännön Pohjois-Pohjanmaalla olevien Salon ja Kemin kirkkoille, jotka kuuluivat Ruotsin valvonnassa olevaan alueeseen, ja vuoden 1345 tienoilla hän täsmensi ohjeita kymmenysten kantamisesta.¹ Itäinen perinne sulautui vähitellen läntiseen.

Novgorodin ylivaltaan jäänyt Karjalan pääosa liitettiin entistä lujemmin Novgorodin yhteyteen. Alueen keskuspaikaksi tuli Käkisalmi, jossa asui Novgorodin maaherra ja liettualaisvallan aikana todennäköisesti liettualaisen lääniherran edustaja. Sinne asettuivat myös arkkipiispan kirkollisveron kokoaja sekä eräät alemmat virkamiehet, joista mainintoja on vasta

Vatjan viidenneksen verokirjassa sekä 1500-luvun asiakirjoissa, mutta jotka oleellisesti Novgorodin hallintojärjestelmään kuuluvina lienevät asuneet Käkisalmissa viimeistään Pähkinäsaaren rauhan jälkeen, mahdollisesti sitä ennenkin. Pogostalaitos lienee pysynyt suunnilleen ennallaan. Hallinnollisten siteiden lujittuessa voimistui myös idän kirkon vaikutus karjalaisten elämään.

Karjalaisten vanha nautintaoikeus Pohjanlahden rannikolla ja pohjoisilla eräalueilla tunnustettiin lännessä edelleen. Karjalaiset kulkivat todennäköisesti Sisä-Suomen järvireittiä sekä Pielisjärven—Oulujärven tietä pohjoiseen metsästämään ja verottamaan asukkaita.² Sotien ja kapinoiden johdosta karjalaisia oli alkanut yhä enemmän muuttaa erämaihin, siten alkoi Pohjois-Karjalaan muodostua asutuspesäkkeitä.

Pähkinäsaaren rauha ei lopettanut Ruotsin ja Novgorodin kilpailua Karjalasta eikä se myöskään vakaannuttanut karjalaisten valtiollisia ja hallinnollisia oloja. Intressien ristiriidat Karjalan ympärillä heijastuivat heimon elämään, jossa kriisit seurasivat toistaan. Karjalan ekspansio kääntyi laskukaudeksi.

Voimakkaimmin Karjalan asemaan vaikuttivat Ruotsin ja Novgorodin yleisen politiikan vaihtelut. Ruotsi pyrki pian rauhan jälkeen laajentamaan alueitaan idän suunnalla ja varsinkin Maunu Eerikinpoika ajoi selvästi ekspansiivista idän politiikkaa, mikä aiheutti sen, että Novgorod puolestaan yritti varmistaa otteensa Karjalasta ja koetti liittää sen entistä tiukemmin puolustusrintamaansa. Suomessa läntinen asutus alkoi edetä Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa määritellyn rajan yli etenkin Pohjanmaalla, ja Ruotsi tuki tietoisesti ekspansiota, mistä seurasi riitaa ja taisteluja pohjoisessa. Vihollisuudet uhkasivat myös Norjan suunnalta, sillä Norjan ja Novgorodin kymmenvuotinen välirauha meni umpeen v. 1336, eikä uutta sopimusta liene tehty.³ Vaikka tietoja varsinaisista vihollisuuksista Norjan kanssa välittömästi tämän jälkeen ei ole, aiheuttivat Lapin verotus sekä molemminpuoliset ryöstöretket levottomuutta Norjan rajoilla.

Näihin aikoihin Novgorod oli vaarallisten vihollisten ympäröimä. Baltiassa Saksalainen ritarikunta, joka omisti Viron ja Liivinmaan, painosti jatkuvasti Novgorodia, mihin vaikuttivat sekä uskonnolliset että poliittiset syyt. Etelämpänä jatkoi Liettua ekspansiotaan itään. Ruhtinas Mindaug oli jo 1200-luvulla valloittanut osia Länsi-Venäjästä ja hänen työtään jatkoi etenkin Gedimin (1316—41), joka valloitti mm. Minskin, Turovin ja Vitebskin sekä koko keskisen Dneprin alueen.⁴ Kosketusten seurauksena idän uskoa oli alkanut edetä Liettuaan, mutta sen ekspansio uhkasi Novgorodin keskeisiä intressejä.

Idässä Moskova kohosi Novgorodin vaaralliseksi kilpailijaksi. Se sai suuriruhtinaskunnan arvon 1320-luvulla ja alkoi pian laajentaa alueitaan Novgorodin maiden kustannuksella. Pohjois-Venäjän »kauppatasavalta» oli jälleen monen tulen välissä.

Vuonna 1332 suuriruhtinas Ivan Kalita hyökkäsi Novgorodin alueiden kimppuun, jolloin Novgorod katsoi parhaaksi liittoutua toisen vaarallisen kilpailijan, Liettuan, kanssa. Ruhtinas Gediminin poika Narimont saapui Novgorodiin v. 1333. Hänet kastettiin ortodoksiseen uskoon ja hän otti kristillisen nimen Gleb saaden Novgorodilta »Ladogan ja Pähkinälinnan ja Korelan [Käkisalmen] ja Karjalan maan ja puolet Kapriota läänitykseksi sekä perinnöksi lapsilleen».⁵ Ilmeisesti näiden läänitysten taustalla oli Novgorodin halu lujittaa pohjoisten rajaseutujen puolustusta Liettuan nousevan mahdin voimilla. Karjala joutui siis aivan vieraan ruhtinaan haltuun, joka tosin kuului ortodoksiseen kirkkoon, mutta joka tietysti pyrki hyötymään läänityksestään mahdollisimman paljon.

Liettualaishallinnon keskuksiksi Karjalassa muodostui Nevan niskassa sijaitseva Pähkinälinna, jonne Narimontin poika Aleksanteri asettui päälliköksi. Alue kuului edelleen Novgorodin ylivaltaan, mutta liettualaiset lienevät esiintyneet itsevaltaisesti ja verottaneet raskaasti karjalaisia, jotka v. 1337 nousivat kapinaan venäläisiä ja liettualaisia vastaan. On vaikea sanoa, miten kapina alkoi, sillä Novgorodin ja Sofian kronikat kertovat siitä eri tavoin. Novgorodin I kronikan 1400-luvulta tehty jatko-osa antaa tapahtumista sekavan kuvan, joka ilmeisestikään ei pidä paikkaansa. Sen mukaan käkissalmelaiset salakuljettivat ruotsalaisia avukseen, surmasivat novgorodilaisia ja ladogalaisia vieraita, pakenivat Viipuriin, mutta sielläkin tappoivat kaupungin kristittyjä.⁶

Sofian I kronikka, joka yleensä antaa luotettavia tietoja Suomesta, kertoo kapinasta melko laajasti ja johdonmukaisesti. Sen mukaan ruotsalaiset hyökkäsivät ensin Käkisalmeen, jonka päällikkö Valit eli Valittu kääntyi ruotsalaisten puolelle ja luovutti linnan heille. Todennäköisesti Viipurin varusväki oli siis karjalaisten tyytymättömyyden kannustamana lähtenyt valloittamaan Käkisalmea, mutta mahdollisesti oli jo sitä ennen ollut kosketusta Karjalan kapinallisten sekä ruotsalaisten kesken. Narimontin edustajana Käkisalmissa oli karjalainen päällikkö, joka luovutti linnan vihollisille, ja ruotsalaismiehityksen aikaan sopii Novgorodin kronikan kuvaus venäläisten surmaamisesta kaupungissa. Liettuan edustaja ei näytä lainkaan ryhtyneen puolustamaan läänitystään, mutta Novgorod tajusi tapahtuman vaarallisuuden ja kiirehti »kaikkine voimineen» Karjalaan. Venäläiset piirittivät ruotsalaisten hallussa olevan kaupungin heinäkuun alussa, ja huomattessaan ylivoiman suuruuden Valittu jälleen

vaihtoi puolta. Muutamassa päivässä venäläiset valloittivat Käkisalmen takaisin ja vuorostaan surmasivat ruotsalaisia.⁷ Kapinallisten pako Viipuriin sopii parhaiten tähän vaiheeseen. Miten Valitun kävi, siitä ei ole tietoa, mutta tuollainen puolen vaihtelu on outoa, ja vielä oudompaa on kapinapäällikön jälkeläisten esiintyminen Novgorodin korkeissa luottamustoimissa. Olisikohan Valitun siirtyminen ruotsalaisten puolelle ollut taktikointia ylivoiman sekä kapinallisten edessä?

Taistelut näyttävät rajoittuneen Käkisalmeen, jonka Novgorod luultavasti varmisti joukoillaan. Seuraavana vuonna ruotsalaiset hyökkäsivät Nevan kautta Äänisen alueelle asti, ja tällöin heidän joukoissaan taisteli karjalaisia, todennäköisesti Viipuriin paenneita kapinallisia. Paluumatkalla he polttivat Staraja Ladogan kaupungin. Liettualaisruhtinas Narimont ei itse ollut läänityksillään, eivätkä hänen edustajansa näytä taaskaan osallistuneen taisteluihin; heillä siis tuskin oli omia joukkoja Karjalassa. Novgorodin vapaaehtoiset tekivät puolestaan kostoretken Ruotsin puoleiseen Karjalaan, missä he hävittivät kyliä, surmasivat karjaa ja ottivat vankeja.⁸ Saman vuoden talvella ruotsalaiset lähettivät Viipurista neuvottelijoita Novgorodiin, missä sovittiin aselevosta Pähkinäsaaren rauhan ehdoilla. Ruotsalaiset lienevät kuitenkin esittäneet vaatimuksia ns. »Tamma-Karjalaan», joka vuoden 1500 Vatjan verokirjan mukaan näyttää tarkoittavan Karjalan kannaksen kaakkoisosia, lähinnä Kelton pogostan kyliä. Rajasta ei päästy yksimielisyyteen aseleponeuvotteluissa, vaan kronikan mukaan siitä päätettiin sopia erikseen Ruotsin kuninkaan luona.⁹ Vuonna 1339 Novgorod lähettikin valtuutettunsa Ruotsiin ja Lödösen neuvotteluissa on melko varmasti käsitelty juuri »Tamma-Karjalan» kysymystä. Novgorodin edustajat pitivät tiukasti kiinni entisistä rajoista, ja Novgorodin III kronikan vanhimman tekstin mukaan he esittivät Karjalaa koskevan kantansa seuraavasti: »Mutta Karjalasta he puhuivat näin: Jos joku meidän puoleltamme pakenee teidän puolellemme, lyökää hänet kuoliaaksi tai hirttäkää. Tai jos [joku tulee] teidän puoleltanne meidän luoksemme, me teemme samoin, etteivät he voi aiheuttaa riitaa välillemme. Mutta näitä [karjalaisia] emme luovuta, sillä he ovat kastetut meidän uskoomme. Ja sitä paitsi heitä on vain vähän jäljellä, sillä melkein kaikki ovat kuolleet Jumalan vihan tähden.»¹⁰

Tästä käy ilmi, että rajaseudulla elänyt Karjalan väestö oli huvennut vähiin. Osa oli tuhoutunut sodissa, mutta osa lienee siirtynyt pohjoiseen päin levottomuuksia pakoon. Kiista on voinut koskea paitsi satunnaisia yliloikkareita myös Ruotsin Karjalasta itään paenneita ortodokseja, joita Novgorod kieltäytyi luovuttamasta. Näyttäähän Pohjois-Karjalaan jo keskiajalla tulleen asukkaita Jääskestä asti.¹¹

Vuoden 1338 jälkeen eivät karjalaiset enää nousseet kapinaan. Siihen he olivat voimattomia, mutta luultavasti myös haluttomia. He juurtuivat siitä lähtien rauhallisen kehityksen tietä yhä kiinteämpään yhteyteen Novgorodin kanssa, jota he pitivät laillisena esivaltanaan ja johon he turvautuivat sekä liettualaisten lääniherrain sortoa että Ruotsin hyökkäyksiä vastaan. Sotien ja kapinoiden johdosta sekä muuttoliikkeen vuoksi Karjalan voima ehtyi ja sen henkinen kehitys hidastui.

2. Kuningas Maunu Eerikinpoika ja Karjala

Kuten tunnettua ajoi Ruotsin kuningas Maunu Eerikinpoika 1340-luvulla erittäin aktiivista idän politiikkaa ja yhteistyössä lännen kirkon kanssa pyrki ristiretkien muodossa valloittamaan uusia alueita Novgorodilta. Samoihin aikoihin paavi saarnautti ristiretkiä myös Mustanmeren kautta Venäjän rannoille, joten lännen aatteellis-poliittinen rintama oli 1340-luvulla jälleen voimakkaasti pyrkimässä itää kohti. Käännytys- ja valloituspolitiikka kohdistui sekä pakanoihin että idän harhaoppisina pidettyihin kristittyihin.¹²

Novgorod oli tukalassa tilanteessa, kun sitä uhkasivat monet viholliset: lännestä ruotsalaiset, Baltian saksalaiset ja liettualaiset sekä idästä Moskova ja tataarit. Vuonna 1346 hyökkäsi Liettuan ruhtinas Olgerd Selonin alueelle Luga-joelle asti, Novgorodin sydänmaille, ja samaan aikaan ryhdyttiin Ruotsissa itään tehtävän ristiretken laajoihin valmisteluihin.¹³ Pyhä Birgitta oli voimakkaasti ajanut ristiretki-ideologiaa, mutta hänen vihjauksensa, että karjalaisten mieli olisi ollut avautumassa uskolle,¹⁴ perustuvat joko Ruotsin Karjalan kokemuksiin — eihän hän tuntenut Novgorodin Karjalaa — tai ne on laskettava yleisen mielialan muokkauksen tiliin. *J. Jaakkolan* mainitsema paavin käsitys, että karjalaiset ja inkeriläiset »olivat tulleet tietoisiksi erehdyksestään»,¹⁵ sisältyy v. 1351 annettuun kirjeeseen ja pohjautuu ruotsalaisten jo tekemästään retkestä antamiin optimistisiin tietoihin, kun taas novgorodilaisten maininta »pettureista» tarkoittaa Maunun ristiretkiarmeijan käännytystyöhön alistuneita inkeriläisiä.¹⁶ Ei siis ole lainkaan todennäköistä, että karjalaiset ja inkeriläiset olisivat olleet halukkaita lännen uskoon, mikä on luonnollista historiallisen taustan valossa. Inkeriläisten ja Novgorodin karjalaisen kannalta katsoen Ruotsin ristiretki merkitsi vihollisen hyökkäystä heidän kimppuunsa.

Venäläisen kronikan mukaan Ruotsin kuningas ehdotti ensin väittelyä kirkkojen edustajain kesken siitä, kumpi usko on oikea, mutta venäläiset kieltäytyivät. Tieto voi olla sekoittunut jatkoon, jonka mukaan Maunu

Eerikinpoika, ollessaan jo ristiretkilaivastolla lähestymässä Novgorodin rantoja, lähetti edustajansa vaatimaan, että venäläiset kääntyisivät lännen uskoon. Novgorodin lähettämät neuvottelijat eivät tietenkään voineet suostua vaatimukseen, sillä uhatun alueen väestö oli jo liitetty idän kirkkoon. Maunun ristiretken pääpaino ei ollutkaan uskonnollinen, vaan kysymys oli ennen muuta Nevan herruudesta. Ruotsin armeija nousi maihin Inkerissä, alisti väestön kasteeseen ja valloitti Pähkinälinnan, sillä aikaa kun Novgorod kokosi kaikki mahdolliset taisteluvoimansa vihollista torjumaan. Kronikan mukaan »posadnikka Fedor Danilovitš ja suuriruhtinaan sijaiset ja kaikki novgorodilaiset ja pihkovalaiset sekä muutamat novotoržekilaiset ja kaikki Novgorodin hallintoalueet» lähettivät miehensä Ladogaan ja sieltä edelleen taisteluun Ruotsin kuningasta vastaan, joka oli »rikkonut ristin suutelon» eli rauhansopimuksen.¹⁷ On ilmeistä, että Karjalastakin koottiin miehiä Novgorodin joukkoihin, sillä se oli vakiintunut Novgorodin hallintoalue. Seuraavana vuonna Novgorod valloitti Pähkinälinnan takaisin, eivätkä vuonna 1350 suoritettut molemminpuoliset hyökkäysretket enää muuttaneet tilannetta. Maunulle tuli muita huolia, ja hänen idänpolitiikkansa heikentyi.¹⁸ Novgorod puolestaan lujitti Pähkinälinnan kiviseksi v. 1352, ja kun Käkisalmen linna paloi, rakennettiin sinne v. 1364 uusi kivinen torni, joten Novgorodin asema Karjalassa näyttää näihin aikoihin selvästi lujittuneen.¹⁹

Maunu Eerikinpojan aggressiivinen idänpolitiikka sekä hänen elämänsä onnettomat viime vaiheet synnyttivät Venäjällä merkillisen tarinan, jossa hänen kuolemansa yhdistetään Valamon luostariin. »Maunu Eerikinpojan käsikirjoitus» niminen teksti sisältää kuninkaan itsensä tekemäksi väitetyn kertomuksen, jossa hän myöntää hyökänneensä rauhanrikkokojana Venäjää vastaan ja osoittaa, miten Jumala rankaisi häntä. Päästyään Ruotsista vankeudesta ja palatessaan laivalla Norjaan hän näet joutui myrskyyn, jolloin laiva upposi ja vain hän pelastui laudan kappaleella rantaan. Hän ajautui »Polnajoen suulle, Vapahtajan luostariin», jonka munkit pelastivat hänet hukkumasta. Syntejään katuen hän vihkiytyi askeesiin ankarimpaan muotoon eli skeemamunkiksi, mutta eli luostarissa vain kolme päivää ja kuoli kirjoitettuaan testamenttinsa eli selostetun kertomuksen, jossa hän vielä varoittaa toisia hyökkäämästä vääryydellä Venäjää vastaan.²⁰

Vanhassa Valamossa, Vapahtajan luostarissa, sijaitsi hauta, jota väitettiin Maunu Eerikinpojan viimeiseksi leposijaksi ja jonka suuressa paa-
dessa oli vielä ennen viime sotia Maunun muistokirjoitus. Miten ja milloin sellainen perinne oli syntynyt?

»Kuningas Maunun käsikirjoitus» esiintyy vuoden 1352 kohdalla useis-

sa venäläisissä kronikkateksteissä, joista vanhin lienee Sofian I kronikka vuosien 1448—62 väliltä; siitä se on lainattu muihin lähteisiin. Venäläisen tutkimuksen mukaan kertomuksen on sepittänyt tuntematon venäläinen patriootti 14. tai 15. vuosisadalla,²¹ mutta ruotsalaiset lähteet ilmoittavat Maunu Eerikinpojan hukkuneen v. 1374 haaksirikossa Bergenin lähellä »Bömelfjordissa Lyngholmin luona»,²² ja tämä on myös nykyisen tutkimuksen yleinen kanta, joten kuninkaan komea hauta Valamossa vaikuttaa oudolta.

Jo viime vuosisadan Venäjällä tulkittiin »Kuningas Maunun käsikirjoitusta» usealla tavalla. Eräät tutkijat katsoivat Maunun kuolinpaikan tarkoittavan Valamoa, jonne viittaa mm. Avraamin kronikan maantieteellinen hakemisto,²³ mutta myöhemmissä kronikkapainoksissa paikka ilmoitetaan tuntemattomaksi.

P. Vjazemskij olettaa, että Polnajoen suulla oleva Vapahtajan luostari tarkoitti kenties Vienenmeren rannalla sijainnutta Valamon alaluostaria ja että Maunu siis oli ajautunut Kuollan ohi Vienen merelle asti.²⁴ Miten hän olisi sinne joutunut, sitä on vaikea selittää, mutta vielä vaikeampi on ymmärtää, miksi hän vankeudesta päästyään olisi purjehtinut Laatokalle. Vaihtoehtoisesti voi olettaa, että Polnajoki tarkoittaa Aurajokea — kertoivathan venäläiset kronikat hyökkäyksestä Turkuun ja Kuusiston piispanlinnaan »Polnajoen suulle». Tämän mukaan kuningas Maunu oli Ruotsista vankeudesta päästyään lähtenyt Norjaan, poikennut matkallaan Suomeen, haaksirikoutunut Aurajoen suulla, pelastunut Turussa olevaan luostariin ja kuollut siellä.²⁵ Mutta Turussa ei ollut silloin Vapahtajan luostaria, vaan ainoastaan Olavin luostari, eikä Maunun käynnille Turussa tunneta konkreettisia perusteita.

Miten sitten Valamoon on ilmestynyt kuningas Maunun hauta ja miksi legenda liitetään Valamoon?

Näyttää siltä, että Maunun leposijaksi kyseinen hauta on tullut vasta 1800-luvulla. N. Ozeretskovskij kertoo vuonna 1785 Valamoon tekemältään matkalta, että luostarissa oli »jonkun ruotsalaisen kuninkaan hauta», mutta siinä ei ollut varsinaista muistomerkkiä eikä hautakirjoitusta, ja A. Stšekatov lainaa v. 1801 todennäköisesti tästä matkakuvauksesta samat tiedot.²⁶ N. Karamzinin historiateoksen ensimmäinen editio v. 1817 on havainnut Maunun legendan, mutta ei liitä sitä Valamoon; toinen painos vuodelta 1819 tuntee jo perimätiedon, joka sijoittaa tapahtumat Laatokan näyttämölle.²⁷

Maunu Eerikinpojan legenda lienee siis asteettain siirretty Valamoon. Sen alkuperäinen tekijä 1400-luvulla kirjoitti epämääräisten tietojen mukaan Polnajoesta ja Vapahtajan luostarista, mikä teksti liitettiin

arvovaltaisiin kronikoihin. Valamossa hoidettiin 1700-luvulla tuntemattoman ruotsalaisen ylimyksen tai sotapäällikön hauta, ehkä muistona 1600-luvulta tai ison vihan ajalta, ja aluksi siinä oli yksinkertainen risti eikä vielä 1800-luvun alussakaan asiaan kiinnitetty sen suurempaa huomiota. Mutta kansallisromantiikan mukana Venäjälläkin ryhdyttiin etsimään historiallisia muistoja. Väärentäjä Sulakadzev vieraili Valamossa ja sepitti kertomuksiaan Valamon muinaisuudesta. Vanhoja kronikoita tutkittiin innokkaasti ja huomattiin, että Maunun legendan maininta Vapahtajan luostarista sopii Valamoon, jossa oli tuntemattoman ruhtinaa hauta. Vuonna 1819 arvovaltainen tutkija vahvisti kertomuksen, ja niin siirtyi Maunun legendan näyttämö Valamoon jopa kriittisessä kronikkaeditiossakin. Noihin aikoihin lienee myös haudalla olleeseen muistomerkkiin kirjoitettu runo, jonka teksti myötäilee legendan sisältöä. Se mainitaan ainakin vuoden 1841 tilastollis-historiallisessa yleisesityksessä luostareista.²⁸ Kertomusta kuningas Maunun kuolemasta Valamossa oli epäilty jo ennen sitä, joten ehkä runo on syntynyt legendaa vahvistamaan. Myöhemmin kertomus juurtui Valamon luostarin julkaisuihin ja runon teksti painettiin useaan otteeseen.²⁹

Asia on kuitenkin niin, että mikään Maunun legendan alkuperäisessä venäläisessä redaktiossa ei viittaa Valamoon. Vapahtajan luostareita oli muuallakin ja Maunun joutumista Laatokalle on vaikea selittää. Entä »Polnaja reka», eikö se viittaa selvästi Turkuun ja Aurajoen suulle? Polnajoki ei rajoitu Varsinais-Suomeen, sitä näet löytyy useampiakin. Novgorodin kronikassa se vuoden 1318 hyökkäyksen kohdalla tarkoittaa selvästi Aurajokea, mutta *Herberstein* kertoo 1500-luvun alussa, että Polnajoki on Suomen ja Venäjän rajalla.³⁰ On kuitenkin lähde, joka sijoittaa Polnajoen ainakin Norjan lähelle, ellei silloisen käsityksen mukaan norjalaiselle verotusalueelle. Ustjugin kronikka, joka keskittyy etenkin Pohjois-Venäjän historiaan, kertoo vuoden 1496 kohdalla seuraavaa: Suuriruhtinas Ivan Vasilevitš lähetti kajaanilaisten maahan kaksi pajaria ja heidän mukanaan ustjugilaisten ja vienalaisten joukot. »Ja he etenivät taistellen Polnajoelle ja Tornioon ja Lumijoelle asti, saivat paljon saalista ja määrättömästi sotavankeja.»³¹ Edelleen kronikka kertoo, että retkeläiset palasivat meritse Norjan kautta, siis Kuollan niemimaan ympäri.

On mahdollista, että Polnaja reka on muinoin tarkoittanut konkreettisen merkityksen mukaisesti »paljon sisältävä, täysi, avara, laaja» joki. Se on voinut tarkoittaa vettä tulvillaan olevaa leveää virtaa tai tärkeätä rajajokea. Todennäköisesti ruotsalaisen alkulähteen kertomus kuningas Maunun kuolemasta on ollut lähtökohtana venäläiselle patrioottisesti väritetylle kertomukselle. Ruotsalaiset kronikat, jotka kertovat Maunun

hukkomisesta, on kirjoitettu vasta 1400-luvun alkupuolella ja puolivälin jälkeen, joten venäläinen versio on todennäköisesti peräisin samoin 1400-luvulta tai sitten se pohjautuu varhaisempiin suullisiin kertomuksiin.

Blomfjordenin lähellä Bergenin luona on ollut pienellä saarella luostari, joka on perustettu vuoden 1230 tienoilla ja jonka nimestä ei ole varmuutta. Se sijaitsi Kristuksen kirkon luona, vaikka sitä myöhemmin on kutsuttu Pyhän Olavin taloksi.³² Jos tarina Maunun hukkomisesta Blomfjordeniin pitää paikkansa, voi tapaus liittyä tämän luostarin yhteyteen. Polnajoen nimi voi olla myös väännös nimestä »Bömelfjordh». Vasta kun Valamossa keksittiin tuntemattoman ruhtinaan hauta ja kun kansallisromantiikka herätti innokkaan historian harrastuksen, sijoitettiin venäläinen legenda Valamoon. Munkit innostuivat aiheeseen ja joku vierailija sepitti runon kuninkaan muistolle. Vihdoin munkit rakensivat kivisen muistomerkin oletetulle kuningas Maunulle. Kuka sitten oli haudattu 1700-luvulla tuntemattoman ruhtinaan leposijaan, sitä lienee mahdoton selvittää.

3. Kilpailu Pohjois-Pohjanmaan nautintaoikeuksista

Käkisalmen Karjalan olot rauhoittuivat jonkin verran 1300-luvun puolivälin jälkeen, mutta vuosisadan lopulla taistelut alkoivat uudestaan. Sillä välin kiristyi poliittinen uhka Novgorodin pahimpien vihollisten taholta. Novgorod, joka eli sisäisten ristiriitojen heikentämänä laskukauttaan, joutui kaikilla rintamilla puolustukseen ja menetti alueita. Sen sisäistä heikkoutta todistaa helppous, jolla pajari Luka piispan ja ruhtinaan kielloista huolimatta anasti valtiolta suuren osan Kauko-Karjalaa v. 1342. Omine seikkailijajoukkoineen hän hyökkäsi Vienajoelle, perusti sinne Orlitsin linnan ja Jemtsejoen jäämien avulla alisti valtaansa laajan alueen, jossa hän hallitsi itsenäisesti. Jo seuraavana vuonna hän kaatui Vienan karjalaisia vastaan taistellessaan eikä hänen Volgalla seikkaillut poikansa näytä kyenneen pitämään läänii hallussaan.³³

Idässä Moskovan nousu jatkui. Suuriruhtinas sai 1360-luvulla haltuunsa koilliset Vladimirin ja Galitšin alueet ja alkoi edetä Beloozeroa kohti, joka 1380-luvulla joutui hänen haltuunsa. Pian sen jälkeen katkesi Novgorodin paras yhteys Vienajoelle, kun Moskova anasti myös Vologdan ja Ustjugin alueet.³⁴ Etenkin kun suuriruhtinas Dimitri Donskoi voitti ensi kerran tataarit v. 1380, hänen arvovaltansa Venäjällä kohosi ja Moskovan ylijohdon Venäjän vapauttamisessa tunnustivat yhä useammat ruhtinaat. Moskova oli Novgorodin vaarallisimpia vihollisia.

Lännessä jatkui Liettuan mahdin kohoaminen. Gediminin poika Olgerd (1341—77) jatkoi valloituksia kaakon suunnalla edeten Mustan meren rantamille asti. Monet venäläiset ruhtinaat liittyivät häneen pitäen häntä vapauttajana tataarien ikeestä. Liettua uhkasi sekä Moskovaa että Novgorodia, sillä Olgerdin ylivalta eteni Tverin alueille saakka.³⁵ Hänen seuraajansa liittyi personaaliunioniin Puolan kanssa ja tuli entistä vaarallisemmaksi Venäjälle sekä idän kirkolle, sillä Puola—Liettuan valtaamille alueille pyrittiin juurruttamaan roomalaiskatolista oppia. Tupalassa tilanteessa Novgorod pyrki säilyttämään liittosuhteensa Liettuaan, toivoi siltä tukea vihollisiaan vastaan ja antoi sen edustajille laajoja läänityksiä, joihin Karjalakin tavallisesti kuului.

Maunu Eerikinpojan hyökkäysten jälkeen Novgorod näytti saavan hengähdysaikaa lännen taholta uhkaavia vaaroja vastaan, mutta vuoden 1367 tienoilla Baltian saksalaiset tekivät hyökkäyksen Pihkovan edustalle ja koettivat saada Ruotsin Itämaan eli Suomen mukaan kauppasaartoon venäläisiä vastaan, missä he näyttävät onnistuneenkin. Sotaa Ruotsin ja Novgorodin välille ei kuitenkaan syttynyt. Osapuolet neuvottelivat Tallinnassa v. 1371 ja rauha näyttää kestäneen vuoteen 1374 asti.³⁶

Näihin aikoihin kiristyi Novgorodin ja Ruotsin kamppailu Pohjois-Pohjanmaan omistuksesta. Pähkinäsaaren rauhassa v. 1323 Ruotsi oli välillisesti tunnustanut karjalaisten vanhan nautintaoikeuden Pohjanlahden rannikkoon, joka karjalaisten mukana kuului epämääräisesti Novgorodin valtapiiriin. Aluksi Ruotsi ja Itämaan asukkaat näyttävät kunioittaneen sopimusta eikä riitojakaan heti syntynyt, mutta kun yhä enemmän länsisuomalaista asutusta oli juurtunut karjalaisasutuksen lomaan Pohjois-Pohjanmaalle ja kun Ruotsin ylivallan tunnustavat asukkaat alkoivat estää Novgorodin ylivaltaan kuuluvia karjalaisia nauttimasta entisiä oikeuksiaan, syntyi luonnollisesti selkkauksia.

Läntinen asutus on voimistunut karjalaisten nautinta-alueella ainakin ristiretkiajan lopulta lähtien. Mahdollisesti karjalaisia oli pesiytynyt enemmän jokien yläjuoksulle ja länsisuomalaisia niiden suuseuduille, mutta täysin varmoja tietoja karjalaisten nautintarajan siirtymisestä Pyhäjoelta Pattijoelle ei ole. Lännen talonpoikain todistus v. 1374 puhuu useista joista ja on sanonnaltaan yleisluontoinen, kun taas karjalaiset esittivät vielä myöhemminkin selviä vaatimuksia Kemijoelta Pyhäjoelle asti.³⁷ Luultavasti »pohjalaiset» ja karjalaiset tulkitsivat rajoja eri tavoin. Läntisten asutuspesäkkeiden turviin syntyivät myös Saloisten ja Kemin kirkot viimeistään 1300-luvun alussa.

Pähkinäsaaren rauhan jälkeen näyttää myös Novgorod kiinnittäneen huomiota ylivaltansa lujittamiseen pohjoisessa karjalaisten välityksellä, mihin viittaa »kajaanien» maan verotusta koskeva tuohikirje 1300-luvulta.³⁸ Siinä Novgorodin Karjalassa toiminut verovirkamies rohkaisee alempaa kolleegaansa jälleen lähtemään verojen kokoamiseen, koska oli tehty rauha »ruhtinas Jurin» rajojen pohjalta. Kirjoittaja ilmoittaa lähettäneensä karjalaiset Kajaanin merelle, mutta varoittaa kolleegaansa aiheuttamasta vahinkoa »kajaaneille tai itselleen». Ilmeisesti hän pelkäsi levottomuuksia. Kirje on lähetetty verottajille sotavuoden jälkeen, koska siinä kehoitetaan kantamaan myös edellisen vuoden verot. Parhaiten se sopii vuosien 1340 tai 1351 tienoille.³⁹ Novgorod katsoi siis »kajaanien» maan kuuluvan rauhansopimuksen nojalla omiin veroalueisiinsa, joilla karjalaiset retkellivät.

Karjalaisalueen molemmin puolin oli Ruotsin valtion aluetta, Itämaa eteläpuolella ja Länsipohja lännessä. Kun Ruotsi oli Pähkinäsaaren rauhassa saanut Karjalaan kuuluneet kolme kihlakuntaa, se luonnollisesti ryhtyi lujittamaan niitä Ruotsin valtaan, ja pian se osoitti kasvavaa mielenkiintoa myös Pohjois-Pohjanmaan nautinta- ja omistussuhteita kohtaan.⁴⁰ Se ryhtyi asuttamaan Pohjanlahden perukkaa sekä varmisti Kemin ja Salosten kirkkojen kuulumisen lännen piispalliseen esivaltaan.

Sekä Upsalan että Turun Hemming-piispat pyrkivät ulottamaan hiippakuntansa mahdollisimman kauas pohjoiseen, missä syntyi jopa kilpailua heidän välilleen. Vuoden 1345 tienoilla piispat pääsivät sopimukseen, kuningas vahvisti Kemin ja Salon kuuluvan Turun hiippakuntaan, ja Upsalan Hemming kävi Torniossa tarkastusmatkalla, jolla hän kastoi lappalaisten lisäksi myös joitakin »Oulussa, Kemissä ja Simossa asuvia karjalaisia».⁴¹ Lännen kirkko kantoi pohjolassa veroa etenkin lohikalastuksesta, ja se alkoi käännäyttää roomalaiskatolisuuteen Pohjanmaan karjalaisia, ehkä myös sinne saapuvia idän kauppiaita ja verottajia.

Kun kauppa idässä ehtyi, näyttävät karjalaiset yrittäneen entistä vilkkaammin Pohjanlahden maailmassa. Vuonna 1365 Ruotsin kuningas katsoi aiheelliseksi antaa määräyksen karjalaisten kauppapurjehdusten rajoittamisesta Pohjanlahdella. Kirjeestä käy ilmi, että karjalaiset olivat laajentaneet purjehdustaan yli vanhojen sovittujen rajojen ja edenneet jopa Tallinnaan asti.⁴² Todennäköisesti Turun ja Pohjanmaan rannikkokaupunkien asukkaat olivat valittaneet asiasta kuninkaalle, joka näin rajoitti karjalaisten taloudellisia ekspansioyrityksiä pohjolassa. Vaikka osa karjalaisista kauppapurjehtijoista lienee tullut itärajan takaa, kirje todistaa karjalaisasutuksesta Pohjanmaalla.

Kun Ruotsin mahtava ylimys Bo Joninpoika Grip 1370-luvun alussa

sai läänikseen sekä Länsipohjan että Itämaan eli Suomen, hän joutui kiinnittämään huomiota alueittensa välissä olevaan Novgorodin karjalais-rantaan. Ruotsalaista asutusta oli jo ruvettu edistämään Länsipohjassa karjalaisia vastaan, mutta myös Turun piispa ja Satakunnan erämiehet pyrkivät varmistamaan otteensa kiistanalaiseen rannikkoon. Vuonna 1374 he todistivat, että Kemin ja Iin joet kuuluivat vanhastaan Turun hiippakuntaan, ja Bo Joninpoika vahvisti hiippakuntien rajan kulkemaan Kemin ja Kaakaman jokien välissä.⁴³ Upsalan ja Turun kilpailu ei silti päätynyt. Näistä ajoista lähtien pyrittiin Pohjassa torjumaan karjalaisten veronautinta sekä sen mukana epämääräinen, mutta kiusallinen yhteys Novgorodiin. Ruotsi voimisti vaikutusvaltaansa, ja luonnollisesti alueen läntinen väestö asettui kirkollisen ja maallisen esivallan rinnalle karjalaisten nautintaoikeuksia vastustamaan; heidän omat intressinsä siinä olivatkin konkreettisimmat.

Tässä yhteydessä on todettava, että venäläisten kronikkain käyttämät nimitykset »Kymmenen virran maa» ja »Seitsenkymmeninen Karjala» sopivat parhaiten Pohjois-Pohjanmaalle, joskaan jälkimmäisen nimen sijoituksesta ei voi olla varma ja mm. V. G. Gejman sekä K. Vilkuna sitä kritisoivat.⁴⁴ Sofian aikakirja käyttää edellistä nimitystä selvästi maantieteellisenä käsitteenä, kun se ilmoittaa sotajoukon v. 1496 lähetetyn »Kajaanin maahan, Kymmenelle virralle», ja Sofian kronikka puolestaan ilmoittaa vuoden 1375 kohdalla: »Tänä vuonna Seitsenkymmeninen Karjala rakensi uuden linnakkeen».⁴⁵

Kronikkain ymmärrettävyyden kannalta oli tällaisissa tapauksissa maantieteellinen määrittely luonnollisin ja sitä niissä säännöllisesti käytetäänkin. Edellinen maininta on selvä; siinä edellytetään »Kymmenen virran» alue yleisesti tunnetuksi. Jälkimmäisessä voisi ajatella termin »Semidesjatskaja Korela» tarkoittavan veroaluetta, mutta vaikka Novgorodilla olikin sadannesmiehiä eli sotskeja, ei kymmenysmiestä eli desjatskia esiinny lähteissä muualla kuin vuoden 996 kohdalla Kievin ja 1500-luvun puolivälissä Moskovan alaisella Pohjois-Venäjällä,⁴⁶ missä desjatskeja saatiin silloin valita kymmenen talon edustajiksi paikalliseen hallintoon ja eräin paikoin oikeuteen. Arkkipiispan kymmenysmies Karjalassa oli desjatinnik. Desjatskiin pohjautuvaa verotuksellista aluemäärittelyä ei esiinny vanhoissa lähteissä. Koska kronikan tehtävän kannalta maantieteellinen selitys oli luonnollisin, se lieene ollut tarkoituksena myös »Semidesjatskaja Korela» ilmaisulla, mutta karjalaisten välityksellä saatu nimitys on jäänyt epäselväksi. »Seitsemän kymen» virheellinen kääntäminen lukusanalla on sangen epävarma tulkinta, mutta epämääräiseksi jää myös »Seitsemän

kymmenysmiehen» Karjala. Nimen maantieteellinen sijoittaminen on suoritettava historiallisten taustatietojen varassa.

Maantieteellisenä selityksenä termi sopii hyvin Pohjois-Pohjanmaan rannikkoon, joka oli karjalaisten vanhaa nautinta-aluetta ja jolle Karjalassa luonnollisesti oli vakiintunut oma nimityksensä. Alue oli juuri joutunut Ruotsin mielenkiinnon kohteeksi, mutta lännen kirkon ja Bo Joninpoika Gripin politiikka uhkasi estää tai ainakin rajoittaa suuresti karjalaisten oikeuksia. On ymmärrettävää, että karjalaiset pyrkivät lujittamaan asemiaan ja että myös Novgorod tunsu mielenkiintoa asiaan, uhkasihan sitä uusi menetys kaukana pohjoisessa, samaan aikaan kun viholliset lohkoivat siitä paloja etelässä ja idässä. Tukikohdan rakentaminen pohjoiseen oli luonnollista siinä tilanteessa. Karjalaisten nautinto-oikeus ei liene alkuaan sisältänyt hallinnollista ylivaltaa, mutta sitä mukaa kun Novgorodin valta Karjalassa lujittui, se pyrki tietysti saamaan myös karjalaisten veronautinta-alueet kiinteään hallinnolliseen valvontaansa.

Linnakkeen paikkaa ei mainita, mutta todennäköisesti se tehtiin Oulujoen suulle, johon ruotsalaiset myöhemmin rakensivat oman varustuksensa. Näyttää myös siltä, kuten A. Luukko olettaa, että Bo Joninpojan joukot valloittivat uuden linnoituksen pian sen valmistumisen jälkeen, sillä se oli heille vaarallinen este.⁴⁷ Kahden vuoden kuluttua linnan valmistumisesta eli v. 1377 kärjisty kysymys Pohjois-Pohjanmaasta ilmi-sodaksi. Upsalan piispan pyynnöstä Ruotsin kuningas Albrekt Meklenburgilainen vahvisti Upsalan hiippakunnan rajaksi Oulujoen⁴⁸ korostaen siten Ruotsin oikeuksia entisellä karjalaisten nautinta-alueella. Ehkä Oulun linna oli juuri edellisenä kesänä vallattu karjalaisilta. Ei ole ihme, että Novgorodin vapaaehtoisjoukot riensivät jo samana vuonna 1377 Oulua kohti, mistä kronikka kertoo seuraavasti: »Hyökkäsivät Novgorodin nuoret miehet uutta linnaa vastaan, joka oli Oulun joella, nemtsien alueella. He pysyivät linnoituksen edustalla useita päiviä ja valloittivat koko kaupungin ja hävittivät koko aluetta ja toivat paljon vankeja Novgorodiin, mutta itse he palasivat kaikki terveinä Novgorodiin, vojevoda Ivan Fedorovitšin, Vasili Borisovitšin ja Maksim Onaninitšin kanssa.»⁴⁹

Novgorodilaiset eivät siis onnistuneet valloittamaan Oulun linnaa takaisin, vaan se jäi ruotsalaisille. Vaikka karjalaisia ei mainita novgorodilaisten rinnalla taistelussa, tuntuu todennäköiseltä, että heitä oli mukana. Ainakin he ovat avustaneet novgorodilaisia läpikulkumatkalla, joka Sofian kronikan mukaan kulki Tivrolan eli Hiitolan kautta. Levottomuuksista on tiedotettu paaville, sillä seuraavana vuonna tämä kehotti

kaikkia kristittyjä taistelemaan »uskottomia ja skismaattisia venäläisiä» vastaan, jotka toistuvasti vuodattivat kristittyjen verta. Samalla hän oikeutti Linköpingin ja Strängnäsän piispat kantamaan erityisen maksun tähän tarkoitukseen ja valtuutti antamaan aneet maksun suorittajille.⁵⁰ Taistelua Pohjois-Pohjanmaasta pidettiin siis tärkeänä molemmilla tahoilla.

Tästä lähtien Ruotsi käytännössä hallitsi entistä karjalaisrantaa, jonka se asutuksen ja valloituksen avulla oli saanut haltuunsa. Valtio-oikeudellisesti alue kuului epämääräisellä tavalla Novgorodille, ja karjalaiset sekä venäläiset kauppiaat harjoittivat siellä edelleen ammatiaan, mutta käytännössä Ruotsi valvoi siellä järjestystä ja kantoi veroa. Tämä juridisen ja käytännöllisen tilan välinen ristiriita on taustana niihin lukuisiin sotiin ja hävitysretkiin, joita alue 1400-luvulla sai kokea. Karjalaiset pyrkivät Novgorodin tuella palauttamaan entiset oikeutensa, mutta Ruotsi ei tietysti voinut tinkiä sille niin tärkeän alueen omistuksesta, jolla asui Ruotsin alamaisia.

Vuoden 1377 tapausten yhteydessä tapasimme jälleen karjalaisen Valittu-päällikön Novgorodin joukoissa. Tämä Ivan Fedorovitš Valittu oli aikaisemman Valitun jälkeläisiä ja johti Novgorodin hyökkäystä Oulua vastaan, mikä viittaa karjalaistenkin mukanaoloon. Hän oli myös tunnettu linnoitusasiantuntija, joka oli rakentanut mm. Porhovan muureja Pihkovan lähellä; lisäksi hän oli toiminut vaativissa neuvottelu- ja luottamustehtävissä Novgorodin edustajana.⁵¹ Hänen mukanaolonsa Oulun retkellä osoittaa Novgorodin suurta kiinnostusta Oulun linnaa kohtaan, mutta hänellä ei ollut menestykselliseen valloitukseen edellytyksiä. Epäonnistumisen syynä olivat pitkä matka, jonka vuoksi oli mahdoton kuljettaa suurta sotajoukkoa — etenkin kun oli kuljettava sisävesistöjä pitkin —, Ruotsin tiukka puolustautuminen haltuunsa ottamallaan alueella sekä Novgorodin uhanalainen asema, joka ei sallinut suurta sotaa kaukana pohjoisessa.

Pohjanmaan karjalaiset, jotka olivat vieneet mukanaan omaa kansanperinnettään, käännytettiin roomalaiskatoliseen uskoon ja he alkoivat sulautua pohjalaisiin; osa vetäytyi Viena kohti. Vain itämurteiden piirteet kieleen, joukko karjalaisia paikannimiä, ortodoksia henkilöitä sekä kansanperinnettä jäi heistä muistoksi. Karjalasta saapuvien eräretkeilijäin, verottajien ja kauppiasten määrä lieenee jatkuvasti vähentynyt, joskin kamppailu alueen oikeuksista jatkui. Karjalaiset joutuivat väistymään Pohjois-Pohjanmaalta. Heidän voimansa eivät riittäneet suuruusajan ekspansion säilyttämiseen.

4. Levottomuuksien aika 1380—1430

Käkisalmen Karjala oli vielä Pähkinäsaaren rauhan jälkeen joutunut kärsimään läänitysrasituksista, kapinoista ja sodista. Kuten olemme maininneet alkoi Kannakselta ja Laatokan rannoilta muuttaa karjalaisia Pohjois-Karjalaan, missä vanhinta lienee ollut Ilomantsin asutus. Ainakin Kurkijoelta ja Jääskestä levisi asutusta Pielisjärven rantamille.⁵² Taka-Karjalan pogostat olivat jakautuneet perevaroihin, joissa veronmaksu oli jousi-
miesten henkilökohtainen velvollisuus.

Kun rauha Ruotsin kanssa oli uudistettu v. 1350 ja Novgorod lujittanut linnoituksen Käkisalmessa v. 1364, Karjala sai elää jonkin aikaa ilman sota, ellei oteta lukuun kilpailua Pohjanlahden rannikosta. Parin vuosikymmenen aikana saivat Novgorodin hallinto ja idän kirkon tavat rauhassa juurtua Karjalaan. Mutta Novgorodin tukala asema Baltian saksalaisten ja liettualaisten sekä nousevan Moskovan välissä aiheutti jälleen Karjalan läänittämisen Liettuan ruhtinaille. Vuonna 1383 Narimontin poika Patrikij vieraili Novgorodissa, joka sai hänestä liittolaisen. Palkkioksi Novgorod antoi hänelle »alakaupungit Pähkinälinnan, Korelan kaupungin ja puolet Kaprion kaupungista ja Luskoen kylän».⁵³

Jälleen liettualaisvalta osoittautui vihatuksi. Jo seuraavana vuonna pähkinälinnalaiset ja karjalaiset saapuivat Novgorodin ruhtinaan luo valittamaan Patrikijn herruudesta, mutta tämä sai Slavnon kaupunginosaan asukkaat lahjuksin puolelleen, kun asia käsiteltiin vetše-kokouksessa. Novgorodissa uhkasi puhjeta sisällissota Karjalan läänityksestä, mutta ruhtinas sai asian sovituksi niin, että Patrikij luopui Käkisalmesta sekä Pähkinälinnasta saaden tilalle Staraja Ladogan ja Staraja Russan kaupungit.⁵⁴ Karjala vapautui toistaiseksi liettualaisista, jotka ilmeisesti olivat sitä sääliä verottaneet. Merkittävää on, että karjalaiset pitivät Novgorodin ruhtinasta ja vetšää laillisena esivaltanaan, johon he turvautuivat vieraita sordajia vastaan.

Liettua ja Puola yhdistyivät v. 1386 eräänlaiseksi liittovaltioksi, minkä seurauksena myös Puola pääsi välillisesti vaikuttamaan Karjalan kohtaloihin. Novgorod lienee sopimuksessaan Moskovan kanssa samana vuonna 1386 sitoutunut luopumaan liittosuhteesta Liettuaan ja saanut Patrikijn poistumaan läänityksiltään, mutta unionin vahvistama Liettua ei aikonut luopua edullisista veromaistaan, vaan Gediminin jälkeläinen Lugven lähetti v. 1388 edustajansa Novgorodiin vaatimaan itselleen »nii-
tä kaupungeja, joissa Narimont oli hallinnut».

Ilmeisesti Moskovan pelosta Novgorod ei taipunut vaatimukseen vielä v. 1388, mutta kun Lugven, joka oli kääntynyt idän uskoon ja saanut

kasteessa nimen Semeon, seuraavana vuonna itse saapui Novgorodiin, hän ilmeisesti sai Narimontin aikanaan omistamat läänitykset, niiden mukana Karjalan.⁵⁵

Noihin aikoihin ryöstelivät merirosvot Itämeren rannikoita, ja ns. »vitaliaaniveljesten» joukot hyökkäsivät v. 1392 Nevalle asti. Novgorodin kronikka kertoo, että he »valtasivat kyliä Nevajoen molemmilta rannoilta aina viiden virstan päähän Pähkinälinnasta. Ruhtinas Semeon kaupunkilaisineen riensi apuun, surmasi osan ja karkotti toiset ja vei heidän tulkkinsa Novgorodiin. Ja sitten hän palasi Liettuaan veljensä luo ja ja jätti kaupungin oman onnensa varaan».⁵⁶ Lugven oli siis pitänyt päämajaansa Pähkinälinnassa, mutta ilmeisesti hänellä oli edustaja myös Käkisalmissa. Hänen velvollisuuksiinsa kuului Nevan väylän ja Karjalan puolustaminen, ja hän torjuikin merirosvot, mutta sen jälkeen hän palasi Liettuaan, jossa Vitovt juuri oli kohonnut ruhtinaaksi ja valmistellsaan hyökkäystä itään kutsui edustajansa pois Novgorodista. Karjala jäi siis Novgorodin välittömään johtoon v. 1392.

Merirosvojen tuhot Suomenlahden itäosissa jatkuivat tuottaen häiriöitä kaupalle. Todennäköisesti vitaliaanit ovat ryöstelleet kauppalaivoja kesällä 1395, sillä tammikuussa 1396 eräät Novgorodin kauppiaat saivat kolmannuksen tavaroistaan takaisin Tallinnasta.⁵⁷ Kauppamiesten joukossa näyttää olleen suomensukuisia miehiä kuten Ivan Kaleke ja Ivan Jakele, mutta olivatko he karjalaisia, sitä ei voi varmuudella päätellä. Karjalaisten osallistuminen Novgorodin kauppaan on sinänsä luonnollinen seikka.

Tuhoisampaa kuin merirosvojen ryöstöt oli ruotsalaisten yllättävä hyökkäys Karjalaan v. 1396, todennäköisesti kesän aikana. Kronikka kertoo siitä seuraavasti:

»Tänä vuonna hyökkäsivät nemtsit Karjalan maahan ja hävittivät kaksi pogostaa, Kurkijoen ja Kylänlahden, ja polttivat kirkon. Ja ruhtinas Kostjantin ajoi heitä takaa karjalaisten kanssa, ja hän sai vangiksi heidän tulkkinsa ja lähetti hänet Novgorodiin.»⁵⁸

Ei tiedetä, mikä aiheutti ruotsalaisten hyökkäyksen aikana, jolloin unionikiistat riehuiivat lännessä. Kyseessä ei kuitenkaan liene vitaliaanien retki, vaan mahdollisesti Viipurista käsin tehty yllätyshyökkäys, sillä se kohdistui Karjalan ydinalueille ja kronikka mainitsee nimenomaan nemtsit. Karjalaiset taistelivat yhdessä Novgorodin kanssa hyökkääjää vastaan. Asutuksen lisäksi myös kirkko joutui kärsimään hävityksestä. Todennäköisesti myöhemmän Kurkijoen alueella oli tuolloin kaksi pienempää pogostaa, joilla oli joko yhteinen kirkko tai sitten toinen kirkko säästyi tuholta.⁵⁹

Rauhan aika jatkui tämän jälkeen toistakymmentä vuotta, minkä aika-

na Karjala sai jälleen uuden lääniherran. Vuonna 1404 Novgorod antoi Karjalan Smolenskin ruhtinaalle Juri Svjatoslavitsille, joka astui Novgorodin palvelukseen, kun Liettua valloitti hänen ruhtinaskaupunkinsa. Novgorod asettui siis vastustamaan Liettuan ekspansiota ryhtymällä liittoon sen vihollisen kanssa. Uusi liittolainen sai nyt laajan alueen: »Rus-san, Ladogan, Pähkinälinnan, Tiurin, Käkisalmen, Kaprion, Toržokin, Volokolamskin, Porhovan, Vyšegorodin, Vysokoen, Koškinin ja Gorodetskin.»⁶⁰ Tähän sisältyivät Karjala ja Inkeri, mutta siinä oli kaupunkeja kaukaa Sisä-Venäjältä asti.

Jurin lääniherruus Karjalassa ei muodostunut pitkäaikaiseksi, sillä jo v. 1406 Novgorod katsoi parhaaksi tehdä täyskäännöksen politiikassaan. Juri vetäytyi syrjään ja v. 1407 sijalle tuli liettualainen: »Novgorodiin saapui ruhtinas Semeon Olgerdovitš, ja hänelle novgorodilaiset antoivat alakaupungit, jotka olivat sitä ennenkin olleet hänellä.»⁶¹ Lugven-Semeon palasi Karjalan lääniherraksi. Levottomana aikana luoteisen rajaläänin ruhtinaat olivat vaihtuneet usein: Ensin Liettuan Patrikij ja Lugven-Semeon, sitten Novgorodin Kostjantin ja Smolenskin Juri sekä jälleen Semeon. Karjala kulki kädestä käteen, mutta todennäköisesti politiikan vaihtelut eivät tuntuneet paikallisissa oloissa paljontaan. Ruhtinaiden edustajat muuttuivat, mutta veronmaksu ja kirkollinen työ jatkuivat entiseen tapaan. Tärkeintä Novgorodille oli liittolaisten poliittinen tuki sekä Nevan ja Karjalan alueen puolustus, mitä se itäisten ja läntisten vihollisten puristuksessa ei itse kyennyt tehokkaasti hoitamaan.

Levottomuudet Karjalan ympärillä toistuivat 1400-luvun alussa sekä etelässä että pohjoisessa. Vuoden 1404 tienoilla »venäläiset», todennäköisesti karjalaiset, näyttivät tehneen »kaksihaaraisen» hävitysretken Pohjois-Pohjanmaalle ja Norjaan. Kyseessä lienee ollut edelleen taistelu pohjolan nautintaoikeuksista. Etelässä vitaliaanit hävittivät uudestaan Nevan rantoja. Viipuri oli saanut kaupunginoikeudet v. 1403, ja siitä muodostui voimakas Ruotsin puolustuskesäke, mutta myös häiritsevä uhka Novgorodin kaupalle sekä raja-alueiden turvallisuudelle. Se alkoi kilpailla ruotsalaisten ja Baltian kaupunkien kanssa idän kaupasta, mistä aiheutui hankauksia. Kun Hansan edustajat toistuvasti sulkivat Nevan reitin, kuljetettiin tavaroita Viipurista Vuoksen väylän kautta Laatokalle ja Novgorodiin, mutta silti kauppa katkeili toistuviin rettelöihin. Niinpä viipurilaiset v. 1408 ryöstivät novgorodilaisia kauppiaita Narvan edustalla, kun taas ruotsalaisia ryöstettiin Novgorodissa. Selkkaus kärjistyi kahtena seuraavana vuonna ja huipentui ruotsalaisten hyökkäykseen Käkisalmen Karjalaan v. 1411.⁶² Kronikka kuvaa tapausta näin:

»Ruotsalaiset saapuivat sotaretkelle ja valtasivat Novgorodin alakau-

pungin Tiurin [Sofian kronikassa: Korelan]. Ja kuultuaan siitä novgorodilaiset ehättivät kiireesti ruotsalaisia vastaan, vain kolmen päivän kuluttua viestin saapumisesta, ruhtinas Semeon Olgerdovitšin johdolla. Ja saavuttuaan ruotsalaisten alueelle he hävittivät ja polttivat heidän kylänsä ja surmasivat paljon ruotsalaisia ja ottivat toisia vangiksi. Je he valloittivat ja polttivat Viipurin esikaupungin maaliskuun 26 päivänä, arkkienkeli Gabrielin päivänä. Ja he palasivat Novgorodiin lukuisa vankijoukko mukanaan . . . Mutta Viipurin luona nemtsit surmasivat vain yhden miehen, Paavalin Nutnoin kadulta.»⁶³

Hyökkäys Novgorodin Karjalaan tehtiin ilmeisesti Viipurista, jonne idän nopea kostoretki kohdistui. Mutta Novgorod ei tyytynyt tähän, vaan »novgorodilaisen pyynnöstä lähti Vienen posadnikka Jakov Stepanovitš Zavolotšesta sotaretkelle Norjaan ja soti heitä [norjalaisia] vastaan.»⁶⁴ Novgorod kosti siis hyökkäyksen kahdella suunnalla. Todennäköisesti karjalaiset osallistuivat lääniherransa mukana sotaretkeen, vaikka sitä ei erikseen mainita kuten ei joukkojen kokoonpanoa muutenkaan. Ilmeisesti Lugven-Semeon johti operaatioita Laatokan ja Suomenlahden suunnalla, kun taas Vienen karjalaiset suorittivat pohjoissivustan sotatoimet posadnikkansa johdolla.

Liettua eli parhaillaan uutta ekspansion aikaa ruhtinas Vitovtin johdolla. Se voitti Saksalaisen ritarikunnan loistavasti Tannenbergissa v. 1410 ja valloitti heti sen jälkeen Podolian Etelä-Venäjältä. Sitten se kääntyi taas entistä liittolaistaan Novgorodia vastaan pyrkien laajentamaan vaikutusvaltaansa Novgorodin intressialueille. Käännös vaikutti myös Karjalan asemaan, minkä Novgorodin kronikka toteaa vuoden 1412 kohdalla sanoessaan, että »Lugven palasi Liettuaan ja veti pois sijaisensa Novgorodin alakaupungeista».⁶⁵ Lähteestä käy ilmi, että Vitovt nimenomaan kutsui Lugvenin pois ja lähetti sitten yhdessä Puolan hallitsijan kanssa Novgorodiin lähettäjiä, jotka syyttivät tätä liittolaisen pettämisestä — se kun oli säilyttänyt rauhan saksalaisten kanssa v. 1410 — sekä henkilökohtaisista loukkauksista. Liettua kieltäytyi sopimuksesta Novgorodin kanssa, ja Vitovt näyttää jopa tehneen yrityksiä Novgorodin alistamiseksi ylivaltaansa. Kriisi huipentui Liettuan epäonnistuneeseen sotaretkkeen Novgorodia vastaan v. 1428,⁶⁶ minkä jälkeen välit hiukan paranivat.

Kronikkatiedoista voi päätellä, että Inkerin ja Karjalan lääniherrana ollessaan Lugven-Semeon oli itse asunut Pähkinälinnassa ja asettanut sijaisensa muihin läänityskaupunkeihin. Varmaan liettualaisia hallitusmiehiä oli ainakin Käkisalmassa, mahdollisesti myös Tiurin linnoituksessa. Novgorod oli »ruokkinut» Lugvenia lääneillä, toisin sanoen Lugven oli kantanut veroja läänitysiltään. Kun hän v. 1412 veti edustajansa

pois, jäi Karjala jälleen Novgorodin välittömään johtoon. Liettualaishallinto lieene tuskin ulottunutkaan muuta kuin Laatokan rantamille. Pohjois-Karjalan pienet kylät lienevät eläneet vain löyhässä verosuhteessa etelään, joskin myös sieltä on tavattu muistoja Liettuan herruudesta.^{66a}

Uhanalaisessa asemassaan Novgorod pyrki sovitteluihin Ruotsin kanssa. Rauha lieene uudistettu pian vuoden 1411 jälkeen, mutta levottomuuksia sattui Pohjanlahden rannikkoseuduilla, missä länsisuomalainen asutus ja ruotsalainen hallitusvalta olivat juurtuneet entiselle karjalaisten nautinta-alueelle. Venäläiset Kaifas ja Mikael lienevät karjalaisten kanssa ryöstäneet Oulunsalon markkinapaikan v. 1415,⁶⁷ mutta Novgorodin suhtautuminen Viipurin linnan päällikön Tord Bonden valitukseen hävityksistä todistaa, että hyökkäys oli tapahtunut paikallisesta aloitteesta. Sehän ei ollut Novgorodin politiikan yleisen suunnan mukainen. Novgorod korvasi tehtyjä vahinkoja, koska sillä ei ollut varaa voimakkaaseen esiintymiseen. Se näyttää alistuneen karjalaisten menetyksiin pohjoisilla nautinta-alueilla. Neuvotteluyhteyttä pidettiin yllä suoraan Viipurin linnan päällikköön, joka toimi lähes itsenäisesti Ruotsin itärajalla, kuningashan asui Tanskassa.

Idän puolelta Novgorodia lähestyi alati kasvavan Moskovan uhka. Suuriruhtinas Vasili lähetti v. 1417 sotajoukon Vienajoelle, hävitti Arkan-gelia ja Jemtsejoen seutuja sekä anasti Novgorodin alueita itselleen.⁶⁸ Lännessä Baltian kaupungit tekivät rauhan Novgorodin kanssa v. 1417, mutta sieltä nousi idälle uusi pelottava vaara: Tanska—Ruotsin ja Puola—Liettuan liitto. Novgorod oli yhä tukalammassa asemassa, sillä Puola—Liettuan valta Länsi-Venäjällä oli edennyt Smolenskiin asti, ja vihollisen kääntyminen Ruotsin liittolaiseksi vaaransi Novgorodin etuja myös Nevan ja Karjalan suunnalla.

Vahvistuneen Viipurin linnanherra vaati Novgorodilta v. 1419 yksinoikeutta sammenkalastukseen Nevalla sekä »kuninkaan alamaisille» oikeutta asua Hansan hallussa olleessa »Gootinhovissa» Novgorodissa.⁶⁹ Taustalla oli jälleen Ruotsin pyrkimys Nevan väylän valvontaan, mihin Novgorod ei tietenkään voinut alistua.

Kriisin aikana, jolloin selkkaukset uhkasivat Suomenlahdella, norjalaiset hyökkäsivät pohjoisesta Vienan Karjalaan. Novgorodin kronikka kertoo vuoden 1419 kohdalla näin: »Samana vuonna tulivat norjalaiset sotaretkelle 500 miehellä laivoin ja venein, ja he hävittivät Varsugalla Korelskiin pogostan ja Zavolotšen maalla [seuraavat] pogostat: Nenoksan, Korelskiin pyhän Nikolain luostarin, Konetšnyjn pogostan, Jakovin lahden, Ondrejanovin rannan, Kiisin saaren, Kjarin saaren, Mikaelin luos-

tarin, Tšiglonimin, Hetšiniman. He hävittivät kolme kirkkoa ja löivät kuoliaiksi kristittyjä sekä munkkeja. Ja Zavolotšen miehet tuhosivat kaksi norjalaista venettä, mutta muut pakenivat merelle.»⁷⁰

Norjalaisten hyökkäys oli ilmeinen kosto karjalaisten aikaisemmista retkistä Norjan alueille. He eivät suunnanneet iskua ensin Vienajoelle, vaan Vienanlahden länsirannikolle, Varsugajoen suulle, josta käsin he hävittivät rannikkoa Arkangelin luostariin asti. Kertomuksesta käy ilmi, että alue oli kristillistä, sillä kaksi luostaria ja kolme kirkkoa joutui tuhotuiksi.

Novgorodin aseman heikentyminen heijastui myös Karjalaan, jota kaupalliset, valtapoliittiset ja sotilaallisetkin kriisit sivusivat. Menetettyään Liettuan tuen Novgorod yritti lujittaa asemiaan hankkimalla palvelukseensa Moskovan suuriruhtinaan veljen, mistä kerrotaan vuoden 1420 kohdalla: »Samana vuonna saapui Novgorodiin Moskovasta ruhtinas Kostjantin Dimitrievitš. Jumalan armosta ja arkkipiispa Semeonin siunauksella Novgorodin miehet ottivat hänet kunniallisesti vastaan helmi-kuun 25 päivänä suuressa kokouksessa. Ja he antoivat hänelle ne alakaupungit, jotka olivat olleet Lugvenilla, ja antoivat hänelle luvan koota veroa kaikilta Novgorodin [kyseisiltä] hallintoalueilta.»⁷¹

Kostjantin oli riitaantunut veljensä Vasilin kanssa ja toi tervetulleensa lisän Novgorodin puolustusrintamaan. Hän sai entiset liettualaisläänitykset Inkerinmaan ja Karjalan, ja selvästi mainitaan, että lääniherra sai kantaa veroa alueeltaan, joka muodollisesti edelleen kuului Novgorodin ylivaltaan. Todennäköisesti Karjala kuului sitten miltei kaksi vuosikymmentä moskovalaisen ruhtinaan läänityksiin, sillä kun Puola—Liettua sisäisten unioniriitojensa vuoksi pyrki sovintoon Novgorodin kanssa ja kun Lugven-Semeonin poika Juri kävi Novgorodissa neuvottelumatkalla v. 1433, hän ei saanut läänityksiä. Vasta v. 1438 Novgorod teki uuden liittosopimuksen Liettuan kansa ja jälleen antoi Inkerin sekä Karjalan liettualaisille.⁷² Tämän väliajan Karjala sai olla suhteellisen rauhassa sodilta, joskin ristiriidat Pohjanlahden perukoilla jatkuivat.

Vuosisatojen vaihteen levoton aika Karjalassa päättyi suuriin onnettomuuksiin. Vuoden 1422 tienoilla alkoi ankara nälänhätä koko Novgorodin ja Moskovan alueilla, sillä kolme vuotta oli hallaa, niin että leipä loppui kaikkialta. Mutta Baltiassa oli viljaa, jota myytiin Venäjällekin. Länteen vaelsivat suuret nälkään kuolevien laumat, joista Pihkovon kronikka kertoo: »Ja lähtivät Pihkovaan novgorodilaiset, karjalaiset, tšuudit ja vatjalaiset ja tveriläiset ja moskovalaiset ja, lyhyesti sanoen, ihmiset koko Venäjän maasta... Ja hallintoalueilla ja alakaupungeissa ja Pihkovassa alkoi viljan kauppaaminen, ja sitä vietiin rajan yli.»⁷³ Karjalaisiakin kulki

siis leivän etsinnässä etelään. Kronikka korostaa tietenkin Pihkovan osuutta, mutta ei ole erityistä syytä epäillä tietoa, että nälänhädän aikana Karjalaan ostettiin viljaa Baltiasta. Kronikan mukaan hinta oli huikea.

Nälänhädän lisäksi saapui musta surma; Novgorodin kronikka toteaa sen karmean lyhyesti vuoden 1424 kohdalla: »Ja rutto oli Karjalan maassa.»⁷⁴ Sotien ja nälänhädän lisäksi Karjala siis kärsi hirveän kulkutaudin tuhoista. Ei ole ihme, että tiedot Laatokan Karjalasta hiljenevätkin pariksi vuosikymmeneksi. Varmaan seutuja autioitui, ja vain hitaasti Karjala alkoi toipua parempien vuosien tullen.

Samaan aikaan Novgorod ja Hansaliitto kamppailivat Pohjoismaiden unionia vastaan idänkaupassa, ja unionikuninkaan edustajat Viipurissa aiheuttivat sille runsaasti huolia. Vuonna 1428 tilanne kärjistyi miltei sodaksi, mutta rauha uudistettiin toistaiseksi.⁷⁵ Levottomat olot Suomenlahden maailmassa lisäsivät Karjalan tukalaa kokonaistilannetta. Tällaista taustaa vasten katsottuna ei voi aliarvioida kirkollisen ja kulttuurillisen työn merkitystä Vienassa, Aunuksessa ja Karjalassa koettelemusten aikana.

5. Kirkollista kehitystä vuoteen 1430

Novgorodin Karjalan kirkollisesta elämästä 1300-luvulla on erittäin vähän tietoja, mutta kehityksen yleislinjaa voidaan seurata historiallisen taustan sekä niukkojen lähteiden valossa.

Näyttää ilmeiseltä, että kulttuurilliset ja kirkolliset yhteydet Karjalan ja Novgorodin välillä lujittuivat, kirkon hallinnolliset siteet Novgorodin arkkipiispaan ovat todennäköisesti vakiintuneet ja useita kirkkoja sekä tšasounia on varmaan rakennettu vuosisadan kuluessa.

Pogostoja oli ainakin Käkisalmen kaupungin, Kurkijoen ja Kylänlahden ausutuskeskuksissa, mutta koska Valamo toimi Sortavalan edustalla ja Konevitsa aloitti toimintansa Sakkolan edustalla jo vuosisadan lopulla, tuntuu luonnolliselta, että myös Raudun, Sakkolan ja Sortavalan pogostat ovat toimineet säännöllisinä kirkollisina keskuksina 1300-luvulla, varsinkin kun ottaa huomioon niiden melko suuren asukasmäärän vuoden 1500 verokirjassa. Salmin asutus oli suppeampaa, eikä sen pogostan syntyajasta ole luotettavia tietoja, mutta mahdollisesti sekin oli järjestetty 1300-luvulla. Myös Ilomantsin pogostan ikä on epävarma, mutta koska pogostoja mainitaan v. 1419 jopa Kuollan etelärannikolla, niin näyttää mahdolliselta, että Ilomantsissakin on pogosta alkanut eriytymisensä Laatokan Karjalan emäpogostoista 1300-luvun kuluessa. Vepsässä ja Aunuksessa pogostalaitos oli vakiintunut jo aikaisemmin. Luultavasti sielläkin oli

useimpiin asutuskeskuksiin rakennettu kirkot viimeistään 1300-luvun kulessa. Novgorodin arkkipiispa on jo mainitulla vuosisadalla saanut osan myöhemmin tunnetuista läänityksistään Karjalassa.

Lisävaloa kirkolliseen elämään antaa luostarilaitoksen kehitys Pohjois-Venäjällä, Karjalan välittömässä läheisyydessä sekä itse Karjalassa. Kuten olemme todenneet, erämaaluostarien lukumäärä kasvoi erittäin voimakkaasti 1300-luvulla, jolloin Pohjois-Venäjälle syntyi kymmenittäin uusia askeettiyhteisöjä. Etelämpänä niitä muodostui runsaasti Tverin, Moskovan ja Rostovin alueille, ja pohjoisempina luostarikilvoittelu yleistyi Vienajoelta Ääniselle sekä Laatokan Karjalaan asti.

Kargopolin luostari syntyi viimeistään 1300-luvun puolivälissä Volosatajoen suulle Aunuksen Karjalan eteläosaan alkaen levittää vaikutustaan sekä vepsäläisten että karjalaisten keskuuteen.⁷⁶ Vepsäläisalueelle Kirill perusti v. 1397 Kirillo-Belozerskin luostarin,⁷⁷ josta sen perustajan maine kulkeutui Karjalaan asti. Tihvinän Jumalansynnyttäjän kirkon ja mahdollisen myöhemmän veljestön olemme jo maininneet.

Laatokalla toimi Valamo, ja vuosisadan puolivälissä syntyi Äänisjärven saareen Muroman luostari, joka tavallaan liittää Karjalan kristillisen perinteen suoraan Bysanttiin; sen perustaja Lazarij oli nimittäin perimätiedon mukaan syntynyt Konstantinopolissa. Novgorodin yhteydet Bysanttiin olivat vielä 1300-luvulla melko kiinteät. Venäjän metropoliitta tosin asui Moskovassa, mutta myös Novgorodin arkkipiispat ottivat osaa kirkkopoliittisien yhteyksien hoitamiseen. Kreikasta saapui vielä 1300-luvulla runsaasti munkkeja, kirkkotaiteilijoita, pappeja ja piispoja Venäjälle, joskin valtaosa kirkonmiehistä oli venäläisiä. Niinpä Moskovan metropoliitta Feognost, joka vieraili Novgorodissa v. 1329 ja 1341 oli kreikkalainen, ja Athokselta tuli myös munkki Feodosij Muromaan, joten ei ole erityisen outoa, että kreikkalainen askeetti vaelsi kauas pohjoiseen.⁷⁸ Lazarij kilvoitteli useissa paikoissa Venäjällä ennen kuin hän eteni karjalaisten ja lappalaisten asuma-alueille ja jäi asumaan Äänisen saareen, missä hän teki lähetystyötä asukkaiden keskuudessa. Hänen ympärilleen muodostui vähitellen veljestö, jonka alku sijoitetaan melko luotettavasti 1350-luvulle ja jonka perustaja kuoli v. 1391 johdettuaan taitavasti uutta lähetystyön keskusta.⁷⁹ Muroman luostarista tuli eräs Itä-Karjalan tunnetuimpia hengellisiä tukikohtia.

Myös Kauko-Karjala sai useita kuuluisia luostareita. Arkangeliin syntyi 1300-luvun lopulla Mihailo-Arhangelskij, jolle Novgorodin arkkipiispa Johannes II lähetti erityisen siunauskirjeensä, ja meren rannikolle Pudožajoen suulle syntyi vähän myöhemmin, todennäköisesti vasta 1400-luvun alussa, Nikolaevskij Korelskij, jota norjalaiset hävittivät v. 1419.⁸⁰

Pinegajoelle syntyi Kevrolen Ylösnousemuksen luostari, Onegan eräälle sivujoelle Syrinskaja skiitta ja Vytšegdalle Uljanovskij Spaskij.⁸¹ Tšelmogorin luostarin on väitetty syntyneen 1000-luvulla, mutta sekin lienee 1300-luvun luostarieksansion tulosta.⁸² Luostarilaitos voimistui seuraavina vuosisatoina.

Samaan aikaan kuin yhä useammat luostarit juurruttivat kristillistä elämänskatsomusta karjalaisten keskuuteen, ryhdyttiin järjestelmälliseen lähetystyöhön myös Vienajoen takaisten suomensukuisten syrjäänien keskuudessa. Tämän työn aloittaja ja johtaja oli pyhä Stefan Permalainen, josta tuli syrjäänien ensimmäinen piispa.

Stefan syntyi Ustjugissa v. 1340. Hänen isänsä oli tiakka eli lukkari, joten poika oppi jo nuorena kirkollisiin toimiin. Ustjugin ympäristössä asui tuolloin runsaasti syrjäänejä, mahdollisesti Stefan itsekin oli suomensukuista syntyperää. Kilvoiteltuaan Rostovissa Gregorioksen luostarissa Stefan lähti vuoden 1379 tienoilla lähetystyöhön Vytšegdan varsilla asuvien syrjäänien keskuuteen. Hän tajusi kansankielisen kirjoituksen merkityksen ja laati syrjäänien aakkoset sekä alkoi kääntää kirkollisia tekstejä permien kielelle. Stefan oli ensimmäinen tunnettu suomensukuisten kansojen kielellä kirjoittaja; hän kohoaa Mikael Agricolan edeltäjäksi, vaikka hänen aloittamansa työ myöhemmin hukkui slaavilaisuuteen.

Käytyään Moskovassa ja saatuaan metropoliitalta pappisvihkimyksen Stefan palasi syrjäänien luo asettuen Kotlasin kylään, mistä käsin hän jatkoi lähetystyötään. Ensimmäiset kirkot rakennettiin Galen ja Ustvymin tienoille. Stefan kävi uudestaan Moskovassa, ja v. 1383 hänet nimitettiin Permin piispaksi. Hän jatkoi hiippakuntansa kirkollista ohjausta kuolemaansa saakka vuoteen 1396.⁸³

Idän kirkollinen toiminta voimistui siis 1300-luvun loppupuolella kaikkialla pohjoisessa Vienajoen takaa Aunuksen Karjalaan asti. Toiminnan keskuksina olivat pogostat, kirkot ja etenkin luostarit. Ne säteilivät hengellistä vaikutustaan edustaen bysanttilaisen kulttuuriperinteen konseptiivista puolta, joka sopi karjalaisten sielunelämään. Ei ole outoa, että myös Laatokan Karjalan askeetit toivat kristillisen kulttuurin kosketusta suoraan etelästä, kaukaa Bysantin mailta.

Valamon luostarin perustajien kansallisuus on jäänyt vain epävarman perimätiedon varaan, mutta 1300-luvun lopulla tuli Laatokan saareen kilvoittelija, joka oli saanut hengellisen kasvatuksen bysanttilaisen asketismin keskuksessa, Athosvuoren luostareissa.

Konevitsan luostarin perustaja Arseni syntyi Novgorodissa todennäköisesti pian 1300-luvun puolivälin jälkeen.⁸⁴ Hän lienee oppinut vaskisepän ammatin, mutta hyläten maailman hän 1370-luvulla liittyi munkiksi Nov-

gorodin lähellä olevaan Lisitskij Goran »Jumalansynnyttäjän syntymän» muistolle pyhitettyyn luostariin ja kilvoitteli siellä useita vuosia. Monien Venäjän munkkien tavoin Arseni halusi käydä Athoksella. Vierailevien kreikkalaisten veljien mukana hän pääsikin matkustamaan »Pyhän vuoren» luostareihin, missä hän viipyi elämäkerran mukaan kolme vuotta. Lähtiessään paluumatkalle hän sai luostarin johtajalta siunauksen sekä Jumalansynnyttäjän ikonin, jota hän piti kallisarvoisena kulttiesineenä mukanaan. Novgorodissa Arseni sai arkkipiispan luvan luostarin perustamiseen »pohjoiisiin maihin», ja muutamien oppilaidensa keralla hän v. 1393 purjehti Laatokalle, missä myrsky ajoi veneen Konevitsan saaren rantaan. Sinne Arseni perusti erakkomajan.

Saarella oli pakanallinen uhripaikka Konjkamen eli Hevoskivi, jonne karjalaiset tulivat uhraamaan vanhoille jumalilleen. Arseni taivutteli karjalaiset luopumaan uhreistaan ja rakensi kiven päälle kappelin. Hänen luokseen saapui uusia oppilaita kilvoittelemaan, niin että v. 1398 hän saattoi rakentaa Konevitsaan uuden kirkon ja veljestön asumukset. Novgorodin kolmas kronikka on säilyttänyt tästä lyhyen tiedon: »Pystytettiin kaikkeinpyhimmän Jumalansynnyttäjän kirkko Laatokan järvelle Konevitsan saareen ja rakennettiin luostari, Suuren Novgorodin ja Pihkovan arkkipiispan Johanneksen aikana.»⁸⁵ Tällöin luostari sai siis virallisen vahvistuksen ja vakiintuneet toimintamuodot. Kuten Valamo myös Konevitsa oli yksityisen kilvoittelijan alulle panema eikä sen syntyä voi pitää poliittisena toimenpiteenä.

Arseni toi Laatokan Karjalaan bysanttilaisen kontemplatiivisen luostarielämän näkemykset ja muodot suoraan Athosvuorelta, mistä hän omaksui luostarisäännöt sekä hesykastisen mystiikan perinteen. Elämäkerta korostaa, että hesykastien kuuluisin rukous »Jeesuksen rukous», ei koskaan puuttunut hänen suustaan. Myös Jumalansynnyttäjän ikoni yhdisti uuden luostarin perinteen Bysanttiin. Todennäköisesti uusi luostari omaksui Konstantinopolin Studios-luostarin sääntöihin pohjautuvan kinobiittisen yhteiselämän muodon, mihin elämäkerran suoranaisten sanonnan lisäksi viittaa kuvaus luostarin rakennuksista: kirkko ja veljestön asumukset kokonaisuutena.

Arseni on siis konkreettinen side Bysantin ja Karjalan välillä, mitä korostaa myös elämäkerran kuvaus »valkoisesta piispanpäähineestä», jonka Arseni muka sai piispa Eufemijlta. Legendan mukaan päähine oli Bysantin kirkollisen tradition tunnuksena lahjoitettu Novgorodin piispalle, joka kantoi sitä erityisenä arvonmerkinä. Arsenin entinen munkkitoveri, Novgorodin arkkipiispa Eftimij II (1429—58), vieraili Konevitsassa ennen Arsenin kuolemaa, todennäköisesti v. 1446, ja lahjoitti »vanhan valkoisen

piispanpäähineensä» Karjalan kuuluisalle kilvoittelijalle. Vaikka arkkipiispan vierailu lienee tosiasia, on kertomus piispanpäähineestä lähinnä symbolinen liittäessään kauniilla tavalla Karjalan kirkon Bysantin hengelliseksi perilliseksi.

Arseni johti veljestöä läpi vuosisadan vaihteen levottomuuksien. Suuren nälänhädän aikana 1420-luvun alussa hän elämäkerran mukaan matkusti vielä kerran Kreikkaan hakemaan apua kärsiville veljilleen. Tämä toinen Kreikan matka voi olla liioittelua, todennäköisesti Arseni haki nälänhädän aikana elintarvikkeita Pihkovasta, jonka kronikka kertoo karjalaisten tulleen sieltä apua etsimään.

Nälänhädän aikana sattui Laatokalla suuria tulvia, ja luostari jouduttiin siirtämään rannalta ylemmäksi, paikalle, jossa sen rakennuksia yhä sijaitsee. Arseni kuoli hyvin vanhana, todennäköisesti v. 1447.⁸⁶

Arsenin muistoina säilytetään Valamon luostarissa Konevitsan Jumalansynnyttäjän ikonia sekä Kuopion ortodoksisessa kirkkomuseossa puista kauhaa, joka perimätiedon mukaan oli Arsenin käytössä. Konevitsan ikoni on erittäin arvokas vanha taideteos, vaikka se ei ole vielä saanut sijaansa taidehistorioissamme, mikä vain osoittaa, miten vähälle huomiolle itäinen kulttuuriperintemme on tutkimuksessa jäänyt.⁸⁷ Todennäköisesti säilynyt ikoni on keskiajalta peräisin; se edustaa italialaistunutta bysanttilaista tyyliä. Vanhimmat maininnat siitä ovat Arsenin elämäkerrassa, mutta sen alkuperäinen maali ei ole enää näkyvissä lukuisten restaurointien jälkeen, eikä sen iästä voida olla varmoja, ennen kuin se on perusteellisesti tutkittu.

Arsenin elämäkerta ei puhu ikonista ihmeitätekevänä, mutta tällainen perinne on voinut syntyä jo keskiajalla, jolloin Novgorodin vaikutuspiirissä tunnettiin useita ihmeitätekeviä ikoneja. Niinpä vanha legenda kertoo, että ihmeitätekevä Jumalanäidin ikoni pelasti Novgorodin sodassa Suzdalia vastaan jo v. 1169.⁸⁸ Arkangelin kronikassa on vuoden 1399 kohdalla mielenkiintoinen maininta Novgorodin piispan Johannes II:n toimenpiteistä: »Ja piispa ja koko Novgorod saattoivat ihmeitätekevän ikonin Ladogaan.»⁸⁹ Laatokan maailmasta ei tunneta mitään muita vanhoja ihmeitätekeviä ikoneja kuin Konevitsan ja Tihvinän ikonit, joista jälkimmäinen lienee myöhäisempi. Tulee mieleen kysymys, tuotiinko Konevitsan ikoni näin juhlallisessa saatossa Ladogaan sieltä edelleen luostariin kuljetettavaksi. Se on mahdollista, jos ikonin ihmeitätekevä funktio oli jo silloin tunnettu. Tässä yhteydessä se täytyy kuitenkin jättää vain mahdollisuudeksi.

Valamon luostarin vaikutus säteili ennen kaikkea Sortavalan ja Salmin suuntiin, jonne sieltä oli lyhin matka, kun taas Konevitsan vaikutus ulot-

Kuva 5. Konevitsan luostari 1700-luvulla. N. Ozeretskovskijn matkakertomuksesta.

tui ensinnä Sakkolan ja Raudun alueille. Käkisalmen luostarien iästä ei ole mitään kirjallisia tietoja, mutta ainakin jokin niistä lienee peräisin 1400-luvun alkupuolelta.

Kuten olemme maininneet, hävittivät ruotsalaiset v. 1396 Kurkijoen kirkon, ja norjalaiset tuhosivat v. 1419 Vienen karjalaisrannalla kolme kirkkoa sekä kaksi luostaria. Saman vuoden 1419 kohdalla kertoo Novgorodin IV kronikka lyhyesti: »Piispa Semeon lähti Karjalan maahan.»⁹⁰ Hengellinen csivalta pyrki tukemaan hävityksen kohteeksi joutuneiden seutujen kirkollista jälleenrakentamista. Piispan matkan on täytynyt kohdistua ensi sijassa luostareihin, joiden valvonta kuului hänelle, sekä Karjalan kirkollisiin keskuksiin ja hävitettyihin seutuihin. Matkasta ei ole mitään muita lähdetietoja kuin lyhyt maininta, mutta yleisen taustan

valossa luonnollisin tarkastusmatkan reitti kulki Novgorodista Valamoon, Konevitsaan ja Kurkijoelle sekä edelleen 1500-luvulta tunnettua Nousia Venäläisen reittiä Pielisen vesistöjen kautta Repolaan ja Vienan rannoille. Käytyään Varsugalla sekä hävitetyllä »Karjalan rannalla» piispa on voinut palata takaisin Uikujoen, Paleostrovin luostarin, Muroman luostarin ja Syvärin kautta. Vienajoen reitti oli Moskovan vallan vuoksi latvaosiltaan tukossa, mutta tietysti tarkastusmatka on voinut tapahtua päinvastaisessa järjestyksessä suuntautuen ensin Äänisen ja Vienanmeren alueille. Varmaan piispa on kiinnittänyt huomiota Karjalan hengellisiin tarpeisiin sekä pyrkinyt tehostamaan kirkollista työtä.

VI luku

NOVGORODIN KARJALA KESKIAJAN LOPULLA

1. *Liettuan lääniherruuden loppu*

Suurten koettelemusten jälkeen Karjala alkoi hitaasti toipua. Rauhanpyrkimykset voimistuivat ympäröivissä suurvalloissa sekä poliittisella että kirkollisella alalla. Unioni-Ruotsi pyrki säilyttämään sovinnon naapuriensa kanssa, eikä Novgorodkaan halunnut sota, vaikka esim. v. 1428 Hansakaupungit olivat yllyttäneet sitä Ruotsia vastaan.¹ Samoihin aikoihin käytiin turkkilaisvaaran alla elävän Bysantin kirkon ja paavien välillä neuvotteluja kirkkojen yhdistämisestä. Lyonin unionikonsiili v. 1274 ei ollut johtanut käytännöllisiin tuloksiin, koska mieliala idässä oli jyrkästi unionia vastaan. Firenze-Ferraran kirkolliskokouksessa v. 1439 julistettu kirkkojen yhdistyminen ei onnistunut sen paremmin, vaikka sillä oli edellistä laajempi kannatus. Uskovaisten massat eivät enää olleet taivuteltavissa. Venäjän kirkko irtautui Konstantinopolin ylijohdosta ja Bysantin tuhouttua se katsoi jatkavansa tämän kirkollista perinnettä samoin kuin tsaarit korostivat jatkavansa Bysantin maallista valtaa. Kilpailu lännen kirkon kanssa raja-alueilla ei päättynyt.

Ruotsin ja Novgorodin välillä v. 1428 solmittua viisivuotisrauhaa oli jatkettu, eikä sotia käyty ennen 1440-lukua. Arkangelin kronikan eräässä käsikirjoituksessa esiintyvä ilmoitus venäläisten ja karjalaisten hyökkäyksestä Pohjois-Pohjanmaalle v. 1431 puuttuu kronikan parhaista teksteistä, joissa retken johtajana mainittu henkilö esiintyy vasta vuoden 1475 kohdalla, joten ilmoitus lienee virheellinen.² Levottomuuksia kuitenkin esiintyi, joskin tiedot niistä ovat niukat. 1400-luvun alkupuolelle tai puoliväliin lienee sijoitettava savolaisten ryöstöretki rajan yli, mistä karjalaiset valittivat tuohikirjeessä Novgorodiin, sekä myöhäisen lähteen kertoma »savolaisten ja hämäläisten» kaukoretki Ilomantsin kautta Ääniselle asti, minkä ajoitus on todettu erittäin epävarmaksi.³

Novgorodin mahdin laskukausi jatkui, kun Liettua ja Moskova kilpai-

livat sen alueiden valtaamisessa. Moskova eteni suomensukuisten heimojen alueelle pohjoisessa, ja Liettua pyrki lujittamaan asemaansa lännessä. Unionissa elävä Ruotsi tuki suomalaisasutuksen sekä oman hallinnollisen valtansa etenemistä itään päin, ja 1400-luvulla hämärtyi Pähkinäsaaren rauhan raja Ruotsille yhä edullisemmaksi.⁴ Vihollisten piirittämä Novgorod taipui sovintoon Liettuan kanssa. Vuonna 1433 Novgorodiin saapui Lugven-Semeonin poika Juri Semenovitš, jonka kanssa neuvoteltiin liitosta. Sopimukseen ei kuitenkaan vielä päästy, vaan Juri palasi Liettuaan. Vuonna 1438 hän saapui Novgorodiin uudestaan ja jäi ilmeisesti sinne, koska hänen paluunsa mainitaan vasta v. 1440, jolloin Liettuan hallitsija oli murhattu ja Kasimir valittu Liettuan ruhtinaaksi. Jurin toinen neuvottelumatka johti siis tulokseen. Novgorod on jälleen solminut liiton Liettuan kanssa, joka tuolloin pyrki itsenäistymään unionista.⁵

Inkeri ja Karjala oli v. 1438 läänitetty Jurille, sillä Avraamin kronikka kertoo Karjalan uudesta läänittämisestä v. 1444 seuraavaa: »Syyskuun 14 päivänä saapui Ivan Volodimirovitš Liettuan maasta, Novgorodin kutsutuna, suuriruhtinas Kasimir Korolovitšin luvalla ottamaan haltuunsa ne Novgorodin alakaupungit, jotka olivat olleet ruhtinas Lugvenillä ja hänen pojallaan Jurilla.»⁶ Viimeksi mainittu oli Liettuaan palattuaan saanut Kasimirilta suuret läänitykset, mutta liittynyt kapinaan uutta lääninheraansa vastaan ja joutunut pakenemaan Moskovan turviin. Näin hän oli menettänyt oikeutensa Inkerin ja Karjalan herruuteen. Puola—Liettuan hallitsijaksi valittu Kasimir tahtoi ilmeisesti säilyttää maansa vaikutusvaltan Nevan ja Laatokan tärkeillä kauppaväylillä ja katsoi, että ne Novgorodin alueet, jotka olivat olleet Lugven-Semeonilla ja Jurilla, kuuluivat liiton panttina liettualaisille. Siksi hän lähetti oman edustajansa ottamaan ne haltuunsa.

Novgorodin Karjala joutui siis v. 1438 Puola—Liettuan yliherruutta tunnustavan ruhtinaan läänitykseksi, eikä Liettuan herrojen mahtiin ja talonpoikien nöyryyteen tottuneet edustajat varmaankin olleet mieluisia Inkerin ja Karjalan asukkaille, jos heitä Käkisalmeen asti tuli. Todennäköisesti läänityksen keskus oli yhä Pähkinälinna, jonne Ivan tai hänen edustajansa asettui Jurin jälkeen v. 1444. Ei ole mitään tietoja karjalaisten asenteesta lääniherroihinsa noina aikoina. Tuskinpa suuria muutoksia tapahtui, vaan paikalliset hallitusmiehet hoitivat asioita, vaikka vero maksettiin Liettuan edustajille.

Näihin aikoihin puhkesivat jälleen taistelut karjalaisten ja norjalaisten välillä. Nikonin kronikka kertoo karjalaisten hyökkäyksestä Norjaan vuoden 1444 kohdalla, mutta tieto puuttuu muista lähteistä ja kronikoitsija tarkoittaa selvästi seuraavan vuoden sotatoimia, joista hän ei kerro muuten

mitään.⁷ Vuonna 1444 karjalaiset eivät liene hyökänneet Norjaan, mitä käsitystä tukee norjalaisten seuraavana vuonna tekemän retken yllätyksellisyys. Vuonna 1445 kerrotaan molempien osapuolten sotaretkistä. Todennäköisesti norjalaiset hyökkäsivät ensin, sillä Novgorodin ensimmäinen kronikka kertoo näin: »Tänä vuonna hyökkäsivät Norjan ruotsalaiset yllättäen Zavolotšeen Vienajoelle, Nenoksaan, hävittäen ja polttaen ja surmaten ihmisiä ja ottaen toisia vangiksi. Kuultuaan siitä vienalaiset saapuivat nopeasti paikalle, surmasivat osan vihollisista ja lähettivät noin neljäkymmentä Novgorodiin. Ja heidän päällikkönsä Ivorin ja Peterin sekä kolmannen he surmasivat. Mutta jotkut toiset pääsivät hyppäämään veneisiinsä ja pakenemaan.»⁸

Toinnuttuaan yllätyksestä karjalaiset tekivät kostoretken Norjan puolelle, mistä kolme kronikkaa kertoo saman vuoden kohdalla lyhyesti: »Tänä vuonna menivät karjalaiset norjalaisia vastaan, surmasivat heitä ja ottivat vankeja. Ja kaikki palasivat terveinä.»⁹ Koska tieto puuttuu Novgorodin ensimmäisestä kronikasta, on mahdollista, että muut kronikat tarkoittavat torjuntahyökkäystä norjalaisia vastaan Vienajoella, mutta todennäköisemmin kyseessä on kostohyökkäys Norjan Lappiin, sillä tyypilliseen kaukoretken kuvaustapaan korostetaan kaikkien paluuta »terveinä» kotiin.

Vienan karjalaiset taistelivat edelleen Novgorodin pohjoisina etuvarti-joina länttä vastaan. Samaan aikaan kun ulkoinen uhka voimistui Novgorodin vihollisten taholta, kauppatasavaltaa repivät sisäiset riidat ja valtataistelut. Sekasortoa lisäsivät 1445 tienoilla nälänhätä sekä monenlainen epäjärjestys, joita kronikat laveasti kuvaavat. Siitä huolimatta Novgorod yritti vielä Jugran valloittamista Moskovan intressipiiristä ja hyökkäsi taipaleen takaisten karjalaisten avulla kauas koillisiin erämaihin kärsien siellä pahan tappion.¹⁰ Paine Moskovan taholta lisääntyi, kun Vasilii II teki sotaretken Novgorodia vastaan v. 1456. Novgorod turvautui jälleen hädässään Liettuaan, jonka edustaja Ivan ei liene ollut suosittu Novgorodin alakaupungeissa. Vuonna 1458 käytiin neuvotteluja, joiden tuloksena oli liiton vahvistus ja lääniherran vaihdos Karjalassa. Avraamin kronikan kuvaus neuvotteluista vihjaa yleisäsvyllään hiukan kireään tunnelmaan: »Marraskuun 1 päivänä saapui Liettuaasta kuningas Kasimirin luota ruhtinas Suureen Novgorodiin, ja novgorodilaiset ottivat hänet kunniallisesti vastaan. Ja hänen kanssaan saapui kuningas Kasimirin lähettiläs paani Andrjuška Isakovitš, ja novgorodilaiset, osoittaen hänelle hyvin kunnioitustaan ja antaen lahjoja, päästivät vapaasti hänet palaamaan Liettuaan kuninkaan luo. Mutta ruhtinas Juri Semenovitšille he antoivat Novgorodin alakaupungit Russan, Ladogan, Pähkinälinnan,

Korelan, Jaaman ja puolet Kapriosta.»¹¹ Karjala vahvistettiin uudestaan Lugven-Semeonin pojalle Jurille, mutta hänen lääniherruutensa jäi taas lyhyeksi, sillä jo vuoden 1459 elokuussa hän joutui palaamaan kotimaahan, kun Moskovan suuriruhtinas pakotti Novgorodin luopumaan liitosta Liettuan kanssa. Novgorod oli luisumassa Moskovan valtaan, mutta Karjala lienee ollut kuolinkamppailun loppuajan emämaan välittömässä johdossa. Vielä v. 1470 osa Novgorodin pajareista yritti saada Liettualta apua Moskovaa vastaan, mutta yhteistyö jäi lyhyeksi. Poliittiset voima-suhteet olivat muuttuneet lopullisesti Moskovan eduksi, eikä liitto katolisen valtion kanssa voinut kestää ortodoksisella Venäjällä aikana, jolloin Puola—Liettuan ylivalta länsi-Venäjän ortodoksisilla alueilla johti katolisen kirkon voimakkaaseen käännytystyöhön sekä unioniriitoihin. Kun muu Venäjä yhä selvemmin ryhmittyi ortodoksisen Moskovan ympärille, oli Novgorodinkin pakko muuttaa suuntausta, mikä vaikutti myös Karjalan kohtaloihin.

2. *Karjala ja Novgorodin kuolinkamppailu*

Vuonna 1471 Moskovan suuriruhtinas Ivan aloitti ratkaisevan taistelun Novgorodia vastaan. Hän irroitti osan joukoistaan valloittamaan loput Vienasta ja lähti itse toisen joukon mukana Novgorodia kohti. Karjalaiset osallistuivat Novgorodin viime taisteluihin puolustamalla emämaataan pohjoisessa Moskovan ekspansiolta. Sofian kronikka kuvaa tätä seuraavasti:

»Vojevodeiltaan, jotka toimivat Vienan alueella suuriruhtinas sai tietoja, että he olivat voittaneet ruhtinas Vasili Šuiskin, Suuren Novgorodin palvelijan, joka Zavolotšen maasta ja Vienan maasta ja Karjalan maasta oli koonnut suuria joukkoja ja oli hyökännyt heitä vastaan ja oli taistellut heitä vastaan suurissa taisteluissa maalla ja vesillä aamusta iltaan. Ja Jumala auttoi suuriruhtinaan vojevodaa Vasili Fedorovitšia ja hänen tovereitaan, mutta suuri joukko Novgorodin miehiä lyötiin, ja toiset otettiin vangiksi. Niinpä väsymys voitti Novgorodin miehet ja he jäykistyivät taistelussa niin, etteivät kyenneet enää liikuttamaan kättään eivätkä kääntämään päätänsä. Ja itse heidän ruhtinaansa haavoittui nuolesta, ja hänen miehensä veivät hänet tuskin elossa olevana pois veneellä. Mutta Vienan kaupungit poltettiin tulella ja heidän maansa hävitettiin.»¹²

Sillä välin olivat myös Novgorodin päävoimat kärsineet tappioita, ja Novgorod alistui suuriruhtinaan herruuteen.¹³ Viimeistään tällöin siirtyivät Inkeri ja Karjala Novgorodin herruudesta Moskovan ylivaltaan. Kar-

jalaiset olivat taistelleet Novgorodin puolesta, mutta he ovat tappion jälkeen alistuneet uudelle ruhtinaalle, jonka valta Karjalassa jäi aluksi lähinnä muodolliseksi, joskin se kasvoi pian todelliseksi, kun suuriruhtinaat antoivat suorittaa Karjalassa verokirjoituksen sekä ryhtyivät esiintymään ylimpinä tuomareina karjalaisten asioissa.

Novgorod kapinoi vielä Moskovaa vastaan, mutta kapina kukistettiin, ja vuoden 1475 lopulla suuriruhtinas kävi Novgorodissa jakamassa oikeutta. Tällöin hänelle osoittivat nöyrästi kunnioitustaan eri väestöryhmien edustajat, joiden joukossa mainitaan myös karjalaiset.¹⁴ Kuten V. G. Gejman toteaa, kyseessä olivat luultavasti Novgorodin karjalaiset kauppiaat eivätkä Karjalan hallintoalueen viralliset edustajat. Vuonna 1478 Novgorod alistui lopullisesti ja vannoi uskollisuutta suuriruhtinaalle. Karjalakin juurtui Moskovan ylivaltaan.

Suuriruhtinas rankaisi häikäilemättä niskurointia esittänyttä Novgorodin arkkiepiispaa riistämällä suurimman osan hänen läänitystiloistaan, jotka Karjalassakin siirtyivät suuriruhtinaan edustajien haltuun. Uuden keskusjohdon asettama maaherra, uudet verovirkamiehet ja oikeudenpalvelijat asettuivat Käkisalmeen.¹⁵ Iivana III piti Novgorodin maita ominaan, sillä testamenttikirjeessään v. 1504 hän lahjoitti pojalleen Vasilille mm. »Karjalan kaupungin ja hallintoalueen ja pogostat ja kaikki sen oikeudet ja kaiken sen mitä Karjalan maa tuottaa ja Metsäläpin ja varsinaisen Lapin.»¹⁶ Näin Karjalasta tuli Moskovan ruhtinaiden perintömaa, kunnes Ruotsi valloitti Käkisalmen läänin ja liitti sen omaan suurvaltaansa.

Pohjanmaalla karjalaiset olivat yhdessä venäläisten kanssa edelleen puolustaneet Novgorodin vaatimuksia Ruotsia vastaan, jonka tuella länsisuomalainen asutus torjui karjalaisten verotus- ja kaupparetkiä. Ruotsin valta oli käytännössä vakiintunut, mutta karjalaiset ja venäläiset esittivät vaatimuksia entisiin oikeuksiin ja tekivät silloin tällöin hyökkäyksiä läntisiä valtaajia vastaan, jotka joskus vaativat korvauksia, toisinaan kostivat samalla mitalla. Niinpä venäläiset ja karjalaiset hävittivät Kemin, Iin ja Limingan alueita v. 1454 ja ryöstivät jälleen Kemin ja Iin seutuja v. 1461.¹⁷ Nämä hyökkäykset on tehty Vienan Kemin suunnalta. Samaan aikaan sattui levottomuuksia Savossa, jossa Novgorod vasta 1460 tienoilla näyttää todenneen rajan siirtyneen alkuperäisesti sovitusta itään päin. Tällöin puhkesi rajalla kahakoita, jotka toistui vuosina 1464 sekä 1468, jolloin »Sortavalan ja Alakarjalan» miehet sekä avustajat Käkisalmeista olivat »tehneet suurta vahinkoa».¹⁸ He olivat ryöstäneet Savosta 17 naista ja 20 hevosta, mistä Viipurin linnanhera oli vaatinut korvauksen. Novgorod lähettikin neuvottelijansa ja näyttää maksaneen karjalaisten tekemistä vahingoista. Samaan aikaan vahvistettiin Novgoro-

din ja Ruotsin välillä viiden vuoden välirauha, jota jatkettiin myöhemmin. Sillä välin Ruotsin edustaja Erik Akselinpoika Tott ryhtyi varustamaan linnaa Savon suunnalla saavutetun maa-alueen varmistamiseksi Ruotsille sekä »venäläisten» hyökkäyksen torjumiseksi. Savonlinnan rakentaminen alkoi v. 1475 ja muutamien vuosien kuluttua se pystyi jo varmistamaan uuden alueen Ruotsin haltuun.¹⁹

Samaan aikaan kun Novgorod kävi kuolinkamppailuaan Moskovaa vastaan, koettivat siis sen pohjoiset alamaiset, karjalaiset ja vienalaiset sekä mahdolliset venäläiset siirtolaiset, yhä taistella Ruotsin ylivoimaista ekspansiota vastaan. Vuosien 1477—78 tienoilla »Kainuun sotajoukko» hävitti Pohjois-Pohjanmaan entisiä karjalaismaita, ja kun alueen talonpojat v. 1490 valittivat toistuvista hyökkäyksistä ruotsalaiselle esivallalle, he kertoivat »venäläisten» vaatimuksista näin: »Kun he meitä niin piinaavat, niin he sanovat, että maa ja vedet, joilla me asumme, kuuluvat heille: ja he tahtovat pakottaa meidät maksamaan heille vuotuista veroa.»²⁰ Karjalaisten vaatimusten perustana oli vanha oikeus, mutta muuttuneissa oloissa he eivät voineet sitä säilyttää. He eivät voineet alistaa Ruotsia tottelevaa ja Ruotsiin turvautuvaa väestöä maksamaan veroa, eikä Ruotsi enää tietenkään luopunut vähitellen haltuunsa saamistaan seuduista. Savossa Ruotsin valtiovallan edustajat saattoivat puolustaa asutusta sekä suorittaa vastaiskuja uudesta linnasta käsin, mistä Tott teki v. 1480 hävitysretken 20 peninkulman päähän karjalaisalueille.²¹ Rauha vahvistettiin uudestaan v. 1482 ja 1487, mutta levottomuudet eivät loppuneet. Pohjoisessa tapeltiin taas v. 1489, jolloin Ruotsin edustajat kielsivät karjalaisia ja venäläisiä tulemasta kauppamatkoille Oulujoen Turkankylää alemmaksi, mikä jälleen tiesi uutta entisten oikeuksien loukkaamista. Kun itäiset asukkaat eivät totelleet kieltoa, heitä otettiin vangiksi ja 17 vankia surmattiin kyseisen kiellon perusteella.²² Torniolaiset näyttävät olleen jonkinlaisessa yhteistoiminnassa venäläis-karjalaisten kauppiaiden kanssa, ja edellä mainitussa talonpoikien valituksessa sanotaankin, että jos torniolaiset jatkavat yhteistä hallitusta »ryssien ja lappalaisten» kanssa, koko maa joutuu perikatoon.

Näihin aikoihin alkoi Moskovan suuriruhtinas osallistua Novgorodin vallan jatkajana pohjolan politiikkaan osaksi Tanskan unionikuninkaiden houkuttelemana, joskin sen pääintressit olivat mongolien, Liettuan, Puolan ja Saksalaisen ritarikunnan anastamien vanhan Venäjän alueiden takaisin valtaamisessa.²³ Jo Tanskan kuningas Kristiern oli suunnitellut niskuroivan Ruotsin palauttamista unioniin Venäjän avulla, mutta vasta hänen seuraajansa Hannu sai aikaan liiton Moskovan kanssa. Sopimus tehtiin Kööpenhaminassa v. 1493 ja siinä päätettiin, että Moskovan suuri-

ruhtinas auttaa Hannu kuningasta hyökkäämällä Suomeen ja näin painostaa Sten Sturen Tanskan ehtoihin. Palkkioksi Tanska tukee Venäjän vaatimuksia rajantarkistuksien toimeenpanemisesta vanhojen sopimusten pohjalta.²⁴ Tämä antoi aiheen venäläisten suurelle hyökkäykselle Suomeen v. 1495. Ilmeisesti oli Moskovan tarkoitus valloittaa takaisin Ruotsin saamat alueet, Viipuri niihin luettuna. Novgorodin perillisenä Moskova halusi saada korkojen kera edeltäjän menettämät luoteiset maat, ja varmaan sillä oli Novgorodin karjalaisten tuki tämän aikeen toteuttamisessa, sillä karjalaiset olivat yhä katkeria nautinta-alueittensa supistumisesta. He olivat kokeilleet väkivaltaa, neuvotteluja ja valitustietä mitään voittamatta. Edellä mainittu talonpoikien valituskirjelmä vuodelta 1490 kertoi, että »ryssät juoksevat aina Viipuriin valittamaan meidän, köyhien miesten, vuoksi». Valitukset olivat turhia, ja molemmin puolin oli jatkettu niin pitkälti kahakointia, että edellytykset sovinnolle puuttuivat.

Kuten tunnettua kilpistyi Moskovan hyökkäys v. 1495 Knut Possen puolustaman Viipurin muureille, mutta sota jatkui vaihtelevalla menestyksellä vuoteen 1504, jolloin tehtiin rauha 20 vuodeksi. Karjalaisten kannalta merkittävimpiä yrityksiä oli vuonna 1496 tehty retki Pohjois-Pohjanmaalle, »Kymmenen virran» maahan. Mukana oli miehiä aina Ustjugista ja Vienasta asti,²⁵ melko varmasti joukossa oli myös Käkisalmen karjalaisia. Mahdollisesti koetettiin lohivirtojen alue palauttaa Venäjän etupiiriin, mutta pysyvää tulosta retkestä ei tietenkään ollut.

Vuonna 1497 oli tehty välirauha, jonka mukaan piti suorittaa rajan tarkistus kiistanalaisella alueella. Moskova oli ottanut ilmeisesti selvän Pähkinäsaaren rauhansopimuksen mukaisen rajan suunnasta ja vaati tiukasti muutoksia rajan silloiseen kulkuun, mutta ymmärrettävästi Ruotsi oli haluton tarkistukseen, joka olisi vienyt siltä Olavinlinnan lisäksi paljon sen omanaan pitämää maata, eikä edes Tanskan Hannu kuningas ollut halukas niin epäedullisiin korjauksiin. Rajariidat jäivät selvittämättä, ja siten periytyi Suomelle uuden ajan alkupuolella kiista, joka oli ratkaistavissa vain voimakeinoin. Kuten tunnettua toistuivat sodat pitkin 1500-lukua, ja vasta Täyssinän rauhassa v. 1595 Ruotsi sai Venäjän tunnustamaan tekemänsä valloitukset sekä alistumaan uuteen rajaan, jossa Savon ja Pohjanmaan kiistanalaiset alueet jäivät Ruotsille.

3. *Yhteydet itään lujittuvat.*

Samaan aikaan kun Novgorodin karjalaiset osallistuivat emämaansa Novgorodin taisteluihin idästä ja lännestä uhkaavia vihollisia vastaan, he juurtuivat yhä lujemmin idän kulttuuripiiriin. Samoin kuin Länsi-Suomi

ja Länsi-Karjala juurtuivat yhä kiinteämmin Ruotsiin, alkoivat ruotsalaistua ja ajaa Ruotsin poliittisia intressejä, samoin Viena ja Novgorodin Karjala luonnollisen kehityskulun tuloksena lujittuivat Novgorodin yhteyteen, alkoivat venäläistyä ja ajoivat omien intressien mukana Novgorodin intressejä. Se oli historiallinen välttämättömyys molemmilla tahoilla.

Karjalaisen väestön lukumäärä alkoi todennäköisesti kasvaa sotien, nälänhädän ja ruton jälkeen. Asutus laajeni ja kristillinen vaikutus muokasi edelleen karjalaisten vanhaa tapakulttuuria. Suurin osa Novgorodin Karjalan asukkaista oli vuosisadan lopulla talonpoikia, kuten Vatjan viidenneksen verokirjasta näkyy, mutta myös kauppiassääty oli lukuisa. Mainitun verokirjan mukaan Käkisalmissa oli verotettavia kauppiaita noin kuusikymmentä.²⁶ Joukossa lienee ollut venäläisiäkin, joskaan tästä ei ole suoranaista tietoa. Näyttää kuitenkin luonnolliselta, että venäläisiä kauppiaita asettui Novgorodin alakaupunkeihin. Metsästyksen, kalastuksen ja käsityön tuotteita myytiin Venäjälle, ja Vienassa valmistettiin suola, jonka kauppa piti yllä vilkasta yhteyttä etelään.

Karjalan hallinnollinen yhteys Novgorodiin näyttää säilyneen myös liettualaisvallan aikana, eikä keskiajan lopulla enää esiinny kapinoita lääniherroja vastaan. Päinvastoin, kuten olemme todenneet, karjalaiset tukivat emämaan politiikkaa. Munkkien, hallintovirkamiesten ja kauppiaiden lisäksi Karjalaan lienee asettunut joitakin venäläisiä pajareita, joille oli annettu sieltä läänityksiä. Valtaosa väestöä oli edelleen karjalaista, eikä venäläistymisen aste ollut suuri.

Karjalan alkavan venäläistymisen tärkeimpiä tekijöitä olivat Novgorodin hallinto, kirkko, kauppa ja läänitykset, jotka vetivät siirtolaisia pohjoiseen. Myös levottomat olot lienevät osaltaan edistäneet venäläistä asutusta pohjolassa, jonka toivottiin tarjoavan rauhallisemmän elämän kuin levoton etelä. Samoin kuin Länsi-Suomeen tuli ruotsalaisia hallintomiehiä, sotaväkeä, papistoa ja kauppiaita, samaten Karjalaan tuli venäläisiä, joskin keskiajalla ilmeisesti sangen vähän.

Venäläisen aineksen leviämistä Kauko-Karjalaan, Itä-Karjalaan ja Käkisalmen Karjalaan ei ole vielä systemaattisesti tutkittu, sillä työ vaatisi laajan ja huolellisen aineksen keruun sekä tilastollisen, kielitieteellisen ja maantieteellisen analyysin, tässä yhteydessä siitä voidaan ottaa vain muutamia esimerkkejä: Jo 1100-luvulla lienee Novgorodin posadnikoilla ollut maata Vagajoella, ja seuraavina vuosisatoina Novgorodin edustajien maanomistukset Vienan suulla ovat kasvaneet huomattavasti. Niinpä Novgorodin posadnikka Vasili Matvejevitš osti v. 1315 laajan alueen suomensukuisilta omistajilta Šenkurskin tienoilta, ja 1300-luvulla joutui

Velin pogosta kokonaan Novgorodin Sofian kirkon haltuun. Tšelmozan posadnikan, ilmeisesti venäläisen pajarin Grigorij Semenovitšin, maiden luettelo vuodelta 1375 käsittää laajoja alueita Äänisen itäpuolelta.²⁷

Vienan Karjalasta on säilynyt kauppakirjoja, joilla venäläinen pajari tai kauppias ostaa maata sekä erilaisia oikeuksia.²⁸ Niinpä posadnikka Afanasij osti 1420 tienoilla maata Uiku- ja Sorokkajokien rannoilta, ja posadnikka Dimitri Vasilevitš vuosien 1447—54 välillä tiluksia useilta seu-duilta kuten »Uikujoelta, Kemistä, Pongomesta, Metsälapistä, Kilposaa-relta, Solovetskistä ja Kuusisaarelta». Vuosisadan alkupuolelta on myös venäläisen Selifont Tverdislavin maakauppa Äänisen rannalta, ja vuosi-sadan puolivälistä on Kirillin maaostos Uikujoen, Suojun, Kilposaaren ja Suonijoen tienoilta.²⁹

Vuosisadan loppupuolella kohosi Solovetskin luostari suurimmaksi maiden ostajaksi Vienan Karjalassa, mutta Moskovan vallattua Novgo-rodin alueet suuriruhtinas asetti karjalaisten alueille omia hallintomie-hiään ja lääninherroja, joten myös Moskovan pajarien maaomistukset pohjoisessa alkoivat laajentua.

Käkisalmen Karjalasta ei ole säilynyt sellaisia kirjallisia lähteitä kuin idempää, ja todennäköisesti slaavilainen kolonisaatio täällä oli paljon heikompi. Se johtui osittain rajamaan asemasta sekä melko voimak-kaasta karjalaisesta asutuksesta. Päinvastoin lienee Laatokan Karjalasta suuntautunut jatkuva asutusvirta Pohjois-Karjalaan sekä Vienan Karjalaan, missä »Karjalan lasten viisi sukukuntaa» omistivat huomattavia tiluksia.³⁰

»Viisi sukukuntaa» mainitaan ensi kerran 1460-luvun kauppakirjassa, jolla Solovetskin vanhus Sergei osti niiden edustajilta perintömaan.³¹ Kaikkien näiden sukujen nimiäkään ei mainita, mutta mahtavimmat heistä näyttävät olleen Kuroltšit ja Rokulskit (Kuurolaiset ja Rakulaiset), ja mahdollisesti heihin kuuluivat myös Viimolaiset, Valtolaiset ja Tiuro-laiset, joiden nimet esiintyvät asiakirjoissa. Useimmat lienevät Käkisalmen Karjalasta muuttaneita, mutta jotkut ovat voineet tulla bjarmien mailta.

Karjalaiset osallistuivat myös temppelien rakentamiseen ja ylläpitoon, mihin viittaa asiakirja, jolla Marfa-niminen leski lahjoitti rakennuttamal-leen Nikolain kirkolle maata eri puolilta rannikkoa.³²

4. Uusia luostareita Karjalan ympärillä

Pohjois-Venäjällä ja Novgorodin Karjalassa jatkui luostarikolonisaatio keskiajan kautta pitkälle uuteen aikaan. Entiset luostarit kasvoivat laa-jentaen omaisuuttaan sekä hengellistä vaikutuspiiriään. Korelskin Niko-

lain, Arkangelin, Muroman, Paleostrovin, Tšelmogorin, Valamon ja Konevitsan luostarit olivat merkittävimpiä keskuksia 1400-luvun alussa. Karjalaiset kristityt myivät munkkiveljestöille maita, mutta keskiajalla yleiseen tapaan he myös lahjoittivat tai testamenttasivat niille omaisuutta, jotta nämä muistaisivat heitä rukouksissaan.³⁴ Siten lienevät myös Valamon ja Konevitsan maat lisääntyneet.

Myös Novgorodin luostarit hankkivat tiluksia kaukaa pohjoisesta. Niinpä Jurjevin luostarilla oli viimeistään 1320-luvulla alueita Äänisen alueella, Novgorodin Vjažitskin luostarilla oli viimeistään 1450-luvulla laajoja tiluksia sekä nautintaoikeuksia samalla suunnalla, ja Hutynin luostarin maanomistukset Vienajoella lienevät alkaneet keskiajalla, sillä ne esiintyvät vakiintuneina uudenajan alussa.³⁵

Kauko-Karjalaan, Vienan Karjalaan ja Aunukseen syntyi 1400-luvulla suuri joukko uusia veljestöjä. Arkangelin ja Karjalan Nikolain rinnalla toimi Tšuhtšenemin Nikolain luostari Vienajoen varrella. Se perustettiin todennäköisesti 1300-luvun lopulla, joskaan viitteet sen perustamisajasta eivät ole aivan varmoja.³⁶ Etelämmäksi, Vagajoen varrelle, Šenkurskin lähelle, perusti Novgorodin kääntymyksen kokenut posadnikka Bogoslovskin erämaalustarin v. 1426 ja samantapainen »erakkola» lienee aluksi ollut Petšorajoen Kolminaisuuden luostari.³⁷

Tunnetuimmaksi Vienassa kohosi Solovetskin luostari, jonka syntyhistoria tunnetaan niin luotettavasti, että tässä voidaan tyytyä mainitsemaan vain yleispiirteet.

Solovetskin veljestön aloittajana pidetään Savvati-nimistä munkkia, joka 1400-luvun alussa kilvoitteli Kirillo-Belozerskin luostarissa vanhalla vepsäläisalueella. Hän lähti Valamoon etsimään hiljaisuutta, mutta tämäkin paikka oli hänestä liian rauhaton, joten hän 1420-luvulla jatkoi matkaa Vienan Karjalaan. Hän kulki joko Nousia Venäläisen reittiä Oriveden, Pyhäselän, Pielisjoen ja Pielisen kautta Lieksan vesistöön ja Vienan Karjalan rannalle, tai, kuten A. Savitš arvelee, Äänisjärven, Poventsan ja Matkozeron kautta Uikujoelle.³⁸ Siellä hän tapasi erakon nimeltä Herman, ja yhdessä molemmat »vanhukset» soutivat Solovetskin saaren rauhaan kilvoittelemaan. Hermanin tapaisia erakoita eli todennäköisesti muuallakin Karjalassa, sillä elettiin erakkoelämän ihailun aikaa.

Uikujoella oli erakkomajan yhteydessä tšasouna, jota Savvatin ja Hermanin poissa ollessa hoiti joku erakkovanhus. Perimätiedon mukaan Herman palasi tšasounalleen kuuden vuoden kuluttua, mutta Savvati jatkoi askeesin harjoitusta Solovetskissa, kunnes vanhuus pakotti hänetkin palaamaan mantereelle. Hän kuoli Uikujoella, Ustjugin kronikan

Kartta 6. Novgorodin Karjalaan sekä sen ympärille keskiajan lopulla syntyneitä luostareita.

mukaan v. 1429, joskin kuolinvuosi on epävarma.³⁹ Jos oletetaan perimätiedon mukaan, että vanhukset kilvoittelivat saarella noin kuusi vuotta, saadaan vanhusten tuloajaksi Solovetskiin vuosi 1423.

Savvatin ja Hermanin työn jatkajaksi tuli karjalainen Sosima, joka oli kotoisin Tolvuin kylästä Äänisniemeltä. Herman tapasi hänet Sumajoella ja sai mukaansa erämaahan. Vuoden 1436 tienoilla molemmat askeetit asettuivat Solovetskin saareen, jonka Herman jo tuns, ja vähitellen heidän luokseen tuli muitakin erakoita. Niin muodostui saarelle luostari, joka kasvoi nopeasti ja jonka maaomistukset alkoivat voimakkaasti laajentua 1460-luvulla. Se osti tiloja eri puolilta Vienan rannikkoa ja sai toisia lahjoituksina. Pian se alkoi hankkia maita Vienajoen suulta saakka, mistä sen kauppayhteydet kulkivat Ustjugiin ja Volgalle. Sosima kuoli v. 1478 ja Herman todennäköisesti v. 1484.⁴⁰

Solovetskin luostarista tuli suurin ja rikkain koko Vienassa, ja sinne asettui runsaasti karjalaisia, joita kontemplatiivinen askeesi miellytti. Luostari sai runsaasti tuloja lahjoituksina ja veroina, mutta se harjoitti myös suolan »keittämistä» merivedestä sekä kalastusta, niin että se saattoi myydä suolaa ja suolakalaa Venäjän kaupunkeihin asti.⁴¹

Jo v. 1485 sattui luostarissa ensimmäinen suuri tulipalo, mutta jälleenrakennus korjasi vauriot. Vuonna 1539 luostari sai suuriruhtinas Ivan Vasilevitšin privilegiikirjeen ja vuosisadan puolivälissä sen jäsenmäärän kerrotaan olleen 350 henkeä. Sillä oli toista tuhatta työntekijää sekä oma sotajoukko torjumassa Ruotsin vallan alaisten suomalaisten hyökkäyksiä ja tekemässä vastahyökkäyksiä Ruotsin alueelle.⁴² On luonnollista, että Solovetskin vaikutus kristinuskon levittäjänä ja juurruttajana karjalaisten keskuuteen oli erittäin suuri. Vähitellen se veti yhä enemmän venäläisiä munkkeja Vienan Karjalaan ja osaltaan edisti Karjalan venäläistymistä. Solovetskista lähti myös useita pienten erämaaluoistarien perustajia, ja se lahjoitti Karjalalle pyhiä, joista ensimmäinen oli Elisei Sumalainen, pian Savvatin jälkeen Karjalan rannalla elänyt erakko.⁴³

Oševenskin luostarin perustaja Aleksanteri oli kotoisin Beloozeron vepsäläisseuduilta.⁴⁴ Hänen syntyperästään ei ole muuta tietoa kuin että Oševenskij-sukuiset vanhemmat olivat maanviljelijöitä. He muuttivat ensin Kargopoliin ja sieltä yhä kauemmaksi luoteeseen Tšerjugajoelle Aunuksen lääniin. Jo sitä ennen, 1400-luvun alkupuolella, Aleksanteri oli mennyt Kirillo-Belozerskin luostariin, missä hänet oli vihitty munkiksi. Vuoden 1453 tienoilla hän lähti vaeltamaan pohjoiseen ja asettui vanhempiensa uudelle kotiseudulle. Hänen luokseen tuli vähitellen muitakin erakkoja, joiden kanssa hän muodosti veljestön Aunuksen karjalaisten ja vepsäläisten keskuuteen. Luostarin perustaja kuoli v. 1479 opetettuaan veljestölle luostarisäännöt.

Syvärin luostarin perustaja Aleksanteri on Aunuksen Karjalan ehkä tunnetuin kilvoittelija. Hän lienee syntynyt 1400-luvun puolivälissä, tark-

kaa aikaa ei tunneta, ja kuoli vanhana luostarissaan v. 1533.⁴⁵ Aleksanteri oli karjalainen tai vepsäläinen, sillä hän oli kotoisin Mantereen kylästä Ojattijoen varrelta. Laatokan Karjalasta kulki kauppatie Ojatin kautta vepsäläisalueille, minne Valamonkin asukkaita kulki tätä reittiä myöten. Heiltä nuori Aleksanteri sai kuulla Valamosta, jonne hän lähti munkkien mukana. Hänet vihittiin veljestön jäseneksi ehkä v. 1474, minkä jälkeen hän kilvoitteli kolmisen vuotta pääluostarissa. Elämäkerran mukaan hänen isänsä tuli häntä tapaamaan ja pyysi poikaa palaamaan kotiinsa, mutta keskustelujen tuloksena oli, että myös isä ryhtyi munkiksi. Aleksanteri kilvoitteli erakkona Valamon läheisellä saarella, kun taas isä meni »Kaikkein Puhtaimman Jumalansynnyttäjän luostariin, joka samoin oli saarella», mahdollisesti Elisejevaan.⁴⁶

Vietettyään Valamossa yhteensä toistakymmentä vuotta Aleksanteri palasi Syvärille ja asettui erakoksi todennäköisesti vuosien 1485—87 tienoilla. Siellä hänet tapasi metsästysmatkalla ollut pajari Andrei Savališin, joka viipyi useita päiviä erakon luona ja ryhtyi myöhemmin itsekin munkiksi perustaen Ondrusovan luostarin Aunukseen. Aleksanterin luo asettui toisia erakoita, ja Syvärille muodostui veljestö, joka rakensi asuinmajat, kirkon ja ruokailusalin sekä aloitti maanviljelyksen. Kirkko ja luostari omistettiin Pyhälle Kolminaisuudelle; viimeistään vuoden 1506 tienoilla se oli järjestäytynyt.⁴⁷

Aleksanteri Syväriläisellä oli runsaasti oppilaita, jotka perustivat erakoloita, skiittoja ja pieniä luostareita Karjalan metsiin ja joista useimmat lienevät olleet karjalaisia. Arkkimandriitta Nikodim esittelee heistä neljätoista tunnetuinta. Tässä mainittakoon esimerkkeinä vain Adrian Ondrusovalainen eli Andrei Savališin, Afanasi Söntämäläinen, Joasaf Masojärveläinen, Kassian Salmilainen (Solomenskij) sekä Joona Jaasjärveläinen.⁴⁸

Syvärin luostarin merkitys oli tietenkin suurin Aunuksen alueella, mutta sen vaikutus säteili myös Laatokan Karjalaan, jonne Syväriltä oli vilkkaat kauppayhteydet. Sieltä oli lyhyt matka esim. Salmiin, josta Aleksanterin oppilas Kassian nimensä mukaisesti oli kotoisin. Vähemmän tunnettuja ovat Vagajoen luostari Šenkurskin lähellä, Kenyjoen Pahomieva Kargopolin luona, Klimetskin Njatin Petrozavodskin seudulla sekä e.m. Joonan perustama Jaasjärven luostari Äänisen alueella. Tunnetuimpia seuraavalla vuosisadalla syntyneistä veljestöistä ovat v. 1533 alkunsa saanut Petsamon luostari sekä Kantalahden luostari vuosisadan loppupuolelta.⁴⁹ Valamon ja Konevitsan luostarien perustajien lisäksi Suomen ortodoksinen kirkko kunnioittaa Aleksanteri Syväriläistä ja Trifon Petsamolaista »Karjalan valistajina».

Kun otamme huomioon Kauko-Karjalaan, Aunukseen ja Vianan Karja-

laan jo aikaisemmin syntyneet veljestöt, voimme todeta, että pohjoisessa toimi 1400-luvun lopussa parikymmentä luostaria, joista tosin suurin osa oli pieniä erämaayhteisöjä, mutta muutamat erittäin huomattavia kristillisiä keskuksia.

Vienan Karjalan vanhat pogostat olivat jo vakiintuneet kirkonkyliksi tai kaupungeiksi ja kaikissa niissä oli kirkko sekä papistoa. Todennäköisesti tšasounia oli syrjäkylissä; niitä rakensivat myös erakot, kuten Solovetskin syntyhistoriasta voimme päätellä.

Käkisalmen Karjalan itäpuolella oli Äänisen viidennes, jossa vuoden 1496 verokirjan mukaan oli yli viisikymmentä pogostaa. Suurin osa niistä oli etelässä, mutta Laatokan kaakkoisrannoilta lähtien eteni myös pohjoiseen päin säännöllinen joskin vähitellen harveneva »kirkonkylien» verkosto. Vauraimpia olivat edelleen Sjasi- ja Ojattijokien vepsäläisseudut, mutta merkittäviä kirkollisia ja taloudellisia keskuksia, joista yhteyksiä kulki myös Käkisalmen Karjalaan, olivat myös pohjoisemmat Aunus, Ostretšina, Vytegra, Andoma, Suoju, Kiisi, Salski, Pudoža, Vodlozero, Tolvui, Šungu, Tšelmoza ja Suma.⁵⁰

Vielä vilkkaampi kuin Vienan Karjalassa oli kirkollisten olojen kehitys Nevan ja Laatokan eteläpuolisella alueella, jossa asui inkeriläisiä ja vepsäläisiä, mutta luultavasti jonkin verran karjalaisiakin. Siellä sijaitsi Vatjan viidenneksen verokirjan mukaan neljä läänii, joissa oli pogostoja seuraavasti: Kaprion läänissä 14, Jaaman 4, Ladogan 7 ja Pähkinälinnan läänissä 8 eli yhteensä 33.⁵¹ Alueella oli runsaasti suomensukuisia paikan- ja henkilönimistöä, ja se oli silloisten mittapuiden mukaan melko tiheään asuttua. Sinne oli jo aikaisemmin syntynyt useita luostareita, mutta erityisesti 1400-luvulla niitä tuli runsaasti lisää. Staraja Ladogaan ja sen ympäristöön syntyi 1400-luvulla viisi luostaria, Novaja Ladogaan yksi ja Pähkinälinnaan kaksi. Etelämmäksi muodostuivat mm. Silasaaren, Suidyn, Kaprion, Elisejevan ja Jaaman luostarit.⁵² Yhteensä syntyi mainitulle alueelle entisten lisäksi kaksikymmentä veljestöä.

Oli luonnollista, että tuo tiheä pogostojen ja luostarien verkosto Inkerissä, vepsäläisalueilla ja Vienan Karjalassa levitti jatkuvasti vaikutustaan Käkisalmen Karjalaan. Staraja Ladoga oli edelleen voimakkain kirkollinen keskus Karjalan lähellä, mutta myös Pähkinälinnan merkitys oli nousussa.

Pähkinälinnan ja Käkisalmen läänien raja ei tietenkään muodostanut kirkollista sulkua Karjalan kannaksella, päinvastoin kirkollinen yhteys sen yli oli sangen vilkas. Niinpä Pähkinäsaaren läänissä oli pogostojen ohella monia tšasounia kuten Karjalassa, ja Karjalan luostareilla oli tiluksia myös Inkerin puolella. Pähkinälinnan pogostaan kuului yhteensä 316 taloa, Kuivaisin pogostaan 373, Inkerin Korpiselän pogostaan 321,

ja Kelton pogostaan 174.⁵³ Etenkin Konevitsan luostarilla oli läheiset yhteydet näihin alueisiin.

5. *Karjalan kirkolliset olot.*

Karjalan kirkosta on erittäin vähän tietoja 1400-luvun loppupuoliskolta ennen kuin Vatjan viidenneksen verokirjassa. Arseni Konevitsalaisen elämäkerran nojalla voi päätellä, että karjalaiset kävivät pyhiinvaelluksilla luostareissa ja että heitä saapui munkeiksi myös Laatokan itäpuolelta. Arkkipiispa Semeonin v. 1420 suorittaman tarkastusmatkan jälkeen lie-nee arkkipiispa Eftimij II käynyt ainakin Konevitsassa, mutta todennäköisesti muuallakin Karjalassa.⁵⁴ Aleksanteri Syväriläisen elämäkerrasta tiedämme, että Valamo oli tunnettu kilvoittelupaikka ja että sille oli jo muodostunut erakkoloita ympäristöön. Luostari oli kauppa-yhteydessä myös Aunuksen suuntaan.

Karjalaa ympäröivän alueen kirkollisen kehityksen valossa voi päätellä, että huolimatta toistuvista levottomuuksista suomalaisten ja karjalaisten välillä kirkollisen elämän kehitys Novgorodin Karjalassa kulki samansuuntaisesti kuin Inkerinmaalla, Vepsässä, Aunuksessa ja Vienan Karjalassa. Pogostojen hengellinen toiminta lujittui, kirkkoja sekä tšasounia rakennettiin, ja monet karjalaiset omistivat elämänsä hengelliseen kilvoitteluun luostareissa, jotka vaurastuivat saadessaan omaisuutta lahjoituksina, testamenttien kautta ja ostamalla. Luostarien elinkeinoelämä monipuolistui ja laajeni: maanviljelys, kalastus, käsiteollisuus ja kauppa toivat lisää vaurautta Valamoon ja Konevitsaan. Myös Käkisalmeen syntyi luostareita, jotka saivat maata eri puolilta Karjalaa. Kristinuskon vaikutus voimistui Pohjois-Karjalassa, missä Ilomantsin pogosta vakiintui viimeistään 1400-luvulla ja missä Novgorodin arkkipiispalla oli yli kaksisataa taloa käsittävä »lääni». Karjala eli 1400-luvulla voimakasta kirkollisen kehityksen aikaa.

Havainnollisen kuvan Karjalan kirkollisesta elämästä keskiajan lopulla antaa Vatjan viidenneksen verokirja.⁵⁵ Kuten tunnettua se on vuodelta 1500, mutta viittaa usein »vanhaan kirjoitukseen», joka on ollut sen pohjana ja josta se melko vähän poikkeaa. Vanha kirjoitus lienee tehty pian Novgorodin v. 1478 tapahtuneen kukistumisen jälkeen, joten verokirja kuvastelee 1400-luvun loppupuolen oloja.

Karjalan joutuminen Novgorodin mukana Moskovan suuriruhtinaan ylivaltaan ei muuttanut kovinkaan paljon Karjalan kirkollista elämää. Alue säilyi edelleen Novgorodin ja Pihkovan arkkipiispan alaisena, mutta suuriruhtinas otti arkkipiispalta pois kirkolliset läänitystilat, joten arki-

piispan mahtiasema heikkeni.⁵⁶ Silti Novgorodin csipaimenella oli edelleen erittäin suuri vaikutusvalta Karjalan kirkollisissa asioissa. Häneen voitiin vedota monissa riidoissa kuten avioeroasioissa, siveellisyysrikosten yhteydessä, noituuden tai muun taikauskon vuoksi, hengellisissä ongelmassa ja etenkin kirkon hallintoa koskevissa asioissa. Myös luostarit kuuluivat hänen valvontaansa.⁵⁷

Arkkipiispalla oli eri hiippakunnissa omia virkamiehiään hallintoa ja omaisuutta hoitamassa. Vatjan verokirjassa mainitaan arkkipiispan veronkantaja sekä Karjalan kymmenysmies, joka oli tavallisesti pajari ja jolla oli arkkipiispan maita läänityksenä. Hän matkusti piispan edustajana ratkaisemassa riita- ja rikosasioita ja hän kantoi piispalle tulevat sakkorahat, joita rikkomuksista tuomittiin. J. V. Ronimus arvelee, että koko Karjala muodosti yhden tuollaisen kymmenyspiirin.

Kuten kansankokous valitsi arkkipiispan, valitsivat Novgorodissa ja sen alueilla seurakuntalaiset oman papistonsa. Todennäköisesti Karjalassakin asukkaat valitsivat usein lahjakkaan ja taitavan miehen keskuudestaan, lähettivät hänet arkkipiispan luo, missä hän sai opetusta ennenkuin hänet vihittiin pappeuden sakramentin kautta virkaansa. Myös diakonit saivat piispalta vihkimyksensä, mutta lukkarit ja kirkkovahtit asetti pappi tehtäviinsä. On mahdollista, että Karjalaan lähetettiin venäläisiä pappeja ja että luostareista tuli seurakuntiin venäläisiä sielunhoitajia, mutta todennäköisesti suuri osa papistoa keskiajalla oli karjalaisia. Tosin kirjallisia tietoja karjalaisten lähettämisestä piispan luo papiksi vihittäviksi on vasta 1600-luvun luterilaistamiskaudelta, mutta todennäköisesti silloin oli kysymys vanhasta tavasta. Venäjänkielen taito oli tietenkin välttämätön, sillä varsinaiset jumalanpalvelukset toimitettiin slaaviksi, mutta papisto saarnasi varmaan kansankielellä. Se joutui kirkollisten toimitusten yhteydessä olemaan niin läheisessä kosketuksessa kansaan, että karjalan kielen taito oli välttämätön. Karjalan venäläistyminen ei vielä ollut niin pitkällä kuin uudella ajalla, jolloin venäläisen papiston suomenkielen taidon puutetta valitettiin.

Seurakuntaa johtavan papin apuna saattoi varsinkin kaupungeissa olla diakoni, joka ortodoksisessa kirkossa edustaa pappeuden alinta astetta ja osallistuu jumalanpalvelusten toimittamiseen, mutta hoitaa sen ohella muita tehtäviä, kuten sihteerin tai taloudenhoitajan virkaa. Tiakka eli lukkari ei kuulunut varsinaiseen papistoon, vaikka lauloi ja luki hänelle kuuluvat osat jumalanpalveluksissa. Ponomari eli kirkonpalvelija avusti papistoa kirkossa, huolehti suitsutusastiasta, lämmitti vettä ehtoollista varten ja kantoi kulkueissa kynttilää papin edellä. Kirkkovahti huolehti kirkkorakennuksen kunnosta ja lämmityksestä mikäli lämmityslait-

Kartta 7. Vatjan ja Äänisen viidennessalueet pohjoisine pogostoineen keski-ajan lopulla. Pohjois-Karjalan pogostarajat ovat summittaiset, sillä siellä oli myös Kurkijoen ja Sortavalan kyliä eikä Liperistä ole verokirjassa tietoja.

teita oli; hän hoiti myös tuohusten eli vahakynttiläin valmistamisen tai hankkimisen ja suoritti monenlaisia käytännön tehtäviä. Kirkoissa saattoi olla vielä isännöitsijä, joka valvoi kirkon taloudellista puolta sekä papiston virkataloja. Erityisesti hän huolehti kirkon tuloista. Verokirjassa ei isännöitsijää mainita, mutta koska kyseessä oli vapaaehtoinen luottamus-toimi, ei se merkitse ehdottomasti isännöitsijän puuttumista. Kun toimesta ei ole tietoja kyseisenä aikana, jää sen esiintyminen vain mahdollisuudeksi.

Papisto sai palkkansa etupäässä luonnontuotteina. Sen jäsenillä oli muutama palkkatila kirkon lähetyvillä, mutta kauempana olevat pappien tilat saattoivat olla heidän yksityisomaisuuttaan. Ne saattavat viitata pappien kotiseutuun ja sukutiloihin, joskaan varmoja johtopäätöksiä niiden pohjalta ei voi tehdä. Niinpä Käkisalmen papilla oli Sokolovon kylä kaupungin pogostassa ja Sakkolan papilla tila Puustin kylässä kauempana.⁵⁸ Kirkontilojen viljelijät maksoivat papistolle yleensä kolmanneksen viljasta, mutta osan myös karjantuotteina ja muina tarvikkeina kuten pellavina. Osa verosta voitiin maksaa rahana ja lisäksi papisto sai erityisen taksan mukaiset maksut yksityisistä kirkollisista toimituksista kodeissa. Tällaisia toimituksia olivat kaste, ehtoollinen, sairaanvoitelu, synninpäästö, rukoushetki jonkin perhetapahtuman tai erityisen tehtävän johdosta sekä rukouspalvelukset suurina juhlina, etenkin pääsiäisen ja joulun aikoina.

Seurakunnan papisto oli veroista vapaa, mutta kirkkojen tuli suorittaa arkkipiispalle sovitut maksut. Vanhat kirkot maksoivat enemmän ja uudet vähemmän. Näihin veroihin kuului myös piispan matkaraha, jota keskiajan lopulla suoritettiin säännöllisesti, vaikkei piispa olisi matkalla kulkenutkaan.

Karjalassa oli Vatjan viidenneksen verokirjan mukaan seitsemän pogostaa eli seurakuntaa, nimittäin kaupungin eli Käkisalmen, Sakkolan, Raudun, Kurkijoen, Sortavalan, Ilomantsin ja Salmin. Näiden lisäksi toimivat luostarit kirkollisina keskuksina. Tarkastelemme kunkin seurakunnan tilannetta erikseen.

6. Käkisalmi kirkollisena keskuksena

Verokirjan luettelo alkaa Käkisalmesta, mutta siitä on jäänyt ehkä kirjurin huomaamattomuuden takia pois pogostan kirkon ja papiston nimet; muiden kohdalla ne ilmoitetaan. Suomalaiset tutkijat ovat pitäneet Ylösnousemuksen luostarin nimellä mainittua kirkkoa Käkisalmen pogostan kirkkona, mutta tässä on syytä suorittaa tarkistus

arkkimandriitta *Sergijn* tutkimuksen mukaisesti, joka ottaa asiassa toisen, perustellun kannan. »Voskresenskij» oli luostari, kuten järempänä osoittamme, mutta sen sijaan Spasski eli Vapahtajan kirkko lienee ollut Käkisalmen pogostan kirkko.⁵⁹ Kaupungin keskustan muodostanut Spasskisaari on saanut nimensä ilmeisesti juuri siellä sijainneen temppelin mukaan. Tämä kirkko on ollut kaupungin vanhin ja todennäköisesti peräisin jo 1200-luvulta. Sillä oli Sokolovossa maatila, jonka tuotolla kirkon papisto eli, mutta luultavasti se sai tuloja myös kaupunkilaisilta maksuina ja lahjoina. Sen palveluksessa on täytynyt olla pappi sekä ainakin lukkari ja kirkkoleipien paistaja. Pidän todennäköisenä, että Käkisalmissa oli 1400-luvulla myös diakoni, sillä virka oli yleinen kaupungeissa. Yleensä pogostojen asukkaat rakensivat yhteisvoimin puisen kirkon ja pitivät sitä yllä. Tyyliltään temppelit olivat todennäköisesti samantapaisia kuin Itä-Karjalan myöhemmätkin puukirkot.

Kuten monissa muissa paikoissa oli Käkisalmissa veroa maksavien asukkaiden lukumäärä laskenut vanhan ja uuden kirjoituksen välillä eli 1400-luvun lopulla. Yhtenä syynä tähän olivat sodat Ruotsia vastaan. Vuoden 1478 jälkeen Käkisalmissa oli verovelvollisia noin 357 henkeä ja v. 1500 yhteensä 232.⁶⁰ Tämä merkitsee noin tuhannen henkilön asukasmäärää, minkä lisäksi kaupunki omisti Suvannon Taipaleessa asutustaajaman, joka käsitti nelisensataa henkilöä. Alueen oli suuriruhtinas ostanut Valamon luostarilta ja pannut sen maksamaan veroa Käkisalmen kaupungille. Paikalla oli myös tsasouna, jonka Valamon luostari oli sinne rakennuttanut kylän ollessa luostarin hallussa; kappelin luona oli Valamon majatalo.⁶¹

Käkisalmissa toimi 1400-luvulla kokonaista neljä luostaria. Verokirjassa puhutaan Käkisalmen Ylösnousemuksen luostarista, mutta koska sen yhteydessä mainitaan, että luostarin tilalliset maksavat veroa papeille, katsoi J. V. Ronimus, että kyseessä on samanniminen kirkko.⁶² Mutta verokirjasta on suomennettu vain Karjalan lääniä koskeva osa, joten suomalaiset tutkijat eivät helposti pääse vertailemaan Karjalaa muihin lääneihin. Arkkimandriitta *Sergij* sen sijaan on todennut, että Vatjan viidenneksen alueella seitsemässä luostarissa oli papistoa, joista osa sai verotuloja;⁶³ sitä oli mm. Staraja Ladogan kuulussa Pyhän Klemensin luostarissa. Verokirja mainitsee Käkisalmen Ylösnousemuksen luostarin yhteydessä tosin »veroa papeille», mutta myös »veroa luostarille»,⁶⁴ joten verokirjan käyttämää luostari nimitystä ei ole syytä muuttaa. Käsityksen vahvistaa sekin, että »Käkisalmen Voskresenskij» omisti maita huomattavasti enemmän kuin pelkällä kirkolla yleensä oli.

Ylösnousemuksen luostari omisti vanhan kirjoituksen mukaan 13 taloa,

niissä yhteensä 15 verovelvollista ja 12,5 obšaa verotettavaa viljelysmaata.⁶⁵ Uuden kirjoituksen mukana luku väheni kahdella talolla, jotka annettiin Palkealan kyytimiehelle palkkatiloiksi. Luostarin maatilat olivat hajallaan kolmessa pogostassa, joista kaukaisimmat olivat Staraja Ladogan lähellä Kivikodan kolme kalastajataloa. Muut olivat kaupungin pogostassa Tiurissa ja Sajanpäässä sekä Raudun Palkealassa. Miten luostari oli saanut Staraja Ladogan luona olevat talot, sitä ei mainita, mutta omistus todistaa säännöllisistä yhteyksistä Laatokan eteläpuolen kanssa. Koska luostarin pappismunkeilla oli verotuloja maatiloista, oli kyseessä siis ns. skiittaluostari, jonka jäsenet elivät yksilöllisemmin kuin yhteisluostarissa ja saattoivat toimia myös luostarin ulkopuolella.

Toisena mainittua Pyhän Yrjön eli Jurjevin luostaria on A. Komosen artikkelin mukaisesti nimitetty nunnaluostariksi, mutta vahvistusta tälle käsitykselle ei löydy lähteistä. Venäläiset tutkijat pitävätkin sitä munkki-luostarina.⁶⁶

Yrjön luostarilla oli maatiloja Käkisalmen Sajanpäässä, Kaukolassa ja Järvenpäässä sekä Raudun Orinsaarella ja Sumbujevossa sekä Borokin kylä, yhteensä *Sergijn* mukaan 21 taloa, 28 verovelvollista ja 18,5 obšaa.⁶⁷ Luostarin jäännökset tutkinut A. Komonen totesi sen sijainneen Käkisalmen silloisen Raatihuoneenkadun päässä. Kaivaukset toivat esiin melko suuren tiilestä rakennetun kirkon sekä luostarirakennusten ja tukevan kellotapulijn jäännökset.⁶⁸ Tiiliä olivat ruotsalaiset käyttäneet rakennustöihinsä v. 1580.

Johannes Kastajan luostari sijaitsi ehkä Vuoksen suulla kaupungin ulkopuolella; sen poltti todennäköisesti Herman Fleming retkellään v. 1573. Sillä oli maatiloja Kurkijoen pogostassa Helmellä, Pentsovo Uukuniemessä, Tormovo sekä taloja Kapalahden Pääjoella. Lisäksi se omisti Ilomantsin Koverossa yhden talon. Yhteensä sillä oli 12 taloa, 13 veronmaksajaa ja 13 verojouta. Luostarilla oli myös oma kartano veronkokoamispaikkana Hiitolan saaristossa Haapalahdella.⁶⁹ Käkisalmen suurin lieenne ollut Nikolain luostari, jonka sijainti on hyvin epävarma. *Komonen* arvelee, että se oli Vuoksen suulla edellä mainitun Johannes Kastajan luostarin sijasta, joka puolestaan olisi ollut vielä kauempana virran ja Laatokan yhtymäkohdassa, mihin liittyi vanhoja kirkollisia muistoja. Luostarilla oli kaikkiaan 32 taloa, 51 verovelvollista sekä 48 obšan alamaata. Ne sijaitsivat kaupungin, Sakkolan, Raudun ja Kurkijoen pogostoissa.⁷⁰

Näyttää siltä, että Nikolain luostari sijaitsi aivan joen suulla ja oli vanhin Käkisalmen luostareista. Nikolain kultin kukoistusaika oli 12. ja 13. vuosisadat, jolloin Venäjälle syntyi lukuisa joukko Nikolain kirk-

koja sekä luostareita. Käkisalmen Nikolaille oli kertynyt eniten verotiloja, mikä samaten viittaa siihen, että se oli muita vanhempi. Se lienee hävinnytkin ennen muita luostareita, sillä sen muistot ovat tavallista tarkemmin kadonneet. Ehkä Komosen ilmoittama tšasounan rakentaminen 1700-luvulla aivan Vuoksen suulle, kauas varsinaisesta asutuksesta, perustuu vielä silloin eläneeseen perimätietoon luostarin sijainnista. Sen perustamisaika jää kuitenkin salaisuudeksi.

Ylösnousemuksen luostarin ja Räisälän myöhemmän Ylösnousemuksen kirkon välinen yhteys on vielä selvittämättä.⁷¹ Verokirja mainitsee luostarin nimenomaan »Korelan kaupungista», joten sen sijoittaminen melko kauas (linnuntietä noin 20 km) kaupungin pogostaan Räisälään tuntuu arveluttavalta. Luostarilla ei ollut maatilojakaan varsinaisessa Räisälässä, vaan Tiurussa ja Säppäällä, mikä myös tukee epäilyksiä. Käkisalmissa olevalla Nikolain luostarilla mainitaan kylä nimenomaan Räisälän joella, joten verokirjassa selvästi erotetaan kaupungissa sijaitsevat luostarit Räisälässä sijaitsevista tiloistaan. Ottaen kokonaisuuden huomioon lienee tehtävä se johtopäätös, että Käkisalmen Ylösnousemuksen luostari ja Räisälässä v. 1588 mainittu Ylösnousemuksen kirkko ovat kaksi eri asiaa. Ne ovat voineet aivan hyvin elää samanaikaisesti, saattaapa Räisälän kirkko olla Käkisalmen linnasaaren suojassa eläneen luostarin perillinen.⁷²

Voi tuntua oudolta päätellä, että Käkisalmissa oli neljä luostaria, mutta on muistettava, että Käkisalmi oli keskus, jollaiseen kirkot ja luostarit helposti pesiytyvät. Olihan Käkisalmea asukasluvultaan pienempi Staraja Ladoga vielä merkittävämpi kirkollinen tukikohta, sillä siinä tai aivan sen lähellä toimi 1400-luvulla seitsemän luostaria. Käkisalmen luostarit olivat pieniä, mutta niiden yhteinen koko oli huomattava. Jos laskemme maanomistukset yhteen, saamme seuraavan taulukon:

Ylösnousemuksen luostari	13 taloa,	15 henkeä,	12,5 obšaa
Yrjön luostari	21 „	28 „	18,5 „
Johannes Kastajan luostari	12 „	13 „	13 „
Nikolain luostari	31 „	51 „	48 „
<hr/>			
Yhteensä	77 taloa,	107 henkeä,	92 obšaa

Määrä ei kohoa kuin puoleen Valamon tai Konevitsan omistuksista, mutta Käkisalmissa luostarit olivat silti merkittävä kirkollinen ja yhteiskunnallinen tekijä. Yhteensä niissä lienee ollut useita kymmeniä munkkeja sekä muutamia pappismunkkeja, ja ne ovat tehneet kristillistä lähetystyötä ympäristössään. Käkisalmissa ovat kirkkojen ja luostarien ristit kimaltaneet keskeisenä näkymänä linnan ohella.

7. Karjalan maaseutupogostat.

Käkisalmi muodosti vain osan ns. Kaupungin pogostasta, johon kuuluivat lisäksi myöhemmät Räisälän, Kaukolan ja Käkisalmen pitäjät. Tärkeimpiä asutustaajamia Suvannon Taipaleen lisäksi olivat myöhemmän Räisälän kirkonkylän tienoo sekä Kaukolan Hiitola. Räisälän Särkisalossa oli tšasouna,⁷³ jossa pappi silloin tällöin toimitti jumalanpalveluksia. Todennäköisesti »Räisälän joella» oli kirkko kuten olemme todenneet; mahdollisesti tšasounia oli useampiakin, mutta niitä ei verotettu eikä niitä mainita muuten kuin verotilojen paikanmäärittelyn apuna, joten voidaan päätellä, että kaikki kappelit eivät ole tulleet mainituiksi verokirjassa.

Sakkolan pogostaan, joka verokirjassa mainitaan toisena, kuuluivat Sakkolan lisäksi myöhemmät Pyhäjärven ja Metsäpirtin pitäjät. Verokirja kertoo sen keskuksesta lyhyesti: »Pogostalla arkkienkeli Mikaelin kirkko. Pogostalla verosta vapaita pappi Savva, kirkon lukkari Oleško, kirkkovahti Palka; he kyntävät kirkon maita viiden ruiskoroban kylvöksi, mutta obšia heille ei ole pantu. Kirkkoleipien paistaja Tatjana on ilman peltoa.»⁷⁴

Pappi, lukkari ja kirkkovahti nauttivat siis palkkaa kirkon maatilojen muodossa. Papin syntyperää on vaikea päätellä, mutta lukkari ja kirkkovahti ovat olleet paikallisia karjalaisia; venäläisiä näihin »pikkuvirkoihin» tuskin otettiin. Ehtoollisleipien paistajaksi valittiin idän kirkossa aina joku vanhahko hyvämaineinen paikkakuntalainen nainen, ja todennäköisesti Tatjana oli sakkolalainen leski tai ikäneito, joka sai kunniatehtävästään pienen palkkion. Ortodoksisen kirkollisen elämän keskuksena on aina ollut liturgiajumalanpalvelus sekä runsas osallistuminen ehtoolliseen. Varsinkin pääsiäistä edeltävän ns. suuren paaston aikana kävivät karjalaiset yleensä kaikki synnintunnustuksella ja ehtoollisella, mutta myös perhejuhlina, kuten nimipäivänä oli ehtoollisella käynti ikivanha tapa. Ehtoollisleipiä tarvittiin jokaisessa liturgiassa, ja niiden paistajan virka osoittaa, että jumalanpalvelukset toimitettiin säännöllisesti.

Sakkolan pogostassa oli Sergijn mukaan 314 taloa, 469 verovelvollista ja yhteensä 438,5 obšaa verotettua viljelysmaata.⁷⁵ Keskustan lisäksi asutustaajamia olivat Suvannon rannalla sijaitseva Kelja sekä Suvannon eteläpuolella sijaitseva Petäjäjärvi, joissa molemmissa oli tšasouna. Vilokalan kylässä oli Valamon luostarin talo sekä todennäköisesti luostarin rakennuttama kappeli. Myöhemmän Metsäpirtin pitäjän puolella sijaitsi edellä mainittu Suvannon Taipale kappeleineen ja Pyhäjärven puolella Lahnavalkama, jossa samaten oli tšasouna.⁷⁶

Sakkolan pogostan alueelta verokirja mainitsee siis kirkon ja viisi tšasounaa. Voidaan päätellä, että eräissä kappeleissa pidettiin säännöllisesti jumalanpalveluksia tai ainakin munkkien toimittamia rukouspalveluksia. Suvannon rannalle syntynyt Kelja sekä Lahnavalkaman Kelja ovat varmaan saaneet nimensä luostarin erakkomunkin kelliasta eli kammioista, jonka yhteyteen on rakennettu tšasouna. Vilokkalassa ja Suvannon Taipaleessa oli luostarin taloja, joiden yhteydessä kappelit sijaitsivat, joten niissäkin on majaillut munkkeja. Nämä munkit ja papit opettivat ympäristön asukkaille uskonoppia, kristillistä elämäntähtäystä ja kirkollisia tapoja. Todennäköisesti asukkaat kävivät tšasounissa rukoilemassa sekä sytyttämässä tuohuksen vaatimattoman ikonin eteen.

Sakkolan Pyhän Mikaelin kirkko omisti maata parin obšan verran, mutta Valamon, Käkisalmen ja Konevitsan luostareilla oli pogostan alueilla yhteensä 123 taloa, 196 verovelvollista ja 198,5 obšaa maata.⁷⁷ Valamon maatilat olivat enimmäkseen Suvannon ja Konevitsan maat Pyhäjärven ympäristössä. On selvää, että luostarien hengellinen vaikutus ulottui erityisesti luostarien omistamille alueille, jotka olivat näihin taloudellisessa riippuvuussuhteessa. Luonnollisesti munkkeja vieraili luostarin tiloilla tiheämmin kuin muilla seuduilla. Konevitsan luostari sijaitsi aivan Sakkolan pogostan edustalla, joten pyhittäjä Arsenin hauta sekä luostarin kuuluisa ihmeitätekevä ikoni olivat varmaan sakkolalaisten suosittuja pyhiinvaelluksen ja kunnioituksen kohteita.

Raudun pogosta sijaitsi Sakkolan lounaispuolella, lähinnä Ruotsin rajaa Itä-Kannaksella. Verokirja esittelee sen keskuksen näin: »Pogostassa Suuren Basileios Kesarealaisen kirkko. Pogostassa on verosta vapaita: pappi Jakov, kirkon lukkari Jeska; he viljelevät kirkon maata neljän ruis-korobran alalla, mutta obšia heille ei ole pantu. Kirkonvartija Okulko on ilman peltoa.»⁷⁸ Kirkkoleivän paistajaa ei mainita, joten hän lienee ollut joku ilman palkkiota tehtävää hoitanut nainen.

Raudun alueella oli *Sergijn* mukaan 245 taloa, 345 verovelvollista ja 298 obšaa maata.⁷⁹ Näistä oli korkeiden virkamiesten eli todennäköisesti arkkipiispan ja suuriruhtinaan edustajien hallussa kaksi taloa. Luostareilla oli Raudussa yhteensä 60 taloa, 84 henkeä ja 73 obšaa maata. Liipuan kylässä oli tšasouna, sillä verokirjan mukaan Konevitsan luostarilla oli maata »kappelin luona». Verokirjan maininta sekä paikan nimi Kelliö viittaavat siihen, että tšasouna oli munkkien toimesta rakennettu. Edelleen Maaselän Kostinon kylä sijaitsi »kappelin luona», entisellä arkkipiispan maalla, joten sinnekin tšasouna lienee rakennettu kirkonmiesten aloitteesta. Myös Mekrin Bulnejevon kylässä oli kappeli, mutta tekstiin ei sisälly mitään vihjettä sen alkuperästä.⁸⁰ Liipuan ja Maaselän tša-

sounien yhteydessä lieenee ainakin aikaisemmin asunut kirkon edustajia, ehkä joku erakko tai munkki.

Verokirja mainitsee siis Raudun pogostan alueelta kirkon sekä kolme tšasounaa. Rautu oli kosketuksessa Pähkinälinnan lääniin, jonne varmaan myös kirkollisia yhteyksiä oli muodostunut.

Kurkijoen pogosta sijaitsi Käkisalmen pohjoispuolella ja käsitti myöhemmät Hiitolan, Kurkijoen ja Jaakkiman pitäjät sekä kyliä ja taloja pohjoisessa aina Ilomantsia myöten. Kurkijoki luettiin ns. Taka-Karjalaan, joka oli Novgorodista katsoen kauempana kuin Etu-Karjalan eli Raudun, Sakkolan ja Käkisalmen tienoot. Se esitellään verokirjassa näin: »Kurkijoen Jumalanäidin pogosta Taka-Karjalassa. Pyhän Neitsyen syntymän kirkko; pogostalla verosta vapaita: pappi Kuisma, lukkari Gavrilka, heillä on kirkon peltoja kolmen ruiskorobran kylvöksi, mutta heille ei ole pantu jousia, kirkkovahti Lutška, kirkkoleipien paistaja Orina; heillä ei ole peltoa.»⁸¹

Kurkijoki oli Karjalan toiseksi suurin pogosta, mutta senkin talojen ja asukkaiden lukumäärästä tilastotiedot ovat kovin vaihtelevia. Luotettavin on *Erkki Kuujon* tekemä tilasto, joka on miltei sama kuin arkki-mandriitta *Sergijn* ja jonka mukaan Kurkijoen alueella oli uuden kirjoituksen mukaan 814 taloa, 1053 verovelvollista sekä veroa 1053 jous-ta ja lisäksi obšia.⁸² Taka-Karjalassa verotus suoritettiin jousien eikä obšien perusteella, mutta veroyksikköinä nämä laskettiin samanarvoisiksi. Kurkijoella oli runsaasti maaherralle ja arkkipiispalle kuuluneita tiloja sekä luostarien maita. *Kuujon* mukaan maaherralla oli kaikkiaan 700 taloa ja luostareilla 65; seurakunnan kirkolla oli yksi tila. Suurin osa pogostaa oli siis läänitettynä, mikä saattoi sen kiinteään yhteyteen Novgorodin ja Moskovan sekä kirkon edustajien kanssa.

Verokirja mainitsee Kurkijoen pogostan alueelta vain Sorolan kylän kappelin,⁸³ mutta luultavasti tšasounia oli muuallakin. Tiheimmin asuttuja seutuja olivat Kurkijoen Riekkala, Hämeenlahden rannat, Lopotin Linnavuoren tienoot sekä sisämaassa Simpeleenjärven rannat ja Tyrjä.

Valamon luostarista on lyhin matka juuri Kurkijoen rantamille. Luostarilla olikin v. 1500 pogostan alueella 37 taloa ja 55 verovelvollista, kun taas Konevitsalla oli 15 taloa ja 24 miestä.⁸⁴ Myös Käkisalmen Johannes Kastajan sekä Nikolain luostareilla oli siellä muutamia tiloja. Sorolan perevaaran talonpojat maksoivat crityistä veroa Käkisalmen kirkkojen suitsukseen hankkimiseksi.⁸⁵

Kuten muistamme, lienevät ruotsalaiset hävittäneet Kurkijoen Kylänlahdesta kirkon, mutta mahdollisesti paikalle oli rakennettu tšasouna, joka ei verokirjassa kuitenkaan tule esiin.

Asukasluvultaan suurin pogosta Sortavala esitellään verokirjassa näin: »Pogostassa Nikolaos Suuren kirkko, pogostassa verosta vapaita: pappi Isak, kirkon lukkari Gridka, kirkkovahti Overkeiko, kirkkoleipien paistaja Pelagia. Heillä on kirkon peltoja neljän ruiskorobran kylvöksi, mutta heille ei ole pantu verojousia.»⁸⁶

Sortavalan pogosta oli laaja. Idässä sen rajana lienee ollut Uuksunjoki, lännessä Uukuniemi kuului vielä sen alueeseen, mutta pohjoisessa raja oli epämääräisempi; se kulki jossakin Kiteen, Tohmajärven ja Soanlahden korkeudelta, joskin pogostan kylä oli myös kauempana pohjoisessa. Suuri osa asutuksesta keskittyi luonnostaan Laatokan rantamille sekä saariin. Pogostan keskus kirkkoineen sijaitsi Riekkalan »Papinrannassa».

Verokirja mainitsee kirkon lisäksi Kiteen kappelin,⁸⁷ mutta todennäköisesti kappeleita oli muuallakin. A. K. Saarela luettelee myös Otsoisten, Suistamon, Möntsölän, Impilahden ja Suojärven kappelialueet,⁸⁸ mutta tieto nojautuu myöhempiin lähteisiin. Joissakin mainituista paikoista lienee ollut tšasouna jo keskiajan lopulla.

Sortavalan pogostan alueella oli v. 1500 Kuujon mukaan 826 taloa ja 1124 jouta, mutta tässäkin tilastotiedot vaihtelevat.⁸⁹ Koko asukasmäärä lienee ollut 6000 paikkeilla.

Sortavalan pogosta oli Valamon välittömän vaikutuksen alaisena. Luostarilla oli siellä 52 taloa ja 79 verovelvollista, enin osa rantaseudulla,⁹⁰ mutta Konevitsan veljestöllä ei ollut siellä lainkaan maata. Vuoden 1580 verokirjoissa mainitaan Sortavalan alueella kaksi Valamon alaluostaria, Vainila ja Salmin Orusjärvi,⁹¹ mutta niiden iästä ei ole tietoa. Valamon munkit ovat tehneet ympäristössä lähetystyötä, jonka vaikutus on ulottunut Pohjois-Karjalassa olleisiin Sortavalan perevaarojen kyliin asti.

Salmin pogosta sijaitsi Käkisalmen Karjalan itärajalla ja oli läheisessä yhteydessä Äänisen viidennekseen kuuluvan Aunuksen kanssa, jonka kautta kauppatiet kulki etelään. Verokirja esittelee sen seuraavasti: »Pogostalla Kristuksen Ylösnousemuksen kirkko, pogostalla veroista vapaita: pappi Vasili, lukkari Kirilko, kirkkovahti Seliverstik. He kyntävät kirkon maita kolmen ruiskorobran kylvöksi, mutta verojousia heille ei ole pantu.»⁹² Kirkkoleipien paistajaa ei tässäkään mainita, mutta luonnollisesti sellainen oli käytettävissä.

Salmin pogostan väkiluku lienee rajoittunut 3000 paikkeille. Se oli kasvanut jonkin verran vanhan ja uuden verokirjoituksen välillä, sillä rajasodat eivät ulottuneet näin kauaksi. Kuujon mukaan Salmissa oli yhteensä 318 taloa ja 508 verovelvollista.⁹³ Asutus keskittyi pogostan keskustaani, Janankylään eli myöhempään Miinalaan, sekä Mantsinsaarelle.

Valamon luostarilla oli Salmissa vain 3 taloa ja 5 verovelvollista, joten pogosta kuului syrjäseutuun.

Pohjoiskarjalainen Ilomantsin pogosta lienee muodostettu etenkin Kurkijoen ja Sortavalan siirtolaisten muodostaman asutusvirran seurauksena joko 1300-luvun loppupuoliskolla tai 1400-luvulla. Se lienee vain vähitellen itsenäistynyt emäseurakunnasta ja oli hallinnollisesti »kesken-eräinen» vielä v. 1500, jolloin siellä oli myös Kurkijoen pogostaan kuuluvia kyliä. Verokirja esittelee sen näin: »Pogostalla Profeetta Eliaan kirkko. Pogostalla verovapaita: pappi Iivana [Johannes], kirkkovahti Gridka. Heillä on kirkon peltoja kahden ruiskorobran kylvöksi, mutta verojousia heille ei ole pantu.»⁹⁴

Tässä ei mainita lukkaria eikä kirkkoleivän paistajaa. Mahdollisesti kirkko oli verokirjoitusta tehtäessä tilapäisesti vailla lukkaria, tai sitten lukkarille ei ollut erikseen maata.

Ilomantsin pogosta oli harvaan asuttua seutua. V. 1500 siellä oli 239 taloa ja 335 verojousta.⁹⁵ Eniten oli Karjalan maaherralle annettuja suuriruhtinaan veromaita, yhteensä 224 taloa ja 313 henkeä. Aikaisemmin paljon tiloja oli kuulunut arkkipiispalle. Valamon luostarilla oli Koverossa, Hammaslahdessa ja Kosutjärvellä yhteensä viisi taloa sekä Käkisalmen Johannes Kastajan luostarilla Koverossa yksi talo.⁹⁶ Asutusta oli lisäksi mm. Mekrijärvellä, Kaltimossa, Pielisensalossa, Lieksassa ja Tohmajärvellä.

Kirkon vaikutusta Karjalassa heijastavat jossakin määrin maatilat, joita sille oli kertynyt. 1400-luvun lopulla suuriruhtinas takavarikoi arkkipiispalta Sakkolasta 6 tilaa, Käkisalmeista 5, Raudusta 62, Kurkijoelta 160, Sortavalasta 195, Ilomantsista 249 ja Salmista 311 eli yhteensä 988 taloa. Ottaen huomioon luostarien 375 taloa todetaan, että kirkko oli omistanut Karjalassa 1363 maatilaa eli noin 45 % verotiloista.⁹⁷

8. Valamon luostari keskiajan lopulla.

Laatokan saarten suuret luostarit elivät keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa nousukauttansa. Niiden maaomaisuus sekä todennäköisesti munkkien lukumäärä kasvoivat ja ne toimivat lähes itsenäisinä kirkollisina keskuksina, jotka säteilivät hengellistä ja kulttuurillista vaikutusta kaikkialle ympäristöön aina Ilomantsia ja Vienan Karjalaa myöten.

Valamolla oli erittäin runsaasti maaomaisuutta eri puolilla Karjalaa. Mainittakoon, että luostari omisti Inkerinmaalla Kuivaisin pogostan Korokolan kylässä yhden verotilan, nimittäin Karpovien talon.⁹⁷ Raudun pogostassa sillä oli taloja Sumbujevon, Selivanovon, Skotškovon ja Kiropa-

tan kylissä, Kurkijoen pogostassa mm. Kuhkasin, Tervolan, Kimpolan ja Hirokkalan kylissä ja Sortavalan pogostassa mm. Valkolahden, Tulolan, Koitoselän, Mäkielän, Impilahden, Lokakylän, Hotkolan ja Puikolan kylissä. Sakkolan pogostassa Valamolle kuului tiluksia mm. Keljan, Vilokkalan, Pyhäjärven, Saaren, Roikolan ja Tereškinin kylissä sekä Ilomantsin pogostassa taloja Koverosta, Hammaslahdelta ja Kiihtelyksen Palojärveltä. Salmin pogostassa sillä oli kolme taloa Jänisjoen varrella.

Valamon luostarin maaomistukset v. 1500 olivat suunnilleen seuraavat:⁹⁸

Kuivaisin pogostassa	1 talo	1 henk.	1 obša
Sakkolan	47 taloa	71	72 obšaa
Raudun	6	8	8,5
Kurkijoen	37	55	55 jousta
Sortavalan	52	79	79
Ilomantsin	5	10	10
Salmin	3	5	5
<hr/>			
Yhteensä	151 taloa	229 henk.	230,5 obšaa/jousta

Paitsi lahjoitusten ja ostojen kautta luostari sai tiloja uudisviljelyksellä, jota se harjoitti kutsumalla talonpoikia mailleen asumaan. Valamosta tuli siis merkittävä tekijä myös Karjalan uudisviljelyksessä. Ilmeisesti luostarin pyynnöstä antoi suuriruhtinas Vasili Ivanovitš sille v. 1507 privilegiikirjeen, joka on vanhin tunnettu virallisuontoinen itse Valamosta säilynyt asiakirja.⁹⁹ Siinä suuriruhtinas ilmoittaa palkitsevansa Valamon igumenia Joakimia ja veljestöä pysyvällä erioikeudellaan. Hän vapautti kaikki Valamon luostarin maille asumaan asettuvat talonpojat veroista ruhtinaalle ja kielsi sijaisiaan sekä Novgorodin viidennysmiehiä vaatimasta kyyditystä tai rehuja luostarin talonpojilta. Valamon saarelle ei kukaan saanut luvatta mennä eikä aiheuttaa luostarille häiriötä. Mutta jos luostarin talonpojat ostivat hevosen, se piti viipymättä ilmoittaa Käkisalmissa olevalle viidennismiehelle ja maksaa siitä kauppa-vero.

Verotilojen lisäksi luostarilla oli useita omia taloja, joita hoitivat palkatut isännöitsijät. Sakkolan pogostasta verokirja kertoo: »Valamon Vapahtajan luostarille kuuluvia: Vilokkalan kylä kappelin luona; siinä on luostarin talo ja siinä isännöitsijä ilman peltoa ja talonpoikia».¹⁰⁰ Todenäköisesti paikalla oli luostarin verojen kokoamispaikka sekä majatalo. Sen luona sijaitseva tšasouna oli, kuten jo mainittiin, luostarin rakennuttama. Samanlaiset talot veljestö omisti Suvannon Taipaleessa sekä Kurkijoen Kimpolassa ja Poroskassa, missä sijaitisi myös luostarin mylly, jota paikalliset talonpojat hoitivat. Sortavalan pogostan Parroldassa oli Valamon

talo ja Otsoisten suuressa kylässä toinen, jossa asui luostarin tilojen isännöitsijä Savka.¹⁰¹ Valamon verotiloja valvoivat siis isännöitsijät, joilla oli kullakin hoidettavanaan laajahko alue ja jotka asuivat luostarin omissa taloissa. He kokosivat verotavarat ja kuljettivat niitä tarvittaessa luostariin. Isännöitsijät saivat itsekin palkkansa verona, joka mainitaan kunkin tilan kohdalla erikseen.

Paitsi maatiloja, majataloja ja myllyä Valamo omisti ainakin 1500-luvulla, mutta mahdollisesti jo aikaisemmin suolankeittämön Vienen puolella Koudan volostissa, kalastusoikeuksia Laatokalla sekä maankuljetuskuormaston ja rahtialuksia. Vuonna 1578 tsaari Iivana Vasilevitš vapautti ne kaikki veron maksusta ruhtinaalle sekä irroitti ne ruhtinaan virkamiesten tuomiovallasta, niin että luostari itse huolehti niiden oikeudellisesta valvonnasta. Jo v. 1540 suuriruhtinas oli rajoittanut sijaistensa ja viidennesmiesten tuomiovaltaa ja maksujen otto-oikeutta luostarin alustalaisten ja työntekijäin joukossa, v. 1578 hän poisti sen kokonaan.¹⁰²

Valamon luostari oli siis erittäin rikas ja eli uudenajan vaihteessa vilkasta taloudellisen kehityksen aikaa. Se harjoitti myllytointia ja majatalon pitoa, sillä oli oma suolankeittäjä sekä iso kalastuslaivasto ja se rahtasi tavaroita omalla kuormastollaan. Venäläisen tutkimuksen mukaan Valamo harjoitti myös rautamalmin kaivamista, mutta lähteistä päätellen tämä teollisuustoiminta lienee alkanut vasta uuden ajan puolella.¹⁰³

Valamon luostarilla oli 1500-luvun alussa taitava ja oppinut igumeni Joakim. Hän on ensimmäinen täysin luotettavien lähteiden mainitsema luostarin johtaja. Todennäköisesti hän oli opiskellut Novgorodissa ja hän näyttää huolehtineen erityisesti luostarin hengellisen elämän kehittämisestä.

Joakimin mainitsee vanhin säilynyt autenttinen Valamon oma lähde, Prologi vuodelta 1501.¹⁰⁴ Teos sisältää »Pyhän muiston» eli kirkon päivittäin muisteleminen pyhien elämäkerrat maaliskuun alusta elokuun loppuun. Sen viimeisellä lehdellä oleva muistiinpano kannattaa ottaa tähän kokonaisuudessaan:

»Vuonna 7009 [1501] määräsi herra pappismunkki, Pyhän Vapahtajamme, meidän Jumalamme Jeesuksen Kristuksen ja Hänen Jumalallisen Kirkastuksensa Valamon saarella olevan kunniallisen ja suuren lavran igumeni Joakim minut, karkean ja monisyntisen ja kelvottoman diakonin Gridik Lihatšin, kirjoittamaan tämän kirjan. Ja minä ryhdyin yritykseen Herran tähden, aloitin kirjoittamisen huhtikuun 16 päivänä ja päätin sen elokuussa pyhän apostolin Thaddeuksen muistopäivänä [21.8.]. Mutta [tein sen] Pyhässä Kolminaisuudessa kunnioittamamme

Jumalan, Isän Pojan ja Pyhän Hengen toimesta ja Hänen avullaan sekä isämme igumeni Joakimin ja Pyhän Neuvoston rukousten turvin.

Ja te, herrani, papit ja maallikot, lukekaa tämä korjaten sitä oman ymmärryksenne mukaan, mutta minun karkeuttani ja typeryyttäni alkää halveksiko. Vaikka olisin jossakin kohdin kirjoittanut väärin joko unen valtaamana tai puhuen ystäväni kanssa tai pahaa ajatellen, niin antakaa te Herran tähden minulle syntiselle anteeksi alkääkä panetelko minua, vaan muistakaa minua rukouksissanne, niin että Herra Jumalakin muistaisi Teidät valtakunnassaan, nyt ja aina ja iankaikkisesta iankaikkiseen. Amen.»

Teos, jonka jäljentäjä päättää työnsä liikuttavan nöyrästi, on huolellista käsialaa ja samantapainen on Valamossa v. 1508 kopioitu Evankeliumikirja, joka sisältää sunnuntai- ja juhlapäivien evankeliumitekstit.¹⁰⁵ Tämän suuren ja kauniin teoksen kannet on päällystetty punaisella sametilla; kansissa on ollut metalliset tai emaliset evankelistojen kuvat kulmissa sekä Kristuksen kuva keskellä, kuten oli tapana; toisella puolella oli metalliset kohonapit. Teksti on kopioitu siististi keskibulgarialaisella ortografialla, mikä ilmaisee, että mallina on ollut vanha keskiaikainen käsi-
kirjoitus. Teoksessa on neljällä päävärillä, sinisellä, kullalla, vihreällä ja punaisella tehtyjä ornamentteja ajan uusbysanttilaiseen tyyliin. Ensimmäisellä lehdellä on seuraava kirjoitus: »Nämä neljä evankeliumia on kirjoitettu meidän Herramme, Jumalamme ja Vapahtajamme Jeesuksen Kristuksen Pyhän ja Jumalallisen Kirkastumisen asuinsijalla, luostarissa Valamon saarella, herra igumeni Joakimin määräyksestä; ja tämän kirjoitti Eftimko. Ja vaikka olin kelvoton, niin Jumalan armosta olin seurakunnan jäsen, ja vaikka minulla oli syntiä palveleva käsi, joka oli hyvin saastainen ja kirottu. Vuonna 7016 [1508], toukokuun 12 päivänä, pyhän isämme Epifanioksen, Kyproksen arkkipiispan, ja pyhän isämme Germanin, Konstantinopolin arkkipiispan, muistopäivänä. Amen.»

Käkisalmen Karjalan keskiajan kirjallista kulttuuria valaisevat myös säilyneet slaavinkielisten pergamenttikäsikirjoitusten lehdet, joita ruotsalaiset virkamiehet käyttivät tilikirjain kansina ja jäljennöspaperina valloitetuaan Karjalan keskukset 1500-luvun lopulla. Aiheemme kannalta ovat todistusvoimaisia ainakin ne lehdet, joissa on ruotsalaisia merkintöjä ajalta ennen Jaakko de la Gardien Venäjän retkeä, sillä niiden edustamat teokset on ilmeisesti ryöstetty Karjalasta, joskin voidaan olettaa, että myös osa vuoden 1609 jälkeen hajoitetuista käsikirjoituksista on Karjalasta peräisin.

Sellaisia pergamenttilehtiä, joissa on ruotsalaisia merkintöjä 1500-luvun lopulta, voidaan erottaa ainakin seitsemästä eri käsikirjoituksesta,¹⁰⁸ jois-

ta osa on jumalanpalveluskirjoja. Niinpä voidaan tunnistaa Apostolien tekojen kirja 1300-luvulta sekä Minea eli pyhien muistopäivien tekstit 1200-luvulta.¹⁰⁷ Edellisessä on ruotsalaisten merkintöjä vuodelta 1578 ja jälkimmäisessä vuodelta 1580, joten ne on melko varmasti ryöstetty Konevitsan tai Valamon luostareista, jotka noihin aikoihin joutuivat sodan jalkoihin. Sieltä lienee myös Triodion-ajan (pääsiäisestä helluntaihin) kirkkoveisujen kokoelma 1200-luvulta, jossa on tilikirjamerkintä vuodelta 1583.¹⁰⁸ Hiukan myöhemmin »uuteen käyttöön» otettuja ovat 1200- tai 1300-luvun Evankeliumikirja, 1300-luvun Oktoekhos eli Kahdeksansävelmistö (bysanttilainen kirkkolaulukokoelma) sekä Johanneksen Ilmestyskirja 1400-luvulta.¹⁰⁹

Huomiota kiinnittää vielä 1200-luvun katkelma Bysantin suuren kirkkoisän ja opettajan Johannes Krysostomoksen saarnakokoelmasta, jonka epäselvä ruotsinkielinen tilikirjamerkintä on ilmeisesti 1500-luvun puolelta.¹¹⁰

Nämä pergamenttilehdet todistavat, että Käkisalmen Karjalassa oli uuden ajan alussa arvokkaita käsikirjoituksia 1200-luvulta saakka. Vielä vanhempiakin pergamenttilehtiä on säilynyt, mutta niiden alkuperää ei ole voitu luotettavasti selvittää. Näin vanhojen käsikirjoitusten joutuminen »syрjäseudulle» Karjalaan sopii parhaiten yhteen Valamon luostarin varhaisen toiminnan kanssa. Tietysti ne on voitu hankkia vasta 1300-luvulta lähtien, mutta keskiajalla kirjat olivat kalliita, eikä vanhoja käsikirjoituksia liene helposti luovutettu erämaihin, jos sinne voitiin kopioida uusia.

Vaikka käsikirjoitukset olisikin hankittu Karjalaan 1300-luvulta lähtien, ne ovat jälleen yksi konkreettinen yhdysside Bysantin ja Karjalan välillä, ja ne todistavat Karjalan kirkon liittymisestä elimellisesti idän vanhaan kristilliseen traditioon. Raamatun kirjat, bysanttilaisen kirkkolaulun kokoelmat, Bysantin kirkkorunouden tuotteet, bysanttilais-slaavilainen pyhimysten maailma ja bysanttilaisen saarnataidon mestarinäytteet ovat olleet karjalaisten ulottuvilla jo keskiajalla, ja ne ovat jättäneet vaikutuksensa Karjalan kristilliseen kulttuuriin. Niitä ovat lukeneet myös karjalaiset munkit ja papit sekä ehkä lukkarit, jotka yleensä toimivat kirjureina. Heidän välityksellään niihin ovat saaneet kosketusta myös slaavinkieltä taitamattomat. Karjalassa luettiin idän hengellistä kirjallisuutta sekä laulettiin bysanttilaisia kirkkosävelmiä viimeistään 1300-luvulla, mahdollisesti aikaisemminkin, ja viimeistään 1500-luvun alussa kirjoja jäljennettiin Valamossa suurella taidolla.

Valamon luostari oli siis voimakas hengellisen, sivistyksellisen ja taloudellisen toiminnan keskus Laatokan Karjalassa. 1500-luvun kuluessa sen

Kuva 6. Jumalanpalvelus piispan johdolla. Radzivillin kronikasta 1400-luvun lopulta.

toiminta yhä laajeni, kun se perusti uusia alaluostareita, mutta vuosisadan lopulla sodat tuhosivat sen jokseenkin täydellisesti. Ruotsalaiset joukot hävittivät sen vuonna 1580 ja surmasivat veljestön jäseniä sekä luostarin palveluskuntaa. Osa munkeista pakeni Venäjälle, missä heidät sijoitettiin eri luostareihin. Täyssinän rauhan jälkeen Valamo jälleen lyhyeksi ajaksi jälleenrakennettiin, mutta joutui v. 1610 uudelleen tuhuksi ja sen munkit evakkotielle Venäjälle.¹¹¹

9. Konevitsan luostari.

Arsenin perustamasta veljestöstä on vain vähän tietoja keskiajan lopulta. Vuonna 1460 mainitaan »Konevitsan luostarin igumeni» olleen läsnä

Novgorodissa erään ihmeen tapahtuessa,¹¹² mutta millä asioilla hän liikui, sitä ei kerrota. Mahdollisesti hän oli luostarin esimiehen arkkipiispan luona tai sitten kauppamatkalla, jollaisia luostari teki vuosittain.

Konevitsalla oli maita paitsi Karjalan läänissä myös Pähkinälinnan läänin alueella, mikä osoittaa sen toiminnan ulottumista koko Laatokan lounaisrannikolle. Se harjoitti säännöllistä kauppayhteyttä Pähkinälinnaan, jonka läheltä se omisti majatalon sekä eräitä maatiloja saaden niistä verona elintarpeita.

Kuivaisin pogostan alueella Konevitsalla oli 18 taloa useissa eri kylissä, joista mainittakoon Ondreikovo, Harpola, Viljakino, Ivaškovo ja Makarino. Inkerin Korpiselän pogostassa luostari omisti Feofilovan ja Berezovoin pään, Kelton pogostassa sillä oli mm. maatila ja tšasouna Hanikovon Heimokalessa, taloja Kobylitsassa eli Tamma-Karjalassa, Purnoselässä, Laptevassa, Vladykinossa eli Piispan sijalla sekä muuallakin. Käkisalmen pogostassa Konevitsan taloja oli Säppäällä ja Kervolassa, mutta suurin osa luostarin verotiloista oli Sakkolan alueella, yhteensä 63 taloa. Tämä on luonnollista, sillä luostari sijaitsi Sakkolan rannikolla. Raudun pogostassa Konevitsan maita oli mm. Karselassa, Mustajoella, Liliinossa, Maaselässä, Terehovissa, Liipualla »tšasounan luona» sekä Saaresa. Kurkijoen pogostassa sillä oli tiloja mm. Termovassa, Hiitolan Navolokissa, Vainilassa ja Santalahdessa. Yhteensä Konevitsan maat ovat miltei yhtä runsaat kuin Valamon luostarin.¹¹⁴

Pähkinälinnan	pogostassa	7 taloa	6 henkeä	2 obšaa
Kuivaisin	"	18	"	21,5
Korpiselän	"	4	"	4
Kelton	"	14	"	18,5
Käkisalmen kaupungin	"	2	"	3
Sakkolan	"	63	102	104
Raudun	"	24	37	31,5
Kurkijoen	"	15	24	24
Yhteensä		147 taloa	225 henkeä	208,5 obšaa
				/jousta

Valamon luostarin vaikutusalue oli siis Laatokan pohjoispuolella, kun taas Konevitsan vaikutusalue oli Laatokan lounaisrannikolla ja ulottui katkeamatta Kurkijoelta Pähkinälinnaan asti. Vaikka Konevitsa oli nuorempi kuin Valamo, se oli miltei yhtä rikas, joskin siltä puuttui mm. suolankeittoteollisuus. Sen sijaan Arsenin ja Pyhän vuoren ikonin maine ovat tuoneet sille runsaasti lahjoituksia.

Konevitsan luostarin toiminnasta keskiajan lopulla saa Vatjan viidenneksen verokirjan ohella merkittäviä tietoja tsaari Ivan Vasilevitšin v. 1554

luostarille antamasta privilegiokirjeestä.¹¹⁵ Siinä todetaan aluksi, että luostari oli edellisenä vuonna tuhoutunut tulipalossa, jolloin kaikki luostarin rakennukset irtaimistoineen sekä kauppa- ja privilegiokirjeet olivat palaaneet. Igumeni Mathei esitti kuitenkin jäljennöksen tsaarin v. 1499 igumeni Tarasille ja veljestölle antamasta kirjeestä, jonka sisällön tsaari kertasi ja vahvisti, joten tämä asiakirja antaa tietoja keskiajan lopulla vallinneista olosuhteista.

Vuonna 1499 tsaari vapautti Konevitsan luostarin sekä arkkipiispan että tsaarin virkamiesten tuomiovallasta, niin että arkkipiispa sai tuomita vain hengellisissä asioissa ja tsaarin virkamiehet vain murhan ja ryöstön ollessa kyseessä; näin luostari sai erittäin laajan itsehallinnon. Sen ei tarvinnut maksaa veroja, ei antaa kestitystä eikä kyyditystä, ei toimittaa virkamiesten käyttöön oppaita eikä ruokkia arkkipiispan hevosia ilmaiseksi. Riitajutuissa ulkopuolisten kanssa muodostettiin sekaoikeus, jossa luostarillakin oli edustajansa; tsaarin virkamiehet kävivät vain kerran vuodessa, kynttilänpäivän jälkeisenä päivänä, antamassa tuomioita riita-asioissa. Luostarin rauhaa ei kukaan saanut häiritä eikä turmella sen omaisuutta.

Taloudellisella alalla Konevitsa nautti erityisiä vapauksia. Sen kalastajien ei tarvinnut suorittaa kalaveroa, joskin hevoskaupoista oli maksettava. Luostari osti suolaa Staraja Russasta (80 tuohimitallista vuodessa) sekä erilaisia tavaroita Novgorodista. Kaikki tarvikkeet se sai verotta ja tullitta, mutta tavaksi oli tullut, että laivamatkalla Novgorodiin luostarin edustajat antoivat Ladogan kosken maaherralle Jumalanäidin ikonin, maljan sekä pari lusikkaa ja maksoivat lauttoreille sekä laivojen koskessa vetäjille tietyt maksut. Lähteestä käy ilmi, että Konevitsassa harjoitettiin käsityötä, mahdollisesti juuri vaskisepän ammattia luostarin perustajan esikuvan mukaan, mihin viittaavat maaherralle lahjoitetut astiat. Kuopion ortodoksisessa museossa säilytetään puista maljaa, joka perimätiedon mukaan Arsenin itsensä käyttämä. Myös puutöitä on tietysti harjoitettu, ja esim. lusikat lienevät olleet puisia.

Konevitsassa on harrastettu myös ikonimaalausta, kuten asiakirja todistaa. Esikuvana on tietenkin ollut luostarin kallisarvoinen Jumalanäidin kuva, jonka jäljennöksiä on lahjoitettu maaherralle. Muuan tällainen vanha ja suuri jäljennös on säilynyt Moskovassa, missä Ostrouhovin kokoelma on aikoinaan omistanut ehkä 1500-luvulta säilyneen jäljennöksen, onpa Helsingistäkin äskettäin keksitty crittään kaunis mainitulta vuosisadalta peräisin oleva Konevitsan ikonin kopio, mikä vahvistaa tietoa luostarin maalausperinteistä.¹¹⁶ Ihmeitätekevä Jumalanäidin ikoni liitti Konevitsan

maalaustaiteen perinteen Bysanttiin ja Italiaan, mutta varmaan munkit ovat saaneet vaikutteita myös Novgorodin ja Pihkovan koulukunnilta.

Niukat tiedot Konevitsan ikonitaiteen harrastuksesta täydentävät tietoja Valamon kirjoitusperinteistä, joten havaitsemme luostarien harjoittaneen monipuolisesti kirkollista kulttuurityötä Karjalassa.

Myös Konevitsa joutui uuden ajan alussa vaikeuksiin ja vihdoin tuhoiksi. Vuoden 1553 tulipalon jälkeen luostari jälleenrakennettiin ja alkoi elpyä. Kallisarvoinen ikoni lienee onnistuttu pelastamaan tulipalosta, sillä Arsenin elämäkerran kirjoittaja igumeni Varlaam, joka on tehnyt elämäkerran aikaisintaan 1560-luvulla, kertoo sen olleen vahingoittumattoman. Vuoden 1577 tienoilla ruotsalaiset hävittivät luostarin, mikä näkyy tsaarin kirjeestä vuodelta 1578.¹¹⁷ Palattuaan lyhyeksi ajaksi saarelleen munkit joutuivat 1600-luvun alussa evakkotielle Novgorodin lähelle Derajanitskin luostariin.

Kaiken kaikkiaan osoittaa Karjalan kirkollinen elämä keskiajan lopulla sellaista säännöllisyyttä, vilkkautta ja monipuolisuutta, että lähteiden niukkuudesta huolimatta voi päätellä idän ortodoksisen kristillisyyden jo syvästi juurtuneen karjalaiseen kulttuuriperinteeseen. Tietysti vanhat kansantavat elivät, ja syrjäseuduilla niissä oli säilynyt runsaasti pakanallista ainesta, mutta niiden vaikutusta ei pidä liioitella. Karjalaisten kristillisuus oli voimakkaasti vanhan kansallisen tapakulttuurin värittämää vielä uudella ajalla, mutta silti se oli aitoa ja syvällistä. Idän kirkko suhtautui karjalaisten omaan perinteeseen samantapaisesti kuin nykyään pyritään suhtautumaan Afrikan ja Aasian lähetyskansojen kulttuureihin: mahdollisimman paljon kansallista perinnettä hyväksytään ja koetetaan sulattaa kristilliseen muotoon. Tässä suhteessa idän kirkko on ollut esikuvana lännen toisinaan ehkä liiankin intomielisille kirkkoille, vaikka sitä on moitittu tämän vuoksi laiskuudesta.

Pakanallisen perinteen voimakkuuden todistuksena on usein vedottu metropoliitta *Makarijn* tunnettuun kirjeeseen vuodelta 1534, missä hän voimakkein sanoin moittii karjalaisia kirkollisten tapojen väheksymisestä, jopa pakanallisista menoista.¹¹⁸ Mutta vaikka kirjeen sisällössä on paljon perää, siinä hiukan liioitellaan pakanuutta, sillä sen tehtävä on uuden ajan alun reformatooristen pyrkimysten mukaisesti todistella Ilja-munkin »puhdistustyö» Karjalassa ja Lapissa tarpeelliseksi. Uusi henki oli tulossa myös Venäjän kirkkoon, entistä suvaitsemattomampi mutta myös valistuksellisempi. Metropoliitta oli mm. lappalaisten valistajalta Theodoriilta kuullut Lapin ja Karjalan pakanallisista tavoista, kuten arpojen suorittamasta nimen antamisesta lapsille, vainajien hautaamisesta vanhoihin kalmistoihin eikä pogostan kirkkomaahan sekä uhriantien viemi-

sestä vainajille. Iljan tehtäväksi tuli hävittää vanhat uhrilehdot ja kalmistot sekä palauttaa kuri »kristikansan» keskuuteen, mitä nimeä metropoliitta karjalaisista käyttää. Kovin pysyväksi ei liene jäänyt myöskään Iljan työn tulos, joka osittain pohjautui länsimaiseen vaikutukseen Venäjän kirkossa, vaan karjalaiset jatkoivat vanhoja tapojaan, tosin kristillisessä muodossa, uusimpaan aikaan saakka. Heidän kulttuurissaan yhdistyivät keskiajan lopulla ikivanhat kansalliset perinteet sekä itäisen kristinuskon vaikutus.

EPILOGI

Olemme todenneet, että Karjalan keskiajan historiassa on paljon kiistanalaisia ja avoimia ongelmia, mutta yksi asia näyttää varmalta: Laatokan Karjala juurtui keskiajalla voimakkaasti idän kulttuuripiiriin ja hyväksyi idän kristillisen kulttuuriperinteen. Tämä ei tapahtunut äkillisesti eikä yksinomaan väkivaltaisesti, vaikka myös väkivaltaa sen historiassa esiintyi, vaan vuosisatoja kestäneen kehityksen tuloksena. Tämän kehityksen juuret ovat Karjalan syntyhistoriassa sekä Karjalan kaupallisissa, poliittisissa ja kulttuurillisissa yhteyksissä Novgorodiin ja Bysanttiin. Taloudelliset yhteydet Novgorodin kanssa olivat lujittuneet vähitellen poliittiseksi liittosuhteeksi, siitä edelleen kirkolliseksi siteeksi ja vihdoin hallinnolliseksi ylivallassi, johon karjalaiset eivät kuitenkaan vastustamatta suostuneet.

Idän ja lännen kilpaillessa Suomesta karjalaiset asettuivat idän puolelle, minne heillä oli vankat intressiyhteydet. Kun sitten Novgorod pyrki kahlehtimaan karjalaiset liian lujiin siteisiin, nousivat karjalaiset kapinaan, mutta suurten taistelujen jälkeen 1300-luvun alkupuolella, jolloin heimon alue väkivaltaisesti jaettiin, Novgorodin karjalaiset alistuivat, minkä jälkeen lujittuminen itään tapahtui rauhallisen hallinnollisen ja kulttuurillisen yhteyden tietä. Tässä oli idän kirkolla merkittävä osuutensa. Se esiintyi Karjalassa maltillisena ja suvaitsevaisena; hitaasti ja kärsivällisesti se juurrutti kristinuskoa karjalaisten mieliin ja kasvatti heitä kristilliseen elämäntapaan. Se sulatti vähitellen karjalaisten vanhaa kansallista perinnettä kristilliseen muotoon. Keskiajan lopulla ortodoksinen kirkko toimi vilkkaasti ja järjestyneesti karjalaisten keskuudessa.

Novgorodin Karjalan vähittäisessä liittymisessä idän kulttuuripiiriin on paljon yhtäläisyyksiä muun Suomen vastaavan kehityksen kanssa lännen yhteyteen. Kuten Länsi-Suomi liittyi varhaisin intressisitein länteen päin, liittyi Karjala itään. Kuten Länsi-Suomen asukkaat vastustivat maittensa alistamista Ruotsin ylivaltaan (hämäläiset nousivat kapinaan 1230-luvulla), samoin karjalaiset vastustivat itsenäisyytensä menettämistä, mutta samoin kuin Länsi-Suomi Ruotsiin liitettynä vähitellen juurtui luonnollisen kehityksen tietä Ruotsin ja lännen yhteyteen, samoin Käkisalmen Karjala Novgorodiin liitettynä juurtui vähitellen emämaansa ja itäisen kristillisen kulttuuripiirin yhteyteen. Ja samoin kuin Länsi-Suomeen tuli

ruotsalainen hallinto- ja oikeuslaitos, ruotsalaisia virkamiehiä ja asukkaita, minkä seurauksena siellä alkoi ilmetä ruotsalaistumista, samoin Karjalaan juurtui Novgorodin hallinto- ja oikeuslaitos, sinne tuli venäläisiä virkamiehiä ja asukkaita, ja siellä alkoi ilmetä venäläistymistä. Ja vielä: samoin kuin Länsi-Suomi puolusti jopa asein lännen intressejä, samoin Karjala puolusti asein oman emämaansa intressejä. Ruotsille kuulunut Viipurin Karjala oli tietenkin lännen puolella.

Tällainen kehityksen yleislinja oli historiallisen välttämättömyyden ilmausta eikä siinä ole karjalaisilla tai suomalaisilla mitään hävettävää. Karjala liitettiin muun Suomen yhteyteen väkivaltaisesti Ruotsin suurvaltaekspansion aikana 1600-luvun alussa, jolloin karjalaiset taistelivat idän puolella. Valloittajat eivät ymmärtäneet Karjalan omalaatuisuutta, vaan kohtelivat sitä suvaitsemattomasti, minkä syytä suureksi osaksi ovat karjalaisten joukkopaot Venäjälle. Ruotsin suurvalta-aseman romahtaessa Venäjä valloitti Karjalan pääosan takaisin 1700-luvulla sekä aloitti siellä aineellisen ja henkisen jälleenrakennuksen, mutta kehitys Venäjällä oli johtanut toisenlaiseen suvaitsemattomuuteen: aateliston vanhoilliseen valtaan ja lahjoitusmaajärjestelmään. Karjala ei päässyt kehittymään vapaasti oman rikkaan perinteensä pohjalta lännessä eikä idässä.

Vasta kun koko Suomi oli joutunut Venäjän valtaan ja saanut sisäisen itsenäisyyden ja kun Karjala rauhanomaisesti liitettiin muun autonomisen Suomen yhteyteen, voimistui kehitys, joka liitti Laatokan karjalaiset ja Karjalan lopullisesti Suomeen ja länsimaisen kulttuurin piiriin. Uusimmalla ajalla karjalaisia ei liitetty länteen pakotuksella, vaan rauhanomaisella työllä. Sitä tietä karjalaiset toivat Suomelle oman vanhan perinteesä, joka on osaltaan rikastuttanut koko Suomea. Uusimmalla ajalla karjalaisesta kulttuurista on tullut erikoislaatuinen osa maamme länsimaista kulttuuria.

LYHENTEET

FMU	=	Finlands medeltidsurkunder
GUdSSR	=	Geschichte der UdSSR
GVNP	=	Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova
KHLNM	=	Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid
LUB	=	Liv-, Esth- und Kurländisches Urkundenbuch
MIK	=	Materialy po istorii Karelii
NPL	=	Novgorodskaja pervaja letopis
PSRL	=	Polnoe sobranie russkih letopisej
PVL	=	Povest vremennyh let
REA	=	Registrum Ecclesiae Aboensis

KARTAT JA KUVAT

I Kartat

- 1 Euroopan itäisen ja läntisen kulttuuripiirin hahmottuminen varhaiskeskiajalla, s. 16.
- 2 Pohjois-Venäjän asutusta v. 1137, s. 65.
- 3 Idän ja lännen kulttuuripiirien raja-alueet keskiajan loppupuolella, s. 89
- 4 Venäjän varhaisimmat luostarikeskukset, s. 109.
- 5 Pohjois-Venäjälle sydänkeskiajalla syntyneitä luostareita, s. 111.
- 6 Novgorodin Karjalaan sekä sen ympärille keskiajan lopulla syntyneitä luostareita, s. 177.
- 7 Vatjan ja Äänisen viidennesalueet pohjoisine pogostoineen keskiajan lopulla, s. 183.

II Kuvat

- 1 Suomensukuinen tietäjä ennustaa transsillassa maaten, s. 50.
- 2 Laatokan Karjala keskiaikaisen näkemyksen mukaan, s. 103.
- 3 »Suomenkielinen» tuohikirjoitus 1200-luvulta, s. 106.
- 4 Vanhaan tyyliin jälleenrakennettu puinen Valamon luostari 1700-luvulla, s. 139.
- 5 Konevitsan luostari 1700-luvulla, s. 165.
- 6 Jumalanpalvelus piispan johdolla, s. 197.

LAHDEVIITTEET

Johdanto

I luku

Kahden kulttuuripiirin rajalla

¹ Näistä ks. *Šahmatov* 1938 passim.; *Prišelkov* 1940 passim.; *Mikkola* 1928; ks. myös *Renvall* 1941; *Kirkinen* 1962a s. 8; *Berežkov* 1963 passim.

² Tunnetuimpia normannisteja ovat *W. Thomsen* ja *T. J. Arne* sekä meillä *J. Jaakkola*. Neuvostoliiton nykyisistä antinormannisteista mainittakoon *D. A. Avdusin*, *B. D. Grekov*, *A. N. Nasonov*, *B. A. Rybakov* ja *M. N. Tihomirov*.

³ Ks. *Vernadsky* 1959 s. 78—; *Suolahti* 1962.

⁴ Arabialaisista tunnetuimpia ovat *Ibn Fadhlān*, *Ibn Haukal*, *Ibn Batuta*, *Ibn el Vardi* ja *Ibrahim Ibn Jakub*. Läntisistä kronikoista tunnetuimpia ovat *Annales Bertiani* (Rec. G. Waitz, Hannoverae & Lipsiae 1883); *Thietmari Merseburgensis Chronicon* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters IX, Berlin s.a.); *Heinrici Chronicon Livoniae*. Saagoista ks. *Antiquités russes*.

⁵ Esim. *PVL* I s. 34—35. Ks. *Beljaev* 1852 s. 43—.

⁶ *PVL* I s. 18—19, 23; vrt. nykyvenäläinen käännös *ibid.* s. 219.

⁷ *Ibn Haukalin* kuvaus: *Ibn Fozzlan* (1823) s. 258; samoin eräät muut arab. (*ibid.* s. 263, 265). *Ibn Fadhlānin* kuvaus: *Ibn Fozzlan* (1823) s. 3—23; vrt. *Ibrahim Ibn Jakub* Kap. 6: 1. 3.; *Ibn el Vardi* s. 151.

⁸ Yleisesityksenä ks. esim. *Otšerki istorii SSSR*, III—IX vv. (Moskva 1958).

⁹ Ks. esim. *Thomsen* 1882 s. 84—; *Vernadsky* 1959 s. 176—; *Pasckievicz* 1954 ch. I; *Stender-Petersen* 1960 s. 5—8, sekä raamatusta *Hesekiel* 38—39.

¹⁰ Muuten olisi vaikea selittää esim. varjagien melko nopeaa sulautumista slaaveihin sekä *Jaakkolan* (1956 II s. 106—107) mainitsemaa slaavilaispainetta suomensukuista heimoja vastaan 1000-luvulta lähtien.

¹¹ Perusteluja esitettiin tämän tekijälle runsaasti keskusteluissa neuvostoliittolaisten tiedemiesten kanssa Moskovassa ja Kievissä helmikuussa 1963. Ks. myös *Otšerki istorii SSSR*, Period feodalizma 1953 I s. 69— (*GUdSSR* 1957 I: 1 s. 70—81). Vrt. *Arne* 1952 s. 146.

¹² *Vernadsky* 1952 I s. 257—; *idem* 1959 s. 176—.

¹³ *Stender-Petersen* 1958 sekä *idem* 1960 s. 13—17. Ks. *Arbman* 1961 s. 90—.

- ¹⁴ PVL I s. 18. Ks. *Jaakkola* 1956 II s. 97—98.
- ¹⁵ Ks. esim. GUdSSR 1957 I: 1 s. 77—78; *Grekov* 1959 s. 604—606.
- ¹⁶ Ks. esim. *Vilkuna* 1948b s. 253—256, 289—290; *Itkonen* 1960; *Vuorela* 1960 s. 20—22; *Kuusi* 1963 s. 7—8, 22, 129, 137 jne.
- ¹⁷ PVL I s. 13, 18; *Sofian kronikka* (PSRL V s. 84).
- ¹⁸ *Vuorela* 1960 s. 115; esim. *Istoriija Estonskoj SSR* 1961 passim.; *Jaakkola* 1956 II s. 86.
- ¹⁹ *Aminoi* 1943 s. 18. Ks. PVL I s. 20, 23, 54, 83; *Johansen* 1951 s. 64.
- ²⁰ *Gadzjatskij* 1940 s. 101. Tutkielma on pääpiirteissään luotettava Vatjan ja Inkerin keskiajan historian kuvaus. Russkaja Pravdasta ks. *Materialy po istorii krestjan* (1958) s. 5—17. Ks. myös *Tallgren* 1939 s. 52.
- ²¹ NPL s. 17. Ks. *Gadzjatskij* mt. s. 101—102.
- ²² NPL s. 28 (v:n 1149 taisteluista), 54 (v:n 1215 nälänhädästä).
- ²³ *Nirvi* 1960; *idem* 1961 etenkin s. 127—. Ks. *Tallgren* 1939 s. 47—; *Haltso-nen* 1962; *Nissilä* 1961.
- ²⁴ Edellisen lisäksi ks. *Tallgren* 1939 s. 47, 57; *Gorjunova* 1961 s. 44—.
- ²⁵ *Heinrici chronicon Livoniae* XXV: 6; NPL s. 270—271. Ks. *Gadzjatskij* 1940 s. 128—129.
- ²⁶ Ks. PVL I s. 132, II s. 411; *Platonov-Andreev* 1922 s. 31.
- ²⁷ *Sjögren* 1832 I s. 302—.
- ²⁸ *J. J. Mikkola* 1927 s. 66—69; samoin *Barsov* 1873 s. 49—.
- ²⁹ *Šaskolskij* 1941 s. 99—.
- ³⁰ Viite 17:n lisäksi esim. *Stepennaja kniga* (PSRL XXI: 1 s. 63).
- ³¹ *Pamjatniki istorii Velikogo Novgoroda i Pskova* (1935) s. 47—48; *MIK* s. 65 viite 5.
- ³² NPL s. 355.
- ³³ *Stepanovskij* 1890 s. 369, 422; *Aspelin* 1932 s. 196—199.
- ³⁴ Ks. PVL s. 10, 13, 103. NPL s. 379 jne.
- ³⁵ PVL I s. 18—19.
- ³⁶ *Otšerki po istorii russkoj derevni* 1956 s. 139; *Golubeva* 1962.
- ³⁷ *Raudonikas* 1930 s. 132—.
- ³⁸ Ks. kartta n:o 2 s. 65.
- ³⁹ *Tri M. Fechnerin* antama tieto Moskovassa 7. 2. 1963. Esineitä on näyt-teillä Moskovon historiallisessa museossa (GIM), mutta tutkimuksia ei vielä ole julkaistu. Ks. *Gorjunova* 1961 s. 66, 117—, 184.
- ⁴⁰ *Ibn Fozlan* s. 206—210; ks. *ibid.* s. 218—219.
- ⁴¹ *Otšerki istorii SSSR. Period feodalizma* 1953 I s. 699.
- ⁴² PVL I s. 20, 23.
- ⁴³ *Ibid.* s. 54, 83.
- ⁴⁴ *Jaakkola* 1941 s. 199—200; *idem* 1956 II s. 212—.
- ⁴⁵ *Kivikoski* 1944a s. 49; *idem* 1944b s. 27; *idem* 1952 s. 95; *idem* 1961 s. 260. *T. Vuorela* mainitsee karjalaisten saapuneen Laatokan ja Äänisjärven välille ehkä jo 500-luvulla (*Vuorela* 1960 s. 66), mutta *M. Kuusi* olettaa karjalaisten alkaneen viimeistään 11. vuosisadalla siirtyä Olhavanjoen varsilta Karjalaan (*Kuusi* 1963 s. 217).
- ⁴⁶ *Tunkelo* 1951 s. 8—. Ks. järempänä s. 37. *D. V. Bubrih* (1947 s. 17) on joh-

tanut Karjalan nimen liettualais-lätiläisestä girja- garja-vartalosta, joka on tar-
koittanut ylämaata tai takamaata. Muitakin mahdollisia teorioita on. Ks. *Nis-
silä* 1962a.

⁴⁷ *Kuujo* 1958a s. 26; *Nissilä* 1962a s. 365.

⁴⁸ *Kerkkonen* 1962 s. 247—258. Ks. esim. *Waara* 1918 s. 46—47; *Jaakkola* 1926
s. 94—99; *Pärnänen* 1947 s. 49—; vrt. *Rosén* 1926 s. 9—10.

⁴⁹ Ks. *Kettunen* 1940a, joka tosin korostaa isänmaallisesti karjalankielen
yhteyksiä länteen päin. *Nirvi* 1961 s. 105—106, 112—; *A. Turunen*, joka valmis-
taa tutkimuksia karjalankielestä, mainitsi suullisesti käsityksensä, että karja-
lankielen läheisin sukulaisuus viittaa vepsään.

⁵⁰ Ks. *Gorjunova* 1961 s. 66, 99, 130; *Bubrih* 1947 s. 28—; *Otšerki istorii SSSR*
III—IX vv. 1958 s. 667—, 683—.

⁵¹ Edellisen lisäksi ks. *Tallgren* 1931 s. 118; *Kivikoski* 1944a s. 45—.

⁵² *Raudonikas* 1930 s. 119—.

⁵³ Ks. jalempänä s. 65. 1500-luvun puolivälissä tunnetaan Rostovin metropo-
liitta Varlaam, joka oli syntyään »Bežitšin karjalainen». Ks. *Kirkinen—Widnäs*
1963 s. 11—12 ja *Ronimus* 1906 s. 77—78.

⁵⁴ *Seredonin* 1916 s. 210—211. Ks. *Kljutševskij* 1911 I s. 366—367.

⁵⁵ Ks. *Aminoff* 1943 kartta s. 37 ja *Nirvi* 1961 s. 130; edelleen *Nissilä* 1962a
s. 361—362; *Turunen, Aimo*, Lyydiläismurteiden äännehistoria I—II. (Suom.-
ugril. Seuran toimituksia 89, 99 Helsinki 1946, 1950) karttaliitteet ja II s. 263—
266 ja *Kuujo* 1956 s. 105—106.

⁵⁶ Ks. *Kivikoski* 1961 s. 257—.

⁵⁷ *Kivikoski* 1944b s. 3—4.

⁵⁸ *Kivikoski* 1961 s. 257—258; *Kivikoski* 1944b s. 5—8.

⁵⁹ Eri näkökohtia ks. *Tallgren* 1930; *idem* 1931; *Ross* 1940; *Leppäaho* 1949
s. 80—83; *Jaakkola* 1956 II s. 239—; *Vilkuna* 1956a; *idem* 1956b; *Ross* 1956;
Ylönen 1957 s. 96—.

⁶⁰ Ks. *Krohin* 1907 (7—9), s. 584— sekä edeltä viite 51.

⁶¹ *Bubrih* 1947 s. 28—.

⁶² Ks. *Tallgren* 1930 s. 71—; *idem* 1931 s. 113—; *Ravdonikas* 1934 passim;
Kivikoski 1944a s. 45—.

⁶³ *Orosius* (1773) s. 10—11.

⁶⁴ *Johnsen* 1923 s. 9 ja todennäköisesti sen mukaisesti esim. *Vilkuna* 1956a
ja 1956b.

⁶⁵ *Orosius* s. 11—12.

⁶⁶ *Krestinin* 1784 s. 6; *idem* 1790 s. 1—3.

⁶⁷ *Ross* 1940 Preface sekä suomenkielinen referaatti.

⁶⁸ *Johnsen* 1923 s. 24—25; *Mikkola* 1939 s. 37—41.

⁶⁹ Ks. esim. *Saxo* I s. 240.

⁷⁰ Esim. kokoelmassa *Antiquités russes I: Orvaroddssaga* s. 96—100, Harald
Grafeldin saaga s. 271; Olavi Pyhän saaga s. 333—340 (Torér Hundin ja Karlin
retki); Andersin ja Iverin retkestä Bjarmiaan ks. *Akter och undersökningar*
(1912) s. 58.

⁷¹ *Orvar-Odds saga*. Einleitung s. xii—xv.

⁷² *Orvar-Odds saga* s. 14—19; *Antiquités russes I* s. 99—102. Siinä mainitaan

selvästi Vinu- (eli Viena-) joki. Mainittakoon, että pöydästä käytetään bjarmien yhteydessä sanaa trapiza, joka on lainasana Bysantista.

⁷³ Ks. *Leppäaho* 1949 s. 80—83; *Jaakkola* II s. 244—245.

⁷⁴ *Antiquités russes* I s. 231—233, II s. 405. Ks. *Leppäaho* 1949 s. 83.

⁷⁵ *Ibn Fozzlan* (1823) s. 172—173; *Tuulio* 1936 s. 196, 170—173 sekä kartta 4. Kemin nimen tulkinta on epävarma ja ainakin erään toisen nimen tulkinta Sor-tavalaksi (*Tallgren—Tuulio* 1930 s. 71, 142) lienee hylättävä.

⁷⁶ PSRL I (1962) col. 502; *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 45; *Stepanovskij* 1890 s. 25; *Batakov* etc. 1960 s. 6—7.

⁷⁷ Ks. jällempänä s. 65 sekä edeltä viite 31; *Novgorodin vatjalaisen viiden-neksen verokirja* s. 7—8, 15, 17, 19—23, 26, 121, 126 jne. Vrt. *Mikkola* 1939 s. 48; *Otšerki istorii Karelii* 1957 s. 61 viite 1.

⁷⁸ Ks. jällempänä s. 83.

⁷⁹ *Tallgren* 1930 s. 79; *Vilkuna* 1956a ja b; *Jaakkola* 1956 II s. 248—249; *Ross* 1940 referaatti; *Ross* 1956.

⁸⁰ GVNP n:o 1 s. 9, n:o 77 s. 132.

⁸¹ *Materialy po istorii krestjan* (1958) s. 10; *Egils saga* kap. X, XIV, XVII. *Anthoni* 1948 s. 10; *Vilkuna* 1957 s. 130—131.

II luku

SILTA BYSANTISTA KARJALAAN

¹ *Grekov* 1959 s. 140.

² Ks. yksityiskohtaisemmin *Kirkinen* 1962a s. 11—.

³ PVL I s. 20, 102; samoin *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 21 (v. 881); ks. *Kirki-nen* 1962a s. 14.

⁴ PVL I s. 25—31. Sopimustekstit ovat täydellisimpiä *Voskresenskin* kroni-kassa (PSRL VII s. 273—275). Ks. *Beljaev* 1852 s. 43—.

⁵ PVL I s. 23.

⁶ *Ibn Fozzlan* s. 247. Ks. *Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma* 1953 I, kart-taliite 1.

⁷ Ks. *Kirkinen* 1962a s. 18.

⁸ PVL I s. 34—35.

⁹ Ks. *Kirkinen* 1962a s. 26.

¹⁰ Ks. esim. *Ammann* 1950 s. 14—15; *Leningradin Ermitaze-museon* muinais-venäläisen kulttuurin osastolla on mm. *Novgorodista* löydetty bysanttilaistyy-linen enkolpioristi 800-luvulta.

¹¹ *Heinrici chronicon Livoniae* XVI: 2; XXVIII: 4.

¹² PVL I s. 102.

¹³ Ks. *Kirkinen* 1961b.

¹⁴ Näistä ks. esim. *Tšičiževskij* 1948 s. 74—; *Ammann* 1955 s. 59—; *Gudzy* 1949 passim.

¹⁵ Ks. *Tatištšev* 1768 I s. 29—30; *idem* 1773 II s. 77—; *Kostomarov* 1868 II s. 36—37 ja vrt. *Stroev* 1877 col. 33—34; *Golubinskij* 1901 I: 1 s. 170—.

- ¹⁶ Ks. *Kirkinen* 1961b. Taidehistoriallisesta taustasta ks. esim. *Lazarev* 1947 ja *Hamilton* 1954 passim.
- ¹⁷ Ks. *Lihatšev* 1948 s. 241—; *Gudzy* 1949 passim.; *Ammann* 1955 s. 59—; *GUdSSR* 1957 I: 1 s. 228—.
- ¹⁸ *Zverinskij* 1890—97 n:o 156.
- ¹⁹ Luostarin alkuhistoriasta ks. *PVL* I s. 104—108; *Zverinskij* 1890—97 n:o 871; *Paterik Kievo-Petšerskago monastyrja* s. 14—; *Baumgarten* 1930 s. 41; *Kartašev* 1959 I s. 224—.
- ²⁰ Näistä ks. *Zverinskij* mt. n:o 1554, 1580, 1637, 2013; *Ammann* 1955 s. 53.
- ²¹ *Zverinskij* mt. n:o 214, 794, 1181, 673; *PVL* I s. 168.
- ²² Ks. *Ratšin* 1852 s. 369; *Zverinskij* mt. n:o 1363; *Golubinskij* 1904 I:2 s. 752; *Geschichte der Kultur der alten Rus* 1962 II s. 98.
- ²³ *Tatištšev* 1773 II s. 461; *Kostomarov* 1868 II s. 319—; *Zverinskij* mt. n:o 1363.
- ²⁴ *NPL* s. 21.
- ²⁵ *Egorov* 1927 s. 18.
- ²⁶ *Materialy dlja statistiki* 1841 s. 43; *Ratšin* 1852 s. 392; *Zverinskij* mt. n:o 351.
- ²⁷ *PVL* I s. 102—103.
- ²⁸ *Mikkola* 1894 s. 129, 132, 154; *Toivonen—Itkonen—Joki* 1955—62. Vrt. *Jaakkola* 1958 III s. 41—43 sekä *J. M. Mikkola*, Mitä tietä ovat »pappi», »risti», »raamattu» ja »pakana» tulleet suomenkieleen? (*Vartija* 12, 1934).
- ^{28a} *Ziegler* 1532 1. CVI verso; *Messenius* 1865 s. 14; *Chronicon Finlandiae* (1728) s. 113; *Maliniemi* 1939 s. 301. Ks. *Itkonen* 1932, joka liioittelee Messeniuksen kronikan arvoa.
- ²⁹ *Letopisets o rostovskih arhierejah* s. 1—; *Titov* 1891 s. 113—114; *Stroev* 1877 col. 328—329.
- ³⁰ *PSRL* XXV s. 285.
- ³¹ *Kopanev* 1951 s. 15—16.
- ³² *PVL* I s. 117—120; *Radzivilovskaja letopis* (1902) 1. 104 verso; *Galkovskij* 1916 I s. 131—.
- ³³ Näistä *PVL* I s. 40, 114, 121, 132; II s. 210—211, 252; *NPL* s. 35; *Materialy po istorii krestjan* s. 6.
- ³⁴ *Kopanev* 1951 s. 15.
- ³⁵ Ks. *Kirkinen* 1962 s. 30 viitteineen.
- ³⁶ *Turkikset, suola ja hylkeenrasva mainitaan v:n 1137 Ustavissa; ks. edeltä lukua bjarmeista.*
- ³⁷ Ks. *FMU* I n:o 151, 184, 217 ja järempää s. 86—.
- ³⁸ Ks. *Vilkuna* 1948b s. 251; *Gadzjatskij* 1940 s. 101—; *Tallgren* 1939 s. 55—59; *Kivikoski* 1951 II n:o 1146, 1148, 1155—57, 1159.
- ³⁹ *Schwindt* 1892 s. 125.
- ⁴⁰ Näitä olen *Schwindtin*, *Nordmanin* ja *Kivikosken* tutkimusten pohjalla käsitellyt aikaisemmin (*Kirkinen* 1962a s. 38—41).
- ⁴¹ Ks. *Strandberg* 1938 passim.
- ⁴² Ks. *Brandenburg* 1986 tab. LXXVII.
- ⁴³ *Pettersson* 1957 lähteineen.

- ⁴⁴ Leskinen 1938 s. 22—23; Ks. Kettunen 1940b, III.
- ⁴⁵ Leskinen 1938 s. 27—28; Kettunen 1940a s. 139; Nissilä 1943; Nissilä 1948; Nissilä 1962b s. 131—.
- ⁴⁶ Rosén 1938 s. 43; Jaakkola 1956 II luvut 27.—32.
- ⁴⁷ Teoksessa Suomen kirjallisuus I.
- ⁴⁸ Kuusi 1963 s. 27.
- ⁴⁹ Ks. esim. Vilkuna 1959 kartat 1—3; A. Vilkuna 1959 s. 20.
- ⁵⁰ Kuusi 1963 s. 129—131.
- ⁵¹ Esim. Kuusi 1963 s. 171—172, 178, 193. Ks. Turunen 1935.
- ⁵² Ks. Kuusi 1963 s. 159—160; PSRL V s. 250; Materialy po istorii russkoj kartografii I n:o XI—XIV, XVIII jne.; Herberstein 1557 s. 88; Stepanovskij 1890 s. 441.
- ⁵³ Kuusi 1963 s. 159, 171, 175, 270.
- ⁵⁴ Ks. järempänä s. 72 ja vrt. Kuusi 1963 s. 231.
- ⁵⁵ Ks. edellä s. 50.
- ⁵⁶ PVL I s. 12. Ks. Haavio, Martti, Väinämöinen (Porvoo 1950).
- ⁵⁷ Ks. Kuusi 1963 s. 286.
- ⁵⁸ Kuusi 1963 s. 297.
- ⁵⁹ Honko 1963 s. 125.
- ⁶⁰ Ks. Haavio 1959 s. 7.
- ⁶¹ Ibid. s. 11.
- ⁶² Ibid. s. 13.
- ⁶³ Ks. Harva 1948 s. 4—; Honko 1962 s. 67—, A. Vilkuna 1959 s. 128—.
- ⁶⁴ MIK n:o 52 s. 129.
- ⁶⁵ Ks. esim. Filaretin kokoelma »Žitija svjatyh»; Paterik Kievo-Petšerskago monastyrja; Velikija minei tšetii jne. Ks. myös Ammann 1955 s. 59—63 lähdeviitteineen.
- ⁶⁶ Ks. Haavio 1959 s. 238. Suomen ortodoksisen kirkon kulttikieleen on vaikiintunut sana ylentäminen eikä korottaminen kuten läntisessä kielenkäytössä.
- ⁶⁷ Ks. esim. hakusana krest hakemistoissa: PSRL I (1962) Ukazatel predmetov; NPL Ukazatel predmetov; Ukazatel k pervym osmi tomam PSRL.
- ⁶⁸ PSRL I (1962) col. 8, 440, 501, 521; PSRL XXI:1 s. 22.
- ⁶⁹ PSRL I (1962) col. 440—441.
- ⁷⁰ Haavio 1959 s. 70.
- ⁷¹ Ks. kartta n:o 2 s. 65.
- ⁷² Ks. esim. Geschichte der Kultur der Alten Rus II s. 60—63. Vrt. Haavio 1959 s. 105—.
- ⁷³ Haavio 1959 s. 254—256.
- ⁷⁴ Ks. esim. teoksia Snegirev 1837—38 I; Faminšyn 1884; Galkovskij 1916 I.
- ⁷⁶ NPL s. 44, 88—89. Todennäköisesti Varfolomij oli kauppias, sillä hän syytti ruhtinasta hopean eli rahan riistämisestä.
- ⁷⁷ NPL s. 343, 346, 352 jne.; Barsukov 1882 col. 86—88.
- ⁷⁸ Haavio 1959 s. 271.
- ⁷⁹ PVL I s. 33, 79, 125.
- ⁸⁰ Haavio 1959 s. 153—; Haavio 1961 s. 122.
- ⁸¹ Haavio 1961 s. 27, 113—118.

⁸² Ks. *Šaskolskij* 1941 s. 104—105; *idem* 1961 s. 120—125; Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma 1953 I s. 317, 696; Otšerki istorii Karelii 1957 s. 57—59.

⁸³ Ks. *Leppäaho* 1949 s. 88—91; *Kuujo* 1958a s. 16—.

⁸⁴ *Sjögren* 1832 II s. 328—; *Titov* 1889 s. VI; *Nikolskij* 1897 s. 2; *Egorov* 1927 s. 32—34.

⁸⁵ Ks. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma 1953 I, karttaliite 2; *Platonov—Andreev* 1922 s. 27.

⁸⁶ *Barsov* 1882 s. 48; *Kivikoski* 1944a s. 51.

⁸⁷ Pamjatniki istorii Velikogo Novgoroda i Pskova s. 47—48; MİK s. 65 viite 5. Ustavin vanhin käsikirjoitus on Ustjugin »Kormtsaja knigasta» 1280-luvulta ja on hyvin luotettava.

⁸⁸ Tämän toteaa myös Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma I 1953 s. 696.

⁸⁹ *Štšekatov* 1809 VII col. 160.

⁹⁰ PVL I s. 103; NPL s. 16, 21. Ks. *Mikkola* 1927 s. 67—.

⁹¹ NPL s. 26.

⁹² Sveriges traktater I n:o 37 s. 70—71. Näissä laiva on »šnek» ja »snieckium».

⁹³ NPL s. 27. Ks. *Kirkinen* 1962a s. 43—44.

⁹⁴ Ks. *Mikkola* 1939 s. 54—55.

⁹⁵ NPL s. 28.

⁹⁶ NPL s. 31. Kristinuskon etenemisestä Suomeen lännestä ks. etenkin *Pirinen* 1955a ja 1955 b sekä *Jaakkola* 1955.

⁹⁷ *Anthoni* 1948.

⁹⁸ *Egils saga* (1886—88) kap. XIV, XVII. Ks. *Leppäaho* 1949 s. 76—78.

⁹⁹ Taustaa esim. *Luukko* 1954 s. 100—; *Vilkuna* 1949a ja b; *idem* 1959 ja 1960; *Jaakkola* 1960.

¹⁰⁰ Ks. *Vilkuna* 1948a s. 149—150 sekä *Ahnlund, Nils*, Bygde sten. Oljoberget och ladugårdsgärde. Svensk sägen och hävd (Stockholm 1924).

¹⁰¹ Ks. *Kirkinen* 1962a, s. 46. Siinä esitetty mahdollisuus, että Karjala luettiin jo 1100-luvun lopulla Novgorodin »oblasteihin», lienee todettava erittäin epävarmaksi. Ks. myös viite 82.

¹⁰² Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 148.

¹⁰³ Erikskrönikan (1921) säk. 490—507. Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 136—141.

¹⁰⁴ NPL s. 38. Ks. *Kirkinen* 1962a s. 45.

¹⁰⁵ Erikskrönikan (1921) säk. 474—487; *Scriptores rerum Svecicarum* I:1 s. 40, 48, 52, 84; II:2 s. 55 (*Ericus Olain kronikka*). Ks. *Šaskolskij* 1949, joka on yksityiskohtainen tutkielma aiheesta ja ilmoittaa lähteet.

¹⁰⁶ *Šaskolskij* 1949 s. 157—161.

¹⁰⁷ Näistä kysymyksistä ks. *ibid.* s. 158—160 lähdeviitteineen; *Meinander* 1956 s. 75—76.

¹⁰⁸ *Vilkuna* 1948a s. 146—.

¹⁰⁹ NPL s. 39. Ks. *Kirkinen* 1962a s. 45. V.m. tapauksen sijoittaa *Jaakkola* Suomeen ja useat muut tutkijat Ruotsiin, mutta nimen toistuva esiintyminen kronikassa tukee käsitystä, että se tarkoitti tässäkin yleisesti tunnettua samanimistä kauppapaikkaa Venäjällä.

¹¹⁰ *Goetz* 1916 s. 15—. Ks. *Kirkinen* 1962a s. 45; *Johansen* 1953 s. 133.

¹¹¹ NPL s. 39.

¹¹² FMU I n:o 24.

¹¹³ Niitemaa 1955 s. 407—408; Jaakkola 1958 III s. 160—165; Gallén 1953; NPL s. 45.

¹¹⁴ Näistä ja seuraavista ks. Kirkinen 1962a s. 38—40 lähdeviitteineen. Ks. lisäksi Kivikoski, Ella, Kaarinan Nummen risti. Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museo yhdistyksen vuosik. XXXII 1963.

¹¹⁵ Egorov 1927 s. 28—30. Ks. NPL s. 32. Eräässä v. 1562 painetussa kartassa on Suhonan varrella Totmasta länteen Sutko-niminen »kaupunki», Materialy po istorii russkoj kartografii 1899 I n:o XVII.

¹¹⁶ Kuujo 1960; ks. Kivikoski 1955a s. 37.

¹¹⁷ PSRL I (1962) col. 449. Hämeen retki tehtiin »toe že zimy», tänä talvena, mutta kastamaan lähettäminen »togo že leto», vanhan merkitysvivahteen mukaan »tänä kesänä», joten toimenpiteet on suoritettu eri aikoina. Alkutekstin ilmaisu »poslav kresti» on sananmukaisesti »lähettäneenä kastoi», mikä osoittaa, että ruhtinas itse ei ollut mukana. Ks. myös Kirkinen 1962a s. 47 sekä Pirinen 1963 ja vrt. Ammann 1936 s. 199—200.

III luku

TAISTELU KARJALASTA

¹ Näistä ks. Histoire universelle des missions catholiques I s. 173— sekä ristiretkien historiat.

² Ks. Korhonen 1923 s. 218—; Johansen 1951 s. 67—; Carlgren 1950 s. 248—250.

³ FMU I n:o 24, 48, 64.

⁴ FMU I n:o 48, 52. Ks. Pirinen 1955b s. 63 ja Carlgren 1950 s. 252.

⁵ Kerkkonen 1962 s. 247, 251, 257, 261—263.

⁶ Ks. Johnsen 1923 s. 19—20; Viikuna 1948a s. 149—150.

⁷ FMU I n:o 64.

⁸ Winter 1960 s. 83—84; Donner 1929 s. 102—103.

⁹ LUB I n:o XCV. Ks. Donner loc. cit; Carlgren 1950 s. 265—266.

⁴⁰ NPL s. 65—66. Vuosien 1225—1237 väliset tapahtumat lienee liitetty Laurentiuskronikkaan v. 1239 ja ne ovat pääpiirteissään luotettavat (Priselkov 1940 s. 93—).

¹¹ REA n:o 2—5, 7. Ks. Jaakkola 1958 III s. 218—; Carlgren 1950 s. 270—271.

¹² REA n:o 9. Ks. Carlgren 1950 s. 275—276.

¹³ LUB I n:o CXV, CXXI.

¹⁴ FMU n:o 82. Ks. Pentti 1948 s. 5, 9; Carlgren 1950 s. 280; Pirinen 1955b; Jaakkola 1958 III s. 236—.

¹⁵ Carlgren 1950 s. 282.

¹⁶ Donner 1929 s. 217—219, 223. Ks. Niitemaa 1955 s. 410—414.

¹⁷ NPL s. 77—78.

¹⁸ Mansikka 1913 teksti s. 3—; Sofian kronikka (PSRL V s. 177—178); Nikonin kronikka (PSRL X s. 121).

¹⁹ NPL s. 78. Ks. Jaakkola 1958 III s. 251; Donner 1929 s. 228; LUB III n:o CLXIXa. Inkerikot kutsuivat vielä myöhään itseään karjalaisiksi.

- ²⁰ LUB III loc. cit.; *Jaakkola* mt. s. 251.
- ²¹ NPL s. 78.
- ²² Ks. *Winter* 1960 s. 98—100, 102—103; *Dvornik* 1962 s. 215.
- ²³ *Rochcau* 1959 s. 183—186.
- ²⁴ Ks. NPL s. 303—305.
- ²⁵ REA n:o 12; FMU I n:o 96—97; *Erikskrönikan* (1921) säk. 141—156. Vrt. *Gallén* 1946; *Jaakkola* 1958 III s. 264—; *Pirinen* 1958 s. 196.
- ²⁶ *Erikskrönikan* (1921) säe 156.
- ²⁷ *Häkonar saga gamla* kap. 288.
- ²⁸ *Ibid.* kap. 288. Ks. *Johnsen* 1923 s. 20; *Šaskolskij* 1945 s. 39—40.
- ²⁹ *Islandske annaler* (1888) s. 138, 141, 200, 331, 346, 388, 393; *Johnsen* 1923 s. 20; *Šaskolskij* 1945 s. 40.
- ³⁰ NPL s. 80: »i Korela takože mnogo zla stvoriša volosti ih».
- ³¹ NPL s. 81. Kyseessä on Dietrich von Kyvelin retki. Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 275—276.
- ³² MIK s. 69. *Gejman* viittaa tämän kohdan kommentaarissa *Yrjö Koskiseen*, joka kertoo myös karjalaisten mukanaolosta retkellä, mutta selviä todisteita siitä ei ole.
- ³³ FMU I n:o 108.
- ³⁴ FMU I n:o 113. Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 276.
- ³⁵ *Winter* 1960 s. 104.
- ³⁶ Ks. *Major* 1851; *J. Richard*, *Les missions chez les mongoles aux XIIIe et XIVe siècles* (*Histoire universelle des missions catholiques*, 1956, ch. VI).
- ³⁷ *Sveriges traktater* I n:o 111 s. 219—220; *GVNP* n:o 29 s. 56—57. Sopimus ajoitetaan siinä luotettavasti vuosiin 1262—63.
- ³⁸ *Jaakkola* 1958 s. 262; *Šaskolskij* 1961 s. 120—.
- ³⁹ *Sveriges traktater* I n:o 118 s. 229: »Cum mercatores Theutonici vel Gotenses veniunt in Berkø, in regno regis Nogardiensium, erunt sub pace et protectione regis...» *GVNP* n:o 31 s. 58—61.
- ⁴⁰ *Pamjatniki istorii Velikogo Novgoroda i Pskova* s. 111: »Esli kakojnibud nemets ili gotlandets dlja trgovyh del otpravitsja v Kareliju, i emu tam tšto-libo prikljutsitsja, to novgorodtsam do togo dela net.»
- ⁴¹ NPL s. 88: »Knjaz že hote iti na Korelu, i umoliša i novgorodtsi ne iti na Korelu; knjaz že otsla polky nazad.»
- ⁴² NPL s. 85.
- ⁴³ NPL s. 89: »I sovkupisja v Novgorod vsja volost Novgorodskaja, plscovitši, ladožane, Korela, Ižera, Vožane; i idoša v Golino ot mala i do velika, i stojaša nedelju na brode, a Jaroslavl polk ob onu storonu.»
- ⁴⁴ *Chronologie der Ordensmeister* s. 340.
- ⁴⁵ NPL s. 84; *Chase* 1946 s. 13—14.
- ⁴⁶ NPL s. 321—322 (Vanhin eli synodaaliteksti on aukollinen 1200-luvun lopun kohdalta, joten viitteet ovat hiukan nuoremmasta komissionitektististä).
- ⁴⁷ NPL s. 323: »Knjaz Dmitrii s novgorodtsi i so vseju Nizovskoju zemleju kazni Korelu i vzja zemlju ih na štšit».
- ⁴⁸ *Ustjuzskij letopisnyj svod* (1950) s. 48: »Na drugoe leto Tetjakov v Korole vzjal knjaz Dmitrei Aleksandrovič. Ks. MIK s. 71.
- ⁴⁹ NPL s. 323.

- ⁵⁰ Jaakkola 1959 s. 284—285.
- ⁵¹ NPL s. 324—325.
- ⁵² FMU I n:o 151; Sveriges traktater I n:o 78—79 (s. 175—176). Ks. Jaakkola 1958 III s. 381—382.
- ⁵³ FMU I n:o 155. Ks. Jaakkola 1958 III s. 382.
- ⁵⁴ Chronica Erii Olai. Scriptores rerum Svecicarum II:2 s. 64. Ks. Jaakkola 1958 III s. 381—382.
- ⁵⁵ NPL s. 325: »Togo že leta vvezdiša Nemtsi ratju Nevoju v ozero Ladoskoe, izbiša novgorodtsov, oboniskyh kupets; idoša ladožane v Nevu i bišasja s nimi.»
- ⁵⁶ NPL s. 325: »Togo že leta voevoda nemetsškoi Trunda s Nemtsi v loivah i v šnekah vnidosa Nevoju v Ladoskoe ozero ratju, hotjaštše na Korele dan vzjati, novgorodtsi že s posadnikom Smenom i s ladožany i ehavše, staša na ust Nevy doždavše izbiša ih, a prok ih ybežaša, mesjatsa sentjabrja v 9, na pamjat svjatyh pravednik Akima i Anny». — En voi yhtyä *Jaakkolan* tulkin-taan, että yrittys oli lähtöisin Suomesta. Vaikka retkellä on ehkä ollut länsisuo-malaisia joukkoja, viittaa tekstin sanamuoto ja retken tarkoitus selvästi Ruot-siin. Hämäläiset eivät olisi ryhtyneet Karjalaa verottamaan. Ks. Jaakkola 1958 s. 383.
- ⁵⁷ FMU I n:o 184. Ks. Jaakkola 1958 s. 383; Kumlien 1953 s. 145.
- ⁵⁸ Rosén 1945; Jaakkola 1958 III s. 386—388.
- ⁵⁹ Ruuth 1931 s. 5—7 viitteineen.
- ⁶⁰ Tatištšev 1768 I s. 33. Ks. Ruuth 1931 s. 8.
- ⁶¹ Vilkuna 1948a s. 150; Posti 1950.
- ⁶² Koivisto 1953 s. 12—14 (*J. Leppäahon* mukaan).
- ⁶³ FMU I n:o 313.
- ⁶⁴ Kumlien 1953 s. 145—146.
- ⁶⁵ FMU I n:o 227. Ks. Mikkola 1927 II s. 157 ja vrt. Jaakkola 1958 III s. 380.
- ⁶⁶ NPL s. 327: »Togo že leta hodiša molodtsi novgorodstei s voevodami s knjazimi voevat na Emskuju zemlju; voevavše, priidoša vsi zdravi. V to že leto prihodiša Sveja voevat, 800 ih: 400 ide na Korelu, a 400 na Ižeru; izbiša ih Ižera, a Korela izbi svoih, a inyh rukama izimaša.»
- ⁶⁷ PSRL IV s. 44; Mikkola 1927 II s. 156—157.
- ⁶⁸ Vrt. Jaakkola 1958 III s. 386—387.
- ⁶⁹ NPL s. 327.
- ⁷⁰ NPL s. 327: »Prišedši Sveja, postaviša gorod na Korelskoi zemle.» Ks. FMU I n:o 215. Kosketuksesta mongoleihin ks. Jutikkala 1941 s. 4.
- ⁷¹ FMU I n:o 217. Ks. Pentti 1948 s. 5—6.
- ⁷² J. J. Mikkola 1927 II s. 157—; MIK s. 73—; Jaakkola 1958 III s. 387—.
- ⁷³ NPL s. 328—329.
- ⁷⁴ NPL s. 330—331.
- ⁷⁵ GVNP n:o 8 s. 18: »A Borisa Kostjantinovitsa kormil Novgorod Koreloju; i on Korelu vsju isterjal i za nemtše zagonil; nad tim, rubež utšinil na Nove-gorode, tšego ne pošlo.» Ks. MIK s. 76—77.
- ⁷⁶ NPL s. 92: »Hodiša novgorodtsi v lodjah i v loivah v ozero, idoša v reku Uzervu, srubiša gorod na poroze nov, vethyi smetavše.»
- ⁷⁷ Jaakkola 1958 III s. 414—416.
- ⁷⁸ NPL s. 93.

⁷⁹ NPL s. 94. Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 417—418.

⁸⁰ NPL s. 94: »Izbiša Korela gorodtšan, kto byl Rusi v Korelskom gorodke, i v vedoša k sobe Nemets; novgorodtsi že s namestnikom Fedorom idoša na nih, i peredašasja Korela, i izbiša novgorodtsi Nemets i Korelu perevetnikov.»

⁸¹ NPL s. 95: »i poide knjaz Mihailo k Novugorodu so vseju Nizovskoju zemleju; a novgorodtsi utšiniša ostrog okolo goroda po obe storone, i soidesja vsja volost novgorodskaja: plskovitši, ladožane, rušane, Korela, Ižera, Vožane.»

⁸² NPL s. 95: »Togo že leta prihodiša Nemetsi v ozero Ladožskoe i pobiša mnogo obonižskyh kupets.»

⁸³ NPL s. 95.

⁸⁴ NPL s. 96. Ks. *Jaakkola* 1958 III s. 433.

⁸⁵ FMU I n:o 301.

⁸⁶ NPL s. 96: »Togda že prihodiša Nemtsi ratju k Korelskomu gorodku i ne vzjaša ego.»

⁸⁷ NPL s. 96: »Togo že leta poide knjaz velikyi Juri s novgorodtsi k Vyboru, gorody nemetskomy; i biša i 6-ju porokov...»

⁸⁸ NPL s. 96.

⁸⁹ Ks. *Sveriges traktater* I n:o 205; FMU I n:o 313; *Jaakkola* 1926 s. 197—. *Jaakkola* 1960; *Vilkuna* 1960. *J. Gallénin* uusi tutkimus rajasta ei tätä kirjoitettaessa ole vielä ilmestynyt.

⁹⁰ Ks. *Voionmaa* 1915 s. 53—. *Vilkuna* 1951.

⁹¹ *Ronimus* 1906 s. 71—79. Ks. *Kuujo* 1959 s. 20; *Toikka* 1915 s. 1—.

⁹² Ks. *Kuujo* 1959 s. 29; vrt. *Mauno Jokipii*, *Mieromies — der Karelische Volksführer*. Suom.-ugril. Seuran aikakauskirja 61, 1959.

⁹³ M. Haavion ystävällisesti etukäteen antama tieto. Ks. *Eliseev* 1959 s. 66. Vielä voi kysyä, olisiko tekstissä sana »ampuu» tai »puujumala».

IV luku

LUOSTARIELÄMÄN ALKU KARJALASSA

¹ Ks. edellä s. 46— sekä kartta n:o 4 s. 109.

² Oheinen tilasto perustuu pääasiassa *Zverinskijn* materiaalikokoelmaan (ks. lähdeluettelo), joka on tehty melko kriittisesti ja huolellisesti, joten pääpiirteissään siihen voi luottaa. Monia epävarmoja luostareita on jätetty pois, mutta eräitä hiukan epävarmoja tapauksia on otettu tilastoon mukaan harkinnan perusteella. Tietoja on tarkistettu myös *Amvrosijn*, *Stroevin*, *Golubinskijn*, *Savitšin* ym. tutkimusten avulla. Aivan täsmällistä tilastoa on mahdoton tehdä, mutta vaikka otetaan huomioon useiden luostarien iän epävarmuus ja toisten toiminnan lyhytaikaisuus, ei virheprosentti liene merkittävä. *Savitš* 1929 s. 50—51 esittää pienempiä numeroita, mutta hän ei ole käyttänyt *Zverinskijn* kokoelmaa systemaattisesti.

³ Ks. *Savitš* 1929 s. 50—51.

⁴ *Zverinskij* 1890—97 n:o 162, 2133.

- ⁵ Zverinskij 1890—97 n:o 762; Brandenburg 1896 s. 53.
- ⁶ Zverinskij mt. n:o 1162.
- ⁷ Ibid. n:o 1453, 596. Ks. järempänä s. 118—119.
- ⁸ Zverinskij mt. n:o 777, 76, 673, 627.
- ⁹ Ks. järempänä s. 129—130; Zverinskij mt. n:o 623, 840.
- ¹⁰ Ibid. n:o 15, 980; Pavlovskij 1907 s. 462.
- ¹¹ Zverinskij mt. n:o 1234 lähteineen.
- ¹² Ibid. n:o 134.
- ¹³ Ibid. n:o 485.
- ¹⁴ Mainittakoon esim. seuraavat: Platon 1805 s. 57; Ratšin 1852 s. 472; Tšisto-viitš 1856 s. 14; Makarij 1857 I s. 154—; Vjazemskij 1881 s. 18—19; Šljapkin 1889 s. 195; Muraviev 1898 s. 252; Pavlovskij 1907 s. 712; Valamon luostari 1923 s. 5; A. Surakka 1936 s. 6—9 (epäröiden); M. Surakka 1938 s. 61; Klostermann 1955 s. 172; Tarvasaho 1956; Tarvasaho 1958 s. 58.
- ¹⁵ Tämän kannan edustajista mainittakoon: Amvrosij 1811 III s. 483—484; Strahl 1830 s. 397; Slovar istoričeskij o svjatyh 1836 s. 248—249; Kazanskij 1855 s. 169; Kostomarov 1868 II s. 353; Arsenij 1880 s. 498; Barsukov 1882 col. 508—509; Poletav 1889 s. 492; Golubinskij 1903 s. 147; Golubinskij 1904 I: 2 s. 757; Arhangel'skij 1913 s. 280—281; Savitš 1929 s. 56—57; Jaakkola 1944 IV s. 23; Kuujo 1955 s. 168.
- ¹⁶ »Delo o Valamskom monastyre» LOII AN SSSR Koll. 238 n:o 2/319/1.
- ¹⁷ Ylidiakoni Leo Kasangon muistiinpano ja tekstikopio (L. Kasangon arkis-to). Istoriograf valaamskago monastyrja (Ortod. kirkkokunnan kirjasto).
- ¹⁸ GPB Spb Duh. Akad. n:o 285; GBL fond 96 n:o 2639: »Istoriograf Valaams-kogo monastyrja». Nimilehdellä on merkintä »1811 go leta», joten kirjastolueto-lon ajatus vuoden 1825 tienoille lieenee väärä. Ks. Speranskij 1956 s. 72 viite 3.
- ¹⁹ Akter och undersökningar (1912) s. 50. Neovius arvelee, että perimätiedon muistiinmerksijälle on tullut virhe slaavilaisessa numeromerkissä ja että oikea vuosiluku on 1192, mutta tämä ei pidä paikkaansa, vaan piispa Joakimin aika esiintyy muissakin lähteissä.
- ²⁰ Ostrov Valaam 1852 s. 18—19. Paitsi k.o. kronikoiden tarkistamista olen tiedustellut viittauksia Leningradin yleisestä kirjastosta, joka vastasi ettei niitä ole. (GPB Helsingin yliopiston kirjastolle 9. 1. 1963.)
- ²¹ Valaamskij monastyr 1903 s. 19—20; samoin Skazanie o žizni i tšudesah 1909 s. 9—11. Teorian tuntevat myös Mesjatseslov 1893 s. 75 ja Vjazemskij 1881 s. 19.
- ²² Henkilötiedoista ks. Speranskij 1956 s. 62—; Bolšaja sovetskaja entsiklo-pedija, tšast 41, 2-e izd., 1956.
- ²³ Igumeni Damaskin Vostokoville 20. 4. 1850 sekä Vostokov igum. Damaski-nille 3. 5. 1850 (Vostokov 1868 s. 390—391).
- ²⁴ Igumeni Damaskin Vostokoville 18. 5. 1850 (Vostokov mt. s. 392).
- ²⁵ Šljapkin 1889 s. 199—200.
- ²⁶ Speranskij 1956 s. 93—94. Ks. *ibid.* s. 72—; Speranskij 1928 s. 184.
- ²⁷ Valaamskij monastyr 1903 s. 33—34. Vrt. Tolstoj 1887 s. 43.
- ²⁸ NPL s. 40.
- ²⁹ PSRL XV col. 114.

³⁰ Ks. esim. *Slovar istoričeskij o svjatyh* 1836 s. 4; *Toľstoj* 1887 s. 97; *Titov* 1891 s. 81; *Valaamskij monastyr* 1903 s. 22; *Pavlovskij* 1907 s. 765.

³¹ Tätä kantaa edustavat mm. *Makarij* 1857 I s. 7; *Muraviev* 1859 s. 424, 430; *Filaret* 1862 s. 21; *Barsukov* 1882 col. 1. *Bulgakov* 1913 s. 435—436 ei ota varmaa kantaa, vaan olettaa Avraamin eläneen 12—14. vuosisatojen tienoilla.

³² *Golubinskij* 1903 s. 82; *idem* 1904 I: 2 s. 763—; *Kadlubovskij* 1897 s. 125—viittaa *Golubinskijn* aikaisempiin esityksiin aiheesta ja asettuu varovasti kannattamaan niitä. Ks. *Istorija russkoj literatury* 1946 II: 1 s. 66.

³³ *Kljutševskij* 1871 s. 26—36; *Sokolov* 1895 s. 236—237; *Golubinskij* 1903 s. 82; *Istorija russkoj literatury* 1946 II: 1 s. 66; *Gudzy* 1949 s. 227—228. *Barsukovin* mukaan (1882 col. 3) vanhin säilynyt teksti on 1400-luvulta.

³⁴ Ks. *Golubinskij* 1904 I s. 763; *Sokolov* 1895 s. 237.

³⁵ *Velikija Minei Tšetii, Oktjabr*, col. 2025—2032; *Makarij* I 1857 s. 201—202 antaa siitä lisätietoja.

³⁶ *Pamjatniki starinnoj russkoj literatury* I 1860 s. 221—225; *Makarij* I 1857 s. 202—203.

³⁷ *GPB Spb Duh. Akad.* n:o 285; *Jaroslavskij Eparhij Vedomost* 1890 n:o 14—15; *Sokolov* 1895 s. 238—240.

³⁸ *Maria Widnäs*, jolle esitän kiitokseni, totesi ensimmäisen redaktion tekstissä 1400-luvun alkupuolelle kuuluvia termejä ja ilmaisuja.

³⁹ Ks. järempänä s. 120—124.

⁴⁰ *PSRL* I (1962) col. 476. Ks. *Golubinskij* 1904 I: 2, s. 762.

⁴¹ *Zverinskij* 1890—97 n:o 1866, 1434, 1195; *PSRL* I (1962) col. 438. *Ibid.* col. 439 (v. 1216) ilmoittaa munkki Pakomioksen kilvoitelleen k.o. Pietarin luostarissa 13 vuotta, mikä viittaa siihen, että luostari on peräisin 1100-luvulta.

⁴² Ks. *Moiseeva* 1958 s. 5—17.

⁴³ Ks. esim. *Petrov* 1905 III—IV s. 26, 31, V—VI s. 53; *Avaliani* 1909 s. 383; *Gudzij* 1913 s. 151—160; *Arhangelskij* 1913 s. 300; *Moiseeva* 1958 s. 18—.

⁴⁴ *Moiseeva* 1958 glava II s. 51—, etenkin s. 87—88.

⁴⁵ *Moiseeva* 1958 s. 161. Ks. *Pyhä muisto* 1960 s. 33.

⁴⁶ *Moiseeva* 1958 s. 191—192. Ilmeisesti tämän tekstin versio on ollut eräässä Pyhän Synodin käsikirjoituksessa 1700-luvulta, jossa mainitaan »otets naših Sergija i Germana Vononskago monastyrja na ezere Neve» (*Opisanie rukopisej... Sv. Prav. Synoda* II: 1, 1906, n:o 1394 s. 203). Neuvostoliiton arkistohallinnon tekijälle antaman tiedon mukaan tämä käsikirjoitus on tuhoutunut viime sotien aikana, eikä *Moiseevakaan* sitä tunne.

⁴⁷ Ks. *Baumgarten* 1930 s. 99—100, 102, 103, joka ilmoittaa lähteet.

⁴⁸ *Moiseeva* 1958 s. 193.

⁴⁹ Ks. *Golubinskij* 1903 s. 115—117; *Fedotov* 1931 s. 166—; *Moiseeva* 1958 s. 89—.

⁵⁰ *Moiseeva* 1958 s. 150 n:o 9, 154 n:o 16.

⁵¹ *Kljutševskij* 1871 s. 161—164.

⁵² *Stroev* 1877 col. 35, jossa myös arkkipiispa Johanneksen toimiaika mainitaan.

⁵³ *Moiseeva* 1958 s. 104, vrt. s. 116.

⁵⁴ *Azbelev* 1960 s. 11—.

⁵⁵ GIM Uvar. 568 l. 185: O arhiepiskope Ioanne. V leto SXOA postaviša Veli-kogo Novugrada arhiepiskope Ioanna Pervago, a prež byl episkopa. Togož leta obreteny byša moštši i prineseny prepodobnyh otets naših Sergija i Germana Valaamskih novgorodskih tšjudotvortsov pri novgorodskom arhiepiskope Ioanne.

⁵⁶ Azbelev 1960 s. 33—, etenkin s. 63.

⁵⁷ GPB Pogod. 1953 l. 100 verso.

⁵⁸ Azbelev 1960 s. 93.

⁵⁹ Rossijskaja letopis 1795 s. 165.

⁶⁰ Esim. *Schlëzer* 1809 s. iv; Sofiskij vremennik 1820 (johdanto) s. XVIII.

⁶¹ Tämän osoittamisesta kiitän tri G. N. Moiseevaa.

⁶² NPL s. 219; *Stroev* 1877 col. 33.

⁶³ PSRL III s. 215; *Tatištšev* 1774 III s. 141.

⁶⁴ Esim. *Makarij* 1857 I s. 154; Valaamskij monastyr s. 33; *Saarela* 1932 s. 16; A. Surakka 1936 s. 8.

⁶⁵ GPB Spb Duh. Akad. n:o 285 l. 114; *Nikodim* 1904 s. 71—. Ks. *Nikodim* 1910 n:o 15.

⁶⁶ Viimeistään 1100-luvun kannalla ovat *Tšistovitš* 1856 s. 38; *Barsov* 1868 s. 64; *Barsov* 1883 s. 49; *Mordvinov* 1888 s. 57; Valaamskij monastyr 1903 s. 44; *Nikodim* 1904 s. 75—; *Pavlovskij* 1907 s. 490; A. Surakka 1936 s. 18; M. Surakka 1938 s. 62; *Golubinskij* 1903 s. 332 ja NL:n tutkimus sijoittavat Kornilin 1300-luvulle (*Savitš* 1929 s. 58—60). *Bulgakov* 1913 s. 194 sijoittaa hänet jopa 1400-luvulle.

⁶⁷ MIK s. 99; ks. *Zverinskij* 1890—97 n:o 1035.

⁶⁸ Ks. *Barsukov* 1882 col. 316.

⁶⁹ *Barsov* 1868 s. 191.

⁷⁰ *Savitš* 1929 s. 50—60.

⁷¹ GBL fond 178 n:o 1365 l. 166—174; GIM koll. Muzeja n:o 2154 in fol. l. 14 v.; GIM koll. Štšukin n:o 418 l. 10—; GIM koll. Uvar. n:o 258 l. 7 v. —, 55—56. Ks. *Filaret* 1892 Ijul s. 69.

⁷² Edellistä kantaa edustavat *Stepanovskij* 1890 s. 25 ja *Filaret* mt. 1892 Ijul s. 73, jonka mukaan Prokopij kuoli v. 1285. *Golubinskij* 1903 s. 78 sijoittaa hänet 14.—15. vs:lle, ja *Barsukov* 1882 col. 462 ilmoittaa hänen kuolleen v. 1303.

⁷³ *Kljutševskij* 1871 s. 277—278.

⁷⁴ GPB Sol. 220. Ks. *Opisanie rukopisej Solovetskago monastyrja* 1885 II s. 315.

⁷⁵ Venäjäksi »Valaama» pro »Varlaama».

⁷⁶ GPB F. IV N:o 233 v. 6749; PSRL X s. 120.

⁷⁷ GPB Pogod. 1579 l. 43—49 v. Ks. *Bytškov* 1882 s. 7—8. Vanhin tuntemani asiakirja, jossa luostari mainitaan on oikeusasiakirja v:ltä 1490 (Akty juri-ditšeskie n:o 5, s. 8—10).

⁷⁸ GPL fond 256 n:o 249 l. 257 v. —259. Tekstin mukaan se on ote »Kirilovskin luostarin kirjasta Obihodnik kelarskij», mutta tämännimistä käsikirjoitusta en ole löytänyt.

⁷⁹ *Kopanev* 1951 s. 20, 48.

⁸⁰ *Golubinskij* 1904 I: 2 s. 756—757.

⁸¹ GPB Sof. 1180: »Pravila svjatyh apostolov i sedmi soborov.» Vanha kirjastonumero 335 muutettu nykyiseksi todennäköisesti vasta neuvostovallan aikana.

⁸² Ibid. l. 271—276: »Letopisets v kratse ot sozdanija mira do 1606go goda.» Nimi sisällysluettelossa.

⁸³ Ibid. l. 276: »V leto 7089 nojabrja v d dni vzjali nemtsy gorod Korela. V leto 7106 dni sentjabrja v g vzjali Gosudarevy rozvody gorod Korelu, byl za nim mesets KZ. let, v leto 6837 natša žiti na ostrove na valamskom vo ezere ladoskom starets Sergij. V leto 6901 natša starets Arsenij žiti na ostrove Konevskom vo ezere ladoskom. V leto 6905 Kirill tšudotvorets natša žiti na Beloezer prišel s Moskva s Simanova monastyrja.»

⁸⁴ GBL fond 256 n:o 35, l. 60 v. Ks. *Vostokov* 1842 s. 42.

⁸⁵ Ks. *Azbelev* 1960 s. 138—, 167, 169, 191, 195.

⁸⁶ Ks. edellä jakso 3 sekä NPL s. 342.

⁸⁷ *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 340, 458, 527.

⁸⁸ Akty istoričeskie I n:o 236 s. 451—.

⁸⁹ Slovar istoričeskij o svjatyh 1836 s. 247; tähän viittaa Sergij 1901 II 2 s. 368.

⁹⁰ *Amvrosij* 1811 III s. 484—485.

⁹¹ Ks. *Golubinskij* 1903 s. 255 viite 2 ja s. 556; *Mesjatseslov svjatyh* 1893 s. 75; *Bulgakov* 1913 s. 358.

⁹² *Beljaev* (GBL fond 256 n:o 22 l. 137) piti v. 1806 Valamon syntyaikaa täysin tuntemattomana, eikä *Amvrosijn* jälkeen myöskään *Vostokov* tuonut uutta tärkeää materiaalia esiin.

⁹³ Pyhittäjän Sergein ja Hermanin muisto 1943 s. 3, 31, 49.

⁹⁴ *Golubinskij* 1904 I: 2 s. 752—753.

⁹⁵ NPL s. 387, ks. MIK s. 89. *Filaret* 1892 Ijun s. 268 kertoo Sergein kuolleen v. 1353, mutta ei ilmoita mitään lähdettä tiedolleen, joten siihen ei voi luottaa.

⁹⁶ NPL s. 402. Ks. MIK s. 90.

V luku

KAKISALMEN KARJALA JUURTUU ITÄÄN

¹ REA n:o 50, 52, 53, 110, 111. Ks. *Virkkunen* 1919 s. 9; *Pärnänen* 1947 s. 63; *Luukko* 1954 s. 257—259.

² Uusimpia käsityksiä näistä kysymyksistä ks. *J. Jaakkolan* ja *K. Vilkkunan* artikkelit *Hist. aikak.* 1960 n:o 2, 4.

³ Ks. *Jaakkola* 1944 IV s. 28—29; *Šaskolskij* 1945 s. 51.

⁴ *Dvornik* 1962 s. 215.

⁵ NPL s. 346: »i daša emu Ladogu, i Orehovyi, Korelskij i Korelskuju zemlju, i polovinu Kopori v ottsinu i v dedenu, i ego detem». Ks. MIK s. 80.

⁶ NPL s. 348. Ks. MIK s. 82; *Kuujo* 1961 s. 3.

⁷ PSRL V s. 220.

⁸ MIK s. 82; NPL s. 348—349.

⁹ MIK s. 83—84.

¹⁰ PSRL III s. 79. Ks. MIK s. 84; J. Mikkola 1939 s. 56—57 tulkitsee kohdan Karjalan roomalais-katolisia tarkoittavaksi, mutta käsitys on selvästi virheelinen, sillä missään lähteissä ei puhuta heistä. Yliloikkarit ehdotetaan ilman muuta surmattaviksi molemmiin puolin, mutta luovuttamiskielto koskee riidanalaisia Novgorodin Karjalan raja-alueita asukkaineen.

¹¹ Ks. esim. *Kilpeläinen—Hintikka—Saloheimo* 1954 s. 43—. Pielisjärven historian talonnimijohtelut eivät kaikki ole mielestäni oikeita. Jeskin on selvästi -in päätteinen paikannimestä johdettu nimi eli »Jääskestä kotoisin oleva» (mt. s. 52), ja voi kysyä, eikö Vihtoi liity Svjatoslavin Ustavin Vihtui pogostaan, ja eikö Pohjois-Karjalaan ole tullut asukkaita bjarmien mailta asti. Ks. myös *Saloheimo* 1953 s. 26—.

¹² Ks. *Jaakkola* 1928 s. 402—; *Jaakkola* IV 1944 s. 100—.

¹³ Ks. NPL s. 358—359. Vrt. *Jaakkola* 1928 s. 403.

¹⁴ *Pirinen* 1955b s. 14—15.

¹⁵ *Jaakkola* 1944 IV s. 104; FMU I n:o 587.

¹⁶ *Jaakkola* 1944 IV loc. cit.; NPL s. 359—361.

¹⁷ NPL s. 360: »i vsja volost Novgorodskaja poihaša v Ladogu...»

¹⁸ Ks. FMU I n:o 552. *Jaakkola* 1944 IV s. 110—; MIK s. 84—85. Myöhäiset tiedot taisteluista Karjalassa Maunun ristiretken aikoihin (FMU I s. 221; *Korhonen* 1938 s. 229—) eivät ole luotettavia.

¹⁹ PSRL XVI col. 90; NPL s. 366—367; MIK s. 86.

²⁰ Tekstit ovat: Sofian kronikka (PSRL s. 227); Voskresenskin kronikan 1600-luvun käsikirjoitus (PSRL VII s. 216—217), Nikonin kronikka (PSRL X s. 224—225), Avraamin kronikka (PSRL XVI col. 80—81), Stepennaja kniga (PSRL XXI: 2 s. 390), Moskovin kronikka 1400-luvun lopulta (PSRL XXV s. 178—179), Nikanorin kronikka (PSRL XXVII s. 65—66), ja »Sofiskij Vremennik» ed. 1820 I s. 335—337. Ks. T. E. Haaranen, Maunu Liehakon kohtalo Valamon tarinan mukaan. *Helsingin Sanomat* 19. 3. 1957.

²¹ Ks. *Bernadskij* 1961 s. 21; *Istoriija russkoj literatury* 1946 II: 1 s. 119.

²² *Förbindelsekrönikan* (*Svenska medeltidens rimkrönikor* I) s. 187: »j bö-melfiordh vidh Lywngholm»; *Visbykrönikan* (*Scriptores rerum Svecicarum* I: 1) s. 45: »in vna insula prope Bergensem ciuitatem dicta Lywngholm». Ks. I. Andersson, *Källstudier till Sveriges historia 1230—1436* (Lund 1928) s. 21—22, 174—176, 194.

²³ PSRL XVI »Geografitseskij ukazatel» s. 44.

²⁴ *Vjazemskij* 1881 s. 21.

²⁵ *Vjazemskij* 1881 s. 25—26. Vrt. NPL s. 337—338.

²⁶ *Ozeretskij* 1792 s. 75; *Štšekatov* 1801 I col. 719.

²⁷ *Karamzin* IV 1817 viite 348; *Ibid.* 1819 viite 348.

²⁸ *Materialy dlja statistiki* 1841 s. 60—61.

²⁹ Epäilyä esim. *Slovar istoritseskij o svjatyh* 1836 s. 249; Runo esim. *Muravjev* 1898 s. 254—255; *Vjazemskij* 1881 s. 20. Ks. *Valaamskoe slovo* 1871 s. 6; *Valaamskij monastyr* 1903 s. 54.

³⁰ *Herberstein* 1557 s. 82.

³¹ *Ustjužskij letopisnyi svod* s. 100: »I hodivše izvoevali Polnu reku da Tor-novu, da Snežnu, dobra poimali mnogo a polonu bestšislenno.»

³² *Lange* 1856 s. 329.

- ³³ NPL s. 355.
- ³⁴ Ks. *Dvornik* 1962 Karttaliite »The rise of Muscovy 1300—1533».
- ³⁵ *Jablonowski* 1955 s. 13—15; *Dvornik* 1962 s. 215—216.
- ³⁶ *Jaakkola* IV s. 276—.
- ³⁷ FMU I n:o 822; REA n:o 224; vrt. *Luukko* 1954 s. 74—; *Jaakkola* 1926 s. 235—; *idem* 1960 s. 231—232; *Vilkuna* 1959 s. 23—; *idem* 1960 s. 423— ja *Castrén* 1843 s. 212.
- ³⁸ *Šaskolskij* 1963 s. 76.
- ³⁹ *Ibid.* s. 78.
- ⁴⁰ Ks. *Luukko* 1954 s. 105 lähdeviitteineen.
- ⁴¹ FMU I n:o 360; REA n:o 111, 230; *Virkkunen* 1919 s. 12; *Krohin* 1907 IV s. 230; *Vilkuna* 1949b s. 137; *Luukko* 1954 s. 82.
- ⁴² FMU I N:o 727. Ks. *Luukko* 1954 s. 82.
- ⁴³ FMU I n:o 822, 825; REA n:o 224, 225. Ks. *Vilkuna* 1949a s. 343—.
- ⁴⁴ MIK s. 86—87; *Vilkuna* 1959 s. 23—26; vrt. *Jaakkola* 1944 IV s. 413—415.
- ⁴⁵ *Sofiskij vremennik* (1821) II s. 252: »na Kajanskiju zemlju, na desjat rek». *Sofian kronikka* (PSRL V s. 235): »Togo že leta postaviša Korela Semi-desjatskaja novyj gorodok.»
- ⁴⁶ PVL I s. 86. Ks. kronikkain termihakemistoja (*Predmetnyj ukazatel*); *Akty arheograf. ekspeditsieju* 1836 n:o 187.
- ⁴⁷ Ks. *Luukko* 1954 s. 83.
- ⁴⁸ FMU I n:o 864; *Virkkunen* 1919 s. 11.
- ⁴⁹ NPL s. 374; PSRL V (*Sofian I kronikka*) s. 235. Ks. MIK s. 86—87.
- ⁵⁰ REA n:o 241.
- ⁵¹ Ks. *Popov* 1949 s. 132—; *Kuujo* 1961 s. 5.
- ⁵² *Kilpeläinen—Saloheimo—Hintikka* 1954 s. 52—54.
- ⁵³ NPL s. 379: » i daša emu kormlenie: Orehov gorod, Korelskyi gorod, i pol-Kopori goroda i Luskoe selo».
- ⁵⁴ NPL s. 379. Ks. MIK s. 88; *Kuujo* 1958 b s. 17—18.
- ⁵⁵ PSRL V (*Sofian kronikka*) s. 243; NPL s. 382—383. Ks. myös *Jablonowski* 1955 s. 23—; MIK s. 88 kommentaareineen.
- ⁵⁶ NPL s. 385; MIK s. 88. Ks. *Jablonowski* 1955 s. 25—26.
- ⁵⁷ FMU I n:o 1052.
- ⁵⁸ NPL s. 387: »Togo že leto prišedše Nemtsi v Korelskiju zemlju i po-voevaša 2 pogosta: Kjureskyi i Kjulolaskyj, i tserkov sožgoša, i knjaz Kostjan-tin s Koreloju gnasja po nih, i jazyk izima i prisla v Novgorov.» Tähän voi viitata muuan tuohikirje: *Šaskolskij* 1963 s. 71—72.
- ⁵⁹ Vrt. *Kuujo* 1958a s. 53.
- ⁶⁰ PSRL IV (*Novgorodin IV kronikka*) s. 107; MIK s. 89. Ks. *Jablonowski* 1955 s. 16.
- ⁶¹ NPL s. 400: »Togo že leta priiha v Novgorod knjaz Semeon Olgerdovitš, i daša emu novgorodtsi prigorody, kotoryi byle preže sego za nim.» Ks. MIK s. 90; *Jablonowski* 1955 s. 19.
- ⁶² Em. tapauksista ks. *Ruuth* 1931 s. 10, 60—; *Jaakkola* 1950 s. 155—.
- ⁶³ NPL s. 402; MIK s. 90.
- ⁶⁴ NPL s. 403. Ks. *Jaakkola* V 1950 s. 165—166.
- ⁶⁵ NPL s. 403.

- ⁶⁶ NPL s. 415; *Jablonowski* 1955 s. 19—20.
- ^{66a} *Tirronen* 1885 s. 27.
- ⁶⁷ *Jaakkola* 1950 V s. 179; *Luukko* 1954 s. 241—242.
- ⁶⁸ *Ustjužskij letopisnyj svod* (1950) s. 71.
- ⁶⁹ *Jaakkola* 1950 V s. 201.
- ⁷⁰ NPL s. 411—412; *MIK* s. 90—91.
- ⁷¹ NPL s. 412.
- ⁷² *MIK* s. 94. Ks. *Jablonowski* 1955 s. 27.
- ⁷³ *MIK* (Pihkovan II kronikka) s. 93. Ks. *Ahvenainen* 1963 s. 45—48.
- ⁷⁴ NPL s. 414: »I mor byst v Korelskoi zemle.»
- ⁷⁵ *Jaakkola* V 1950 s. 220.
- ⁷⁶ *Zverinskij* 1890—97 n:o 1308; *Savitš* 1929 s. 62. Ks. *Pirinen* 1963.
- ⁷⁷ *Zverinskij* mt. n:o 867. Ks. *Nikolskij* 1897 s. 15—; *Kopanev* 1951 s. 44.
- ⁷⁸ Ks. *Kostomarov* 1868 II s. 360.
- ⁷⁹ *Amvrosij* V 1811 s. 114—; *Filaret* 1892 Mart. s. 79—; *Zverinskij* mt. n:o 301; *Nikodim* 1904 s. 63—; *Pavlovskij* 1907 s. 486; *Savitš* 1929 s. 57; *M. Surakka* 1938 s. 62; *Mikkola* 1942 s. 22; *Barsov* sijoittaa Lazarin virheellisesti 1100-luvulle (1883 s. 49).
- ⁸⁰ *Zverinskij* mt. n:o 629, 987. Ks. *Titov* 1889 s. viii.
- ⁸¹ *Zverinskij* mt. n:o 1538, 2168, 524.
- ⁸² Ks. *Salenius* 1873 s. 5; *Kostomarov* 1868 II s. 357; *Nikodim* 1904 s. 86—87; *Savitš* 1929 s. 62.
- ⁸³ *Epitanij Premudryj* 1897 passim. Ks. *Stepanovskij* 1890 s. 26; *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 65. Elämäkerran kirjoittaja Epifanij oli Stefanin aikalainen, kuoli n. 1418—22, joten elämäkertaa pidetään luotettavana.
- ⁸⁴ Arsenin elämäkerran teki munkki *Vasili-Varlaam*, joka eli 1500-luvulla Pihkovassa. Hän on kirjoittanut muitakin elämäkertoja, jotka eivät kaikki ole täysin luotettavia. Arsenin elämäkerran pääpiirteet lienevät luostarin perimätiedon mukaan laaditut. Teksti on säilynyt vain 17. vs:n käsikirjoituksena (*TsGADA* f. 201 n:o 52), jota tässä seurataan. Vanhempi katkelma »avva Arsenin» elämästä (*GBL* f. 304 n:o 806; *Kljutševskij* 1871 s. 357) on aivan 1600-luvun alusta. Ks. *Kirkinen-Widnäs* 1963. Vrt. myös *Smolitsch* 1953 s. 82.
- ⁸⁵ *PSRL* III s. 233: »Postavlenu byst tserkov kamenna presvjatej Bogoroditsy, na Ladožskom ezere, na Konevom ostrove, i monastyr ustroiša, pri arhiepiskope Ioanna Velikago Novagrada i Pskova.»
- ⁸⁶ Konevitsan alkuhistoriasta ks. vielä: *Istoritseskoe izobraženie o natšale Konevskija obiteli* 1822 s. 5—; *Filaret* 1862 III s. 99 viite 245, s. 128; *Filaret* 1859 s. 209; *Monastyri Sanktpeterburgskoj eparhii* 1869; *Ozereskovskij* 1792 s. 43—; *Barsukov* 1882 col. 58; *Pimen* 1886 s. 9—; *Pavlovskij* 1907 s. 710 sekä *Jääskinen* 1963 lähteineen.
- ⁸⁷ Ikonista valmistaa parhaillaan taidehistoriallista tutkimusta Aune *Jääskinen*. Ks. *Jääskinen* 1962 sekä 1963.
- ⁸⁸ *Pamjatniki starinnoj russkoj literatury* I s. 241—242. Samantapainen kertomus on *Stepennaja knigassa* (*PSRL* XXI:1 s. 235).
- ⁸⁹ *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 67; »I provodi vladyka i ves Novgorod ikony tšjudotvornija do Ladogi.»
- ⁹⁰ *PSRL* IV s. 119: »Vladyka Semeon ezdil po Korelskoj zemli.» Ks. *MIK* s. 92.

VI luku

NOVGORODIN KARJALA KESKIAJAN LOPULLA

- ¹ FMU II n:o 1856, 1857.
- ² Ks. *Akiander* 1848 s. 145; *Virkkunen* 1919 s. 16; *Luukko* 1954 s. 243 ja vrt. *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 74, 91.
- ³ *Šaskolskij* 1963 s. 75; *Korhonen* 1938 s. 229—.
- ⁴ Ks. *Jaakkola* 1926 s. 245—.
- ⁵ NPL s. 416, 419—421. Ks. *Jablonowski* 1955 s. 27—28.
- ⁷ PSRL XII s. 62. Vrt. *Luukko* 1954 s. 243. Kronikkain ajanlaskujärjestelmä vaihtelee, minkä vuoksi esim. vuoden ristiriita eri tekstien välillä ei ole harvinaisen.
- ⁶ MIK s. 94. Karjala on aikaisemmin mainittu *Lugven-Semeonin* läänityksenä.
- ⁸ NPL s. 425—426.
- ⁹ MIK s. 94. (Novgorodin IV kronikka, Nikonin ja Avraamin kronikat).
- ¹⁰ NPL s. 426—427.
- ¹¹ PSRL XVI col. 198. Ks. *Jablonowski* 1955 s. 148—149.
- ¹² PSRL VI s. 14. Ks. *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 88—89.
- ¹³ Ks. *Platonov* 1933 s. 142—145.
- ¹⁴ MIK s. 95.
- ¹⁵ Ks. *Ronimus* 1906 s. 86—; *Kuujo* 1958b s. 18.
- ¹⁶ *Duhovnye i dogovornye gramoty* n:o 89 s. 357.
- ¹⁷ *Virkkunen* 1919 s. 16—17. Ks. *Suvanto* 1952 s. 12—.
- ¹⁸ FMU IV n:o 3362. Ks. *Jaakkola* 1926 s. 258—260.
- ¹⁹ Ks. *Rinne* 1947 s. 120, 124—125; *Pohjolan-Pirhonen* 1962a s. 93—.
- ²⁰ FMU V n:o 4286.
- ²¹ *Rinne* 1947 s. 125—126.
- ²² Ks. FMU V n:o 3900, 4148. *Virkkunen* 1919 s. 18; *Luukko* 1954 s. 248—249.
- ²³ Ks. *Dvornik* 1962 s. 271.
- ²⁴ *Pohjolan-Pirhonen* 1953 s. 14.
- ²⁵ *Ustjužskij letopisnyj svod* s. 100. *Sofijski vremennik* II s. 252. Ks. *Jaakkola* 1959 VI s. 460—461.
- ²⁶ *Ronimus* 1906 s. 119; *Kuujo* 1958b s. 21.
- ²⁷ *Savitš* 1929 s. 60, 63. Taustaa: *Bernadskij* 1961 gl. II; *Grekov* 1960 s. 161—.
- ²⁸ Ks. esim. *Šahmatov* 1903, MIK ja GVNP.
- ²⁹ MIK s. 100—102, 105.
- ³⁰ *Mikkola* 1939 s. 45—47; *Mikkola* 1942 s. 45—47.
- ³¹ GVNP n:o 296, 302, 319, 327.
- ³² Ks. *Otšerki istorii Karelii* s. 61; *Mikkola* em. teokset loc. cit.
- ³³ GVNP n:o 129 s. 186.
- ³⁴ Esim. GVNP n:o 255 s. 264—265.
- ³⁵ MIK s. 102, 104, 111—112, 387; SRA Novgorodska akter Rulle 73 n:o 4, 7, 8, 12, 14. Ks. *Savitš* 1929 s. 60—61.
- ³⁶ *Zverinskij* 1890—97 n:o 2226; *Šahmatov* 1903 II n:o 5, 7.

³⁷ *Zverinskij* mt. n:o 659; *Stepanovskij* 1890 s. 239.

³⁸ *Savitš* 1929 s. 56. Solovetskin alkuhistoriasta on kirjoitettu niin paljon, ettemme tässä siihen laajasti puutu. Tärkeimpiä lähteitä ja tutkimuksia luettele esim. *Zverinskij* mt. n:o 1151. Ks. myös MİK hakemisto; GVNП hake-
misto; yleiskatsauksia esim. *Amvrosij* 1810 II s. 385—; *Dosifej* 1853; *Jahontov*
1882 s. 13—. Perustajien elämäkerta painettuna luostarin oman tekstin pohjalta
on *Žitija Zosimy i Savvatija*» (1830). Ks. myös *Backus* 1959 lähteineen.

³⁹ *Ustjužskij* letopisnyj svod s. 91 v, s. 92.

⁴⁰ Ks. MİK s. 116—122; GVNП n:o 304—307, 317—319 jne.; *Amvrosij* 1810 II
s. 392: Luostarien perustajien elämäkerran kirjoitti tämän mukaan metropoliitta
Spiriridon jo v. 1503.

⁴¹ *Herberstein* 1557 s. 86 kertoo Solovetskin kaupasta.

⁴² Ks. *Mikkola* 1939 s. 45—46; MİK s. 140; *Amvrosij* II 1810 s. 393.

⁴³ *Piiroinen* 1947 s. 51—53.

⁴⁴ Hänen elämäkertansa kirjoitti v. 1567 saman luostarin pappismunkki
Feodosij ja sitä pidetään yleensä luotettavana. Ks. *Barsukov* 1882 col. 21—
22; *Golubinskij* 1903 s. 150. Vaikka Aleksanteri Oševenskij oli syväriläistä kai-
maansa nuorempi, hänen elämäkertansa on myöhempi ja siinä on vaikut-
teita Aleksanteri Syväriläisen elämäkerrasta. Ks. *Jahontov* 1881 s. 103—;
Savitš 1929 s. 69.

⁴⁵ Ks. *Zverinskij* 1890—97 n:o 607; *Golubinskij* 1903 s. 100 Aleksanterin elä-
mäkerran kirjoitti Syvärin luostarin igumeni Irodion v. 1545. *Jahontov* (1881
s. 37—) kritisoi sen luotettavuutta osoittaen runsaasti yhtymäkohtia Sergei
Radonežilaisen elämäkertaan, mutta *Kljutševskij* (1871 s. 262) ja *Nikodim* pitä-
vät sitä luotettavana (1904 s. 5—). Pyhien elämänerroissa on yhteisiä piirteitä,
kuten tässä Neitsyt Marian ilmestykset, mutta pääosiltaan Aleksanterin elä-
mäkerta vaikuttaa luotettavalta. Se on säilynyt 1600-luvun käsikirjoituksena
(GPB Solov. 228), jota voimme tässä seurata osittain, sekä metropoliitta *Maka-
rijn* Minean painamattomassa osassa.

⁴⁶ *Jahontov* 1881 s. 357 (GPB solov. 228 1.1. 19—24). Tekstissä lisätään »eja
Vvedenija» eli Neitsyt Marian Ilmestymisen luostariin.

⁴⁷ Ks. *Pavlovskij* 1907 s. 485.

⁴⁸ *Nikodim* 1904 s. 3; *Piiroinen* 1947 s. 29—33, 37—38.

⁴⁹ Ks. *Zverinskij* mt. n:o 659, 1039, 1845; *Pavlovskij* 1907 s. 487.

⁵⁰ *Pistsovyje knigi Obonežskoj pjatiny* 1943 s. 270—271.

⁵¹ Näistä antaa erinomaisia tietoja *Sergij* 1905 s. 449—. Teos on etupäässä
tilastollinen tutkimus kirkollisista oloista Vatjan viidenneksen verokirjan mu-
kaan. Se vaikuttaa huolellisesti laaditulta ja luotettavalta. Koska eri tutkijain
mainitun verokirjan pohjalta laatimat tilastot poikkeavat toisistaan tulkinta-
eroavaisuuksien vuoksi, ne lienee yleensä katsottava likimääräisiä lukuja
ilmaiseviksi. *Sergijn* tutkimus on keskittynyt kirkollisiin tietoihin ja voimme
käyttää sitä suhteellisen luotettavasti, joskin sen tilastonumerot joskus vaikut-
tavat hiukan korkeilta. Verokirjan painettu laitos on tehty yli sata vuotta sit-
ten ja on teknillisesti epätydyttävä. *Sergijn* tutkimus pohjautuukin verokirjan
käsikirjoitukseen. Teoksen laatua todistaa se, että *Kuujo* (1959) päätyy luosta-
ritilastoissaan samoihin lukuihin.

⁵² Näistä ks. *Zverinskij* 1890—97 n:o 209, 332, 1328, 1563, 1563, 2016, 1814, 1723, 1989, 2012, 1825, 1950, 1601, 2085. Ks. *Brandenburg* 1896 s. 5, 56—57.

⁵³ *Sergij* 1905 s. 453—454.

⁵⁴ Eftimij kävi Staraja Ladogassa v. 1446: PSRL IV s. 123. Ks. *Kirkinen—Widnäs* 1963 s. 37—.

⁵⁵ Hyvän yleiskuvan sen pohjalta esittävät jo *Ronimus* 1906 ja *Kuujo* 1955. Koetamme täydentää tietoja. Ks. *Nevolin* 1853 Prilož. I.

⁵⁶ Ks. *Ronimus* 1906 s. 86—87.

⁵⁷ Ks. *Ronimus* 1906 s. 112—.

⁵⁸ *Ronimus* 1906 s. 114.

⁵⁹ *Sergij* 1905 s. 252, 255.

⁶⁰ *Kuujo* 1958b s. 24. Vrt. *Ronimus* 1906 s. 12—13.

⁶¹ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 9—10.

⁶² *Ronimus* 1906 s. 115. Tämän mukaisesti esim. *Kuujo* 1955 s. 171; *Kuujo* 1958b s. 21—24.

⁶³ *Sergij* 1905 s. 243. Ks. *Sverinskij* 1890—97 n:o 1539. Sitäpaitsi mainitaan Yrjön luostarin yhteydessä pappi Trofim.

⁶⁴ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 141—142.

⁶⁵ *Sergij* 1905 s. 291—292. Obša oli jossakin määrin epämääräinen verotuspinta-alan mitta, joka vastasi 1/3 auranalaa kuten Taka-Karjalan jousikin. Ks. *Kuujo* 1959 s. 15.

⁶⁶ *Komonen* 1933 s. 153; *Zverinskij* 1890—97 n:o 2237; *Sergij* 1905 s. 314.

⁶⁷ *Sergij* 1905 s. 314—316. Vrt. *Kuujo* 1958b s. 23.

⁶⁸ Ks. *Komonen* 1933 s. 153; *Kuujo* 1958b s. 22—23.

⁶⁹ *Sergij* 1905 s. 293; *Kuujo* 1958b s. 23; *Kuujo* 1959 s. 27.

⁷⁰ *Sergij* 1905 s. 299; *Kuujo* 1958b s. 23.

⁷¹ VA jälj. 1585—88 f. 319. Ks. *Kuujo* 1958b s. 23 viite 13.

⁷² Ks. *Kuujo* 1958b s. 22—23; *Perepissnaja kniga* (1851) s. 35. Ks. Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 36.

⁷³ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 16. Ks. *Kuujo* 1955 s. 170; *Räisälän historia* 1952 s. 24 (*Matti Kähärin* artikkeli).

⁷⁴ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 39—40; *Perepissnaja okladnaja kniga* (1852) s. 33. Ks. *Kaasalainen* 1951 s. 18.

⁷⁵ *Sergij* 1905 s. 436. *Kaasalainen* 1951 s. 19 antaa melkoisesti pienemmän talomäärän.

⁷⁶ Ks. *Ronimus* 1906 karttaliite; Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 10, 41, 54, 76.

⁷⁷ *Sergij* 1905 s. 436.

⁷⁸ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 90; *Perepissnaja okladnaja kniga* (1852) s. 76.

⁷⁹ *Sergij* 1905 s. 438. *Ronimus* 1906 s. 13: 263 taloa ja 483 henkeä.

⁸⁰ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 122, 96, 98. (Ks. *Kuujo* 1955 s. 170.)

⁸¹ *Ibid* s. 144. *Perepissnaja okladnaja kniga* s. 120.

⁸² *Kuujo* 1958a s. 60. *Sergij* 1905 s. 440 antaa seuraavat luvut: 812 taloa, 1056 miestä ja 1052 jouta.

- ⁸³ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 154.
- ⁸⁴ *Sergij* 1905 s. 310, 305; *Kuujo* 1959 s. 16.
- ⁸⁵ E.m. verokirja s. 155.
- ⁸⁶ *Ibid.* s. 169; *Perepisnaja okladnaja kniga* (1852) s. 143.
- ⁸⁷ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 170
- ⁸⁸ *Saarela* 1932 s. 20. Ks. *Killinen* 1890 s. 57—; VA 5514, 5640.
- ⁸⁹ *Kuujo* 1959 s. 17; *Sergij* 1905 s. 442. Vrt. *Ronimus* 1906 s. 13; *Saarela* 1932 s. 20; *Rajamo* 1944 s. 8.
- ⁹⁰ *Sergij* 1905 s. 310; *Kuujo* 1959 s. 17.
- ⁹¹ *Kuujo* 1955 s. 176.
- ⁹² *Perepisnaja okladnaja kniga* (1852) s. 179; Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 209.
- ⁹³ *Kuujo* 1959 s. 19; vrt. *Sergij* 1905 s. 445; *Ronimus* 1906 s. 13 sekä *Sourander* 1937 s. 36, jonka mukaan Salmassa oli 324 taloa ja 522 henkeä.
- ⁹⁴ *Perepisnaja okladnaja kniga* s. 170; Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 199.
- ⁹⁵ *Sergij* 1905 s. 444 ja *Kuujo* 1959 s. 18. Vrt. *Ronimus* 1906 s. 13. (213 taloa ja 318 henkeä.)
- ⁹⁶ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 208—09.
- ⁹⁷ *Grekov* 1960 s. 178. Eräät luvut vaikuttavat tosin liian korkeilta.
- ⁹⁸ *Sergij* 1905 s. 308—310.
- ⁹⁹ Tämän asiakirjan v. 1736 tehty kopio on Leningradin Historian Instituutin arkistossa (LOII AN SSSR fond 238/2 n:o 319). Se on myös painettuna käytettävissä: *Russkaja Istoritšeskaja Biblioteka* II n:o 255.
- ¹⁰⁰ Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja s. 76.
- ¹⁰¹ Ks. *Ibid.* s. 165—166, 196, 198; *Kuujo* 1955 s. 172; *Kuujo* 1959 s. 27.
- ¹⁰² Tsaarin kirje Valamolle 18. 6. 1578: MIK n:o 185 s. 257—259; LOII AN f. 238/2; Suuriruhtinaan kirje Valamolle 11. 3. 1540: *Russkaja Istoritšeskaja Biblioteka* II n:o 256.
- ¹⁰³ *Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma* II 1953 s. 616.
- ¹⁰⁴ GPB Sof. 1345: »Prolog na martovskuju polovinu goda.» Käsikirjoitus 267 paperilehdellä kirjan muotoisena. Puukansissa kaiverruskoristuksia ja tekstissä ornamentteja. Ks. *Abramovič* 1905 II s. 267. Ks. myös *Pajalin* 1916 I s. 18—19; *Widnäs* 1940 s. 82.
- ¹⁰⁵ GPB Sof. n:o 24. Käsikirjoitus on tehty 414 paperilehdelle kirjan muotoon, koko on 32,5×21 sm. Ks. *Abramovič* 1905 I s. 76.
- ¹⁰⁶ HYK Yl. käsikirjoitusos. AA IV 30, sisältää valokuvia viime vuosisadalla Venäjälle lahjoitetuista alkuperäiskappaleista. Kaksi erittäin vanhaa pergamenttilehteä on myös kokoelmassa AA IV 40, mutta niiden proveniensi on epävarma. Ensin mainitun kokoelman lehtien yksilöiminen on asiantuntevasti suoritettu; *Sreznevskij-Pokrovskij* 1910—15.
- ¹⁰⁷ HYK AA IV 30: 4.9.10 sekä 4.9.14. *Sreznevskij-Pokrovskij* mt. I s. 31, 146.
- ¹⁰⁸ HYK em. kokoelma 4.9.15; *Sreznevskij-Pokrovskij* mt. I s. 119.
- ¹⁰⁹ HYK em. kokoelma 4.9.4; 4.9.17a; 4.9.12; *Sreznevskij-Pokrovskij* mt. I s. 2, 96, 52.

¹¹⁰ HYK em. kokoelma 4.9.42; *Sreznevskij-Pokrovskij* mt. II s. 481; ks. myös s. 157, 173. Ks. *Almquist, J. A.*, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 (Stockholm 1922—23) IV s. 44. Yksityiskohtainen tutkimus k.o. materiaalista, josta osa on Suomen ulkopuolella, paljastaisi todennäköisesti lisää tämän tapaisia käsikirjoituksia Karjalasta.

¹¹¹ Ks. metropoliitta Varlaamin kirje Valamon luostarille v. 1592 (*Akty istoričeskie* I n:o 236); tsaari Feodor Ivanovitšin kirje Valamolle 1597 (MIK n:o 284 s. 355—357).

¹¹² *Sofijskij vremennik* II s. 70; PSRL VI s. 322 (Sofian kronikan liite).

¹¹³ *Sergij* 1905 s. 303. Tästä ovat myös seuraavat tiedot.

¹¹⁴ *Sergij* 1905 s. 305.

¹¹⁵ MIK n:o 73 s. 170—175.

¹¹⁶ *Jääskinen* 1962 ja 1963. Tiedon Moskovassa olevasta jäljennöksestä antoi ystävällisesti sen nähnyt arkkipiispa Paavali.

¹¹⁷ *Kirkinen—Widnäs* 1963 s. 11; MIK n:o 183 s. 254—256.

¹¹⁸ MIK n:o 52 s. 127—131.

Lähteet ja kirjallisuus

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

VALTIONARKISTO (VA), HELSINKI

Valtakunnan registratuurajäljennös.

Vanhempi tilikirjasarja: Käkisalmen läänin voutikunnan tilejä.

HELSINGIN YLIOPISTON KIRJASTO (HYK), HELSINKI

Yleinen käsikirjoitusosasto: Valokuvajäljennöksiä slaavinkielisistä pergamenttikäsikirjoituksista.

ORTODOKSISEN KIRKKOKUNNAN KIRJASTO, KUOPIO

Käsikirjoituksia Valamon historiasta.

YLIDIAKONI LEO KASANGON KOKOELMA, KUOPIO

Muistiinpanoja luostarien historiasta.

SVENSKA RIKSARKIVET (SRA), TUKHOLMA

Svenska Riksarkivets novgorodska akter.

GOSUDARSTVENNAJA PUBLITŠNAJA BIBLIOTEKA IM. M. E. SALTYSKOVA-ŠTŠEDRINA (GPB), LENINGRAD

GPB Pogod. 1403: Sbornik, skorop. XVIII v.

GPB Pogod. 1579: Sbornik, poluust. i skorop. XVII i XVIII vv.

GPB Pogod. 1953: Sbornik, skorop. XVII v.

GPB Spb. Duh. Akad. 285: Ustav obštšezitelnyj Sanktpeterburgskoj eparhii Spasopreobroženskago Valaamskago monastyrja, natš. XIX v.

GPB Sof. 24: Evangelie, poluust. XVI v.

GPB Sof. 1180: Pravila svjatyh apostolov i sedmi soborov, skorop. XVII v.

GPB Sof. 1345: Prolog na martovskuju polovinu goda, poluust. XVI v.

GPB Sol. 228: Žitija prepod. Aleksandra Svirskago, skorop. XVII v.

ARHIV LENINGRADSKOGO OTDELENIJA INSTITUTA ISTORII
AKADEMII NAUK SSSR (LOII AN SSSR), LENINGRAD

LOII AN SSSR koll. 12 N:o 2/22a: Žalovannaja gramota Spaso-Valaamskomu monastyrju, 1578 goda.

LOII AN SSSR koll. 238 N:o 2/319/1: Delo o Valaamskom monastyre.

GOSUDARSTVENNAJA BIBLIOTEKA IM. LENINA (GBL), MOSKOVA

- GBL fond 96 N:o 2639: Istorioğraf Valaamskogo monastyrja, skorop. 1825-h gg.
GBL fond 178 N:o 1365: Žitija i tšudesa Prokopija i Ioanna Ustjužskih, poluust. XVI v.
GBL fond. 256 N:o 22—24: O. Beljaev, Zertsalo rossijskih monastyrej I—III, rukop. 1806 goda.
GBL fond 256 N:o 35: Vypiski iz rukopisnyh knig Novgorodskoj Sofijskoj Biblioteki na 60 listah, rukop. 1812 goda.
GBL fond 256 N:o 249: Letopisets Russkij, skorop. XVII v.
GBL fond 304 N:o 806: Sbornik, poluust. XVII v.

GOSUDARSTVENNYJ ISTORITŠESKIJ MUSEJ (GIM), MOSKOVA

- GIM koll. Muzeja N:o 2154 in-fol.: Žitija i tšudesa Blažennago Prokopija Ustjužskogo Tšjudotvortsja, skorop. XVII v.
GIM koll. Štšukina N:o 418: Žitija Prokopija Ustjužskogo, skorop. XVII v.
GIM koll. Uvar. N:o 258: Žitija Prokopija Ustjužskogo, poluust. XVII v.
GIM koll. Uvar. N:o 568: Sbornik, skorop. XVII v.

TSENTRALNYJ GOSUDARSTVENNYJ ARHIV DREVNIH AKTOV
(TsGADA), MOSKOVA

- TsGADA fond 201 n:o 52: Žitie Arsenija Konevskogo. Sbornik, poluust. XVII v.

PAINETUT LAHTEET

- Akiander 1948*: Matth. Akiander, Utdrag ur Ryska annaler. Suomi (Helsingfors). Akter och undersökningar rörande Finlands historia intill år 1401. Utg. af Ad. Neovius. Historiallinen arkisto XXIII I, 3. Helsinki 1912.
Akty Arheografitseskoj Ekspeditsii = Akty, sobrannye v bibliotekah i arhivah Rossijskoj Imperii Arheografitseskoju Ekspeditsieju Imperatorskoj Akademii Nauk, I. Sanktpeterburg 1836.
Akty istoritšeskie, sobrannye i izdannye Arheografitseskoju Kommissieju, I. Sanktpeterburg 1841.
Akty juriditšeskie, ili Sobranie form starinnago deloproizvodstva. Izdany Arheografitseskoju Kommissieju. Sanktpeterburg 1838.
Antiquités russes d'après les monuments historiques des islandais et anciens scandinaves, éditées par la Société Royale des Antiquaires du Nord, I—II. Ed. par C. C. Rafn. Copenhague 1850—52.
Castrén 1843: M. A. Castrén, Utdrag ur Solovetska kloster-krönikan. Suomi (Helsingfors).
Chronicon Finlandiae Incerto Auctore. Schwedische Bibliothec, I. Stockholm 1728.
Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat. Hrsg. von Philipp Schwarz. Est- und Livländische Brieflade III. Riga 1879.
Duhovnye i dogovornye gramoty velikih i udelnyh knjazej XIV—XVI vv. Izd. Akademija Nauk SSSR, Institut Istorii. Moskva—Leningrad 1950.

- Egils saga Skallagrimssonar tilligemed Egils större kvad udgiven for Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur ved Finnur Jónsson. København 1886—1888.
- Epifanij 1897*: Epifanij Premudryj, Žitie Svjatago Stefana episkopa Permskago. S.-Peterburg.
- Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter, utgiven av Rolf Pipping. Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet. Uppsala 1921.
- Finlands medeltidsurkunder. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen, I—V. Helsingfors 1910—1928.
- Goetz 1916*: Leopold Karl Goetz, Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters. Hamburg 1916.
- Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova. Pod red. S. N. Valka. Moskva—Leningrad 1949.
- Hákonar saga gamla. Konunga sögur. Gudni Jónsson bjó till prentunal. S.l. 1957.
- Heinrici Chronicon Livoniae. Bearb. von L. Arbusow und A. Bauer. Hannoverae 1955.
- Herberstein 1557*: Sigismund von Herberstein, Rerum Moscoviticarum commentarij, Sigismundo Libero authore. Antverpiae.
- Ibn el Vardi (1823)*: Operis Cosmographici Ibn el Vardi caput primum, de regionibus et Oris. Ex cod. Upsaliensi edidit et latine vertit Andreas Hylander. Lundae.
- Ibn Fozlan (1823)*: Ibn-Fozlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. Text und Übersetzung mit kritisch-philologischen Anmerkungen von. C. M. Frähn. St. Petersburg.
- Ibrahim Ibn Jakub (1898)*: Ibrâhîm's - Ibn - Ja'kûb's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965. Von Friedrich Westberg. St. Petersburg.
- Islandske Annaler indtil 1578. Udg. ved Gustav Storm. Christiania 1888.
- Letopisets o Rostovskih arhierejah s primetšanijami tšlena-korrespondenta A. A. Titova. Sanktpeterburg 1890.
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Begründet von F. G. von Bunge, Erste Abteilung, I—III. Reval 1853—1857.
- Maliniemi 1939*: »Chronicon Finlandiae, incerto auctore» ruotsinkielisenä. Julkaissut Aarno Maliniemi. Historiallinen arkisto XLV, Helsinki.
- Mansikka 1913*: V. Mansikka, Žitie Aleksandra Nevskago. Razbor redaktsii i tekst. Pamjatniki drevnej pismennosti i iskusstva CLXXX. Sanktpeterburg.
- Materialy po istorii Karelii XII—XVI v.v. Pod red. V. G. Gejmana. Petrozavodsk 1941.
- Materialy po istorii krestjan v Rossii XI—XVII vv. Pod red. V. V. Mavrodina. Leningrad 1958.
- Materialy po istorii russkoj kartografii, I: 1—2, II. Kiev 1899—1910.
- Messenius (1865)*: Johannes Messenius, Rimkrönika om Finland och dess Inbyggare. Helsingfors.
- Moiseeva 1958*: G. N. Moiseeva, Valaamskaja beseda — Pamjatnik russkoj publitsistiki serediny XVI veka. Moskva—Leningrad.
- Novgorodin vatjalaisen viidenneksen henki- ja verokirja v. 1500. Suomentanut

- J. V. Ronimus. Todistuskappaleita Suomen historiaan. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura, III: Asiakirjoja, jotka valaisevat Suomen kameraalisia oloja, VI vihko. Joensuu 1906.
- Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov. Pod red. A. N. Nasonova. Moskva—Leningrad 1950.
- Orosius (1773): The Anglo-Saxon Version, From the Historian Orosius. By Aelfred the Great. Together with an English Translation from the Anglo-Saxon. London.
- Orvar-Odds Saga, herausgegeben von R. C. Boer. Altnordische Saga-Bibliothek H. 2. Halle a. S. 1892.
- Pamjatniki istorii Velikogo Novgoroda i Pskova. Sbornik podgotovlen G. E. Kotšinym. Moskva—Leningrad 1935.
- Pamjatniki starinnoj russkoj literatury, izdavaemye Grafom Grigoriem Kušele-vym-Bezborodko, pod red. N. Kostomarova, I—IV. Sanktpeterburg 1860—1862.
- Paterik Kievskago Petšerskago monastyrja. Pamjatniki slavjano-russkoj pis-mennosti, II. S.-Peterburg 1911.
- Perepisnaja okladnaja kniga po Novgorodu votskoj pjatiny, 7008 goda. Vremennik Imperatorskago Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskih, XI—XII. Moskva 1851—52.
- Pistsovyje knigi Obonežskoj pjatiny 1496 i 1563 gg. Materialy po istorii narodov SSSR. Leningrad 1930.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej:
- PSRL I: Lavrentievskaja letopis. Izd. 2-e. Moskva 1962.
- PSRL III—IV: Novgorodskij i Pskovskij letopisi. Sanktpeterburg 1841—48.
- PSRL V—VI: Pskovskij i Sofijskij letopisi. Sanktpeterburg 1851—53.
- PSRL VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sanktpeterburg 1856.
- PSRL IX—X: Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopisju. Sanktpeterburg 1862—85.
- PSRL XV: Letopisnyj sbornik, imenuemyj tverskoju letopisju. Sankt-peterburg 1863.
- PSRL XVI: Letopisnyj sbornik, imenuemyj letopisju Avraamki. S.-Peter-burg 1889.
- PSRL XXI: 1—2: Kniga stepennaja tsarskogo rodoslovija. S.-Peterburg 1908—13.
- PSRL XXV: Moskovskij letopisnyj svod kontsa XV veka. Moskva—Leningrad 1949.
- PSRL XXVII: Nikanorovskaja letopis. Moskva—Leningrad 1962.
- Povest vremennyh let, I—II. Pod red. V. P. Adrianovoj-Peretts. Moskva—Leningrad 1950.
- Pyhä muisto vuoden kullekin päivälle. Synaksarionin lyhennetty ja osittain täydennetty laitos. Suom. Tapani Repo. Pieksämäki 1960.
- Radzivilovskaja ili Kenigsbergskaja letopis, I. Fotomehanitšeskoe vosproiz-vedenie rukopisi. S.-Peterburg 1902.
- Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkans svartbok, med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis i tryck utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.

- Rossiskaja letopis po spisku Sofeijskomu Velikago Novagrada v prodolženie izdavaemyh manuskriptov Biblioteki Akademii Nauk po eja povelenu, I. Sanktpeterburg 1795.
- Russkaja Istoritšeskaja Biblioteka, izdavaemaja Arheografitšeskoju Kommissieju, II. Sanktpeterburg 1875.
- Saxo (1931): *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. J. Olrik & H. Raeder, I. Hauniae.
- Scriptores rerum svecicarum medii aevi I—II. Upsaliae 1818—28.
- Sofijskij vremennik ili Russkaja letopis s 862 po 1534 god. Izdal Pavel Stroeve, I—II. Moskva 1820—21.
- Svenska medeltidens rim-krönikor, I. Stockholm 1865.
- Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar, I. Utg. af O. S. Rydberg. Stockholm 1877.
- Ustjužskij letopisnyj svod (Arhangelogorodskij letopisets). Pod red. K. N. Serbinov. Moskva—Leningrad 1950.
- Velikaja minei tšetii. Oktjabr. Pamjatniki slavjano-russkoj pismennosti. Sanktpeterburg 1912.
- Vostokov 1868: Perepiska A. H. Vostokova, Sbornik statej, tšitannyh v Otdelenii russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk, V. 1—2. Sanktpeterburg.
- Ziegler 1532: Jacobus Ziegler, Schondia. In: Syria, ad Ptolemaici operis rationem. Praeterea Strabone, Plinio, & Antonio auctoribus locupletata etc. Argentorati.
- Žitija Zosimy i Savvatija: Žitija i tšudotvorenija prepodobnyh i bogonosnyh otets naših Zosimy i Savvatija, Solovetskih Tšudotvortsev, i sotrudnika ih inoka Germana, zaimstovannyja iz Tšetii Minei i drevnih v monastyre imejuštšihja haratejnyh knig. Moskva 1830.
- Zverinskij 1890—97: V. V. Zverinskij, Material dlja istoriko-topografitšeskogo izsledovanija o pravoslavnyh monastyryjah v Rossijskoj Imperii, I—III. Sanktpeterburg.

KIRJALLISUUS

- Abramovitš 1905—10: D. I. Abramovitš, *Opisanie rukopisej S.-Peterburgskoj Duhovnoj Akademii*. Sofijskaja Biblioteka I—III. Sanktpeterburg.
- Ahvenainen 1963: Jorma Ahvenainen, *Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter*. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum XXXIV 2. Helsinki.
- Aminoff 1943: Torsten G. Aminoff, *Karjala lännen etuvartiona. 700-vuotinen taistelu Karjalasta*. Helsinki.
- Ammann 1936: Albert M. Amman, *Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newski's*. Studien zum Werden der russischen Orthodoxie. Orientalia Christiana, Analecta 105. Roma.
- 1950: *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*. Wien.
- 1955: *Die ostslawische Kirche im jurisdiktionalen Verband der byzantinischen Grosskirche (988—1459)*. Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslawen, Heft I. Würzburg.

- Amvrosij* 1810—1815: Arhimandrit Amvrosij, Istorija Rossijskoj Ierarhii, II—VI. Moskva.
- Anthoni* 1948: Eric Anthoni, Egils sagas berättelse om Torolf Kveldulfssons färder över fjällen. Historisk Tidskrift för Finland.
- Arbman* 1961: Holger Arbman, The Vikings. London.
- Arhangelskij* 1913: A. S. Arhangelskij, Iz lektzij po istorii russkoj literatury. Literatura Moskovskago gosudarstva (kon. XV—XVII vv.). Kazan.
- Arne* 1952: T. J. Arne, Die Warägerfrage und die sowjetrussische Forschung. Acta Archaeologica (København) XXIII.
- Arsenij* 1880: Arhimandrit Arsenij, Letopis tserkovnyh sobytij i graždanskijh pojasnjajuščih tserkovnyja ot Roždestva Hristova do 1789 goda. S.-Peterburg.
- Aspelin* 1932: Gunnar Aspelin, Rajantakainen Karjala ja muinaistiede. Karjalan kirja. 2. painos, Porvoo.
- Avaliani* 1909: S. Avaliani, Beseda prepodobnyh Sergija i Germana valaamskijh tšudotvortsev, kak istoričeskij istotšnik. Bogoslovskij Vestnik, 1909 mart.
- Azbelev* 1960: S. N. Azbelev, Novgorodskie letopisi XVII veka. Novgorod.
- Backus* 1959: Oswald P. Backus, Solovetskin luostarin asema 1400—1600-luvulla venäläisen historiankirjoituksen mukaan. Historiallinen aikakauskirja.
- Baltische Kirchengeschichte*. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Hrsg. von R. Wittram. Göttingen 1956.
- Barsov* 1868: E. V. Barsov, Paleostrov, ego sudba i znatšenie v obonežskom krae. Tštenija v Imperatorskom Obščestve Istorii i Drevnostej Rossijskijh pri Moskovskom Universitete, 1868 Genvar-Mart, V.
- 1882: Pismo E. E. Golubinskomu. Tštenija v Imperatorskom Obščestve Istorii i Drevnostej Rossijskijh pri Moskovskom Universitete, 1882 Ijul-Sentjabr.
- Barsov* 1873: N. P. Barsov, Otšerki russkoj istoričeskoj geografii. Varšava.
- Barsukov* 1882: Nikolai Barsukov, Istotšniki Russkoj Agiografii. Sanktpeterburg.
- Batakov etc.* 1960: N. Batakov—E. Mansvetova—V. Širokov, Velikij Ustjug. Vologda.
- Baumgarten* 1930: N. de Baumgarten, Chronologie ecclésiastique des terres russes du Xe au XIIIe siècle. Orientalia Christiana XVII—1, No 58. Roma.
- Beljaev* 1852: I. D. Beljaev, Rus v pervyja sto let ot pribytija Rjurika v Novgorod. Vremennik Imperatorskago Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskijh, XV. Moskva.
- Berežkov* 1963: N. G. Berežkov, Hronologija russkogo letopisanija. Moskva.
- Bernadskij* 1961: V. N. Bernadskij, Novgorod i novgorodskaja zemlja v XV veke. Moskva—Leningrad.
- Brandenburg* 1896: N. E. Brandenburg, Staraja Ladoga. S.-Peterburg.
- Bubrih* 1947: D. V. Bubrih, Proišhoždenie karelskogo naroda. Povest o sojuznike i druge russkogo naroda na severe. Petrozavodsk.
- Bulgakov* 1913: S. V. Bulgakov, Nastolnaja kniga dlja svjaštšennno-tserkovno-služitelej. Izd. 3-e, Kiev.
- Bytškov* 1882: A. Th. Bytškov, Opisanie tserkovno-slavjanskijh i russkijh rukopisnyh sbornikov Imperatorskoj Publitišnoj Biblioteki, I. Sanktpeterburg.

- Carlgren* 1950: W. M. Carlgren, Om Finlands relationer till Sverige och påve-dömet 1216—1237. Historisk Tidskrift (Stockholm).
- Chase* 1946: Thomas G. Chase, The Story of Lithuania. New York.
- Dmitrievsky* 1955: S. Dmitrievsky, Svenska Riksarkivets »novgorodska akter» I—III. Käsikirjoitus Ruotsin Valtionarkistossa.
- Donner* 1929: Gustav Adolf Donner, Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222—1234. Päpstlicher Legat in den nordischen ländern († 1251). Helsingfors.
- Dosifej* 1853: Arhimandrit Dosifej, Geografitseskoe, istoritseskoe i statistitseskoe opisanie stavropigialnago pervoklasnago Solovetskago monastyrja, I—II. 2-e. izd., Moskva.
- Dvornik* 1959: Francis Dvornik, The Slavs. Their Early History and Civilisation. Sec. print., Boston Mass.
- 1962: The Slavs in European History and Civilisation. New Jersey.
- Egorov* 1927: V. A. Egorov, Novgorodskie hramy, kak pamjatnik russko-finskih otnosenij. Leningradskoe Obštšestvo Issledovatelej Kultury Finno-Ugorskih Narodnostej. Ottšet za pervye dva goda dejatel'nosti I. II. 1925—I. II. 1927. Leningrad.
- Eliseev* 1959: J. S. Eliseev, Drevnejšij pismennyj pamjatnik odnogo iz pribaltijsko-finskih jazykov. Izvestija Akademii Nauk SSSR. Otdelenie Literatura i Jazyka, XVIII:1. Moskva.
- Famintsyn* 1884: A. S. Famintsyn, Božestva drevnih slavjan S.-Peterburg.
- Fedotov* 1931: G. P. Fedotov, Svjatye drevnej Rusi (X—XVII st.). Pariž.
- Filaret* 1859: Filaret (arhiep. Harkovskij), Obzor russkoj duhovnoj literatury, I. Harkov.
- Filaret* 1862: Filaret (arhiep. Tšernigovskij), Istorija russkoj tserkvi. Period pervyj-treťij. Izd. 4-e, Tšernigov.
- 1892: Žitija svjatyh tštimyh pravoslavnoju tserkoviju. Mart-Ijul. Izd. 2-e, Sanktpeterburg.
- Gadzjatskij* 1940: S. S. Gadzjatskij, Votskaja i Ižorskaja zemli Novgorodskogo gosudarstva. Istoritseskie zapiski 6.
- 1941: Karely i Karel'ja v novgorodskoe vremja. Petrozavodsk.
- Galkovskij* 1916: N. M. Galkovskij, Borba hristianstva s ostatkami jazyčestva v drevnej Rusi, I. Harkov.
- Gallén* 1946: Jarl Gallén, Kring Birger jarl och andra korståget till Finland. Historisk Tidskrift för Finland.
- 1954: »Åbo förstörelse 1198». Historisk Tidskrift för Finland.
- Geschichte der Kultur der Alten Rus. Die Vormongolische Periode. Bd. II: Gesellschaftsordnung und geistliche Kultur. Hrsg. von B. D. Grekow—M. L. Artamonov. Berlin 1962.
- Geschichte der UdSSR, I—II. Hrsg. von B. D. Grekow—L. W. Tscherepnin—W. T. Paschuto. Berlin 1957—58.
- Golubinskij* 1901—04: E. Golubinskij, Istorija russkoj tserkvi. I:1—2. Moskva.
- 1903: Istorija kanonizatsii svjatyh v russkoj tserkvi. Moskva.
- Golybeva* 1962: L. A. Golybeva, Arheologičeskie pamjatniki Vesi na Belom ozere. Sovetskaja arheologija.

- Gorjunova* 1961: E. I. Gorjunova, Etnitseskaja istorija Volgo-okskogo mežduretšja. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, N:o 94. Moskva.
- Grekov* 1959: B. D. Grekov, Kiev Rus. Moscow.
- 1960: Novgorodskij dom Svjatoj Sofii. Izbrannye trudy, IV. Moskva.
- Gudzij* 1913: N. K. Gudzij, K voprosu ob avtore »Besedy prepodobnyh Sergija i Germana, Valaamskih tšudotvortsev«. Russkij Filologičeskij Vestnik (Varšava), 1913 N:o 3.
- Gudzy* 1949: N. K. Gudzy, History of Early Russian Literature. New York.
- Haavio* 1959: Martti Haavio, Karjalan jumalat. Uskontotieteellinen tutkimus. Porvoo.
- 1961: Kuolematonten lehdot. Sääpsöi Pellervaisen arvoitus. Porvoo.
- Haltsonen* 1962: Sulo Haltsonen, Ingermanland, KHLNM VII. Helsingfors.
- Hamilton* 1954: G. H. Hamilton, The Art and Architecture of Russia. The Pelican History of Art. Penguin Books Ltd.
- Harva* 1948: Uno Harva, Suomalaisten muinaisusko. Porvoo.
- Histoire universelle des missions catholiques*, I. Les missions des origines au XVIe siècle. Sous la dir. de Mgr S. Delacroix. Paris 1956.
- Honko* 1962: Lauri Honko, Geisterglaube in Ingermanland. Academia Scientiarum Fennica, FF Communications N:o 185. Helsinki.
- 1963: Itkuvirsirunous. Suomen kirjallisuus I. Helsinki.
- Iljinskij* 1908: O. Iljinskij, Značenie Afona v istorii slavjanskoj pismennosti. Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščeniija. Novaja serija, XVIII.
- Inkinen—Härkönen* 1932: Antti Inkinen—Iivo Härkönen, Kreikanusko Suomesa ja Karjalan luostarit. Karjalan kirja. 2. painos, Porvoo.
- Istorija Estonskoj SSR*, I. Pod red. A. Vassara i E. Naana. Tallinn 1961.
- Istorija russkoj literatury*, I—II: 1. Gl. red. P. I. Lebedev—Poljanskij. Moskva—Leningrad 1941—46.
- Istoritseskoe izobraženie o natšale Konevskija obiteli, o zapustenii, vozobnovlenii i o nastojaščem onoj položenii*. Sanktpeterburg 1822.
- Itkonen* 1932: O. V. Itkonen, Onko Messeniuksen Suomen Riimi-Kronikalla historiallista arvoa. Messenius: Suomen Riimi-Kronikka. Esihistoriallinen osa. Suom. O. V. Itkonen. Helsinki.
- Itkonen* 1960: Toivo Itkonen, Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspektive eines Linguisten. Ural—Altaische Jahrbücher Bd. XXXII (Wiesbaden).
- Jaakkola* 1926: Jalmari Jaakkola, Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323. Historiallisia tutkimuksia VII. Helsinki.
- 1928: Kuningas Maunu Eerikinpojan unionipoliitiikasta ynnä sen aikuisista pohjoismais-saksalais-balttilais-venäläisistä suhteista vuoteen 1348 ja Itämaan synnystä. Historiallisia tutkimuksia X. Helsinki.
- 1941: Muinaisen »Karialan» — Karjalan — alku. Karjalan nimen syntyhistoriaa. Historiallinen aikakauskirja.
- 1944: Suomen sydänkeskiaika. Itämaan synty ja vakiintuminen. Suomen historia IV. Porvoo.
- 1950: Suomen myöhäiskeskiaika I. Unionin alkukausi. Suomen historia V. Porvoo.
- 1955: Nykyisen riemuvuoden näkymiä Suomen kansalliskirkon perustamiseen. Novella plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 56. Helsinki.

- 1956: Suomen varhaishistoria. Heimokausi ja »Kalevalakulttuuri». Suomen Historia II. 2. painos, Porvoo.
- 1958: Suomen varhaiskeskiaika. Kristillisen Suomen synty. Suomen historia III. 2. painos, Porvoo.
- 1959: Suomen myöhäiskeskiaika II. Suomen historia VI. Porvoo.
- 1960: Pattijoen rajahistoriallinen asema. Historiallinen aikakauskirja.
- Jablonowski* 1955: Horst Jablonowski, Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die Politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh. Leiden.
- Jahontov* 1881: I. Jahontov, Žitija sv. severnorusskih podvižnikov pomorskago kraja, kak istoričeskij istotšnik. Kazan.
- Johansen* 1951: Paul Johansen, Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, del 74. Stockholm.
- 1953: Novgorod und die Hanse. Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte. Cedächtnisschrift für Fritz Röhrig. Lübeck.
- Johnsen* 1923: Oscar Albert Johnsen, Finnmarkens politiske historie. Videnskapsselskapets skrifter, II. Hist.-filos. Klasse, 1922 n:o 3. Kristiania.
- Jutikkala* 1941: Eino Jutikkala, Itä-Karjalan ja Kuollan historiaa. Itsenäinen Suomi 1941 N:o 8—9.
- Jääskinen* 1962: Aune Jääskinen, Konevitsan Jumalanäidin ikoni. Suomen Kuvalehti 1962 n:o 51—52.
- 1963: Konevitsan Jumalanäidin ikonin historiaa. III luku taidehistorian lisensiaattitutkimuksesta, käsikirjoitus. Helsinki.
- Kaasalainen* 1951: V. Kaasalainen, Poimintoja entisajoilta. Sakkolan historiaa. Pieksämäki.
- Kadlubovskij* 1897—1902: A. Kadlubovskij, Otšerki po istorii drevnerusskoj literatury žitij svjatyh. Russkij Filologičeskij Vestnik (Varšava), 1897 I—II; 1898 I—IV; 1902 I—II.
- Karamzin* 1817—19: Nikolaj Karamzin, Istorija gosudarstva Rossijakago, IV. Editiot: Sanktpeterburg 1817 ja 1819.
- Karjalainen* 1920: K. F. Karjalainen, Karelarnas historia; Karelarnas omvändelse och religiösa förhållanden. Östkarelen och Kola Lappmark skildrade av finska natur- och språkforskare. Utg. av Theodor Homén. Helsingfors.
- Kartašev* 1959: A. V. Kartašev, Otšerki po istorii russkoj tserkvi, I—II. Pariž.
- Karttunen* 1932: U. Karttunen, Sortavalan kaupungin historia. Sortavala.
- Kaukola*. Julk. Kaukolan historian toimikunta. Lahti 1953.
- Kazanskij* 1855: Petr Kazanskij, Istorija pravoslavnago russkago monašestva ot osnovanija Petšerskoj obiteli prepodobnym Antoniem do osnovanija lavry sv. Troitsy prepodobnym Sergiem. Moskva.
- Kerkkonen* 1962: Martti Kerkkonen, Länsimaisen Suomen vanhin itäraja. Historiallinen aikakauskirja.
- Kettunen* 1940a: Lauri Kettunen, Karjalaisen heimon ja »karjalan kielen» iästä ja alkuperästä. Virittäjä.
- 1940b: Suomen murteet III. A. Murrekartasto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 188. Helsinki.
- Killinen* 1890: Kust. Killinen, Muinaisjäännöksiä ja -muistoja Sortavalan kihlakunnassa. Suomen Muinaismuisto-Yhdistyksen aikakauskirja XI. Helsinki.

- Kilpeläinen—Saloheimo—Hintikka* 1954: A. S. Kilpeläinen—V. A. Saloheimo—A. L. Hintikka, Pielisjärven historia I. Kuopio.
- Kirkinen* 1961a: Heikki Kirkinen, Idän ja lännen kilpailusta keskiajalla. Ortodoksia n:o 12.
- 1961b: Bysanttilaisen kirkkolaulun eteneminen Pohjois-Venäjälle ja Suomeen. Aamun Koitto 1961 n:o 27—28, 32.
- 1962a: Historiallista taustaa ortodoksisen uskon tulolle Karjalaan. *Studia Historica Jyväskyläänsä* I. Pieksämäki.
- 1962b: Ortodoksisen uskon tulo Karjalaan. Ortodoksia n:o 13.
- Kirkinen—Widnäs* 1963: Heikki Kirkinen—Maria Widnäs, Pyhittäjä Arseni Konevitsalaisen elämä. Ortodoksia n:o 14.
- Kivikoski* 1944a: Ella Kivikoski, Itä-Karjalan esihistorialliset muistot. Muinaista ja vanhaa Itä-Karjalaa (korrektuurivedos). S.l.
- 1944b: Zur Herkunft der Karelier und ihrer Kultur. *Acta Archaeologica* (København) XV: 1—2.
- 1951: Suomen rautakauden kuvasto II. Porvoo.
- 1952: Ensimmäiset suomalaiset. Kalevalaseuran vuosikirja 32. Helsinki.
- 1955a: Suomen varhaisin kristillisyyden muinaistieteellisen aineiston valossaan. Novella plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 56. Helsinki.
- 1955b: Hämeen rautakausi. Hämeen historia I. Hämeenlinna.
- 1961: Suomen esihistoria. Suomen historia I. Porvoo.
- Kljutševskij* 1871: V. Kljutševskij, Drevnerusskija žitija svjatyh kak istoričeskij istotšnik. Moskva.
- 1911: Kurs russkoj istorii, I. Izd. 4-e. Moskva.
- Klostermann* 1955: R. A. Klostermann, Probleme der Ostkirche. Untersuchungen zum Wesen und zur Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirche. Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles handlingar. Sjätte följden, ser. A. Band 5. Göteborg.
- Koivisto, sen vaiheista, asukkaista ja elinkeinoista. Vammala 1953.
- Komonen* 1933: Antti Komonen, Muutama sana Käkisalmissa olleista kreikkalaiskatolisista luostareista. Aamun Koitto 1933 n:o 19.
- Kopanev* 1951: A. I. Kopanev, Istorija zemlevladienija Belozerskogo kraja XV—XVI vv. Moskva—Leningrad.
- Korhonen* 1923: Arvi Korhonen, Vakkalaitos. Yhteiskuntahistoriallinen tutkimus. Historiallisia tutkimuksia VI. Helsinki.
- 1938: Suomen itärajan syntyhistoriaa. Puolustusministeriön sotahistoriallisen toimiston julkaisuja III. Porvoo.
- Kostomarov* 1868: Nikolaj Kostomarov, Istorija Novgoroda, Pskova i Vjatki, vo vremja udelno- vetševago uklada (Severnorusskija narodopravstva), I—II. Istoričeskija monografii i izsledovanija Nikolaja Kostomarova, VII—VIII. Sanktpeterburg.
- Krestinin* 1784: Vasilij Krestinin, Istoričeskije natšatki o Dvinskom narode drevnih, srednih, novyh i novejših vremen, I. Sanktpeterburg.
- 1790: Natšertanie istorii goroda Holmogor. Sanktpeterburg.
- Krohin* 1907: V. Krohin, Istorija Karel. Russkaja starina, 1907 Ijul-Sentjabr.

- Kumlien* 1953: Kjell Kumlien, Sverige och Hanseaterna. Studier i Svensk potitik och utrikenshandel. Kungl. Vittertets och Antikvitets Akademiens handlingar, del 86. Stockholm.
- Kuujo* 1955: Erkki Kuujo, Ortodoksien kirkon alkuvaiheet Suomessa. Novella plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 56. Helsinki.
- 1956: Piirteitä Itä-Karjalan varhaisemmista vaiheista. Suvulta suvulle; Karjalan Sivistysseuran viisikymmenvuotisjuhlaulkaisu. Valkeakoski.
- 1958a: Kurkijoen vaiheet asutuksen alusta v:een 1570. Kurkijoen kihlakunnan historia I. Pieksämäki.
- 1958b: Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia I (vuoteen 1721). Käkisalmen historia. Kirjoittaneet Erkki Kuujo, Eino Puramo, J. Sarkanen. Lahti.
- 1959: Taka-Karjalan verotus v:een 1710. Historiallisia tutkimuksia LII. Helsinki.
- 1960: Grekisk-ortodoxa församlingar; Grekisk-ortodoxa kloster. KHLNM V. Helsingfors.
- 1961: Valittu. Karjalainen elämäkerrasto. Toim. Jaakko Paavolainen. Porvoo.
- Kuusi* 1963: Matti Kuusi, Kirjoittamattomasta kirjallisuudesta; Esisuomalainen runous; Varhaiskalevalainen runous; Sydänkalevalainen epiikka ja lyriikka; Keskiajan kalevalainen runous. Suomen kirjallisuus I. Helsinki.
- Laitinen* 1938: A. A. A. Laitinen, Impilahden pitäjän ja seurakuntain historia. Sortavala.
- Lange* 1856: Christian A. Lange, De norske klostres historie i middelalderen. Christiania.
- Lazarev* 1947: V. N. Lazarev, Iskustvo Novgoroda. Moskva—Leningrad.
- 1960: Freski Staroj Ladogi. Moskva.
- Leppäaho* 1949: Jorma Leppäaho, Suomen esihistoria (4.—8.). Suomen historian käsikirja. Toim. Arvi Korhonen. Edellinen osa. Porvoo.
- Leskinen* 1938: Eino Leskinen, Itä-Karjalan historiaa kielentutkimuksen valossa. Historian aitta VIII. Jyväskylä.
- Lihatšev* 1947: D. S. Lihatšev, Russkie letopisi i ih kulturno-istoričeskoe znatšenie. Moskva—Leningrad.
- 1948: »Sofijskij Vremennik» i novgorodskij političeskij perevorot 1136 goda. Istoričeskije zapiski 25.
- Luukko* 1954: Armas Luukko, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu.
- Major* 1851—52: R. H. Major, Herberstein, Notes upon Russia I—II. Introduction. London.
- Makarij* 1857—74: Makarij (arhiep. Moskovskij), Istorija russkoj tserkvi, I—VII. Sanktpeterburg.
- Materialy dlja statistiki Rossijskoj Imperii izdavaemye... pri Statističeskom otdelenii Soveta Ministerstva Vnutrennyh Del.* S.-Peterburg 1841.
- Meinander* 1956: Carl Fredrik Meinander, Novgorod i dag och för tusen år sedan. Nordenskiöld-Samfundets tidskrift XVI (Helsingfors).
- Mesjatseslov svjatyh, vseju russkoju tserkoviju ili mestno tštimyh.* I. Kamenets—Podolsk 1893.
- Mikkola* 1894: J. J. Mikkola, Berührungen zwischen der westfinnischen und

- slawischen Sprachen I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors.
- 1927: Novgorodernas krigståg till Finland intill år 1311. Historisk Tidskrift för Finland.
- 1928: Venäläisistä kronikoista Pohjoismaiden keskiajan historian lähteinä. Historiallinen aikakauskirja.
- 1939: Hämmärän ja sarastuksen ajoilta. Porvoo.
- 1942: Lännen ja idän rajoilta. Porvoo.
- Monastyri Sanktpeterburgskoj eparhii. Istoriko-statistitšeskija svedenija o S.-Peterburgskoj eparhii, III. S.-Peterburg 1869.
- Mordvinov 1888: Jakov Mordvinov, Žurnal o pohodah v Solovki i na Valaam ostrov (v 1744, 1752, 1764, 1777 i 1784 godah). Zapiski kapitana Jakova Jakovlevitša Mordvinova. Sanktpeterburg.
- Muravjev 1859: Andrej Muravjev, Žitija svjatyh rossijskoj tserkvi. Takže iverskih i slavjanskih, i mestno tštimyh podvižnikov blagotšestija. Oktjabr. Sanktpeterburg.
- 1898: Putešestvie po svjatym mestam russkim, I. Izd. 7-e. S.-Peterburg.
- Nevolin 1853: K. A. Nevolin, O pjatinah i pogostah novgorodskih v XVI veke. Zapiski Imperatorskago Russkago Geografitšeskago Obštšestva, VIII. S.-Peterburg.
- 1860: Russkaja tserkov v Severnom Pomorii (v XV—XVII v.). Pravoslavnyj sobesednik 6:2. Kazan.
- Niitemaa 1955: Vilho Niitemaa, Hämeen keskiaika. Hämeen historia I. Hämeenlinna.
- 1959: Baltian historia. Historiallinen kirjasto XVI. Porvoo.
- Nikodim 1904: Arhimandrit Nikodim, Prepodobnyj Aleksandr Svirskij i ego utšeniki-podvižniki. Istoritšeskija svedenija o tserkovnom ih potšitanii Petrozavodsk.
- 1910: Olonetskij paterik. Olonetskija Eparhialnyja Vedomosti, 1910 n:o 13—15.
- Nikolskij 1897: Nikolaj Nikolskij, Kirillo-Belozerskij monastyri i ego ustrojstvo do vtoroj tšetverti XVII veka (1397—1625), I: 1. S.-Peterburg.
- Nirvi 1960: R. E. Nirvi, Die Stellung der ingrischen Dialekte. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. Helsinki.
- 1961: Inkeröismurteiden asema. Kalevalaseuran vuosikirja 41. Helsinki.
- Nissilä 1943: Viljo Nissilä, Venäläisperäisiä henkilönnimiä Itä-Karjalan paikkanimistöissä. Virittäjä.
- 1948: Pohjois-Pohjanmaan karjalaista nimistöä. Virittäjä.
- 1961: Inkeri-nimen etymologioista. Kalevalaseuran vuosikirja 41. Helsinki.
- 1962a: Karjalan nimestä. Virittäjä.
- 1962b: Suomalaista nimistötutkimusta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 772. Helsinki.
- Nordman 1924: C. A. Nordman, Karelska järnåldersstudier. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja XXXIV. Helsinki.
- Opisanie rukopisej, hranjaštšihsj v arhive Svjatejšago Pravitelstvujuštago Sinoda, I—II. Sanktpeterburg 1904—10.
- Opisanie rukopisej Solovetskago monastyrja, nahodjaštšihsj v biblioteke Kazanskoj Duhovnoj Akademii, I—III. Kazan 1885—98.

- Opisanie slavjanskih rukopisej biblioteki Svjatoj Troitsko-Sergievoj Lavry, I—III. Moskva 1878—79.
- Ostrov Valaam i tamošnjij monastyr. Sanktpeterburg 1852.
- Otšerki istorii Karelii, Red. V. N. Bernadskij—I. I. Smirnov—J. A. Balagurov. Petrozavodsk 1957.
- Otšerki istorii SSSR, III—IX vv. Gl. red. N. M. Družinin i dr. Moskva 1958.
- Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma I—II. Gl. red. B. D. Grekov i dr. Moskva 1953.
- Otšerki po istorii russkoj derevni X—XIII v.v. Pod red. B. A. Rybakova, Moskva 1956.
- Ozeretskij 1792: Nikolaj Ozeretskij, Putešestvie po ozeram, Ladožskomu i Onežskomu. Sanktpeterburg.
- Pajalin 1916: N. P. Pajalin, Materialy dlja sostavlenija istorii Valaamskago monastyrja. I: Vyborg 1916; II: Karelskija Izvestija 1916.
- Paszkievicz 1954: Henryk Paszkiewicz, The Origin of Russia. Newtown.
- Pavlovskij 1907: A. A. Pavlovskij, Vseobščij iljustrirovannyj putevoditel po monastyrjam i svjatym mestam Rossijskoj Imperii i Afonu. Nižnij-Novgorod.
- Pentti 1948: S. J. Pentti, Ristiretkien kauhupropagandaa. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja XXXV—XXXVI. Helsinki.
- Petrov 1905: N. Petrov, Beseda prepodobnyh Sergija i Germana Valaamskih tšudotvortsev (Istoriko-literaturnyj otšerk). Filologičeskie zapiski (Voronež).
- Pettersson 1957: Lars Pettersson, Bysantinsk stil-inflytelse. KHLNM II. Helsingfors.
- Piironen 1947: Erkki Piironen, Karjalan pyhät kilvoittelijat. Kuopio.
- Pimen 1886: Arhimandrit Pimen, Roždestvenskij Konevskij monastyr. S.-Peterburg.
- Pirinen 1955a: Kauko Pirinen, Kristinuskon tulo Suomeen. Suomen kirkon 800-vuotisjuhlan juhlaohjelmat vuonna 1955. Pieksämäki.
- 1955b: Suomen lähetysalueen kirkollinen järjestäminen. Novella plantatio. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 56. Helsinki.
- 1958: Suomen varhaiskeskiaika. Oma maa I. Porvoo.
- 1963: Idän kirkon lähetys keskiajalla. Karjalan maa 18. 8., 20. 8.—22. 8.
- Platon 1805: Platon (metropolit), Kratkaja tserkovnaja rossijskaja istorija, I. Moskva.
- Platonov 1933: S. F. Platonov, Venäjän historia. Suom. P. Toikka. Historiallinen kirjasto VI. Helsinki.
- Platonov—Andreev 1922: S. F. Platonov—A. I. Andreev, Novgorodskaja kolonizatsija Severa. Otšerki po istorii kolonizatsii Severa. Peterburg.
- Pohjolan-Pirhonen 1953: Helge Pohjolan-Pirhonen, Suomen poliittinen asema pohjoismaisen unionin loppuvaiheissa 1512—1523. Historiallisia tutkimuksia XL, Helsinki.
- 1960: Suomen historia 1523—1617. Suomen historia VII. Porvoo.
- 1962a: Olavinlinna keskiajalla. Sota- ja hallintohistoria 1475—1523. Studia Historica Jyväskyläensia I. Pieksämäki.
- 1962b: Ruotsi—Suomen Venäjän politiikka vv. 1506—1510. Historiallinen arkisto 58. Turku.

- Poletaev* 1889: N. Poletaev, Trudy mitropolita kievskago Evgenija Bolhoviti-nova po istorii russkoj tserkvi. Kazan.
- Popov* 1949: A. I. Popov, Valit. (Materialy k istorii Velikogo Novgoroda i Karelii). Sovetskoe Finnougrovedenie, V. Petrozavodsk.
- Posti* 1950: Lauri Posti, Kaarinan Paaskunta ja Aurajoen suun muinainen kauppa. Kalevalaseuran vuosikirja 30. Porvoo.
- Priselkov* 1940: M. D. Priselkov, Istorija russkogo letopisanija XI—XV vv. Leningrad.
- Pyhittäjäin Sergein ja Hermanin, Valamon luostarin perustajain muisto.* Kuopio 1943.
- Pypin* 1898: A. N. Pypin, Poddelki rukopisej i narodnyh pesen. Pamjatniki drevnej pismennosti CXXVII. Sanktpeterburg.
- Pärnänen* 1947: J. A. Pärnänen, Savon asuttaminen keskiaikana. Savon historia I. Kuopio.
- Rajamo* 1944: M. Rajamo, Suistamon seurakunnan historia. Kuopio.
- Ratšin* 1852: A. Ratšin (Ratšin), Polnoe sobranie istoričeskikh svedenij o vseh byvših v drevnosti i nyne suščestvujuščih monastyryjah i primetšatelnyh tserkvah v Rossii. Moskva.
- Raudonikas* 1930: W. J. Raudonikas, Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet. Kungl. Vitterhets Historie och Antivitetens Akademiens handlingar, del 40:3. Stockholm.
- Ravdonikas* 1934: V. I. Ravdonikas, Skandinavskie nahodki v kurganah Prionežja X—XI vv. Problemy istorii dokapitalističeskikh Obščestv. Moskva.
- Renvall* 1941: Pentti Renvall, Itä-Karjalan historian tutkimusta neuvostovallan aikana. Historiallinen aikakauskirja.
- Rinne* 1939: Juhani Rinne, Savilahden pogosta ja kirkkopitäjä. Historiallinen arkisto XLV. Helsinki.
- 1947: Esihistoria muinaislöytöjen valossa; Savon kihlakunta ennen Pähkinäsaaren rauhaa; Puolustus, rajankäynnit, rajalinnat. Savon historia I Kuopio.
- Rochcau* 1959: Georges Rochcau, Innocent IV devant le Péril tatar. Ses lettres à Daniel de Galicie et à Alexandre Nevsky. Istina (Boulogne sur Seine).
- Ronimus* 1906: J. A. Ronimus, Novgorodin vatjalaisen viidenneksen verokirja v. 1500 ja Karjalan silloinen asutus. Joensuu.
- Rosén* 1926: R. Rosén, Hämmäläisasutuksen kaakkoisraja. Historiallinen arkisto XXXV, Tiet.ilm. Helsinki.
- 1938: Itä-Karjalan asutushistoriaa. Historian aitta VIII. Jyväskylä.
- 1945: »Kolmas ristiretki Suomeen». Tapahtumia ja taustaa. Historiallinen aikakauskirja.
- 1949: Varhaiskeskiaika. Suomen historian käsikirja. Toim. Arvi Korhonen. Edellinen osa. Porvoo.
- Ross* 1940: Alan S. C. Ross, The Terfinnas and Beormas of Othhere. Leeds School of English Language. Text and Monographs: Number VII. Kendal.
- 1956: Bjarmaland. Uusi Suomi 12. 11. 1956.
- Ruuth* 1931: J. W. Ruuth, Viipurin kaupungin historia I vuoteen 1617. 2. painos, Viipuri.
- Räisälän historia. Piirteitä Räisälän vaiheista 1865—1944. 2. painos, Turku 1952.

- Saarela* 1932: A. K. Saarela, Sortavalan maa- ja kaupunkiseurakunnan historia. Sortavala.
- Šahmatov* 1903: A. A. Šahmatov, Izsledovanie o dvinskih gramotah XV v., I—II. Izsledovanija po russkomu jazyku, II:3. S.-Peterburg.
- 1908: Razyskanija o drevnejših russkikh letopisnyh svodah. Sanktpeterburg.
- 1938: Obozrenie russkikh letopisnyh svodov XIV—XVI vv. Moskva—Leningrad.
- Salenius* 1873: J. M. Salenius, Kreikanusko Suomessa; Historialliselta kannalta tutkinut J. M. Salenius. Porvoo.
- Saloheimo* 1953: Veijo Saloheimo, Nurmeksen historia. Kuopio.
- Šaskolskij* 1941: I. P. Šaskolskij, Jem i Novgorod v XI—XIII vekah. Utšebnye zapiski, Serija istoričeskikh nauk, vyp. 10; Leningradskij Gosudarstvennyj Universitet. Leningrad.
- 1945: Dogovory Novgoroda s Norvegiej. Istoričeskie zapiski 14.
- 1949: Sigtunskij pohod 1187 g. Istoričeskie zapiski 29.
- 1961: Političeskie otnošenija Novgoroda i Karel v XII—XIV vekah. Novgorodskij istoričeskij sbornik 10. Novgorod.
- 1963: Berestjanye gramoty kak istotšnik po vnešnepolitičeskoj istorii Novgoroda XIV—XV vekov. Arheografičeskij ežegodnik za 1962 god. Moskva.
- Savitš* 1929: A. A. Savitš, Glavnejšie momenty monastyrskoj kolonizatsii russkogo severa XIV—XVII v. Sbornik Obščestva Istorič. filosof. i Soštial. Nauk pri Permskom Universite, III. Perm.
- Schwindt* 1892: Th. Schwindt, Tietoja Karjalan rautakaudesta Käkisalmen kihlakunnan alueelta saatujen löytöjen mukaan. Helsinki.
- Seredonin* 1916: S. M. Seredonin, Istoričeskaja geografija. Petrograd.
- Sergij* 1901: Arhiepiskop Sergij, Polnyj mesjatseslov vostoka, II:2. Izd. 2-e. Vladimir.
- 1905: Tšerty tserkovno-prihodskago i monastyrskago byta v pistsovoj knige Vodskoj pjatiny 1500 goda. S.-Peterburg.
- Sjögren* 1832: A. J. Sjögren, Über die älteren Wohnsitze der Jemen. Ein Beitrag zur Geschichte der tschudischen Völker in Russland. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VI série, 1—2. S.l.
- Skazanie o žizni i tšudesah prepodobnyh Sergija i Germana, Valaamskikh tšudotvortsev. Izd. 5-e, S.-Peterburg 1908.
- Šlätser* 1809: A. L. Šlätser, Nestor. Ruskija letopisi na Drevle-slavenskom jazyke, I. Sanktpeterburg.
- Šljapkin* 1889: I. Šljapkin, Rukopisi Valaamskago monastyrja. Bibliograf; Vestnik Literaturny, Nauki i Iskusstva. Pod red. I. M. Lisovskago (S.-Peterburg), 1889 N:o 10—11.
- Slovar istoričeskij o svjatyh, proslavlennyh v rossijskoj tserkvi, i o nekotoryh podvižnikah blagotšestija mestno tštimyh. Sanktpeterburg 1836.
- Smolitsch* 1953: Igor Smolitsch, Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen 988—1917. Das östliche Christentum. Neue Folge, H. 10/11. Würzburg.
- Snegirev* 1837—38: I. Snegirev, Russkie prostonarodnye prazdniki i suevernye obrjady, I—IV. Moskva.

- Sokolov 1895*: M. I. Sokolov, O redaktsijah žitija sv. Avraamija Rostovskago. Trudy vosmago arheologičeskago s'ezda v Moskve 1890, II. Moskva.
- Sourander 1937*: Ingwald Sourander, Salmin pitäjän vaiheita ja piirteitä Laatokan-Karjalan historiasta. Porvoo.
- Speranskij 1928*: M. N. Speranskij, K istorii russkih rukopisnyh poddelok. Doklady Akademii Nauk SSSR, 1928 B. Leningrad.
- 1956: Russkie poddelki rukopisej v natšale XIX v. (Bardin i Sulakadzev). Problemy Istotšnikovedenija, V. Moskva.
- Sreznevskij—Pokrovskij 1910—15*: V. I. Sreznevskij — Th. I. Pokrovskij, Opisanie rukopisnago otdelenija biblioteki Imperatorskoj Akademii Nauk, I—II. S.-Peterburg.
- Stender-Petersen 1959*: Ad. Stender-Petersen, Runestaven fra Ladoga. KUML. Årbog for Jysk Arkaeologisk Selskab 1958. Aarhus 1959.
- 1960: Der älteste russische Staat. Historische Zeitschrift Bd. 191.
- Stepanovskij 1890*: I. K. Stepanovskij, Vologodskaja starina. Istoriko-arheologičeskij sbornik. Vologda.
- Strahl 1830*: Philipp Strahl, Geschichte der russischen Kirche, I. Halle.
- Strandberg 1938*: Runar Strandberg, Les broches d'argent caréliennes en forme de fer à cheval et leurs ornements. Eurasia Septentrionalis Antiqua XII. Helsinki.
- Stroev 1877*: Pavel Stroev, Spiski ierarhov i nastojatelej monastyrej rossijskija tserkvi. Sanktpeterburg.
- Štšekatov 1801—09*: A. Štšekatov, Geografičeskij slovar Rossijskago Gosudarstva sotšinennyj v nastojaščem onago vide, I—VII. Moskva.
- Suhola 1936*: J. Suhola, Askeesi ja sen ilmenemismuodot Valamossa. Sortavala.
- Suolahti 1962*: Jaakko Suolahti, Keisari Konstantinos Porfyrogennetoksen kuvaus Rooseista. Historiallinen Arkisto 58. Turku.
- A. Surakka 1936*: Aari Surakka, Suomen ortodoksisen kirkon historiallisia vaiheita. Sortavala.
- M. Surakka 1938*: Martta Surakka, Itä-Karjalan luostarit. Historian aitta VIII. Jyväskylä.
- Suvanto 1952*: Seppo Suvanto, Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena vuosina 1483—1497. Historiallisia tutkimuksia XXXVII. Helsinki.
- Tallgren 1930*: A. M. Tallgren, Bjarmienmaa. Kalevalaseuran vuosikirja 10. Porvoo.
- 1931: Biarmia. Eurasia Septentrionalis Antiqua VI. Helsinki.
- 1932: Suomen Karjalan rautakaudesta. Karjalan kirja. 2. painos, Porvoo.
- 1938: Kauko-Karjalan muinaismuistot ja esihistoriallinen asutus. Historian aitta VIII. Jyväskylä.
- 1939: Inkerinmaan muinaisasutuksesta. Suomalaisen Tiedeakatemian esitelmät ja pöytäkirjat 1937. Helsinki 1939.
- 1941: Östkarelen's förhistoria och äldsta historiska tid. Kampen om Östkarelen. Åbo.
- Tallgren-Tuulio 1930*: O. J. Tallgren-Tuulio — A. M. Tallgren, Idrisi. La Finlande et les autres pays baltiques orientaux. (Géographie, VII 4). Édition critique. Studia orientalia III. Helsingfors.

- Tarvasaho* 1956: Dimitri Tarvasaho, Mitä tiedämme Valamon luostarin perustajista. ONL:n vuosikirja 1955—1956. Pieksämäki.
- 1958a: Lännen ja idän puristuksessa. Suomen ortodoksisen kirkon historiallisia vaiheita. Vartija 1958 n:o 3.
- 1958b: Mikael Agricolan edelläkävijä. Pyhän Stefanin, Perman ensimmäisen piispan elämäntyö. Aamun Koitto 1958 n:o 9—10.
- Tatištšev* 1768—74: Vasilij N. Tatištšev, Istorija Rossijskija s samyh drevnejših vremen neusypnymi trudami tšerez tritsat let, I—III. Moskva.
- Thomsen* 1882: Vilhelm Thomsen, Ryska rikets grundläggning genom skandinaverna. Ur vår tids forskning, 30. Stockholm.
- Tirronen* 1885: Reijo Tirronen, Muinaisjäännöksiä Ilamantsin kihlakunnassa. Suomen Muinaismuisto-Yhdistyksen aikakauskirja VII. Helsinki.
- Titov* 1889: A. A. Titov, Letopis dvinskaja. Predislovie. Moskva.
- 1891: Opisanie Rostova Velikago. Moskva.
- Toikka* 1915: P. Toikka, Novgorodin Karjalan historiasta. Historiallinen arkisto XXV: 4. Helsinki.
- 1916: Muutamia oikaisuja ja lisiä Vatjan viidenmeksen verokirjan suomennokeeseen. Historiallinen arkisto XXVI: 7. Helsinki.
- Toivonen—Itkonen—Joki* 1955—62: Y. H. Toivonen — E. Itkonen — A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1—3. Helsinki.
- Tolstoj* 1862: M. V. Tolstoj, Svjatyni i drevnosti Velikogo Novgoroda. Moskva.
- 1887: Kniga glagolemaja Opisanie o rossijskih svjatyh, gde i v kotorom grade ili oblasti ili monastyre i pustyni požive i tšjudesa sotvori, vsjakago tšina svjatyh. Moskva.
- Tschizewskij* 1948: Dmitrij Tschizewskij, Geschichte der altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Epoche. Frankfurt am Main.
- Tšistovitš* 1856: I. Tšistovitš, Istorija pravoslavnoj tserkvi v Finljandii i Estljandii, prinadležaštših k Sanktpeterburgskoj Eparhii. Sanktpeterburg.
- Tunkelo* 1951: E. A. Tunkelo, Karjala ja karjalaiset -sanain muunkieliset vastineet. Societas Scientiarum Fennica. Årsbok — Vuosikirja XXIX, B N:o 7. Helsinki.
- Turunen* 1935: Aimo Turunen, Karjalaisen heimon merkitys kansanrunoudelle. Karjala II.
- Waara* 1918: Wäinö Waara, Hämeen ja Karjalan heimoraja Kymenjoessa Ankapurhon ja Naulasaaren välillä. Historiallinen aikakauskirja.
- Valaamskij monastyr i ego podvižniki*. Izd. 3-e, S.-Peterburg 1903.
- Valaamskoe slovo o Valaamskom monastyre*. Istoritšeskij otšerk. Sostavil Valaamskij Ieromonah. Sankt-Peterburg 1871.
- Valamon luostari* 1923: Jeesuksen Kristuksen kirkastumisen muistolle pyhitetty Valamon luostari. Sortavala.
- Vernadsky* 1952: George Vernadsky, Ancient Russia. A History of Russia by George Vernadsky and Michael Karpovich I. 4th print, New Haven.
- 1959: The Origins of Russia. Oxford.
- Widnäs* 1940: Maria Widnäs, Valamo klosterbibliotek. Särtryck ur Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen XXVII. Uppsala.
- Vilkuna* 1948a: Kustaa Vilkuna, Onko varsinaissuomalaisilla ollut kaukaisia nautinta-alueita? Varsinais-Suomen maakuntakirja 10. Turku.

- 1948b: Vanhimmat suomalais-slaavilaiset kosketukset ja suomalaisten esihistoria Itämeren partailla. Kalevalaseuran vuosikirja 27—28. Porvoo.
- 1949a: Kemin—Kaakaman nautintarajan sijainti ja kansantieteellinen tausta. Kalevalaseuran vuosikirja 29. Porvoo.
- 1949b: Pohjanmaan papiston lohikymmenykset. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja XXXVII—XXXVIII. Helsinki.
- 1951: Kihlakunta. Virittäjä.
- 1956a: Bjarmaland — permien maa. Uusi Suomi 8. 7. 1956.
- 1956b: Bjarmar och Bjarmland. KHLNM I. Helsingfors.
- 1957: Kainuu — Kvenland. Missä ja mikä? Helsinki.
- 1959: Kymmenen virran maa. Kertomus Suomen Akatemian toiminnasta vuonna 1959. Helsinki.
- 1960: Pähkinäsaaren rauhan raja kansatieteellisessä katsannossa. Historiallinen aikakauskirja.
- A. Vilkuna 1959: Asko Vilkuna, Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg.. Academia Scientiarum Fennica. FF Communications N:o 179. Helsinki.
- Winter 1931: A. H. Winter, Sen Karjalan osan kreikanuskoisista seurakunnista, joka on Ruotsin valtakuntaan kuuluva, historiallinen tutkielma. Suom. Iivar Ahava. Sortavala, (lat. Aboae 1796).
- Winter 1960: Eduard Winter, Russland und das Papsttum, I. Von der Christianisierung bis zu den Anfängen der Aufklärung. Berlin.
- Virkkunen 1919: A. H. Virkkunen, Oulun kaupungin historia I. Kaupungin alkua ajoilta isonvihan loppuun. Oulu.
- Vjazemskij 1881: P. P. Vjazemskij, Monastyri na Ladožskom i Kubenskom Ozere. Pamjatniki drevnej pismennosti, X. S.-Peterburg.
- Voionmaa 1915: Väinö Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia. Helsinki.
- Vostokov 1842: Aleksandr Vostokov, Opisanie russkih i slovenskih rukopisej Rumjantsovskago Muzeuma. Sanktpeterburg.
- Vuorela 1960: Toivo Vuorela, Suomensukuiset kansat. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 264. Turku.
- Ylönen 1957: Aulikki Ylönen, Jääsken kihlakunnan historia I, vuoteen 1700. Forssa.

I HENKILOHAKEMISTO

- Afanasij (posadn.) 175.
 Afanasi Sântämäläinen 179.
 Agricola, Mikael 57, 58, 162.
 Akhmyl 101.
 Albrecht Mecklenburgilainen 152.
 Aleksanteri I 134.
 Aleksanteri (Narimontovitš) 142.
 Aleksanteri Nevski 80—84, 87.
 Aleksanteri Oševenskilainen 178.
 Aleksanteri Syväriläinen 178, 179, 181.
 Alfred Suuri 36, 37.
 Aminoff T. G. 24.
 Amvrosij 134.
 Anastasios 72.
 Andreas 56, 114.
 Andrei (Aleksandrovitš) 91, 97, 98.
 Andrei Ivanovitš 128.
 Andrei Savališin (Ondrusovalainen) 179.
 Andrjuška Isakovitš 169.
 Anna (pyhä) 93.
 Anna (Vladimir I:n puoliso) 44.
 Antero Vipunen 56.
 Anthoni, E. 67.
 Antonij 46.
 Ariste, P. 25.
 Arseni Konevitsalainen 131, 134, 138, 162—164, 181, 189, 197—200.
 Askold 42.
 Avraam Rostovilainen 113—119, 132, 134—136, 138.
 Balduin 79.
 Bardin 115.
 Bartholomeus 60.
 Birger-jaarli 82.
 Birger (kuningas) 96.
 Birgitta 144.
 Boer, R. C. 38.
 Bonde, Tord 158.
 Boris (Bulgarian tsaari) 42.
 Boris Konstantinovitš 98.
 Boris ja Gleb 72, 80, 97.
 Bubrih, D. V. 36.
 Carlgren, W. M. 80.
 Damaskin 114.
 Daniel (Romanovitš) 82, 84.
 Didman 84.
 Dimitri (Aleksandrovitš) 89—91, 96.
 Dimitri Donskoi 148.
 Dimitri Romanovitš 99.
 Dimitri Vasilevitš 175.
 Dionysios 61.
 Dir 42.
 Domažiritš 64.
 Donner, G. A. 80.
 Dovmont 86.
 Eftimij (Eufemij) II 163, 181.
 Eftimko 195.
 Egil Skallagrimsson 40, 67.
 Egorov, V. A. 48, 72.
 Elisei Sumalainen 178.
 Epifanios 195.
 Ericus Olai 69, 92.
 Eerik 99.
 Ermogen 117.
 Faravid 67.
 Fedor (sotap.) 100.

- Fedor Danilovitš 145.
 Feodosij 161.
 Feognost (igum.) 46, 117, 132.
 Feognost (metrop.) 132, 161.
 Fleming, Herman 186.
 Fotios 19.

 Gardie, J. de la 195.
 Gavrilij 134.
 Gavrilka 190.
 Gedimin 141, 142, 149, 154.
 Gejman V. G. 151, 171.
 Gennadij (arkkip.) 121, 123.
 Gennadij (igum.) 130, 134, 137.
 German 195.
 Gleb Vasilkovitš 110, 129.
 Golubinskij, E. 47, 113, 116, 130.
 Gostomysl 94.
 Gregorius X 92.
 Grekov, B. 21.
 Gridik Lihatš 194.
 Gridka (kirkkovahti) 192.
 Gridka (lukkari) 191.
 Grigorij (munkki) 117.
 Grigorij Semenovitš 175.
 Grip, Bo Joninp. 150—152.

 Haakon 83.
 Haavio, M. 57—60, 106.
 Hannu 172, 173.
 Haseldorpe, F. von 88.
 Hemming (Turun piispa) 150.
 Hemming (Upsalan piispa) 150.
 Henrik Lättläinen 25, 44.
 Herakleios 59.
 Herberstein, S. von 147.
 Herman (Solovetskilainen) 176, 178.
 Herman (Valamolainen) ks. Sergei ja Herman.
 Hesekiel 20.
 Hilarion 46, 114.
 Honko, L. 54, 56.
 Honorius III 77.

 Ibn Fadhlän 19.
 Ibn Haukal 19.
 Idrisi 39.
 Igor 42, 43, 51.

 Iivana (pappi) 192.
 Ilja 73, 200.
 Ilja-Joann ks. Johannes I (Novg. arkkip.)
 Ilmarinen 56.
 Innocentius IV 82.
 Isai 126.
 Isak 191.
 Ivan Fedorovitš 152.
 Ivan Kalita 142.
 Ivan III Vasilevitš 147, 170.
 Ivan IV Vasilevitš 178, 198.
 Ivan V Aleksejevitš 128.
 Ivan Volodimirovitš 168, 169.
 Iverik (Avraam) 117.
 Ivor 169.
 Izjaslav 47.

 Jaakkola, J. 23, 29, 30, 40, 95, 144.
 Jakele, Ivan 155.
 Jakov (pappi) 189.
 Jakov Stepanovitš 157.
 Jakov (tuntematon) 106.
 Jakut 28.
 Jan 49.
 Jaropolk 44.
 Jaroslav (Jaroslavitš) 87—89.
 Jaroslav Viisas 24, 40, 45, 47—49.
 Jaroslav Vsevolodovitš 73, 78, 82, 104.
 Jegri 43.
 Jemig 43.
 Jeska 189.
 Joakim (igum.) 193—195.
 Joakim (piispa) 45, 47, 48, 113.
 Joakim (pyhä) 93.
 Joasaf Masojärveläinen 179.
 Johannes (Ruotsin arkkip.) 69.
 Johannes I (Novg. arkkip.) 120, 122, 123, 125—127, 136, 137.
 Johannes II (Novg. arkkip.) 123, 136, 137, 161, 163, 164.
 Johannes Karelus 92.
 Johannes Krysostomos 196.
 Johnsen, O. A., 84.
 Jomali 38.
 Jon-jaarli 69.
 Joona Jaasjärveläinen 179.
 Josif Volokolamskij 121, 123.

Juri (Danilovitš) 98, 100, 101, 150.
 Juri Semenovitš 159, 168—170.
 Juri Svjatoslavitš 156.
 Justinianus 16.
 Juusten, Paavali 69.

Kaarle Kustaanpoika 92.
 Kaarle Suuri 17.
 Kaifas 158.
 Kaleke, Ivan 155.
 Karamzin, N. 146.
 Karl 38.
 Karpov 192.
 Kary 43.
 Kasimir 168, 169.
 Kassian Salmilainen 179.
 Kasvini 28.
 Kaukamoinen 56.
 Kerkkonen, M., 76.
 Kirilko 191.
 Kirill 175.
 Kirill Ihmeidentekijä 131, 132, 161.
 Kirill Uusjärveläinen 120.
 Kivikoski, E. 29, 34.
 Kjurjak 47.
 Klemens 97.
 Kljutševskij, V. 117.
 Komonen, A. 186, 187.
 Konstantin 59.
 Konstantinos Porfyrogennetos 19.
 Kopanen, A. I. 49, 50.
 Kornili 127, 128.
 Kostjantin (Ivanovitš) 155, 156.
 Kostjantin Dimitrievitš 159.
 Kristiern 172.
 Kuisma 190.
 Kumlien, K. 95.
 Kuroltsi 39, 175.
 Kutsi 43.
 Kuujo, E. 30, 190, 191.
 Kuusi, M. 54—56.
 Köndös 61.

Lazarij 161.
 Leontij 126.
 Lugven (Lugven—Semeon) 154—157,
 159, 168, 170.
 Luka 27, 148.

Lutška 190.
 Luukko, A. 152.
 Lyderev 100.
 Lönnrot, Elias 53.

Makarij (metrop. 1500-luv.) 58, 59, 116,
 119, 123, 124, 200.
 Makarij (metrop. 1800-luv.) 117, 118.
 Maksim Onaninitš 152.
 Marfa 175.
 Maria 71, 96.
 Martirij 115.
 Masudi 42.
 Mathei 199.
 Maunu Eerikinpoika 140, 141, 144—149.
 Maunu Ladonlukko 92, 93, 95.
 Messenius, Johannes 48.
 Mikael (Jaroslavitš) 98—100.
 Mikael (metrop.) 45.
 Mikael (pajari) 158.
 Mikkola, J. J. 26, 27, 38, 66, 95, 175.
 Mindaug 85, 141.
 Misail (Paleostrovin munkki) 128.
 Misail (Valamon munkki) 115.
 Mithra 59.
 Moiseeva, G. N. 119, 123.
 Mony 43.

Narimont 142, 143, 154, 155.
 Neovius, Ad. 113.
 Nestor 45.
 Nifont 51.
 Nikodim 179.
 Nil Sorskij 119, 121.
 Nirvi, R. E. 25.
 Nissilä, V. 30.
 Nousia Venäläinen 166, 176.

Odda (Oddr) 38.
 Okulko 189.
 Olavi Pyhä 38.
 Oleg 28, 42, 51.
 Oleško 188.
 Olga 43, 51, 59, 113.
 Olgerd 144, 149.
 Orina 190.
 Ottar 36—38, 40.

Overkeiko 191.
Ozeretskivskij, N. 139, 146, 165.

Paavali 157.
Pakomios 122.
Palka 188.
Patrikij 154, 156.
Pelagia 191.
Pelgusij (Pelkonen; Filip) 80, 81.
Pellonpeikko 60.
Perfurija 115.
Perun 58.
Peter 169.
Pietari (ap.) 60.
Pietari Suuri 128.
Pirinen, K. 76.
Plano Carpini, Joh. 82, 85.
Platon (metrop.) 113.
Posse, Knut 173.
Prokopij Ustjugilainen 128, 129.
Ravdonikas (Raudonikas), V. I. 27, 32, 34.
Rodulf 69.
Rokulski 39, 175.
Rongoteus 60, 61.
Ronimus, J. V. 182, 185.
Rosén, R. 53, 94, 95.
Ross, A. S. C. 38, 40.
Rumjantsev 114, 131.
Rurik 22, 23, 27, 28, 94.

Saarela, A. K. 191.
Sadko 56.
Sakarias Reetori 20.
Šaskolskij, I. P. 26, 27, 69, 123.
Savitš, A. 176.
Savka 194.
Savva 188.
Savvati 176, 178.
Saxo 38.
Selifont Tverdislav 175.
Seliverstik 191.
Semen 93.
Semeon (arkkip.) 159, 165, 180.
Semeon Olgerdovitš ks. Lugven.
Seredonin, S. M. 33.
Sergei Radonešilainen 111.
Sergei (Solovetskin munkki) 175.

Sergei ja Herman Valamolaiset 113, 114, 119—127, 130—135, 137, 138.
Sergij (arkkim.) 185, 186, 188—190.
Sigge Lake 97.
Sineus 27.
Sinko 43.
Sjögren, A. J. 26.
Šljapkin, I. 114.
Sokolov, M. I. 117.
Sosima 178.
Sotka 56.
Sotko Sytinitš 72.
Speranskij, M. N. 115.
Stefan (igum.) 60.
Stefan Permalainen 129, 162.
Stefanos 60.
Stender-Petersen, Ad. 21.
Strandberg, R. 52.
Štšekatov, A. 146.
Sture, Sten 173.
Sulakadzev, A. I. 114, 115, 134, 147.
Suolahti, J. 19.
Svjatoslav (Igorevitš) 44.
Svjatoslav (Jaroslavitš) 89.
Svjatoslav (Rostislavitš) 27, 64, 66.
Svarog 56, 58.
Sämpsoi 61.

Tallgren, A. M. 40.
Tarasi 199.
Tatjana 188.
Tehvana 60.
Tetjakov 90.
Thaddeus 194.
Theodorit 58, 200, 201.
Theodoros 60.
Theofanes 60.
Theofanes Antiokialainen 60.
Tiera 60.
Tirolaiset 175.
Torer Hund 38.
Tott, Eerik Akselinp. 172.
Trifon Petsamolainen 179.
Trunda 93.
Truvor 27.
Tšudin Miikkula 49.
Tuky 50.
Tunkelo E. A. 30.

Tuomas-piispa 79, 80.
Tyrgils Knuutinpoika 96.

Urbanus 61.

Valdemar 91.
Valittu 39, 65, 142.
Valittu, Ivan Fedorovitš 153.
Valtolaiset 175.
Varfolomij 60.
Varlaam (Hutynilainen) 129.
Varlaam (igum.) 200.
Varlaam (metrop.) 133.
Vasili I Dimitrievitš 158, 159.
Vasili II Vasilevitš 169.
Vasili III Ivanovitš 171, 193.
Vasili Borisovitš 152.
Vasili (Jaroslavitš) 89.
Vasili Matvejevitš 174.
Vasili (pappi) 191.
Vasili Šuiski 170.
Vernadsky, G. 20, 21.
Viimolaiset 175.

Vilhelm Modenalainen 77.
Vilhelm Sabinalainen 80.
Vilkuna, K. 40, 68, 70, 94, 151.
Virankannos 60.
Virok-Theofanes 60.
Vitovt 155, 157.
Vjazemskij, P. 146.
Vladimir I 28, 29, 44, 45, 48, 49, 116, 117.
Vladimir Monomah 47, 116—118.
Voišelg 88.
Volos 58, 116—118.
Vostokov, A. 114.
Vseslav 24.
Vsevolod (Matislavitš) 47, 116.
Vuorela T. 23.
Väinämöinen 56.

Yrjö 56.

Ziegler, Jacob 48.

Ägräs 59.

II MAANTIETEELLINEN HAKEMISTO

(Ks. myös kartat 2—7)

Aasia 80, 85, 200.
Adrianmeri 17.
Afrikka 77, 200.
Alakarjala 171.
Aldeigjuborg 39.
Aluborg 39.
Andoma 180.
Arkangel 13, 64, 65, 108, 112, 158, 161, 162.
Asovanmeri 20.
Athos-vuori 46, 88, 161—163.
Aunuksen Karjala 161, 162, 178.
Aunus 14, 29, 31—33, 51, 53, 57, 63, 64, 78, 90, 100, 108, 112, 128, 136, 160, 176, 178—181, 191.
Aurajoki 94, 146, 147.
Balaklava 46.
Baltia 17, 18, 23, 29, 31, 32, 55, 59, 61, 73, 75, 77—81, 84, 85, 87—89, 97, 105, 106, 127, 141, 144, 149, 154, 156, 158, 159.
Beloozero 21, 22, 24, 27, 28, 32, 33, 49, 51, 63, 64, 110, 130, 131, 134, 135, 137, 148.
Berezovoi 198.
Bergen 146, 147.
Berkö 94.
Bežitš 33, 64, 89.
Birka 57, 58.
Bjarmia (Bjarmaland) 35, 38—40, 51.
Blomfjorden 148.
Borku 39.
Borok 186.
Bremen 57.
Bulgaria 16, 17, 42, 45, 75.
Bulnejevo 189.
Bysantti 15—21, 28, 41—46, 48, 51, 52, 56, 59, 70, 71, 75—77, 82, 88, 104, 161—164, 167, 196, 200, 202.

Bömelfjord 146, 148.

Dnepr 19, 42, 104, 141.

Don 19, 46.

Egypti 88.

Elbe 17.

Englanti 36.

Etelä-Savo 102.

Etelä-Venäjä 19—21, 77, 107, 157.

Etu-Karjala 190.

Eurooppa 12, 15, 41, 67.

Feofilova 198.

Firenze—Ferrara 167.

Gale 162.

Galitsia 148.

Galitsia 17, 75, 77, 82, 117.

Gardariki 21.

Gleden 36.

Golino 87.

Gorodetskij 64, 156.

Gotlanti 18, 35, 52, 70, 72, 78, 79, 85,
93, 104.

Grodno 108.

Haalogaland 38, 84.

Haapalahti 186.

Hakoinen 82.

Hammassahti 192, 193.

Hampuri 57.

Hanikovo 198.

Harpola 198.

Haukivesi 101.

Heimokale 198.

Heinola 31, 72.

Helmelä 186.

Helsinki 199.

Helylä 34.

Hernemäki 34.

Hetšinima 159.

Hiitola 71, 152, 186, 188, 190, 198.

Hirokkala 193.

Holmogor 30, 36, 37, 39.

Hotkola 193.

Hovinsaari 71.

Häme 18, 26, 27, 29, 31, 34, 66—70, 73,
75—80, 82—85, 91, 95, 98, 99.

Hämeenlahti 190.

Ii 171.

Iijoki 68, 151.

Iljinski 64.

Ilomantsi 53, 154, 160, 167, 181, 184,
186, 190, 192, 193.

Impilahti 53, 191, 193.

Inkerenjoki 80.

Inkeri (Inkerinmaa) 25—27, 29, 33, 50,
52, 54, 55, 57—59, 61, 81, 85, 92, 93,
95, 104, 105, 156, 157, 159, 168, 170,
180, 181.

Intia 41.

Isadeh 78.

Italia 17, 41, 200.

Itil 43.

Itä-Baltia 18.

Itä-Eurooppa 59.

Itä-Häme 72, 79, 82.

Itä-Kannas 54, 189.

Itä-Karjala 14, 40, 63, 64, 67, 112, 128,
161, 174.

Itämaa 149, 150.

Itämeri 31, 79, 85, 155.

Itä-Preussi 17.

Itä-Rooma 16.

Itävalta 80.

Itä-Venäjä 38.

Itä-Viro 24, 92.

Ivan 64.

Ivaškovo 198.

Izborsk 22, 27, 81.

Jaakkima 190.

Jaama 27, 170, 180.

Jakovin lahti 158.

Jam 27.

Janankylä 191.

Jaroslav 28, 49, 108.

Jem 27, 65.

Jemtse 27, 65, 148, 158.

Jezske 33, 64.

Jug 32, 36, 39, 63, 138.

Jugra 40, 55, 169.

Juskola 64.

Jänisjoki 193.
 Järvenpää 186.
 Jäämeri 76, 84, 88.
 Jääski 33, 101, 106, 140, 143, 154.

 Kaakamanjoki 151.
 Kainuu 104, 172.
 Kajaanin maa 151.
 Kajaanin meri 150.
 Kalmavuori 38.
 Kaltimo 192.
 Kalužska 108.
 Kantalahti 36, 38.
 Kapalahti 186.
 Kaprio 81, 84, 90, 97, 142, 154, 156,
 170, 180.
 Kargopol 178, 179.
 Karjala passim.
 Karjalan kannas 26, 102, 103, 143, 154.
 Karsela 198.
 Kaspiameri 28, 43, 85.
 Katškovka 37.
 Kauko-Karjala 14, 27, 29, 35, 36, 39, 51,
 63—65, 135, 148, 161, 174, 176, 179.
 Kaukola 34, 52, 71, 186, 188.
 Kegrelä 59, 64.
 Keg-saari 37.
 Kekomäki 71.
 Kelja 188, 189, 193.
 Kelliö 189.
 Keltto 143, 181, 198.
 Kemi (Suomen) 150, 171.
 Kemi (Vepsän) 64.
 Kemi (Vienan) 36, 39, 68, 171, 175.
 Kemijoki 67, 68, 70, 149, 151.
 Kenoozero 64.
 Kerson 108.
 Kervola 198.
 Kiev 17, 20, 28, 35, 41—44, 46—48, 50,
 51, 59, 80, 104, 107, 108, 110, 114,
 121, 151.
 Kiihtelys 193.
 Kiina 41.
 Kiisi 158, 180.
 Kilpolanmäki 71.
 Kilposaari 175.
 Kimpola 193.
 Kirjaškoi 30.

Kirkot:

Beloozero:
 Basileioksen 49.

 Ilomantsi:
 Eliaan 192.
 Impilahden kapp. 191.
 Kemin 140, 149, 150.

 Kiev:
 Desjatinnaja 44.
 Eliaan 43.
 Irenen 42.
 Nikolain 42.
 Sofian 44.
 Kiteen kapp. 191.
 Konstantinopoli:
 Mamaksen 42.

 Kurkijoki:
 Neitsyt Marian syntymän 190.
 Kylänlahden 190.

 Käkisalmi:
 Vapahtajan 106, 185.
 Lahnavalkaman kapp. 188.
 Liipuan kapp. 189.
 Maaselän kapp. 189.
 Mekrin kapp.
 Möntsölän kapp.

 Novgorod:
 Sofian 46, 112, 131.
 Ylösnousemuksen 97.
 Otsoisten kapp. 191.
 Petäjäveden kapp. 188.

 Pihkova:
 Kolminaisuuden 43.

 Rautu:
 Basileioksen 189.

 Räisälä:
 Ylösnousemuksen 187, 188.

 Sakkola:
 Mikaelin 188, 189.

 Salmi:
 Ylösnousemuksen 191.
 Salon (Saloisten) 140, 149, 150.
 Sorolan kapp. 190.

- Sortavala:
- Nikolaos Suuren 191.
 - Suistamon kapp. 191.
 - Suojärven kapp. 191.
- Staraja Ladoga:
- Georgin 51, 110, 136.
 - Klemensin 51.
- Staraja Russa:
- Kristuksen Kirkastumisen 115.
 - Suvannon Keljan kapp. 188, 189.
 - Suvannon Taipaleen kapp. 188, 189.
 - Särkisaloon kapp. 188.
- Tihvinä:
- Jumalansynnyttäjän 112, 161.
 - Turun Tuomiokirkko 100.
- Viena:
- Nikolain 175.
 - Vilokkalan kapp. 188, 189.
- Kiropata 192.
- Kitee 191.
- Kivikota 186.
- Kjar 158.
- Kljazma 28.
- Kobylytsa ks. Tamma-Karjala.
- Koillis-Venäjä 117.
- Koitoselkä 193.
- Koivisto 52, 86, 94, 95.
- Kojdokur'ja 37.
- Koloperem 40.
- Konetsnyj 158.
- Konjkamen 163.
- Konstantinopoli 18, 42, 46, 75, 88, 117, 161, 167.
- Korelskij 158.
- Korkola 192.
- Koroinen 68, 94.
- Korpielkä (Inkerin) 180, 198.
- Korpielkä (Karjalan) 53.
- Koškin 156.
- Kostino 198.
- Kostroma 108.
- Kosutjärvi 192.
- Kotlas 162.
- Kouta 194.
- Koverila 71.
- Kovero 186, 192, 193.
- Kovža 64.
- Kreikka 161, 164.
- Krim 41, 46, 85.
- Kroatia 17.
- Kubensk 28.
- Kuhkas 193.
- Kuivaisi 181, 192, 193, 198.
- Kuntšukur'ja 37.
- Kuolla 36—40, 58, 146, 147, 160.
- Kuopio 164.
- Kur'ja 37.
- Kurkijoki 30, 34, 35, 74, 103, 106, 137, 138, 154, 155, 160, 165, 166, 183, 184, 186, 190, 192, 193, 198.
- Kur'-saari 37.
- Kurtseva 37.
- Kuusamo 39.
- Kuusisaari 175.
- Kuusisto 146.
- Kvenlanti 39.
- Kylänlahti 137, 138, 155, 160, 190.
- Kymijoki 31, 73, 91.
- »Kymmenen virran maa» 149, 151.
- Kyrjalaland 30.
- Käkisalmen Karjala 14, 30, 34, 52, 58, 62, 94, 102, 140, 148, 154, 156, 174, 175, 180, 191, 195, 196, 202.
- Käkisalmi (Korela) 12, 30, 35, 71, 72, 76, 94, 97, 99—102, 104, 106, 108, 131, 132, 140—143, 145, 154—157, 160, 165, 168, 171, 173—175, 181, 184—190, 192, 193, 198.
- Kööpenhamina 172.
- Laatokan Karjala 25, 32—36, 40, 55, 56, 61, 63, 66, 68, 72, 95, 107, 110, 112, 130, 160—163, 175, 179, 196, 202.
- Laatokka 14, 21, 24—29, 31—36, 42, 51, 55, 56, 58, 62—64, 66—68, 70, 71, 78, 90—93, 95, 98, 100, 103, 104, 110, 112, 114, 117, 127, 129, 131, 137—139, 146, 147, 154, 156—158, 161—164, 168, 180, 181, 185, 186, 191, 192, 194, 198, 203.
- Ladoga, ks. Staraja Ladoga.
- Lahnavalkama 188, 189.
- Lapinlahti 71.

Lappekunda 92.
 Lappi 40, 52, 55, 58, 67, 83, 141, 169,
 171, 200.
 Lappia 92.
 Lapteva 198.
 Latinalainen keisarikunta 75.
 Leningrad 113.
 Lieksa 176, 192.
 Liettua 17, 85, 89, 141, 142, 149, 154—
 158, 167—170, 172.
 Liipua 189, 198.
 Liivinmaa 75, 141.
 Lilino 198.
 Liminka 171.
 Linköping 78, 92, 153.
 Liperi 183.
 Ljublin 108.
 Lokakylä 193.
 Lopotti 34, 190.
 Lounais-Karjala 58.
 Lounais-Suomi 53—55, 69, 70, 75.
 Luga 144.
 Lumijoki 147.

Luostarit:

Arkangelin:

Mihailo-Arhangelskij 158, 159,
 161, 176.
 Bergenin (Olavin?) 148.
 Elisejevan 179, 180.
 Gledenin 110.
 Gostinopolskin 111.
 Hutynin 128, 129, 176.
 Jaaman 180.
 Jaasjärven 179.
 Kantalahden 179.
 Kaprion 180.
 Kargopolin 161.
 Kenyjoen 179.
 Kevrolen 162.
 Kidekšan (Nerlin) 110.

Kiev:

Irenen 47.
 Petšerin Lavra 46, 60.
 Yrjön 47.

Kirillo-Belozerskin 131, 161, 176, 178.

Klimetskin Njatin 179.

Konevitsan 112, 131, 134, 138, 160,
 162—164, 166, 176, 179, 181, 187,
 189—191, 196—200.

Konstantinopoli:

Studios 46, 163.

Kubenskin 110.

Käkisalmi:

Johannes Kastajan 186, 187, 190,
 192.

Nikolain 186, 187, 189, 190.

Ylösousemuksen 184, 185, 187.

Yrjön 186, 187.

Moskova:

Simonovin 131.

Muroman (Itä-Karjalassa) 128, 161,
 166, 176.

Muroman (Muromassa) 47, 107.

Nikolaevskij Korelskijn 158, 161,
 175.

Novgorod:

Antonij Dymskijn 111, 133.

Antonij Rimljaninin 136.

Derevjanitskijn 112, 200.

Jurjevin 47, 48, 127, 136, 176.

Lisitskij goran 163.

Perunin 48.

Varvarinskijn 136.

Vjašitskij 176.

Voskresenskijn 136.

Zverinin 136.

Novotoržekin 47.

Ondrusovan 179.

Orusjärven 191.

Oševenskin 178.

Paleostrovin 127, 128, 166, 176.

Petsamon 179.

Petšoran 176.

Pihkova:

Vapahtajan 110.

Polnajoen 146.

Rostov:

Bogojavlenskijn 110, 113, 117, 118,
 136.

Gregorioksen 162.

- Pietarin 119.
 Vapahtajan 119.
 Šenkursk:
 Bogoslovskijn 176.
 Silasaaren 180.
 Solovetskin 129, 175—179.
 Staraja Ladoga:
 Georgin 110.
 Klemensin 185.
 Suidyn 180.
 Syvärin 179.
 Tihvinän 112, 161.
 Troitse—Sergievon Lavra 111.
 Tšelmogorin 128, 161, 176.
 Tšuhtšenemin 176.
 Turku:
 Olavin 146.
 Ustjug:
 Johannes Kastajan 110.
 Mikaelin 110.
 Ustšehonskin 110, 129—131, 134—136, 138.
 Vagajoen 179.
 Vainilan 191.
 Valamon 14, 56, 74, 107, 110—138, 145—148, 160—164, 166, 176, 179, 181, 185, 187—198, 200.
 Viena:
 Syrinskaja skiitta 162.
 Uljanovskij Spaskij 162.
 Vologda:
 Troitskij—Kaisarovan 110, 136.
 Volokolamsk:
 Josifovin 121.
 Luskoe 154.
 Lähi-Itä 15, 77.
 Länsi-Eurooppa 41.
 Länsi-Karjala 86, 93—95, 105, 174.
 Länsipohja 68, 150, 151.
 Länsi-Rooma 15.
 Länsi-Suomi 17, 18, 34, 53, 54, 58, 59, 67, 84, 105, 173, 174, 202, 203.
 Länsi-Venäjä 75, 141, 158, 170.
 Lyypekki 78, 85, 88, 97, 99.
 Lyngholm 146.
 Lyon 167.
 Lödöse 143.
 Maankruunu 97, 99.
 Maaselkä 189, 198.
 Makarino 198.
 Malangin vuono 83.
 Mantere 179.
 Mantsinsaari 191.
 Matkozero 64, 176.
 Mekri 189.
 Mekrijärvi 192.
 Merja 25, 26.
 Metsälappi 171, 175.
 Metsäpirtti 188.
 Miinala 34, 191.
 Mikkeli 31, 71, 72.
 Minsk 108, 141.
 Mogilev 108.
 Moldavia 17.
 Mologa 28, 32.
 Moskova 108, 110—113, 119—121, 131, 142, 144, 148, 149, 151, 154, 159, 161, 162, 166—173, 175, 181, 190, 199.
 Msta 28.
 Muroma 26.
 Mustajoki 198.
 Mustameri 85, 144, 149.
 Mäkiselkä 193.
 Mäntyharju 67.
 Määri 16, 17.
 Möntsölä 191.
 Narva 84, 156.
 Narvajoki 24, 97.
 Nastola 31, 72.
 Navolok 198.
 Nenoksa 158, 169.
 Neuvostoliitto 13, 20—22, 68.
 Neva 25, 51, 66, 69, 70, 78, 80—82, 85, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 129, 142, 143, 145, 155, 156, 158, 168, 180.
 Norja 17, 18, 37, 38, 40, 83, 87, 103, 141, 145—147, 156, 157, 159, 168, 169.
 Novaja Ladoga 180.
 Novgorod passim.
 Novgorodin Karjala 14, 25, 144, 150, 175, 176, 181, 202.
 Novotoržek 70.

Ob 26, 56.
 Ohtajoki 97.
 Ojatti 24, 28, 32, 51, 64, 179, 180.
 Oka 24, 32, 110.
 Olavinlinna 173.
 Olhava 22, 24, 28, 32, 33, 42, 49, 51,
 55, 56, 58, 62, 66, 105, 110, 116, 138.
 Ondreikovo 198.
 Ondrejanovin ranta 158.
 Onega 27, 28, 39, 51, 64, 65, 66, 162.
 Orinsaari 186.
 Orivesi 167, 176.
 Orlets 27, 148.
 Orlov 108.
 Ostretšina 180.
 Otsoinen 191, 193.
 Oulu 150, 152, 153.
 Oulujoki 152, 172.
 Oulujärvi 141.
 Oulunsalo 158.

 Paaso 72.
 Paasovuori 72.
 Padrokur'ja 37.
 Palein saari 127, 128.
 Palestiina 75, 76, 82, 88.
 Palkeala 186.
 Palojärvi 193.
 Pannonia 17.
 Papinranta 191.
 Parrolda 193.
 Pašijoki 28, 32, 64.
 Patja 72.
 Pattijoki 68, 101, 150.
 Peipusjärvi 21, 75, 81, 82.
 Pentsovo 186.
 Perejaslav 47, 100, 108.
 Perem 40.
 Perma 55, 162.
 Persia 41, 85.
 Perämaa 40.
 Petkola 71.
 Petrozavodsk 179.
 Petšora 40, 176.
 Petäjärvi 188.
 Pielavesi 101.
 Pielisensalo 192.
 Pielisjoki 176.

 Pielisjärvi 141, 154, 166, 176.
 Pietari 108, 114.
 Pihkova 43, 59, 78, 81, 83, 84, 86, 87,
 89, 101, 108, 110, 112, 127, 128, 149,
 153, 159, 160, 163, 164, 181, 200.
 Pinega 39, 59, 162.
 Pineze 64.
 Pingisma 37.
 Podolia 157.
 Pohja 151.
 Pohjanlahti 52, 55, 91, 101, 104, 141,
 149, 150, 154, 158, 159.
 Pohjanmaa 55, 91, 102, 141, 150, 153,
 171, 173.
 Pohjois-Aunus 59.
 Pohjois-Karjala 104, 106, 141, 143, 154,
 158, 175, 181, 183, 191.
 Pohjoismaat 100, 160.
 Pohjois-Pohjanmaa 55, 67, 76, 83, 91,
 92, 102, 140, 148—153, 156, 167, 172,
 173.
 Pohjois-Suomi 39, 91, 103.
 Pohjois-Venäjä 18, 21—23, 26—28, 32,
 35, 42, 46, 48, 51, 59, 62, 72, 106, 107,
 109, 112, 142, 147, 151, 161, 175.
 Polna 145—147.
 Polotsk 24, 29.
 Pongome 175.
 Porhova 153, 156.
 Poroska 193.
 Poventsä 176.
 Pudoza 161, 180.
 Puikola 193.
 Puola 17, 18, 80, 85, 88, 154, 157, 172.
 Puola—Liettua 75, 149, 158, 159, 168,
 170.
 Purnoselkä 198.
 Puustinkylä 184.
 Pyhäjoki 68, 101, 149.
 Pyhäjärvi 188, 189, 193.
 Pyhä maa 75, 77.
 Pyhä saksalais-roomalainen keisari-
 kunta 17.
 Pyhäselkä 176.
 Pähkinälinna 72, 101, 142, 145, 154—
 157, 168, 169, 180, 190, 198.
 Pähkinäsaari 14, 53, 54, 60, 101, 102,

- 137, 138, 140, 141, 143, 149, 150, 154,
 168, 173.
 Päijänne 67.
 Pääjoki 186.

 Raja-Karjala 53, 54, 60.
 Rakule 39, 64.
 Ranska 85.
 Rautu 39, 74, 106, 160, 165, 184, 186,
 189, 190, 192, 193, 198.
 Repola 166.
 Retusaari 86.
 Riekkala (Kurkijoen) 190.
 Riekkala (Sortavalan) 191.
 Riika 78, 82, 85, 88.
 Rjazan 100, 108, 114.
 Roikola 193.
 Rooma 15—17, 22, 44, 75—77, 82, 85,
 88, 106, 114.
 Roslagen 19.
 Rostov 24, 28, 42, 49, 59, 70, 116—118,
 136, 161, 162.
 Rostov—Suzdal 39.
 Ruija 52, 55, 76, 83.
 Ruotsi 12, 17—19, 31, 58, 66—70, 73,
 75—77, 79, 80, 82, 84, 85, 91—93,
 95—100, 102, 106, 137, 140, 141, 143
 —146, 149—154, 156, 158, 167, 168,
 171—174, 178, 185, 189, 202.
 Ruotsin Karjala 140, 143, 144.
 Räisälä 34, 39, 52, 71, 72, 74, 187, 188.

 Saarenmaa 30, 81.
 Saari 193, 198.
 Saimaa 67, 101.
 Sajanpää 186.
 Sakkola 34, 71, 72, 74, 103, 106, 160,
 165, 184, 188—190, 192, 193, 198.
 Saksa 18, 57, 70, 97, 104.
 Salmi 34, 53, 160, 164, 179, 184, 191—
 193.
 Salo (Saloinen) 150.
 Salski 180.
 Santalahti 198.
 Satakunta 151.
 Savilahti 91, 101, 106, 140.
 Savo 76, 91, 95, 101, 171—173.
 Savonlinna 101, 172.
 Sedletskej 108.

 Šeksna 28, 32, 36, 129.
 Selivanovo 192.
 Šelon 91, 144.
 Semidesjatskaja Korela 151.
 Šenkursk 174, 176, 179.
 Serbia 17.
 Sigtuna 68—70.
 Sihtuna 70.
 Sija 37.
 Simo 150.
 Simpeleenjärvi 190.
 Siperia 37.
 Sipilänmäki 71.
 Sisä-Suomi 52, 54, 55, 63, 72, 104, 141.
 Sisä-Venäjä 32, 77, 96, 112.
 Sjasi 180.
 Skandinavia 19, 20, 22, 30, 38, 40, 93,
 94, 97.
 Skara 92.
 Skotškova 192.
 Slavno 154.
 Smolensk 28, 108, 156, 158.
 Soanlahti 191.
 Sokolovo 184, 185.
 Sorokka 175.
 Sorola 190.
 Sortavala 34, 72, 74, 103, 106, 160, 164,
 171, 183, 184, 191—193.
 Spasski-saari 106, 185.
 Spirkovo 39.
 Staraja Ladoga 22, 25, 34, 35, 51—53,
 62, 66, 67, 70, 72, 78, 81, 83, 90, 95,
 99, 100, 110, 129, 133, 136—138, 142,
 143, 145, 154, 156, 164, 169, 180, 181,
 185—187, 199.
 Staraja Russa 100, 115, 154, 156, 169,
 199.
 Strängnäs 153.
 Suhona 28, 32, 36, 63, 64, 138.
 Suistamo 53, 191.
 Suma 178, 180.
 Sumbujevo 186, 192.
 Šungu 128, 180.
 Suoju 175, 180.
 Suojärvi 53, 191.
 Suomen Karjala 51.
 Suomenlahti 18, 26, 51, 67, 70, 75, 81,
 84, 86, 92, 93, 98, 155, 157, 158, 160.

- Suomi passim.
 Sud 28.
 Suonijoki 175.
 Suotniemi 71, 72.
 Suvannon Taipale 185, 188, 189, 193.
 Suvanto 188, 189.
 Suzdal 28, 47, 63, 67, 70, 80, 107, 110, 164.
 Syväri 32, 63, 64, 166.
 Syyria 75.
 Säppää 187, 198.
 Särkisalo 188.
- Taipalen taka ks. Zavolotše.
 Taka-Karjala 105, 154, 190.
 Tallinna 149, 150, 155.
 Tamma-Karjala 143, 198.
 Tannenberg 157.
 Tanska 18, 75, 76, 97, 158, 172, 173.
 Tanska—Ruotsi 158.
 Tartto 47, 75, 88.
 Tataria 85.
 Terehov 198.
 Tereškin 193.
 Termova 198.
 Tervinitša 64.
 Tervola 193.
 Thigö 39.
 Tihvinä 110, 112, 164.
 Tiuri 71, 71, 91, 156, 157, 186, 187.
 Tiurinsaari 94.
 Tivrola 152.
 Tohmajärvi 191, 192.
 Toivotava 37.
 Tojnokur'ja 37.
 Tolvui 178, 180.
 Tormovo 186.
 Tornio 147, 150.
 Tornionjoki 67.
 Toržok 156.
 Tovra 37.
 Tromssa 83.
 Tšelmohta 37.
 Tšelmoza 64, 175, 180.
 Tšerjuga 178.
 Tšernigov 47, 108.
 Tšiglonim 159.
 Tšudin 65.
- Tšuhloma 117.
 Tulola 193.
 Turja 38.
 Turkankylä 172.
 Turku 70, 146, 147, 150, 151.
 Turov 141.
 Tver 28, 33, 100, 101, 108, 110, 149, 161.
 Tyrjä 190.
 Täyssinä 54, 132, 173, 197.
- Uht'-saari 37, 39.
 Uhtua 39.
 Uikujoki 36, 64, 166, 175, 176.
 Ujma 37.
 Umba 37.
 Union-Ruotsi 167.
 Unkari 17, 77, 80.
 Upsala 85, 92, 151, 152.
 Ural 23.
 Ustjug 13, 36, 39, 110, 128, 148, 173, 178.
 Ustvym 162.
 Uuksunjoki 191.
 Uukuniemi 186, 191.
 Uusimaa 83, 84, 95.
- Vaga 32, 36, 64, 174, 176.
 Vainila 198.
 Valdai 105.
 Valdita 39, 65.
 Valkeameri 14.
 Valkolahti 193.
 Varangi 76.
 Varsinais-Suomi 18, 29, 67, 91, 99, 147.
 Varsuga 37, 158, 159, 166.
 Vatja 24, 25, 33, 50, 52, 55, 81, 85, 92, 104, 105, 124.
 Vatjan viidennes 25, 185.
 Vavdita 39, 65.
 Vel' 175.
 Venäjä passim.
 Vepsä 14, 24, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 49, 127, 160, 181.
 Ves-kylät 33.
 Vesteräs 96.
 Viena 14, 26, 27, 30, 32, 33, 35, 37, 39, 51, 52, 55, 59, 66, 103, 110, 127, 148, 153, 157, 160, 164, 166, 169, 170, 173—176, 178, 194.

- Vienajoki 14, 23, 24, 26—28, 36—39,
 51, 63, 64, 66, 68, 112, 128, 148, 158,
 159, 161, 162, 166, 169, 176, 178.
 Vienan Karjala 14, 29, 36, 40, 51, 54,
 55, 59, 60, 102, 158, 175, 176, 178—
 181, 192.
 Vienanlahti 36, 83, 103, 159.
 Vienanmeri 36, 37, 39, 40, 55, 66, 146,
 166.
 Viipuri 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 140,
 141—143, 155—158, 160, 171, 173.
 Viipurin Karjala 92, 93, 203.
 Viipurinlahti 58, 60—62, 94—96, 102.
 Viljakino 198.
 Vilokkala 188, 189, 193.
 Viro 23—25, 27, 55, 75, 79, 104, 105,
 141.
 Visulahti 71, 72.
 Vitebsk 108, 141.
 Vladimir 33, 59, 70, 108, 110, 148.
 Vlodykino 198.
 Vytegra 36, 64, 180.
 Volga 19, 21, 24, 26, 28, 32, 33, 36,
 39, 43, 49, 51, 55, 70, 102, 104, 107,
 110, 116, 148, 178.
 Vologda 33, 36, 65, 89, 108, 112, 148
 Volok 89.
 Volokolamsk 156.
 Volosata 161.
 Volyn 17, 75, 108.
 Voronai 67.
 Vuoksi 51, 67, 91, 94, 98, 99, 101, 156,
 186, 187.
 Vybor 94.
 Vyšegorod 156.
 Vytegra 36, 64, 180.
 Vytšegda 162.
 Välimeri 17, 75.
 Zavolotše 32, 40, 63, 157, 158, 159, 169,
 170.
 Zmeni 64.
 Äyräpää 101, 106, 140.
 Ääninen (Äänisjärvi) 14, 24, 26—28,
 32, 36, 51, 64, 66, 127, 128, 143, 161,
 166, 167, 175, 176, 179.
 Äänisen kannas 33.
 Äänisen viidennes 180, 191.
 Äänisniemi 178.

ZUSAMMENFASSUNG

Karelien im östlichen Kulturkreis. Die Beziehungen von Byzanz und Russland zu Karelien im Mittelalter.

Die finnischen Weststämme, die Finnen und die Tavastländer, hatten im Mittelalter in der Beziehung zur römisch-katholischen Kirche und zu Schweden Wurzel gefasst, aber der Hauptteil des östlichsten Stammes, der Karelrier, schloss sich allmählich der orthodoxen Kirche des Ostens und dem Novgoroder Staat an. Dies war das Ergebnis einer langdauernden und wechselvollen Entwicklung, die Finnland im Mittelalter in zwei Hälften teilte, in einen westlichen und einen östlichen Kulturkreis.

Mehrere finnische Stämme beteiligten sich an der »Gründung« des russischen Staates im 9. Jahrhundert. Als die Waräger die Führung über die slavische und finnische Bevölkerung in Nordrussland erhielten, werden bei den gemeinsamen Unternehmungen des neuen Staats u.a. die »Tschuden, die Wepsen, der Merja- und der Muroma-stamm« erwähnt. Die Tschuden wohnten ausser in Estland auch in dem Gebiet zwischen den Flüssen Wolchow und Swir auf der Südostseite des Ladoga-Sees sowie in »Zavolotše« in Nordrussland.

Der Stamm der Karelrier setzte sich am Südwest- und Nordufer des Ladoga-Sees aus Bevölkerungsteilen verschiedener Herkunft zusammen. Um den See herum dürfte schon vor der Merowingerzeit eine dünne finnischstämmige Besiedlung vorhanden gewesen sein, nachdem westfinnische Jäger dorthin zu kommen begonnen hatten. In der Wikingerzeit wurde die Wanderbewegung der Tschuden nach Karelien auf der Südostseite des Ladoga-Sees stärker und in der Kreuzzugszeit verschmolzen sie mit den westlichen Bevölkerungsteilen, wobei sie dann den Stamm der Karelrier bildeten, dessen Eisenzeitkultur die reichste in ganz Finnland war.

In der Kreuzzugszeit siedelten sich die Karelrier im Inneren Finnlands und in den Ostteilen von Häme (Tavastland) an, sie drangen bis zur Küste des Bottnischen Meerbusens vor, wobei sie sich als Jäger betätigten und die Einwohner des Gebiets mit Steuern belegten; im 13. Jahrhundert erstreckte sich ihre Expansion bis in die Provinz Finnmarken zur Küste des Nördlichen Eismeers hin. Zur gleichen Zeit waren die Karelrier bis an die Ufer der Severnaja Dvina vorgedrungen, wo sie einen Teil der Pelzhändlerbevölkerung des berühmten Bjarmaland (Biarmia) bildeten.

Das Kernzentrum Kareliens war die Umgebung von Käkisalmi (Kexholm); zusammen mit den sich herausbildenden wirtschaftlichen und politischen

Beziehungen geriet dieses Gebiet auch kulturell unter östlichen Einfluss. Das christliche Kulturerbe von Byzanz drang dorthin durch Vermittlung der Städte Kiev, Novgorod und Staraja Ladoga vom 12. Jahrhundert an allmählich vor und verstärkte sich im 13. Jahrhundert, als Karelrien dem Novgoroder Staat angeschlossen wurde.

Die ersten chronikalischen Angaben über die Karelrier stammen aus dem Jahr 1143, als sie einen Feldzug nach Häme (Tavastland) unternahmen. Im 12. Jahrhundert beteiligten sich die Karelrier an den inneren Kämpfen Novgorods wie auch an den Feldzügen gegen Häme und Schweden, wobei sie die schwedische Stadt Sigtuna 1187 zerstörten. Über die Steuerzahlung der Karelrier an Novgorod im 12. Jahrhundert, als Novgorod Bjarmaland seiner Steuerherrschaft unterwarf, liegen keinerlei Angaben vor. Möglicherweise sind die Karelrier allmählich aus der Stellung eines Handelspartners und politischen Verbündeten in eine formale Steuerherrschaft Novgorods hineingeglitten, spätestens nachdem der Novgoroder Fürst Jaroslav 1227 den grössten Teil der Karelrier getauft hatte und als der karelische Stamm mit Novgorod in kirchliche Verbindung gekommen war. Die Karelrier kämpften im 13. Jahrhundert an der Seite Novgorods gegen die von Westen her vordringenden Schweden, und vielleicht schon in der Zeit von Alexander Nevski dürfte Karelrien als ein Verwaltungsgebiet Novgorods gegolten haben. Aber in Karelrien gab es keine Besatzungstruppen Novgorods, sondern es war ein im Innern selbständiges Stammesgebiet, bis Fürst Dimitri im Jahre 1278 es sich mit Waffengewalt unterwarf, vielleicht deshalb, weil die Karelrier ihre Selbständigkeit zu betonen bestrebt waren.

Schweden unternahm 1293 einen Kreuzzug nach Karelrien, gründete die Festung Viipuri und versuchte, die wichtige Handelsstrasse der Neva zu erobern. In langdauernden Kriegen fiel die karelische Kultur von ihrer bis dahin erreichten Höhe wieder herab. Im Friedensvertrag von Pähkinäsaari im Jahre 1323 wurde Karelrien zwischen Schweden und Novgorod aufgeteilt. Während der Kriegezeiten hatte Novgorod Karelrien belehnt, aber die Männer des karelischen Stammes setzten dem Feudalwesen Widerstand entgegen, so dass es schwerlich Fuss fassen konnte. 1333 übergab Novgorod Karelrien als Lehen an Litauen, von dem es hoffte, dass es sein Gebiet gegen Schweden verteidigen würde, doch die Karelrier erhoben sich 1337—1338 gegen ihre Herren. Später kamen die Karelrier mit Novgorod auf dem Wege friedlicher Entwicklung in Verbindung, wenn auch das Land oft als Lehen der Litauer erhalten musste. Am Anfang des 15. Jahrhunderts waren die Karelrier Angriffen der Schweden und Norweger ausgesetzt, und sie hatten Hungersnot und Pest durchzustehen. Etwas später verschärften sich die Grenzfehden zwischen den Karelriern und Finnen beiderseits zu Plünderungszügen in Savo und Nordfinnland. Am Ende des Jahrhunderts hatte sich der karelische Stamm wieder erholt und sein Dasein wurde wieder rege, wenn sich die Karelrier auch von Nordösterbotten zurückziehen mussten, wohin sich die westliche Neusiedlung und die schwedische Übermacht ausgedehnt hatte. Am Ende des 15. Jahrhunderts begannen die langdauernden Kriege zwischen Schweden und Russland, deren Ergebnis war, dass die Grenze des von Schweden abhängigen Finnlands immer mehr nach Osten verlegt wurde.

Stützpunkte des christlichen Kultureinflusses des Ostens waren in Karelien die Klöster und Pogosten, welche die Mittelpunkte der Gemeinden mit ihren Kirchen waren. Die Entstehungszeit des ersten karelischen Klosters, Valamo, liegt im Dunkel verborgen. Die älteste Quelle, die vielleicht in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstandene zweite Redaktion der Biographie von Avraam aus Rostov, bezeugt Valamos Tätigkeit im 12. Jahrhundert, und die 1551 geschriebene »Valaamskaja beseda« setzt die Überführung der Reliquien der Klosterbrüder Sergej und Herman auf die Mitte des 12. Jahrhunderts an. Die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts geschriebene Geschichte des Klosters Ustšehonski erwähnt Valamo mit der Jahreszahl 1251, und einige andere unsichere Quellen setzen Valamo spätestens im 13. Jahrhundert an, aber eine Handschrift der Novgoroder Sofienkirche vom Anfang des 17. Jahrhunderts berichtet vom Eintreffen des »alten Sergej« in Valamo im Jahre 1329. Auf Grund eines Vergleichs der Quellen ist es wahrscheinlicher, dass die älteren Quellen recht haben und dass Valamo spätestens in der Mitte des 12. Jahrhunderts seine Tätigkeit aufgenommen hatte. Jedoch setzte die mächtige Entwicklung des Klosters erst nach den Kriegen im 14. und 15. Jahrhundert ein.

Das Kloster Konevitsa gründete 1393 der in Novgorod geborene Mönch Arsenij, der sich auf dem Berg Athos religiösen Übungen hingeeben hatte und der nach Karelien das Erbe der byzantinischen hesychastischen Mystik, die Klosterregeln von Athos und die Ikone der byzantinischen Gottesgebärerin gebracht hatte, jene Ikone, die dann ein berühmtes Ziel religiöser Verehrung in Karelien wurde. In Käkisalmi entstanden im Laufe des 15. Jahrhunderts vier Klöster, und in Ostkarelien im Laufe der Jahrhunderte insgesamt über zwanzig, von denen die bekanntesten die Klöster von Muroma, Paleostrov, Archangelsk, Korelsk, Solovetsk und des Swir waren.

Am Ende des Mittelalters hatte das christliche Erbe des Ostens in der Kultur Kareliens zum Teil schon Fuss gefasst, obwohl sich alte heidnische Gebräuche immer noch in reicher Zahl, vor allem in den abseits gelegenen Gebieten, erhalten hatten. In Ladoga-Karelien gab es sieben Pogosten oder Gemeinden, die Kirchen sowie kleine Kapellen hatten. Die Klöster Valamo und Konevitsa hatten je rund 150 Landgüter in verschiedenen Teilen Kareliens, und sie waren auf geistlichem wie auf wirtschaftlichem Gebiet sehr tätig. In Valamo wurden alte Pergamenthandschriften kopiert, und in Konevitsa betrieb man Ikonenmalerei.

So wie Westfinnland als Ergebnis einer langen Entwicklung im westlichen Kulturkreis Europas Wurzel gefasst hatte, so wurzelte der grösste Teil Kareliens im Mittelalter in der Verbindung zum Osten. Die Zersplitterung des karelischen Stammes ist ein Erbe des Mittelalters und der heftigen Kämpfe der Neuzeit zwischen Schweden und Russland geblieben.

